

HRVATSKA REVISTA

ČASOPIS MATICE HRVATSKE

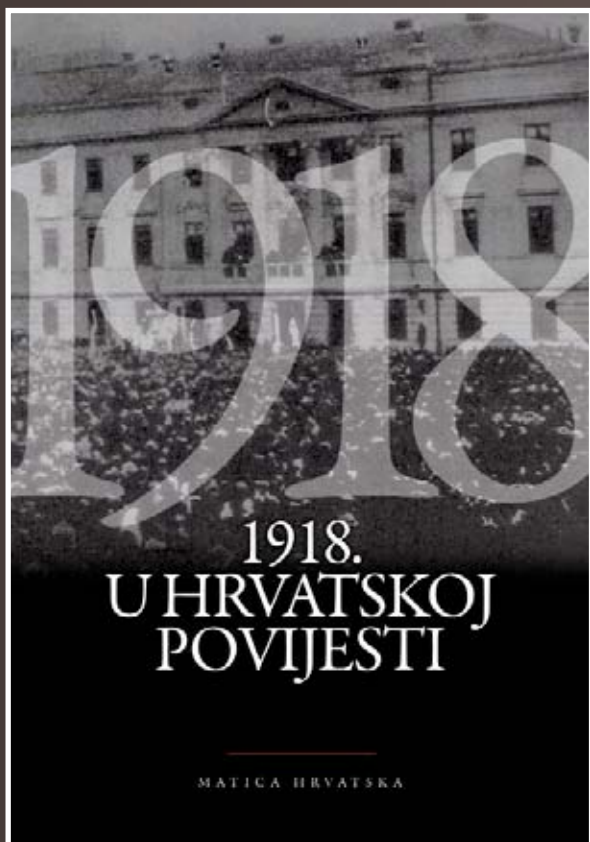
Tema broja: demografija

Demografska putanja u Hrvatskoj

Matica hrvatska u vremenu krize

Kamenica – ranokršćanski kompleks kod Vinkovaca

Tragovi pretkršćanske vjere u Hrvata

1918. U HRVATSKOJ POVIJESTI

Urednik izdanja

ŽELJKO HOLJEVAC

format: 16 x 23 cm

opseg: 544 str.

Matica hrvatska, travanj 2012.

cijena: 240,00 kn

ISBN 978-953-150-916-9

Ljubomir Antić

1918.: GRANICA EPOHA

Petar Strčić

GODINA 1918. KAO STVARNI POČETAK PROBLEMA U HRVATSKO-SLOVENSKO-TALIJANSKIM ODNOSIMA NA JADRANU U 20. STOLJEĆU

Livia Kardum

AMERIČKA POLITIKA 1918. I PROBLEM AUSTRO-UGARSKE

Mira Kolar

PREHRANA U HRVATSKOJ TIJEKOM 1918. GODINE

Željko Bartulović

RIJEKA I SUŠAK 1918.: 90. OBLJETNICA RASPADA AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE I POČETKA TALIJANSKE OKUPACIJE

Darko Dukovski

TALIJANSKA OKUPACIJA ISTRE 1918-1920.

Vladimir Kalšan

MEDIMURJE 1918. I 1919. GODINE

Franko Mirošević

PRILOZI ZA POVIJEST DALMACIJE U 1918. GODINI

Zdravka Jelaska Marijan

USPOSTAVA ZEMALJSKE VLADE ZA DALMACIJU U SPLITU 2. STUDENOGA 1918.

Tado Oršolić

DALMACIJA U POSLJEDNJEM TROMJESEČJU 1918. ZABILJEŽENA U DALMATINSKIM NOVINAMA

Ante Bralić

ZADARSKA RECEPCIJA SLOMA AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE I STVARANJA NOVIH DRŽAVA

Tonko Barčot

ODBORI NARODNOG VIJEĆA SHS-a NA OTOKU KORČULI: USPOSTAVA, DJELOVANJE I POLITIČKO-UPRAVNI KONTEKST

Nikola Tominac

79. PUKOVNIJA ZAJEDNIČKE VOJSKE U PRVOME SVJETSKOM RATU

Ivan Bulić

VOJNA CENZURA U HRVATSKOJ ZA VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA

Tomislav Zorko

NARODNE STRAŽE NARODNOG VIJEĆA SHS-a NA PROSTORU BANSKE HRVATSKE

Branka Boban

STJEPAN RADIĆ U VRIJEME PRVOGA SVJETSKOG RATA

Ivan Mirnik

REFERAT DR. VIKTORA ALEXANDERA CARU KARLU

Željko Holjevac

FILIPAŠIĆEVA ZBIRKA OBAVIJESTI O HRVATSKO-SLAVONSKIM ŽELJEZNICAMA U PREVRATNIČKOJ JESENI 1918.

Ljiljana Dobrovšak

FRAGMENTI IZ POVIJESTI ŽIDOVA U HRVATSKOJ ZA PRVOGA SVJETSKOG RATA (1914-1918)

Branko Dubravica

PREVRAT U VELIKOJ GORICI 1918. ILI KAKO JE SRUŠENA VLAST ŽUPANA DR. LJUDEVITA JOSIPOVIĆA

Danijel Vojak

KAKO JE ZAVRŠIO RAT U TRGOVIŠTU ILI IZ POVIJESTI SAMOBORA 1918.

Alojz Jembrih

ODRAZ POSLJEDICA PRVOGA SVJETSKOG RATA NA ŽIVOT VATROSLAVA JAGIĆA U BEČU

Ivica Zvonar

POGLED NA 1918. IZ PERSPEKTIVE DIJELA ISTAKNUTIH SUDIONIKA

Hrvatska revija 1-2/2012

časopis Matice hrvatske za književnost,
umjetnost i kulturu življenja
Utemeljen 1928.
Obnovljen 1951. u Buenos Airesu.
Od 1991. ponovno u Hrvatskoj.
Izlazi tromjesečno.

Nakladnik

Matica hrvatska

Ulica Matice hrvatske 2, Zagreb

Za nakladnika

Igor Zidić

Glavna urednica

Mirjana Polić Bobić

Uredništvo

**Mario Jareb, Dubravka Oraić Tolić, Cvijeta
Pavlović, Mirjana Polić Bobić, Josip Užarević**

Autor fotografije na naslovnicu

Mirko Cvjetko

Likovno-grafički urednik

Željko Podoreški

Suradnici

**Andelko Akrap, Lovorka Čoralić, Sven
Adam Edwin, Igor Fisković, Kristina Grgić,
Jana Haluza, Željko Holjevac, Jasna Horvat,
Radoslav Katičić, Mladen Klemenčić, Sanja
Knežević, Maša Kolanović, Andrijana
Kos-Lajtman, Danijela Lugarić Vukas, Lucija
Ljubić, Dino Milinović, Aida Mujkić, Helena
Sabljić Tomić, Robert Skenderović, Petar
Segedin, Josip Užarević, Tomo Vinšćak,
Hrvoje Vulić, Igor Zidić**

Lektorica i korektorica

Sandra Tribuson

Tajnica uredništva

Dorothea Milas

Priprema za tisak

Služba tehničke pripreme MH

Tisak

Denona d.o.o., Zagreb

http://www.matica.hr/hrvatska_revija

ISSN 1330-2493

Uredništvo: Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2
telefon (01) 48 19 195, (01) 48 78 360,
telefaks (01) 48 78 369
e-mail: hrvatska_revija@matica.hr

Cijena pojedinog broja iznosi 30,00 kn odnosno
4,50 EUR. Cijena dvobroja 1-2 je 50,00 kn odnosno
7,50 EUR. Godišnja pretplata za Hrvatsku,
uključujući poštarinu, iznosi 120,00 kn,
a za inozemstvo 60,00 EUR.

Kunske uplate na žiro račun broj
2481000-1110106604

kod Kreditne banke Zagreb d.d.

Devizne uplate na IBAN broj

HR96223600001101517838

kod Zagrebačke banke.

Objavljivanje »Hrvatske revije« potpomogli
su Ministarstvo kulture RH i Gradski ured
za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba.

UVODNA RIJEČ

Poštovani čitatelji,

pred Vama je, nakon duže stanke, novi broj »Hrvatske revije«. Ustvari, riječ je o dvobroju, a ujedno i prvom broju koji je uredilo novo uredništvo, koje je Glavni odbor Matice hrvatske, na prijedlog Predsjedništva, potvrdio u lipnju ove godine. Prigoda je stoga najprije zahvaliti na ukazanom povjerenju.

»Hrvatska revija« naš je najstariji časopis, a ujedno i časopis s paradigmatičnom sudbinom za hrvatske prilike tijekom prošloga stoljeća. Takva povijest »Hrvatske revije« obvezuje nas, kao što bi obvezivala i kao što će obvezivati svaki urednički sastav, da u radu imamo na umu neke strane tradicije ovoga časopisa. Ponajprije, to su glavna obilježja svake pojedine faze života časopisa, to jest mijene koje je on doživljavao tijekom gotovo devet desetljeća izlaza. Zatim, tu je tradicija odgovaranja na suvremene izazove u smislu tematike i vrsnoće suradnikā, koju je »Hrvatska revija« uvijek gajila bez obzira na spomenute mijene. Osim toga, svjesni smo i specifičnosti sastava čitateljstva »Hrvatske revije«. Zato što je gotovo pola stoljeća izlazila u inozemstvu, »Hrvatska revija« i danas ima postojano čitateljstvo koje čak većim dijelom živi baš izvan Hrvatske i koje je, prije povratka »Hrvatske revije« u domovinu 1991. godine, otkad je ponovno izdaje Matica hrvatska, bilo i njezino jedino stalno čitateljstvo. Riječ je o iseljenoj Hrvatskoj te bismo htjeli i njezino povijesno pamćenje o »Reviji« imati na umu u nekom obliku. Međutim, u zadnjih dvadeset godina »Hrvatska revija« je sebi ponovno priskrbila vjerno čitateljstvo i u domovini, a čini nam se da u vremenu u kojem nam je živjeti u Hrvatskoj postoji i dodatni čitateljski potencijal koji bismo rado približili ovom Matičinu časopisu.

Stoga smo zamislili da u profilu naše »Hrvatske revije« zadržimo stanovit broj rubrika zahvaljujući kojima nećemo značajno odstupati od prakse ranijih uredništava. Primjerice, već u ovome broju, uz tekst suvremenoga hrvatskoga historiografa Željka Holjevca o Hrvatima i Prvome svjetskom ratu povodom skorašnje stote obljetnice njegova početka objavljujemo i pretilak teksta Ante Smith-Pavelića o Anti Trumbiću i Krfskoj deklaraciji što ga je »Hrvatska revija« objavila 1958. o dvadesetog obljetnici Trumbićeve smrti. Isto tako, imajući na umu da je »Hrvatska revija« u samom početku bila prvenstveno časopis za književnost te da su pojedini hrvatski pisci najprije baš u njoj objavili tekstove od kojih su neki poslije prerasli u kanonska djela naše književnosti, odlučili smo pokušati objavljivati zasad neobjavljene (ili neobjavljene u klasičnom obliku) književne tekstove suvremenih hrvatskih pisaca.

Svaki od sljedećih brojeva »Hrvatske revije« donosit će kao prvi tekst temu broja. Bit će to uvijek ili aktualan problem hrvatskoga društva i(li) kulture, ili ćemo obrađivati neku značajnu obljetnicu, pojavu koja već predstavlja ili se očekuje da će predstavljati međaš u hrvatskoj kulturi i društvu. U ovoj temi broja naši suradnici govore o demografskoj slici Hrvatske, dakle o jamačno najteže rješivu pitanju od svih nagomilanih i isprepletenih pitanja hrvatskoga društva, na temelju vlastitih istraživanja i dugogodišnjeg praćenja te pojave. Najaktualnijom temom – krizom koju proživljavamo iz dana u dan – bavi se predsjednik Matice hrvatske Igor Zidić u svome govoru s godišnje skupštine u Osijeku (održane u lipnju ove godine), koji, autoriziran, donosimo u cijelosti. Aktualne su i teme dvaju tekstova o vrijednom arheološkom nalazu u Vinkovcima, koji je jamačno najvažniji ovogodišnji događaj za hrvatsku kulturnu baštinu, a o kojem se, po našem sudu, nije dovoljno govorilo i pisalo izvan krugova struke, pa smo pozvali struku da javnosti predstavi nalaz. Budući da već drugi mjesec u Francuskoj traje festival hrvatske kulture, popratili smo to francusko-hrvatsko kulturno približavanje tekstom o slabo poznatoj a vrlo vrijednoj ostavštini francuskih umjetnika na hrvatskome jugu.

Budući da ne možemo ovdje pobrojiti i komentirati sve priloge, recimo da neki od njih nisu vezani za nedavne nadnevke, nego govore o uvijek zanimljivim, a po našoj prosudbi nedovoljno poznatim temama, dočim su drugi – primjerice, recenzije ili prikazi skupova – upravo obavijesti o relevantnim recentnim pojavama. Naime, htjeli bismo u »Hrvatskoj reviji« postići ravno-vjesje između aktualnih i »bezzvremenih« tema, te između različitih područja; od prirodoslovlja do umjetnosti i od marginalnih do središnjih društvenih pojava. Nastojat ćemo dakle zahvaćati u mnoge segmente ljudske djelatnosti, što znači da ćemo angažirati suradnike iz mnogih područja i struka, pa će se od jednog do drugog broja donekle mijenjati i rubrike u kojima će se takvi prilozi pojavljivati. Nadamo se da ćemo ovako zamišljenom izdavačkom politikom zadovoljiti Vaša očekivanja.

S poštovanjem,

Mirjana Polić Bobić
Glavna urednica

Kazalo

Tema broja: demografija

- Andelko Akrap
Demografska putanja u Hrvatskoj 4
- Robert Skenderović
Useljavanje u Hrvatsku 26
- Aida Mujkić
Zdravlje djece u Hrvatskoj 32

Povjesnica

- Željko Holjevac
Prvi svjetski rat 36
- Ante Smith-Pavelić
Trumbić i Krfska deklaracija 52

Arheologija

- Hrvoje Vulić
Kamenica 62
- Dino Milinović
Kasnoantička ostava u Vinkovcima 67

Hrvati u svijetu nekad i danas

- Lovorka Čoralić
Meštari od kristala 78

Descriptio Croatiae

- Mladen Klemenčić
Ulice prijateljstvo znače 84

Život Matice hrvatske

- Matica hrvatska u vremenu krize 88

Izvorišta

- Tomo Vinšćak
Tragovi stare pretkršćanske vjere u Hrvata 96
- Radoslav Katičić
Živa predaja o Perunovu liku 99

Objetnice u hrvatskoj kulturi

- Lucija Ljubić
Hvarsko kazalište 102

Hrvatska književnost

- Sven Adam Ewin
Trideset i tri pjesme 112
- Josip Užarević
O lirici Svena Adama Ewina 123
- Andrijana Kos-Lajtman
Vilikon (prikaz romana) 128
- Jasna Horvat
Vilikon (roman) 130

Likovnost i prostor

- Igor Zidić
Izvješće o Beuysu i Trebotiću 142
- Igor Fisković
Francuski umjetnici u Dubrovniku 16. stoljeća 150

Recenzije, osvrti i prikazi skupova

- Sanja Knežević
Romansirana biografija stvarne Vukovarke 160
- Helena Sablić Tomić
O potrošačkom društvu, globalizaciji, čitanju i starosti 162
- Kristina Grgić
Vrijedan podsjetnik na europsku pjesničku tradiciju 164
- Maša Kolanović
Emancipacijske analitičke prakse 168
- Danijela Lugarić Vukas
Kalendar sjećanja ili nakon mladosti 170
- Petar Šegedin
Filozofska škola Matice hrvatske 173
- Jana Haluza
Još jedan dragulj u festivalskoj kruni 176

Anđelko Akrap

DEMOGRAFSKA PUTANJA
U HRVATSKOJ

U Hrvatskoj, kao i u preostalim bivšim socijalističkim zemljama – ali i u Italiji i Španjolskoj, na mali natalitet značajno utječu, između ostalog, egzistencijalni problemi, a to su nezaposlenost i nesigurna zaposlenost mladih te njihovi teško rješivi stambeni problemi.

Sada već duboko ukorijenjeni dugogodišnji depopulacijski procesi u Hrvatskoj postali su, po svemu sudeći, gotovo normalni za dominantne političke, gospodarske i društvene elite. Povremeno se među nositeljima političke vlasti javljaju namjere aktivnijeg pristupa rješavanju demografske problematike, ali se na tomu i ostaje. Uronjen u sveprisutnu dugogodišnju gospodarsku problematiku, demografski je razvoj u Hrvatskoj, uz izuzetak svega nekoliko općina, prepušten spontanosti, ili sistemu »kako ide, neka ide«. Tu i tamo, od prigode do prigode, često samo usput, spomene se i ovaj nedvojbeno dugoročno za Hrvatsku ključni problem.

Kako su se od uspostave samostalne države Hrvatske mijenjali nositelji političke vlasti na razini države, tako su se donosili novi dokumenti s mjerama čija je provedba trebala najprije zaustaviti daljnju demografsku eroziju, a nakon toga sve preokrenuti u pozitivnom smjeru. To se prvenstveno odnosi na provedbu mjera iz područja obiteljske, socijalne, stambene, obrazovne, pravne i porezne politike. Ni ne spominje se nužnost općeg suglasja o donošenju dugoročne i za sve nositelje političke vlasti obvezujuće strategije demografskog razvoja. S obzirom na stalne promjene demografskih i gospodarskih struktura tijekom vremena, neminovno je prihvaćene dokumente, koji usmjeravaju razvoj društva u ovome bitnom segmentu, dopunjavati s ciljem prilagodbe novonastalim društvenim promjenama. Međutim, dosad se još nikada niti jedan prihvaćeni dokument nije oživotvorio. U Hrvatskoj se nikada nije ni potaknula rasprava o politici razvoja stanovništva kako bi se postiglo opće suglasje glavnih političkih, gospodarskih i društvenih aktera. To potvrđuju i dokumenti koji su dosad usvojeni. U tom su smislu u Hrvatskom saboru i Vladi usvojeni sljedeći dokumenti: »Nacionalni program demografskog razvitka« (1996), »Nacionalna obiteljska politika« (2003)

i »Nacionalna populacijska politika« (2006). Ni jedan od tih dokumenata nije proveden; provode se tek pojedine mjere iz područja obiteljske politike, koje bez drugih pratećih mjera ne mogu dati rezultata. Usto, u pojedinim razdobljima provodile su se i restrikcije dječjih doplata i duljine plaćenog porodijskog dopusta, što je donijelo nesigurnost glede stalnosti postojećih mjera i brzi pad broja živorođenih. Nevolja je dakle što od samog početka nije bilo političkog i društvenog suglasja oko oblikovanja dugoročne populacijske politike u Hrvatskoj.

Činjenica je da se i danas demografski trendovi drže marginalnim problemom. No već od donošenja spomenutog »Nacionalnog programa demografskog razvitka« (1996) počele su polemike oko njegove opravdanosti. Nije bilo teško shvatiti kako je Hrvatskoj potrebna demografska politika koja će zaustaviti pad nataliteta i depopulaciju ruralnih prostora, pa ipak su počela osporavanja. Držimo da je i to, između ostalih, jedan od razloga što Hrvatska još uvijek ni ne pokušava ozbiljno pristupiti rješavanju demografskih problema. Polemika vođena u Francuskoj krajem 19. stoljeća u mnogočemu se podudara s onom vođenom u Hrvatskoj oko demografske problematike u zadnjem desetljeću 20. stoljeća. Tako je u Francuskoj potkraj 19. stoljeća tema smanjenja broja stanovnika počela ozbiljno uznemirivati javno mnijenje. Širina problema i narav njegova rješenja bili su predmetom oprečnih procjena, koje se samo djelomice poklapaju s podjelom na ljevicu i desnicu. Općenito su tada onovremeni desničarski krugovi bili osjetljiviji prema tom pitanju od ljevičarskih, u kojima se sumnjalo da natalitetne preokupacije smjeraju bilo na jačanje vojske, bilo na povećanje izborne važnosti brojčano velikih obitelji za koje se pretpostavljalo da »ispravno glasaju«. I stavovi onovremenih ekonomista pokazuju: ako je u pitanju demografska problematika, nije mo-

guća jasna podjela na ljevicu i desnicu. Liberalni su ekonomisti smatrali da briga oko nepovoljnih demografskih kretanja ne može opravdati upletanje države. Izlazeći iz onodobnih ideoloških shema, i francuski su se ekonomisti ljevičari zabrinuli za nepovoljna demografska kretanja. To je slikovito predočio Charles Gide (1847–1932), govoreći da je Francuska »otočić od šećera koji se topi«. Inspirirana smanjivanjem nataliteta, Francuska već 1920. uvodi izrazitu pronatalitetnu varijantu ekspanzivne populacijske politike. Upravo Francuska može poslužiti kao primjer kako se sustavnom i dugoročnom populacijskom politikom mogu preokrenuti nepovoljni demografski trendovi. Moglo bi se pomisliti da u tome veliku ulogu imaju imigranti, ali to nije tako. Imigranti imaju udjela, ali to je samo manji dio objašnjenja, jer da su imigranti ključni za postizanje pozitivnih demografskih trendova, onda bi, s obzirom na njihov broj, najbolje demografske trendove u Europi imala Njemačka, a ona, nasuprot tomu, ulazi u skupinu europskih zemalja s najlošijim demografskim trendovima, jer nema odgovarajuću obiteljsku politiku. Stoga se Francuska danas uzima kao zemlja koja dugo i uspješno provodi pronatalitetnu varijantu populacijske politike. Važno je imati u vidu da demografsku problematiku treba, kako navodi akademikinja Alica Wertheimer-Baletić, promatrati kao dio ukupne razvojne politike.

U Hrvatskoj je 1990-ih, držimo zbog nerazumijevanja a ne iz nekih drugih pobuda, jedan manji dio u medijima prisutnije hrvatske intelektualne elite negativno tretirao oblikovanje populacijske politike. Tako je dakle, nerijetko (vjerujemo opet zbog nepoznavanja osnovnih činitelja, koji od druge polovice 20. stoljeća do danas uvjetuju izrazito nepovoljne demografske trendove u Hrvatskoj), demografska problematika tretirana u negativnom kontekstu. U situaciji dugogodišnjeg prirodnog smanjenja broja stanovnika u Hrvatskoj, začuđujuće je što se namjera poduzimanja pronatalitetnih mjera za preokretanjem negativnog trenda tumačila kao nacionalistička želja za »rađanjem što većeg broja novih pripadnika nacije«. Tim je čudnije i najshvatljivije, jer su se osobito tijekom prve polovice 1990-ih, danas rijetko, ovakvi stavovi provlačili kroz tekstove u kojima se naširoko razglabalo o socijalnoj pravdi, etici i zaštiti ljudskih prava, a upravo je jedan od ciljeva politike razvoja stanovništva osobu učiniti slobodnom u pogledu željenog broja djece. Treba mjerama oblikovati uvjete koji će omogućiti zaposlenost izvan kuće i podizanje djece, da osoba koja želi imati djecu u tome ne bude ograničena materijalnim uvjetima i javnim servisima. Jedino je u tomu slučaju osoba slobodna odlučiti hoće li i koliko će imati djece. Treba dakle oblikovati uvjete za slobodnu odluku. Populacijskom se po-

litikom nipošto ne »tjera« ljude da imaju veliki broj djece, već je cilj smanjiti nesklad između željenog i ostvarenog broja djece, a taj je nesklad, prema najnovijim istraživanjima, od 0,8 do prosječno jednog djeteta po ženi u fertilnom razdoblju. K tomu treba imati u vidu da su sve pronatalitetne mjere ujedno i socijalne mjere. Iako s različitim idejnih polazišta i ciljeva, kozmopolitiski nastrojeni intelektualci s jedne strane i zastupnici krupnog odnosno, bolje rečeno, »tvrdog« kapitala u Hrvatskoj s druge strane predlažu isti obrazac za rješavanje demografskih problema. Prema njima, to se može jednostavno riješiti uvozom radne snage. U cilju maksimalizacije dobiti, privatni kapital traži totalnu liberalizaciju uvoza radne snage. Ali danas u svijetu ne postoji zemlja koja prepušta poslodavcima da samo oni odlučuju o uvozu radne snage. Njihovo je stajalište da se ne treba puno trsiti s demografskim problemima ulaganjem znatnih sredstava u poticanje nataliteta, već se to može riješiti uvozom radne snage. Privedno prihvatljiviji politički i društveni akteri priznaju da treba poticati natalitet, ali su protivnici većih izdvajanja za pronatalitetnu politiku, ističući da raspoloživa materijalna sredstva znače ograničenje većih izdvajanja za pronatalitetnu politiku. Stoga to treba odložiti za gospodarski bolja vremena. Kada će doći ta bolja vremena? Naime, u situaciji kada materijalnih sredstava ima dovoljno ili u izobilju, ne bi bilo nikakvih prioriteta, već bi se sve društvene potrebe u cjelini zadovoljavale i problema ne bi bilo. Takvog društva još uvijek nema.

Nerijetko se u Hrvatskoj u medijima i istupima pojedinaca, koji nisu u dovoljnoj mjeri upućeni, iznose posve pogrešne tvrdnje da Hrvatska slijedi europske demografske trendove. Brojčane činjenice kazuju da to nije istina. Općepoznata je činjenica da je u Europi fertilitet nizak, ali od 12 najrazvijenijih europskih zemalja njih 9 ima i najbolje demografske trendove. Između pojedinih europskih zemalja postoje nezanemarljive razlike, jer najviši fertilitet imaju najrazvijenije europske zemlje poput Norveške, Švedske i Danske itd., a potonje imaju i najviše stope zaposlenosti ženskoga stanovništva u fertilnoj dobi. Međutim, u razvijenim državama s relativno povoljnim fertilitetom znatan je udio žena koje rade nepuno radno vrijeme. To se prije svega odnosi na skandinavske zemlje; one usto imaju i druge dobro razrađene mjere pronatalitetne obiteljske politike. Rijetka iznimka među najrazvijenijim europskim državama koje nemaju viši fertilitet jest Njemačka, koja je pod povijesnim opterećenjem, ali je usto i tradicionalna država blagostanja bez razvijenih javnih politika skrbi za djecu koje bi podupirale usklađivanje obiteljskoga života i plaćenoga rada. Zato su žene u Njemačkoj kada rode uglavnom prisiljene privremeno napustiti posao. To pokazuje kako, bez

Usporedba promjene broja stanovnika Hrvatske i europskih zemalja od 1500. do 1700. ne ostavlja dvojbu o doista velikom smanjenju broja stanovnika na današnjem prostoru Hrvatske, u vrijeme kada su europske zemlje ostvarile uistinu – za ono vrijeme – značajno povećanje ukupnog broja stanovnika.

odgovarajuće javne infrastrukture koja će omogućiti usklađivanje obiteljskoga života i plaćenoga rada, samo novčani poticaji u Njemačkoj nisu dovoljni. Njemačka unutar Europske unije pripada skupini zemalja s najslabijom institucionalnom podrškom obiteljima s djecom. Istraživanja Anđelka Akrapa i Ivana Čipina pokazala su da u Hrvatskoj – kao i u preostalim bivšim socijalističkim zemljama, ali i u Italiji i Španjolskoj – na mali natalitet jako utječu, između ostalog, egzistencijalni problemi, a to su nezaposlenost i nesigurna zaposlenost mladih te njihovi teško rješivi stambeni problemi. Naravno, situacija se mijenja pa i sustav životnih vrednota ima utjecaja, ali ne u tolikoj mjeri kako se obično misli. Naime, u skandinavskim zemljama u prosjeku veći broj djece imaju visokoobrazovane žene, u odnosu na one s nižim obrazovanjem. Kako bismo razmotrili kompleksnu hrvatsku problematiku, valja se vratiti u prošlost.

Duboko korijenje hrvatskoga demografskog zaostajanja

U demografskim razmatranjima nezaobilazno je poći od temeljne činjenice, prema kojoj su današnja demografska kretanja umnogome rezultat prošlih dugoročnih pojava i procesa. Istraživanje prošlosti, iako se na prvi pogled može učiniti nepotrebnim, nužno je jer se jedino tako mogu objasniti činitelji koji su pogodovali sadašnjem demografskom stanju. U Hrvatskoj početak ukupnog demografskog zaostajanja, neravnomjernog gospodarskog razvoja i razmještaja stanovništva u prostoru ima izvorište u zbiva-

O gubicima stanovništva u Hrvatskoj koje su prouzročili brojni ratovi od 16. do 18. stoljeća govori i suvremeni crtež koji pokazuje kako su Turci odvozili glave ubijenih kršćana tijekom bitke kod Petrinje 1592.

njima od početka 16. do početka 18. stoljeća, što se može učiniti gotovo nevjerojatnim. Upravo to razdoblje držimo ključnim za početak demografskog zaostajanja u odnosu na veliku većinu europskih država. To je vrijeme čestih »malih« i »velikih« ratova, velikih migracija i kolonizacija stanovništva, u skladu sa strateškim interesima onodobnih imperijalnih sila koje su zaposjele naš teritorij. Jedno od bitnih obilježja spomenutog razdoblja su – katkad jači, katkad slabiji, ali stalno prisutni – sukobi imperijalnih sila na prostoru današnje Hrvatske i u njezinu okruženju. Ginulo je i iseljavalno hrvatsko stanovništvo. Iseljavanje s današnjega hrvatskog državnog teritorija prema Srednjoj Europi, ratni gubitci uvođenog i civilnog stanovništva, povećani broj smrtonosnih epidemija i gladi u ratnim vremenima – temeljni su činitelji drastičnog pada broja stanovnika. Nisu samo ratna stradanja uzrok smanjenju broja stanovnika, jer su ih imali i drugi, već su u hrvatskom slučaju u tome relativno velik udio imala iseljavanja. Bitno je imati u vidu da su to bila, uglavnom, organizirana preseljavanja feudalaca s njihovim kmetovima na teritorij pod istim vladarom izvan današnjih hrvatskih granica, podalje od osmanske ugroze. Dakle, ne uvijek i samo sukobi već i, kako navodi Ivan Jurković, bijeg od sukoba te goli ekonomski interesi dijela hrvatskih feudalaca potaknuli su velike migracijske bujice. To je, u odnosu na sve europske zemlje i zemljopisna područja, glavni razlog smanjenja broja stanovnika u Hrvatskoj (u daljnjem tekstu pod Hrvatskom podrazumijevamo današnji hrvatski državni teritorij). Prema procjeni Jakova Gele (približno je isti broj stanovnika procijenio i Vladimir Stipetić na temelju procjena, za pojedine hrvatske pokrajine, Nenada Vekarića, Miroslava Bertoše, Josipa Adamčeka i Ivana Kampuša), na današnjem prostoru Hrvatske živjelo je 1500. godine oko 1,010.000 stanovnika. Povijesna demografija kazuje da je 14. i 15. stoljeće obilježeno, za one prilike, osjetnim demografskim rastom. Nakon toga je uslijedio veliki demografski pad, koji se uglavnom, kako je već istaknuto, može pripisati ratovima i iseljavanju. Od 1500. do 1700. u Hrvatskoj je broj stanovnika smanjen za 36,2%, jer je prema posve pouzdanoj procjeni (Jakova Gele i Stjepana Krivošića) na prostoru današnje Hrvatske 1700. živjelo 644.500 stanovnika (v. Tablica 1. i Tablica 2). Procijenjeni broj stanovnika za 1700. godinu potpuno se uklapa u ono što znamo iz historiografije i povijesne demografije o općim prilikama na hrvatskom društvenom prostoru tijekom 16. i 17. stoljeća. Smanjenje broja stanovnika motreno po pojedinim hrvatskim zemljopisnim područjima bilo je različito. Najizraženije je smanjenje bilo na graničnim prostorima, gdje su neprestano trajali »mali ratovi«. Na tim su se prostorima nakon osmanskog povlačenja formi-

Godina procjene	1500.	1700.	1820.	1870.	1913.	1950.	1973.	2009.
Država/područje	Broj stanovnika (u tisućama)							
HRVATSKA	1.010	645	1.782	2.398	3.581	3.936	4.220	4.150
Austrija	2.000	2.500	3.369	4.520	6.767	6.935	7.586	8.210
Belgija	1.400	2.000	3.434	5.096	7.666	8.640	9.738	10.414
Danska	600	700	1.155	1.888	2.983	4.269	5.022	5.501
Finska	300	400	1.169	1.754	3.027	4.009	4.666	5.250
Francuska	15.000	21.471	31.246	38.440	41.463	41.836	52.118	64.420
Njemačka	12.000	15.000	24.905	39.231	65.058	68.371	78.956	82.330
Italija	10.500	13.300	20.176	27.888	37.248	47.105	54.751	58.126
Nizozemska	950	1.900	2.355	3.615	6.164	10.114	13.438	16.716
Norveška	300	500	970	1.735	2.447	3.265	3.961	4.661
Švedska	550	1.260	2.585	4.164	5.621	7.015	8.137	9.060
Švicarska	650	1.200	1.829	2.664	3.864	4.694	6.441	7.604
Velika Britanija	3.942	8.565	21.226	31.393	45.649	50.363	56.223	61.113
UKUPNO	48.192	68.796	114.419	162.388	227.957	256.616	301.037	337.555
Grčka	1.000	1.500	2.312	3.657	5.425	7.566	8.929	10.737
Portugal	1.000	2.000	3.297	4.353	6.004	8.512	8.634	10.708
Španjolska	6.800	8.770	12.203	16.201	20.263	27.868	34.810	40.525
UKUPNO	8.800	12.270	17.812	24.211	31.692	46.915	55.446	61.970
Albanija	200	300	437	603	898	1.227	2.318	3.639
Bugarska	800	1.250	2.187	2.586	4.794	7.251	8.621	7.205
ex-Čehoslovačka	3.000	4.500	7.190	9.876	13.245	12.389	14.550	15.675
Mađarska	1.250	1.500	4.571	5.717	7.840	9.338	10.426	9.906
Poljska	4.000	6.000	10.426	17.240	26.710	24.824	33.331	38.483
Rumunjska	2.000	2.500	6.389	9.179	12.527	16.311	20.828	22.215
ex-Jugoslavija	2.250	2.750	5.215	6.981	13.590	15.949	20.416	23.031
Uk. Isto. EUR.	13.500	18.800	36.415	52.182	79.604	87.289	110.490	120.154
ex-SSSR	16.950	26.550	54.765	88.672	156.192	180.050	249.748	283.290
SVIJET	437.818	603.410	1,041.092	1,270.014	1,791.020	2,524.531	3,913.482	6,764.086

Tablica 1. Procijenjeni broj stanovnika u odabranim godinama od 1500. do 2009. u svijetu, odabranim područjima i državama

Izvor: Maddison, A., L' économie mondiale – une perspective millénaire. Paris: Études du Centre de Développement OECD, Paris 2001. Procjene broja stanovnika za prostor današnje Hrvatske za 1500. i 1700. godinu preuzete iz: Gelo, J., Demografska povijest Hrvatske (rukopis), 1999. Broj stanovnika za Hrvatsku za 2009. godinu autorova je procjena, dok su za preostale države i područja podatci preuzeti od Eurostata (2012).

rali trajni obrambeni granični pojasevi, gdje će se planski naseljavati novo stanovništvo. Naseljavanje novog stanovništva i djelomični povratak starosjedilačkog stanovništva samo će u manjoj mjeri popuniti demografski opustjela područja. Stoga će osobito ta područja trajno ostati rijetko naseljena i bez gospodarske perspektive. No i preostali prostori pretrpjeli su demografski pad, koji su tek dijelom nadoknadile organizirane imigracije s prostora Bosne i Hercegovine.

Usporedna slika promjene broja stanovnika od 1500. do 1700. u Hrvatskoj i europskim zemljama pokazuje da je u svim navedenim zemljama i zemljopisnim područjima zabilježeno znatno povećanje broja stanovnika. Na zemljopisnom prostoru koji obuhvaća zemlje Zapadne Europe, u što su uključene nordijske zemlje i Italija, broj se stanovnika od 1500. do 1700. povećao za 42,8%; na prostoru Istočne Europe (bez teritorija bivšeg SSSR-a) za 39,3%; na prostoru bivšeg SSSR-a za 56,6%; a na razini cijeloga svijeta bilježimo porast za 37,8%, itd.

Promotreno na razini država, njihova današnjeg teritorijalnog obuhvata, od 1500. do 1700. povećao se broj stanovnika u Mađarskoj za 20,0%, u Austriji za 25,0%, u Francuskoj za 43,1%, u Njemačkoj za 25,0%, u Italiji za 26,7%, u Portugalu za 100,0%, itd.

Najmanje povećanje broja stanovnika od 1500. do 1700. zabilježeno je u Mađarskoj (20%) i na prostoru druge Jugoslavije (22,2%), u čiji je broj stanovnika uračunato i stanovništvo Hrvatske. I druge su zemlje imale ratove, ali, kako brojevi kažu, nigdje nije bilo smanjenja broja stanovnika, jer su se na hrvatskom društvenom prostoru stalno vodili »mali ratovi«.

Jasniju predodžbu o tome koliki se demografski pad dogodio u Hrvatskoj do 1700. dobit ćemo pretpostavljajući relativno (postotno) povećanje broja stanovnika u Hrvatskoj od 1500. do 1700. kao u Europi ili njezinim pojedinim državama. Pitanje je dakle koliko bi Hrvatska na današnjem državnom prostoru imala stanovnika da je imala relativni porast kao europske dr-

Godina procjene	1500.	1700.	1820.	1870.	1913.	1950.	1973.	2009.
Država/područje	Bazni indeks (1500. = 100)							
HRVATSKA	100,0	63,9	176,4	237,4	354,6	389,7	417,8	410,9
Austrija	100,0	125,0	168,5	226,0	338,4	346,8	379,3	410,5
Belgija	100,0	142,9	245,3	364,0	547,6	617,1	695,6	743,9
Danska	100,0	116,7	192,5	314,7	497,2	711,5	837,0	916,8
Finska	100,0	133,3	389,7	584,7	1.009,0	1.336,3	1.555,3	1.750,0
Francuska	100,0	143,1	208,3	256,3	276,4	278,9	347,5	429,5
Njemačka	100,0	125,0	207,5	326,9	542,2	569,8	658,0	686,1
Italija	100,0	126,7	192,2	265,6	354,7	448,6	521,4	553,6
Nizozemska	100,0	200,0	247,9	380,5	648,8	1.064,6	1.414,5	1.759,6
Norveška	100,0	166,7	323,3	578,3	815,7	1.088,3	1.320,3	1.553,7
Švedska	100,0	229,1	470,0	757,1	1.022,0	1.275,5	1.479,5	1.647,3
Švicarska	100,0	184,6	281,4	409,8	594,5	722,2	990,9	1.169,8
Velika Britanija	100,0	217,3	538,5	796,4	1.158,0	1.277,6	1.426,3	1.550,3
UKUPNO	100,0	142,8	237,4	337,0	473,0	532,5	624,7	700,4
Grčka	100,0	150,0	231,2	365,7	542,5	756,6	892,9	1.073,7
Portugal	100,0	200,0	329,7	435,3	600,4	851,2	863,4	1.070,8
Španjolska	100,0	129,0	179,5	238,3	298,0	409,8	511,9	596,0
UKUPNO	100,0	139,4	202,4	275,1	360,1	533,1	630,1	704,2
Albanija	100,0	150,0	218,5	301,5	449,0	613,5	1.159,0	1.819,5
Bugarska	100,0	156,3	273,4	323,3	599,3	906,4	1.077,6	900,6
ex-Čehoslovačka	100,0	150,0	239,7	329,2	441,5	413,0	485,0	522,5
Mađarska	100,0	120,0	365,7	457,4	627,2	747,0	834,1	792,5
Poljska	100,0	150,0	260,7	431,0	667,8	620,6	833,3	962,1
Rumunjska	100,0	125,0	319,5	459,0	626,4	815,6	1.041,4	1.110,8
ex-Jugoslavija	100,0	122,2	231,8	310,3	604,0	708,8	907,4	1.023,6
Uk. Ist. Eu.	100,0	139,3	269,7	386,5	589,7	646,6	818,4	890,0
ex-SSSR	100,0	156,6	323,1	523,1	921,5	1.062,2	1.473,4	1.671,3
SVIJET	100,0	137,8	237,8	290,1	409,1	576,6	893,9	1.545,0

Tablica 2. Procijenjeni broj stanovnika u odabranim godinama od 1500. do 2008. u svijetu i odabranim državama i područjima

žave. S 1,010.000 stanovnika, koliko ih je prema procjeni bilo 1500. na teritoriju Hrvatske, broj bi se stanovnika povećao do 1700. godine, uz relativno (postotno) povećanje, kao u: Austriji na 1,262.500; Njemačkoj na 1,262.500; Francuskoj na 1,445.714; Italiji na 1,279.333; Švicarskoj na 1,864.615; Španjolskoj na 1,302.603; Portugalu na 2,020.000; Zapadnoj Europi na 1,408.261, Istočnoj Europi na 1,406.519 stanovnika itd. Usporedba promjene broja stanovnika Hrvatske i europskih zemalja od 1500. do 1700. ne ostavlja dvojbu o doista velikom smanjenju broja stanovnika na današnjem prostoru Hrvatske u vrijeme kada su europske zemlje ostvarile za ono vrijeme uistinu znatno povećanje ukupnog broja stanovnika. Prema Mladenu Lorkoviću, koncem 16. stoljeća je gotovo u potpunosti nestalo starije stanovništvo zapadne Slavonije, Pounja i južnog Pokuplja, jugoistočne Like i Krbove te sjeverne Dalmacije. Ivo Mažuran računa da je od izbijanja osmanske vojske na hrvatski prostor do zaustavljanja osvajačke najezde Hrvatska gospodarski, politički i demografski satrvena,

izgubivši više od 60% svoga stanovništva. Upravo počevši od razmatranog razdoblja pa daljnjim slijedom povijesnih pojava i procesa nizat će se činitelji koji su doprinijeli tomu da su danas Hrvati relativno malobrojan narod. Činjenice potkrijepljene brojčanom analizom ne ostavljaju dvojbu.

Činitelji smanjenja broja stanovnika: iseljavanja i ratovi

Od druge polovice 15. do početka 18. stoljeća ratovi Osmanlija, Habsburgovaca i Mlečana na teritoriju Hrvatske i njezina okruženja pokrenuli su snažne unutrašnje i vanjske migracije. Iseljavanje od druge polovice 15. do početka 18. stoljeća vrlo je važan činitelj smanjenja broja stanovnika na današnjem hrvatskom državnom teritoriju. Dok se osmanska osvajanja nisu približila austrijskim zemljama, Habsburgovcima je više bilo u ekonomskom interesu popunjavati populacijski ispražnjena područja u Gradišću i

De Đuro Kuntarić — Pošega:
KOD HRVATA U SLOVAČKOJ

U LANJSKOJ ste «Danici» čitali o smrti velikog slovačkog vođe Andreja Hlinku, koji je bio najveći prijatelj hrvatskog naroda. On je umro 16. kolovoza 1938., a šest tjedana iza njegove smrti dočekao je slovački narod omo, za što se Hlinka cijelog života svoga borio: slovačku narodnu slobodu. Dne 6. listopada 1938. ostvarena je autonomija Slovačke, koja je dobila svoju vlastitu vladu. Dne 18. prosinca bili su izbori za prvi slovački sabor, koji je svečano otvoren 18. siječnja 1939. Veliku radost nad svim tim osjećali smo za slovačkim narodom i mi Hrvati, koji smo taj vrjednji, šestiti, mukotrpan hrvatski narod i njegovu pokojnog vođu otoprije poznavali. Zato smo svetojeronimski urednik dr Josip Anđrić i ja odlučili, da podemo u siječnju 1939. na otvoreni slovačkog sabora, kojim je okrunjena slovačka sloboda.

Došli smo u slovački glavni grad Bratislavu, bili su otvorenju slovačkog sabora i vidjeli nevideno narodno slavlje. Kao hrvatske predstavnike na tom slovačkom slavlju primili su nas u posebnu audijenciju predsjednik slovačke vlade dr Josip Tiso te slovački ministri Karol Sidor, dr Ferdiš Durčansky i Matuš Černák. A šef propagande slovačke vlade Sanjo Mach dao nas je u svom autu

SELO HRVATSKI GROB U SLOVAČKOJ POD ZIMSKIM SNJEŽOM
Fotografirao Dr Josip Anđrić

ZUPNA CRKVA U HRVATSKOM GROBU U SLOVAČKOJ
Sagrađena godine 1589. Sada se gradi nova, veća crkva, koje će se na proljeće 1940. povesti hrvatski metropolit dr. Alojzije Šušteršič, nadbiskup zagrebački.

odvesti u ovaj dio Slovačke, koji je nama kao Hrvatima najmiliji: u jedno hrvatsko selo nedaleko Bratislave.

Začudit ćete se, kad eto čujete, da i u Slovačkoj ima hrvatsko selo. Nesamo jedno, nego i više njih: jedno se zove Hrvatski Grob, drugo se zove Djevičko Novo Selo (Nova Ves), treće Dubravka, a ima ih i još, ali u drugima su se nekadašnji Hrvati već protopili u Slovače. U ta tri sela ostali su Hrvati do današnjega dana. Dosegli su se iz Hrvatske u Slovačku prije skoro 400 godina, a eto sačuvali su svoje hrvatsko ime i dobrim dijelom još i hrvatski jezik.

ALOJZIJER JUBENIK, NAČELNIK U HRVATSKOM GROBU, sa svojim vama

Odvezli smo se dakle u selo Hrvatski Grob. Selo je to, kao što su naša slavonska ili bačka sela. Usred sela je crkva, koja je sagrađena godine 1589., dakle ravno pred 350 godina. Tamošnji su Hrvati održali proslavu 350. godišnjicu svoje crkve, a mi smo namislili, da im tom prilikom hrvatski narod iz hrvatske domovine daruje i u crkvu postavi mramorni relikvijar kip bl. Nikole Tavlića, najvećega hrvatskog blaženika. Kad se to od čini, silom su se obradovali i zaželjeli, da i sam hrvatski metropo-

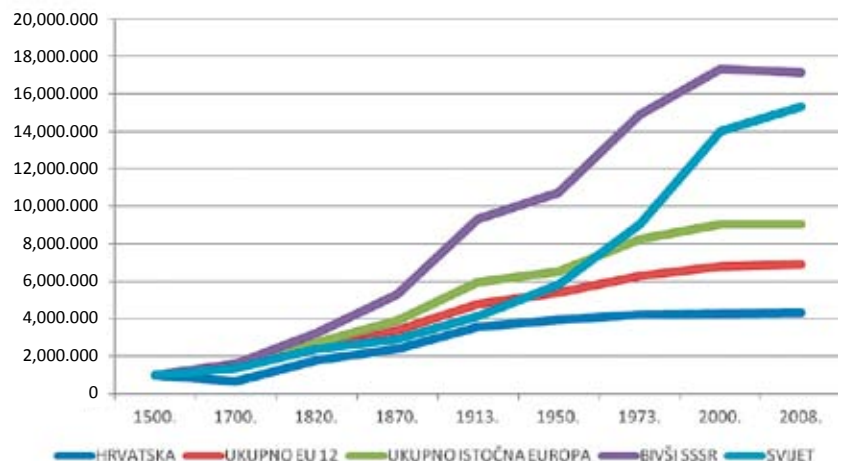
Medu Hrvatima koji su uslijed osmanlijskog prodora napustili svoja ognjišta bili su i oni koji su se preselili u okolicu današnjega slovačkog glavnog grada Bratislave, nekada ugarskoga Požuna. Oni su danas manje poznati od sunarodnjaka u Gradišću, iako je u međuraću hrvatska javnost mogla o njima doznati i iz većeg broja priloga objavljenih u popularnom pučkom kalendaru »Danica«, kao što je bio i ovaj prilog Đure Kuntarića, objavljen u tom kalendaru za godinu 1940.

Moravskoj. Zato i nisu ograničavali organizirana preseljavanja s hrvatskih prostora ugroženih osmanjskim osvajanjima. No stanovništvo se nije iseljavalo samo s prostorā koje su zaposjedali Osmanlije već i s prostora pod Habsburgovcima i mletačkom vlasti. Relativno novija istraživanja o iseljavanju s hrvatskoga društvenog prostora opovrgavaju dosada uvriježeno mišljenje kako su najjača iseljavanja katolika (Hrvata) bila ona prema Gradišću i Moravskoj.

To potvrđuju i dugogodišnja istraživanja Lovorke Čoralić. Slovenski medievist Ferdo Gestrin nalazi da je od 14. do 16. stoljeća u Italiju uselilo više stotina tisuća slavenskih iseljenika. Osnovni su razlozi iseljavanja mletačko-osmanski ratovi, osmansko susjedstvo i opća nesigurnost izazvana višestoljetnim ratnim događajima, kidanje ustaljenih prometnih i gospodarskih veza sa zaleđem, porast izbjeglog i prognanog stanovništva, ali i u ovom slučaju pripadnost zajedničkoj državi. Kako su Osmanlije od sredine i osobito krajem 17. stoljeća postupno gubili vlast nad zaposjednutim hrvatskim teritorijem, tako je nakon njihova povlačenja ostalo dosta demografski opustjelih područja kojima su zagospodarili Habsburgovci i Mlečani. Kako pokazuje procijenjeni broj stanovnika u Hrvatskoj za 1700. godinu, nakon osmanskog povlačenja s glavnine zaposjednutih teritorija te habsburške i mletačke kolonizacije novog stanovništva

na opustjele prostore, broj je stanovnika u Hrvatskoj bio, u odnosu na 1500. godinu, gotovo prepolovljen. Osim katoličkog i pravoslavnog stanovništva, austrijske su vlasti na demografski opustjela područja, iako u manjem broju, naseљjavale i Nijemce, Mađare, Čehe, Poljake, Rusine, Ukrajince, pa čak i Talijane. Usput spomenimo; tek je oko 1880. bio vrhunac mađarske i njemačke kolonizacije u bjelovarski, križevački i virovitički kraj, upravo kada su započela iseljavanja iz Hrvatske. Kao što je Habsburška Monarhija postupno oblikovala hrvatsko-slavonsku Vojnu krajinu, tako je i Mletačka Republika oblikovala

Kretanje stvarnog broja stanovnika u Hrvatskoj od 1500. do 2009. i kretanje broja stanovnika u Hrvatskoj pod pretpostavkom da je Hrvatska imala relativni porast broja stanovnika kao u odabranim područjima (skupinama država)

U zadnjim desetljećima 19. stoljeća, s osjetnijim demografskim rastom i blagim dodiranjem modernizacijskih procesa u Hrvatskoj, započela su nova jaka iseljavanja. Prvi jaki odljev stanovništva iz Hrvatske povezan je s porastom broja stanovnika od 1880-ih godina.

»krajine« u Dalmaciji uz osmansku granicu, od Zrmanje do Neretve. Potkraj 17. i početkom 18. stoljeća, nakon osmanskog povlačenja, Mlečani i Habsburgovci dakle, uz malobrojno stanovništvo koje je ostalo na »oslobođenim« teritorijima, naseljavaju novo stanovništvo. No, prema Nikši Stančiću i Dragi Roksanđiću, vrlo je važno imati u vidu činjenicu da su i Habsburgovci i Mlečani od samog početka konzervirali društvene i gospodarske strukture na tim područjima. Upravo će to dugo zaustavljanje gospodarskih razvojnih procesa ostaviti trajni biljeg nerazvijenosti ovoga područja. Usto je Austrija imala i dugoročne ciljeve, zbog kojih je dio hrvatskoga teritorija i stanovništva izdvojila ispod hrvatske vlasti. Taj teritorij i stanovništvo bili su, kako ističe Mirko Valentić, društveno i gospodarski tako ustrojeni da su u svako vrijeme mogli osigurati slobodnu i dovoljno veliku populacijsku masu, koja bi bila izvorište vojnika za europska ratišta. No već su tada oblikovane pretpostavke koje će prostore pod izravnom upravom Beča staviti, na prvi pogled, u privilegiran položaj; nema kmetstva, ali to će biti, kako je istaknuto, konzervirana, statična društva. Raspolaganje zemljišnim posjedom stvaralo je obvezu na vojnu službu. Kako bi se osiguralo samofinanciranje »povojačenog« društva, razvijani su vojni gradovi, kojima svrha nije bila snažnije razviti nepoljoprivredni sektor. Kontrolirani u razvoju, vojni su gradovi ograničavali razvoj robno-novčane privrede i jači razvoj nepoljoprivrednog sektora. Rast gradskog stanovništva nije odgovarao vojnoj upravi – samo je raspolaganje zemljišnim posjedom davalo obvezu vojne službe. Gospodarski i društveno izolirana Vojna krajina, kako piše Mirko Valentić, mogla je obavljati svoju osnovnu ulogu: dati što veći broj uvijek raspoloživih besplatnih vojnika. No ni na preostalom hrvatskom teritoriju nisu se razvijali gradovi koji bi mogli zadržati stanovništvo koje će se postupno s počecima modernizacijskih procesa »odlijevati« iz poljoprivrede. Tijekom 18. stoljeća hrvatske su demografske prilike u pravcu oporavka, što prekidaju napoleonski ratovi i političko-gospodarske promjene sredinom 19. stoljeća. U Europi su tijekom 18. i 19. stoljeća uslijedili ratovi, jedan za drugim, što je dijelom doprinosilo usporavanju porasta stanovništva, međutim ti ratovi, u cjelini, nisu bili većeg opsega.

U odnosu na prethodna dva stoljeća, u tomu relativno mirnodopskom razdoblju, ostvareno je u Hrvatskoj značajno povećanje broja stanovnika, iznad prosjeka velike većine europskih zemalja. To je ostvareno od 1700. do 1820.; broj stanovnika u Hrvatskoj porastao je za 176,3%, a veći su porast imale samo Mađarska (204,7%) i Finska (192,3%). Ujedno je razdoblje od 1700. do 1820., unutar cjelokupnog analiziranog razdoblja (1500–2009), jedino (i zadnje) razdoblje

kada je Hrvatska bila u samom europskom vrhu prema relativnom povećanju broja stanovnika. Prema tomu, mjereno relativnim porastom broja stanovnika, od 1700. do 1870. Hrvatska se nalazi u europskom vrhu, ali isključivo zbog porasta ostvarenog tijekom 18. stoljeća. Međutim, to je povećanje 1700. ostvareno na zamjetno manjem broju stanovnika. Dakle, baza odnosno početni broj stanovnika bio je malen. Iako ne tako brojčano jaka, kao krajem 17. i na samom početku 18. stoljeća, kolonizacija novog stanovništva nastavljena je i tijekom 18. i 19. stoljeća. Na kraju toga »zlatnog hrvatskog demografskog razdoblja« uslijedit će, nakon dugog iseljavanja od kraja 15. do kraja 17. stoljeća, drugi veliki iseljenički val, od kraja 19. stoljeća do početka Prvoga svjetskog rata, o čemu će još biti govora.

Niz nepovoljnih političkih i gospodarskih činitelja tijekom 19. stoljeća rezultirao je, u odnosu na glavninu europskih zemalja, slabljenjem populacijske dinamike, jer se Hrvatska, prema relativnom povećanju ukupnoga broja stanovnika između 1820. i 1870., nalazi u skupini europskih zemalja sa slabijim povećanjem broja stanovnika. Smanjenje broja stanovnika u Hrvatskoj, u razdoblju 1500–1700., ostavilo je trajne posljedice; ne samo na nekada široki granični pojas već i na preostali prostor. Treba imati u vidu vrlo važnu činjenicu: u Hrvatskoj je na jednom km² 1500. godine živjelo prosječno 18 stanovnika, a 1700. njih 11. Velika su područja ostala vrlo rijetko naseljena, što će biti ograničavajući čimbenik za rast gradova. K tomu, kako je već istaknuto, gradovi su na teritoriju pod vojnom upravom ograničavani u razvoju. Završetkom ratnih sukoba onodobnih velikih imperijalnih sila raseljeni su veliki prostori na kojima nije bilo značajnijeg gospodarskog napretka, dakle ne samo u zaobalju južne Hrvatske i Vojne granice, koje su bile pod izravnom carskom upravom.

Općenito, Hrvatska ulazi u modernizacijsko razdoblje s malobrojnim stanovništvom i, u odnosu na veliku većinu europskih zemalja, s izrazito malom gustoćom naseljenosti i malim brojem gradova. Rijetko naseljen prostor nije omogućio oblikovanje sustava gradskih centara koji bi postupno, s odljevom stanovništva iz poljoprivrede, razvijali izvanpoljoprivredni sektor. Osim toga, kako ističu Ivan Rogić i Ivan Čizmić, ni na području koje nije bilo pod izravnom carskom upravom hrvatsko društvo nije imalo dostatne autonomije za oblikovanje i upravljanje društvenim promjenama. Već tada su se oblikovali nepovoljni demografski i gospodarski uvjeti, što će rezultirati rastom malog broja gradova koji će moći biti nositelji modernizacijskih procesa. Naime, u Hrvatskoj su veliki prostori na kojima nije bilo rastućih gradova gospodarski koliko-toliko egzistirali, dok je osnovni

izvor egzistencije bila tradicionalna poljoprivreda. No već od samih početaka nisu uhvatili priključak ni u sporom procesu industrijalizacije u Hrvatskoj, a od tada su postupno počela katkad jača, katkad slabija – ali neprekinuta iseljavanja. Na velikom je prostoru izostao razvoj gradskih centara koji su nužni kao nositelji modernizacijskih procesa, a to je, manje-više, bitna značajka i danas.

Razdoblje »proizvodnje viška stanovništva« u rijetko naseljenoj Hrvatskoj

U zadnjim desetljećima 19. stoljeća, s osjetnijim demografskim rastom i blagim dodirom modernizacijskih procesa u Hrvatskoj, započela su nova jaka iseljavanja. Prvi jaki odljev stanovništva iz Hrvatske povezan je s porastom broja stanovnika od 1880-ih godina. Naime, u Hrvatskoj je, prema istraživanju Jakova Gele, 1880-ih započeo proces demografske tranzicije, tj. postupnog opadanja opće stope mortaliteta uz zadržavanje razmjerno visoke stope nataliteta, što rezultira osjetnim rastom broja stanovnika. Uz demografski rast, problem agrarne prenapučenosti postaje sve istaknutiji, a istovremeno su mogućnosti zapošljavanja u nepoljoprivrednom sektoru bile razmjerno male. Industrija se vrlo sporo razvijala i mogla je prihvatiti relativno malo viškova radne snage iz poljoprivrede, a istovremeno su bili otvoreni putovi prema prekomorskim zemljama. Uslijedila je velika emigracija prema prekomorskim zemljama. Jačanjem krupnih industrijskih pogona, zamjetan je dinamičan porast stanovništva Zagreba i Osijeka. Ostvaruje se gospodarski napredak i u ostalim naseljima gradskog karaktera na hrvatsko-slavonskom području (Senj, Bakar, Karlovac, Petrinja, Sisak, Varaždin, Bjelovar, Koprivnica, Križevci, Brod i Požega). Skromni razvoj industrije u nekoliko gradova bio je daleko od potreba za zapošljavanjem izvan poljoprivrede. Daljnji tijek gospodarskog razvoja pokazat će da su i spomenuti gradovi, male i srednje veličine, polako gubili gospodarsko značenje. Njihov broj i prostorni razmještaj nisu mogli zadržati stanovništvo u njihovu okruženju. To je bio početak nezaustavljivog i neprekinutog ruralnog egzodusa i biološkog nestajanja velikog naselja. Nije svugdje bilo tako u nekada zajedničkoj državi: u drugoj polovici 19. stoljeća proces industrijalizacije u hrvatskim zemljama zamjetno je zaostajao u odnosu na druge zemlje Monarhije. To potvrđuje ekonomska struktura stanovništva: od 100 stanovnika 1890. od poljoprivrede je živjelo u Donjoj Austriji 25%, Češkoj 41%, Hrvatskoj i Slavoniji 85% te Dalmaciji

86%. Iste godine, od prihoda ostvarenih u industriji, rudarstvu i obrtu od 100 stanovnika živjelo je u Donjoj Austriji 42%, Češkoj 40%, Hrvatskoj i Slavoniji 8%, a u Dalmaciji samo 4% (ona je bila, unatoč siromaštvu prirodnom osnovicom, najagrarinija pokrajina u Monarhiji). Onodobni razvojni impulsi velik su dio hrvatskog teritorija gotovo zaobišli. U uvjetima dominacije tradicionalne poljoprivrede Hrvatska je bila agrarno prenapučena, tj. u njezinu velikom dijelu postojao je nepovoljan omjer između produktivne površine i broja stanovnika na njoj. Najgušće su bili naseljeni Hrvatsko zagorje, Međimurje, srednja i južna Dalmacija s otocima, a rjeđe Slavonija i Baranja.

Radi jasnijeg i sažetijeg razumijevanja razvoja stanovništva u analiziranom vremenu, navest ćemo važne pojave i procese koji su imali veliki utjecaj na razvoj stanovništva u Hrvatskoj od druge polovice 19. do kraja 20. stoljeća, a to su: iseljavanje u prekomorske zemlje od druge polovice devetnaestog stoljeća, u kontinuitetu, s promjenjivim intenzitetom; pandemija španjolske gripe krajem Prvoga svjetskog rata; iseljavanje povezano s raspadom Austro-Ugarske (vojno i činovničko osoblje s obiteljima); izravni i neizravni demografski gubitci nastali u Prvome i Drugome svjetskom ratu te u Domovinskom ratu; agrarne kolonizacije provedene između dvaju svjetskih ratova, u vrijeme NDH, pa kolonizacija provedena poslije Drugoga svjetskog rata 1945–1948.; usiljen, brz i prostorno nekontrolirani proces deagrarizacije i deruralizacije s naglom urbanizacijom ali nedovoljnom urbaniziranošću, koji je koncentrirao stanovništvo u nekoliko velikih gradova i dodatno produbio već postojeću, naslijeđenu, neravnomjernu prostornu distribuciju stanovništva; u šezdesetim godinama 20. stoljeća odlazak na »privremeni« rad u inozemstvo, koji je naročito ubrzao iseljavanje iz manje razvijenih županija, ali i naglo smanjenje broja stanovnika u seoskim naseljima, jer je od

▲ Osijek je bio među malobrojnim hrvatskim gradovima u kojima je potkraj 19. stoljeća došlo do značajnijeg razvoja industrije i rasta stanovništva. Na slici je središte Osijeka 1899., prikazano na suvremenoj razglednici.

Banka i mjenjačnica.

Odprema putnike
najvećim, najbržim i najsigurnijim parobrodima
preko **Bremena**
u Ameriku, Australiju, Aziju i Afriku
(Transvaal).

== Najjeftinije cene. — Dobra obskrba. ==

Za Hrvatsku i Slavoniju
od vis. kr. zemaljske vlade uz jamčevinu od 20.000 kruna
povi. zast. tvrd.

F. MÜSSLER
B. Weiss

Zagreb, Petrinjska ulica br. 85.

Danica 1903.

16

Od 1880. iseljavanje iz hrvatskih krajeva u prekomorske zemlje bilo je iznimno jako pa nije neobično što su ondašnje novine, časopisi i kalendari bili prepuni reklama za brodarske tvrtke koje su nudile prijevoz iseljenika u te zemlje. Na slici je reklama objavljena 1903. u popularnom pučkom kalendaru »Danica«.

300.000 osoba koje su otišle na »privremeni« rad u inozemstvo njih 83% otišlo iz seoskih naselja; iseljavanja zbog ratom i tranzicijom uvjetovane nepovoljne gospodarske situacije od devedesetih godina 20. stoljeća do danas.

Motreno na razini županija, iz tablica se uočava različita demografska dinamika pod utjecajem navedenih pojava i procesa. Upravo stoga Hrvatska još od početka 20. stoljeća bilježi sve slabiju demografsku dinamiku. U usporedbi s drugim europskim državama po relativnom po-

rastu stanovništva, od 1870. do 2001. Hrvatska se nalazi na europskom začelju. Dakle, u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća Hrvatsku zahvaćaju jaki iseljenički valovi, na koje se nadovezuje Prvi svjetski rat sa značajnim izravnim i neizravnim demografskim gubitcima. Kako je već istaknuto, jaki odljev stanovništva iz Hrvatske povezan je s porastom broja stanovnika od 1880-ih godina. Uz demografski rast, spomenuti problem agrarne prenapučenosti postaje sve istaknutiji, a istovremeno su mogućnosti zapošljavanja u nepoljoprivrednom sektoru bile razmjerno male. Primjenom više istraživanja, Vladimir Stipečić procjenjuje da se između 1880. i 1913. iselilo približno pola milijuna ljudi (iz Hrvatske i Slavonije više od 300.000, Dalmacije oko 100.000, Istre oko 40.000, Bosne i Hercegovine približno 20.000 i dr.). Ako dakle odbijemo iseljene iz Bosne i Hercegovine, onda je to nešto ispod 500.000 iseljenih iz Hrvatske između 1880. i 1913. Ovo masovno iseljavanje potaknuto je ekonomskim činiteljima, ali su u pozadini politički, jer politika je kreirala razvojne uvjete. U poljoprivredi su bili višak, a nepoljoprivredni sektor ih je mogao malo zaposliti. Ovim iseljavanjem zamjetno su smanjeni prvi brojni naraštaji. Poznato je da su i iz drugih, danas visokorazvijenih europskih zemlja bila brojna iseljavanja u prekomorske zemlje, ali ona, uz izuzetak Irske, nisu ni u jednoj zemlji bila, u odnosu na broj stanovnika, tako brojna kao iz Hrvatske. Usto, niti jedna europska zemlja nije imala tako neprekidno iseljavanje tijekom čitavog 20. stoljeća. U hrvatskoj znanstvenoj literaturi u kojoj se tematizira iseljavanje, kao glavni čimbenici »odselidbe« daleko najvažnije mjesto zauzimaju gospodarske prilike. Recentna studija Ivana Rogića i Ivana Čizmića o iseljavanju Hrvata argumentirano pokazuje: u odselidbene činitelje valja uključiti niz dodatnih, vrlo važnih, međusobno isprepletenih čimbenika. Stoga gospodarskim čimbenicima koji su djelovali poticajno na odseljavanje – usitnjenost seljačkog posjeda, seljačka prezaduženost, propadanje brodarstva na jedra, odsutnost aktivne razvojne politike na selu, odsutnost industrijske ekspanzije, nemoderna uprava – valja dodati, drže spomenuti autori, nezanemarlivi politički utjecaj te odselidbene tradicije i čimbenike sažeto izražene pod »obećanjima slobodna svijeta«. Konačno, ovaj iseljenički val nije značio samo kratkoročno smanjenje broja stanovnika, već i dugoročno, budući da su okrnjeni naraštaji dali manji prirodni prirast nego što bi bilo da nije bilo iseljavanja. Na razmotreni iseljenički val počeo 1880-ih nadovezao se Prvi svjetski rat i na njegovu kraju španjolska gripa. Prema Rudolfu Horvatu, iz Hrvatske i Slavonije je tijekom Prvog svjetskog rata poginulo oko 100.000 vojnika, djelomice na bojnopolju, djelomice od rana i bolesti u bolnicama, a mnogi od pošasti i poslje-

Među brojnim austrougarskim vojnicima poginulima tijekom Prvog svjetskog rata bili su i brojni Hrvati. O smrti koja je pokosila mnoge vojnike progovorio je 1917. austrijski ratni slikar Hans Larwin svojom slikom *Mors dirigens*, koja je tada reproducirana i na prigodnoj razglednici.

PROVODJENJE KOLONIZACIJE U HRVATSKOJ

Bilo je hladno, jesensko jutro, kad je na zagrebački kolodvor, koncem rujna, stigao prvi transport kolonista, na putu iz Like za Vojvodinu. 40 vagona prevozilo je hrabri narod Like — u novu dobru zemlju. »Teško nam je ostavljati ovaj naš kršni kraj, kazao je Đuro Vukobratović borac iz Korenice «ali kako ćemo ondje ostati, kad nam je zve umišeno. Kako ćemo tamo procvitati zimu, kad je od stolne kupa — ostala jedna čitava».

To je bio prvi transport, kojim se proćila u djelo kolonizacija, etapa na putu ostvarenja boljeg života našeg naroda.

Za provedbu u život agrarne reforme i kolonizacije formiran je u Ministarstvu poljoprivrede odjel za kolonizaciju s pet odsjeka. U pitanju kolonizacije potrebno je razlikovati koloniziranje u Vojvodini, koje provodi Savezna vlada i u kojem sudjeluje Hrvatska sa oko 9.000 porodica, i koloniziranje unutar naše Federalne jedinice. U vezi s provedbom kolonizacije osnovani su kod Ministarstva poljoprivrede dvije komisije: jedna za provedbu kolonizacije u Vojvodini, a druga za unutrašnju kolonizaciju. Za koloniziranje u Vojvodini predviđeno je da se iz Like prećeli 2.310 porodica, iz Dalmacije 2.300, iz Korduna 1.200, iz Gorskog Kotara 950, iz Banije 200, iz Primorja 800, te iz Hrv. Zagorja 700 porodica. Da bude putovanje olakšano uređene su u Bakru, Jospidotu i Zagrebu prihvatne stanice, gdje kolonisti dobivaju toplu hranu i ostalo što im je potrebno.

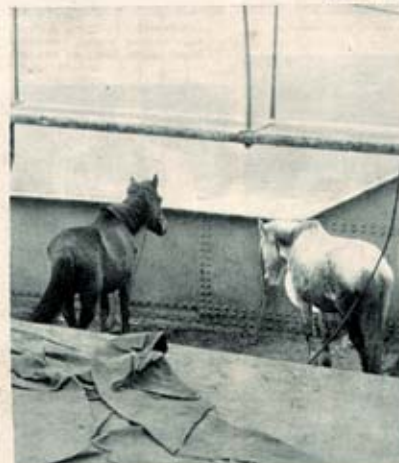
Nisu prošla ni puna tri mjeseca od putovanja prvih kolonista, i kroz to vrijeme prošla su za Vojvodinu do 16. XII. 24 transporta sa kolonistima, na ukupno 4.347 porodica, sa 21.289 članova, koji su sa sobom povel 1.317 komada krupne stoke, 75 kola i mnogo drugih potrebnih stvari.

Ovaj veliki posao oko prevoza kolonista obavijen je u prilikama poratne oskudice na transportnim sredstvima, na prehrambenim namirnicama, uz veliko zalaganje narodnih vlasti. Preko 20.000 boraca i članova njihovih obitelji iz Like, Korduna i Banije, Gorskog Kotara, Dalmacije, Hrv. Primorja i Hrv. Zagorja napustili su kroz to vrijeme svoj kraj i pošli u Vojvodinu u mjesta Pilipovo, Bački Brestovac, Apatin, Krnjaju, Ridicu itd.

Prvi kolonisti iz Dalmacije iz okruga Zadar, 167 porodica sa 784 člana, krenuli su za Vojvodinu početkom prosinca. Brod »Vise« prevezao ih je do Bakra. U transportu bilo je staraca, koji su trebali tuđe pomoći u hodu, i djece, koja su se tek rodila. U Bakru su kolonisti, na prihvatnoj stanici dobili toplu hranu, ovdje su se ukrcali u vagona, i krenuli dalje preko Zagreba i Osijeka do Erduta na Dunavu. Pošto je porušen most, bilo je potrebno prećevitati se preko Dunava sa kamionima do željezničke stanice Bogofeno u Vojvodini. Tu je čekao vlak, koji je koloniste prevezao u Ridicu, mjesto, koje je određeno za njihovo naseljenje. Put je bio naporan, dugotrajan, padao je mnijeg, mnogi su drugovi na putu osovili: »gdje je naša sućena Dalmacija!« ali dolazak u Ridicu, u lijepo i bogato selo Bačke, smještanje u prostrane nove kuće, izbristalo je brzo težke dojmove sa puta. U kućama bilo je pokućstva, u dvorištu i šupama našlo se je dosta poljskog alata, sijačica, vjetrenica, itd. Za hranu se pobrinula mjezna komisija, koja je omogćila za prve dane menzu, a kasnije svaka obitelj dobiti će živežnih namirnica iz aprovizacije, da može za sebe kuhati. Tako su u ova sela došli borci, koji su se borili protiv fašizma. Na oću najbolju zemlju, koju su držali u svojim rukama štabe, neprijatelji naših naroda i fašisti, došli su borci i pobjdnici nad fašizmom, da grade novi i bolji život u ovom kraju. Pet.

Prva grupa kolonista iz Dalmacije, 167 porodica iz okoline Zadra, prevezao je parobrod »Vise« do Bakra.

Kolonistima omogućeno je da sobom povelu oću malo imetka što im je preostalo nakon 4 godine ratnih pustoštinja.

Manda Marinković iz Trikeje muze i za vrijeme vožnje parobrodom krovica koju vodi sobom.

U Bakru ukrcala se grupa u vagona, koji će ih preko Zagreba prevesti do njihovih novih obitavališta u plodnoj Vojvodini.

◀ O organiziranim kolonizacijama nakon Drugoga svjetskog rata u istočne krajeve središnje Hrvatske, istočnu Hrvatsku i Vojvodinu govori i ovaj slikovni prilog, objavljen početkom 1946. u zagrebačkom tjedniku »Ilustrirani vjesnik«.

dica zarobljenitva. S prestankom rata, u jesen 1918., pojavila se gripa, tzv. španjolska groznica, od koje je umrlo oko 100.000 ljudi u najvitalnijoj životnoj dobi. Ukupno je Hrvatska, prema procjeni, u te 4 godine izgubila (u ratu i od epidemije) do 232.000 stanovnika.

Nakon propadanja Austro-Ugarske Monarhije i ulaska Hrvatske u novu državnu tvorevinu, dio stanovništva koji je bio službom ili na drugi način povezan s raspadnutom državom, a potjecao je iz drugih prostora, vratio se u matične države. Tako se neposredno nakon Prvoga svjet-

skog rata iselilo oko 100.000 »austro-ugarskog« stanovništva. Unatoč velikom iseljeničkom valu do Prvoga svjetskog rata, gubitcima životā u ratu i iseljavanju neposredno nakon Prvoga svjetskog rata, hrvatsko gospodarstvo i dalje nije moglo zaposliti stanovništvo koje se »odlijevalo« iz poljoprivrede. Restriktivna useljenička politika SAD-a od sredine 1920-ih usmjerila je naše iseljenike prema Južnoj Americi i europskim zemljama. Sada su (iako malobrojnija, ne i zanemariva) iseljavanja usmjerena prema zemljama Južne Amerike. Prema nekim procjenama, pred

▲ Drugi svjetski rat donio je dotad nevidena stradanja ljudi na hrvatskim prostorima, među kojima su bili i brojni civili. O pustoši i brojnim žrtvama koje su za sobom ostavljala ratna zbivanja posredno svjedoči i pogled na Selca na Braču, koja su potpuno spalili talijanski okupatori.

► Još su tijekom osamdesetih godina prošloga stoljeća Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić procijenili ukupan broj poginulih vojnih i civilnih osoba te iseljenika tijekom i neposredno poslije Drugoga svjetskog rata. Njihove se procjene s demografskoga gledišta smatraju utemeljenima, ali ne i konačnima. Na slici je naslovnica Žerjavićeve studije objavljene 1989. u Zagrebu.

Drugi svjetski rat u Argentini živi oko 130.000 Hrvata. Kako navodi Većeslav Holjevac, uoči Drugoga svjetskog rata u zapadnoeuropskim zemljama bilo je zaposleno oko 100.000 radnika iz Jugoslavije, od toga preko 60.000 Hrvata. Prema podacima Vladimira Nikše, u Njemačkoj je 1942. bilo na radu između 100.000 i 150.000 Hrvata, jer je dio već prije bio u Njemačkoj, a dio je došao u Njemačku iz Belgije i Francuske.

Agrarne kolonizacije i individualna preseljavanja tijekom prve polovice 20. stoljeća imali su osjetan utjecaj u unutrašnjoj preraspodjeli stanovništva između siromašnih agrarno prenapučenih i plodnom zemljom bogatih hrvatskih područja. Općenito, migracijska komponenta u razvoju stanovništva u Hrvatskoj imala je velik utjecaj. Tijekom druge polovice 19. stoljeća do 1948. organiziranim se kolonizacijama i individualno iseljavalo stanovništvo iz Hrvatskoga zagorja, Prigorja, Korduna, Banovine, Like, Gorskog kotara i dalmatinskog zaobalja u istočne krajeve središnje Hrvatske, istočnu Hrvatsku i Vojvodinu. Prema službenim podacima i vlastitim analizama, Ivo Nejašmić dolazi do procjene prema kojoj je od kraja 19. stoljeća do 1948. organiziranim kolonizacijama i individualnim preseljenjima iz agrarno siromašnih krajeva u Slavoniju i Baranju preseljeno oko 300.000 osoba. Procjenjujemo: kada bi se tom broju dodali i useljenici u Slavoniju poslije 1700. godine, svakako bi taj broj dosegao 500.000 preseljenika iz navedenih hrvatskih ali i iz bosansko-hercegovačkih emigracijskih područja.

Izračun broja žrtava Drugoga svjetskog rata još uvijek nije završen – predmet je brojnih, nerijetko krajnje ideološki obojenih i stoga isključivih polemika; kako oko ukupnoga broja, tako osobito u pogledu narodnosne strukture stradalih. Ukupan broj poginulih vojnih i civilnih osoba i iseljenih tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, koji su dali Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić, smatra se s demografskog gledišta utemeljenim ali ne i konačnim. Usput se postavlja pitanje: zbog čega su demografi uglavnom »bježali« od istraživanja ove problematike i zašto još uvijek to čine? Prvi je razlog činjenica da je ovo područje istraživanja, ne samo do raspada Jugoslavije već i nakon toga, pod snažnim pritiskom desetljećima ponavljanih i unaprijed zadanih »ideološki« konstruiranih veličina. I danas smo svjedoci manipulacije brojem žrtava, koji se ne temelji na istraživanjima, nego se iznosi onako usput, bez ikakvih argumenata. Drugi je razlog što polaznu veličinu predstavlja popis stanovništva iz 1931., koji je u pogledu vjerskog sastava vrlo upitan. Naime, kako nije bilo izravnog nacionalnog izjašnjavanja, iz vjerskog se sastava izvodi nacionalni, a on je na temelju usporedbe s naknadno objavljenim podacima o broju katalika u Jugoslaviji pun, blago rečeno, nelogično-

sti i konstrukcija. Treći je razlog sljedeći: u nedostatku cjelovite vitalne statistike za razdoblje od 1931. do 1941., neminovne su procjene prirodnog prirasta pa se i s malim razlikama u procjeni prirodnog prirasta mogu dobiti velike razlike u konačnom, procijenjenom broju stanovnika po narodnosnom sastavu za manipulacije. Ovaj se problem može riješiti jedino temeljitim istraživanjem demografa i historiografa. Vratimo se raspoloživim podatcima. Tijekom Drugoga svjetskog rata, prema Žerjaviću, u Hrvatskoj je poginulo i umrlo ukupno 266.600 osoba. Ovo me broju treba dodati smaknuća vezana uz Bleiburg i »Križni put«, u kojima su stradali hrvatski civili, ratni zarobljenici i pripadnici hrvatskih postrojbi. O broju poginulih u bleiburškoj tragediji ima mnogo znatno različitih procjena. Prema Žerjavićevu računu, moglo bi biti ubijeno između 45 i najviše 55 tisuća Hrvata i muslimana. Tijekom i poslije Drugoga svjetskog rata iselilo se oko 250.000 osoba. Prema vlastitom istraživanju i nizu drugih, Nejašmić nalazi da se od sredine 19. stoljeća pa do kraja Drugoga svjetskog rata (točnije, do popisa 1948) s teritorija Hrvatske iselilo približno 825.000 osoba. Prema procjeni, na temelju više izvora, u istom se razdoblju (1869–1948) u Hrvatsku doselilo 245.000 osoba, što je manjim dijelom kompenziralo iseljavanja. Tako dolazi do podatka da je broj iseljenika u navedenom razdoblju bio 796.000. Dakle, to je razdoblje do 1948. Drugi je svjetski rat po izravnim i neizravnim demografskim gubitcima, tijekom rata i u neposrednom poraću, apsolutno i relativno, zamjetno nadmašio Prvi svjetski rat.

Nakon Drugoga svjetskog rata, politika prema selu i razvoju u prostoru imala je negativan utjecaj na prostorni raspored stanovništva. Du-

goročno, politika prema selu imala je višestruko negativne gospodarske i demografske učinke. Uz postojeću gospodarsku situaciju, stvorena je psihološka situacija za masovan bijeg sa sela i iz poljoprivrede. To je s jedne strane doprinijelo još većoj neravnomjernosti prostornog razmjesta stanovništva, a s druge ubrzanijem snižavanju nataliteta. Po uzoru na sovjetski model, nakon Drugoga svjetskog rata pribjegli su forsiranom razvoju industrije. Industrija se razvijala prvenstveno u velikim gradovima, gdje je već postojala temeljna infrastruktura, jer je to zahtijevalo manja ulaganja. Zagreb, Rijeka i Split daleko su prednjačili u odnosu na male i srednje gradove. Odljev stanovništva s velikog prostora nisu mogli prihvatiti postojeći industrijski centri.

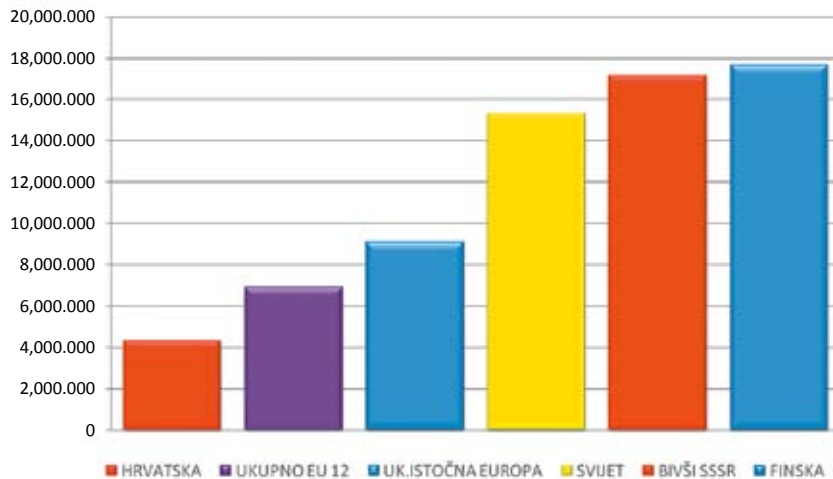
Kad je u radnu dob ulazio naraštaj rođen u natalitetno-kompenzacijskom razdoblju (1948–

▲ Po uzoru na sovjetski model, nakon Drugoga svjetskog rata, pribjegli su forsiranom razvoju industrije. Na slici je prizor gradnje jedne tvornice u Zagrebu neposredno nakon Drugoga svjetskog rata.

Izračun broja žrtava Drugoga svjetskog rata još uvijek nije završen – predmet je brojnih, nerijetko krajnje ideološki obojenih i stoga isključivih polemika, kako oko ukupnoga broja tako osobito u pogledu narodnosne strukture stradalih.

◀ Populacijskim rastom između 1857. i 2001. posebno se ističe Grad Zagreb. Slika prikazuje ondašnju Harmicu (danas Trg bana Josipa Jelačića) i zagrebački Donji grad oko 1860.

▲ Stvarni broj stanovnika u Hrvatskoj 2009. i broj stanovnika koji bi Hrvatska imala 2009. pod pretpostavkom da je imala relativni porast (u %) kao u EU 12, Istočnoj Europi, cijelome svijetu, državama bivšeg SSSR-a i Finskoj

1955), Hrvatska se suočila s velikom nezaposlenošću. Tako dakle ni nakon Drugoga svjetskog rata iseljavanje nije prestajalo, međutim ističu se dva jaka iseljenička vala prema zapadnoeuropskim zemljama: prvi od početka 1960-ih do prvih godina 1970-ih i drugi u 1990-im godinama. U prvom valu iselilo je oko 300.000 osoba na »privremeni« rad u inozemstvo. Tako se, ako ne vodimo računa o zapošljavanju u inozemstvu, stvara pogrešan zaključak da je Hrvatska u relativno kratkom roku, gospodarskim razvojem nepoljoprivrednog sektora, ostvarila zamjetan gospodarski napredak. No stvarnost je drukčija, jer je zapošljavanjem u inozemstvu vanjskim čimbenicima prividno ubrzan razvoj nepoljoprivrednog sektora gospodarstva, a značajno je smanjen udio ekonomski aktivnog stanovništva u poljoprivredi. Prema istraživanju autora ovog teksta, od ukupno 300.000 osoba iz Hrvatske koje su otišle na rad u inozemstvo do 1971., njih je oko 83% otišlo iz seoskih naselja. Time je selo izgubilo velike biološko-obnoviteljske potencijale.

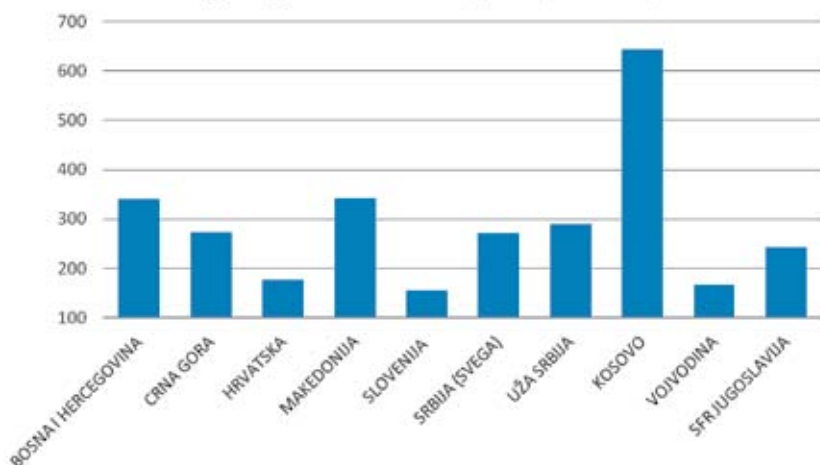
Konačno, prema istraživanju odnosno računu koji obuhvaća nešto duže razdoblje, opet se potvrđuje da se iz Hrvatske odlio zaista impo-

zantan broj njezinih stanovnika. Ratovi su imali veliki udio, ali su još veći doprinos imala iseljavanja prema razvijenom Zapadu. Naime, prema Žerjaviću, u razdoblju 1900–1991. ukupni je neto demografski gubitak Hrvatske 1,491.000 osoba. Ukratko: da nije bilo ovako velikih iseljavanja, Prvoga i Drugoga svjetskog rata i epidemije nakon Prvoga svjetskog rata, u 1991. godini bi Hrvatska od početnih 3,199.000 stanovnika iz 1900., s prirastom od 3,044.000 i doseljenih 263.000, imala 6,506.000, umjesto 4,784.000. Žerjavić ističe: u broj iseljenih trebalo bi uključiti i one koji su se iselili od 1840. do 1900., jer oni nisu uključeni u prije navedeni broj iseljenih. U tom bi slučaju broj iseljenih trebalo povećati za 200.000 osoba, tj. za one koji su se iselili od 1840. do 1900. Valja imati u vidu da je u ukupan broj stanovnika u popisu 1991. uključeno i 285.000 osoba koje su boravile na tzv. »privremenom radu« u inozemstvu, a istraživanja autora ovog teksta pokazala su kako su oni ondje i ostali. To znači da je u Hrvatskoj 1991. živjelo 4,5 a ne 4,78 milijuna stanovnika, kao što ni u popisu iz 2001. u Hrvatskoj nije živjelo 4,437.460 već 4,200.214 stanovnika (v. Tablica 7). Nakon iseljavanja, broj osoba koji je tražio posao nije odražavao stvarno stanje zaposlenosti i nezaposlenosti, jer se, kako smo razmotrili, u 1960-im godinama veliki broj njih zaposlio u inozemstvu. Nakon toga, od početka 1980-ih, biva sve naglašeniji porast nezaposlenosti u Hrvatskoj.

Preobrazba političkog i gospodarskog sustava u ratnim uvjetima izazvala je izuzetne gospodarske poteškoće koje su se dijelom preslikale preko porasta nezaposlenosti. U 1990-im godinama uslijedio je Domovinski rat sa značajnim izravnim i neizravnim demografskim gubicima. S ratom se još više produbila i ispreplela gospodarska kriza, u velikoj mjeri povezana s propadanjem poduzeća s velikim brojem zaposlenih. Kidanje »željezne zavjese« i prodor Zapada na nekada zatvorena istočna tržišta te gubitak jugoslavenskog tržišta posve su promijenili izgled velikom broju hrvatskih poduzeća koja su bila orijentirana na jugoslavensko i istočnoeuropsko tržište.

K tome, važno je imati u vidu već navedeno; ekonomska je kriza u Jugoslaviji počela početkom 1980-ih. Bijeg od rata i jaki porast nezaposlenosti ponajviše su pogodovali još jednom velikom emigracijskom valu. Prema istraživanju autora ovog teksta, između 1991. i 2001. prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama otišlo je oko 200.000 osoba u najvitalnijoj životnoj dobi. Istovremeno je, ako se uvažava povratni tokovi, oko 250.000 osoba srpske nacionalnosti od 1991. do 1995. napustilo Hrvatsku prema Srbiji i Bosni i Hercegovini, a tu je bilo i Hrvata koji su odlazili prema razvijenom Zapadu. Agresija na Republiku Hrvatsku umnogome je bila

Porast broja stanovnika u republikama i pokrajinama SFR Jugoslavije od 1880. do 1981. godine (1880.=100)

uzrokom najnovijem jakom emigracijskog valu iz Hrvatske prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama. Istovremeno se u Hrvatsku doselilo 232.966 osoba, od toga najviše iz Bosne i Hercegovine (189.039). Svakako se može postaviti pitanje jesu li i druge republike nekadašnje zajedničke države slijedile iste demografske trendove kao Hrvatska. Predočena slika pokazuje da je uz Hrvatsku isti trend slijedila samo Slovenija.

Županijske demografske različitosti od 1857. do 2001.

Na temelju predloženih tablica o kretanju stanovništva na razini županija, od prvog popisa stanovništva 1857., provedenog po suvremenim načelima, do popisa 2001. sasvim ćemo ukratko razmotriti demografske promjene. Budući da još uvijek nisu raspoloživi podatci popisa iz 2011., predložili smo broj stanovnika utvrđen popisom 2001. Dosada objavljeni podatci popisa iz 2011. privremeni su, a, usudujemo se ustvrditi, konačni će se bitno razlikovati od prvih privremenih podataka, stoga ih nećemo ni uključivati u razmatranje. I bez konačnih rezultata popisa stanovništva iz 2011. prirodno kretanje stanovništva vrlo uvjerljivo pokazuje da se nepovoljni demografski trendovi intenzivno nastavljaju i produbljuju u demografskim strukturama (pr-

venstveno u odnosu broja mladih do 14 godina i broja starijih iznad 65 godina).

Tablice 3-8. vrlo uvjerljivo pokazuju tijek koncentracije stanovništva od 1857. do 2001. u Gradu Zagrebu i županijama koje u svomu sastavu imaju velike gradove. Populacijskim rastom između 1857. i 2001. posebno se ističe Grad Zagreb (u današnjem teritorijalnom obuhvatu), tim više što je na početku (1857) skupa s Požeško-slavonskom županijom imao najmanji udio u ukupnom stanovništvu Hrvatske (u odnosu na sve druge županije), da bi na kraju (2001) udjelom u ukupnom stanovništvu Hrvatske bio daleko ispred svih županija. Za razmjerno malobrojnu hrvatsku populaciju, Grad Zagreb brojem stanovnika i u sadašnjem, užem teritorijalnom obuhvatu predstavlja preveliku kvantitativnu i kvalitativnu koncentraciju stanovništva. Naročito od šezdesetih godina 20. stoljeća Zagreb prenosi populacijsku dinamiku na Sesvete (pripadaju Gradu Zagrebu po sadašnjem teritorijalnom obuhvatu), Samobor, Zatrešić i Veliku Goricu. Pribrajajući Gradu Zagrebu njegove gradove-satelite, dolazimo do, u hrvatskim uvjetima, slučaja zaista prevelike koncentracije stanovništva. Grad Zagreb je (a to je obilježje populacijskog razvoja Splita, Rijeke i, u nešto blažoj varijanti, Osijeka) svoj demografski i gospodarski uspon temeljio na stoljetnom praznjenju šireg gravitacijskog područja. Najve-

Ekonomska je kriza u Jugoslaviji počela početkom 1980-ih. Rat i jaki porast nezaposlenosti ponajviše su pogodovali još jednom velikom emigracijskom valu. Između 1991. i 2001. prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama otišlo je oko 200.000 osoba u najvitalnijoj životnoj dobi.

ŽUPANIJA	GODINA POPISA						
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.
Zagrebačka	134.754	146.592	155.324	178.938	194.643	211.150	208.141
Krapinsko-zagorska	100.804	113.711	125.394	139.547	152.047	168.404	163.594
Sisačko-moslavačka	168.292	182.656	186.059	215.675	235.514	256.207	248.953
Karlovačka	165.697	175.170	172.220	188.904	194.294	197.959	188.824
Varaždinska	87.960	99.194	105.612	120.397	131.849	144.720	147.524
Koprivničko-križevačka	87.464	97.581	105.529	121.772	132.581	142.546	139.054
Bjelovarsko-bilogorska	84.893	95.981	101.420	130.901	150.825	163.039	162.453
Primorsko-goranska	165.503	173.038	179.246	198.934	217.653	239.354	223.640
Ličko-senjska	155.467	165.692	155.382	170.084	186.871	182.392	177.055
Virovitičko-podravska	57.107	68.513	69.225	82.419	90.266	101.818	102.824
Požeško-slavonska	47.877	53.532	54.183	68.101	79.141	91.272	91.076
Brodsko-posavska	74.136	79.273	77.739	90.751	99.979	116.295	112.693
Zadarska	84.091	94.156	98.063	108.330	123.375	136.522	146.375
Osječko-baranjska	146.505	166.970	164.425	189.075	209.709	231.107	232.713
Šibensko-kninska	85.163	89.831	92.854	103.302	118.310	130.238	134.215
Vukovarsko-srijemska	86.768	101.029	104.801	117.918	125.569	129.754	127.417
Splitsko-dalmatinska	164.242	182.405	195.741	222.020	249.857	268.187	274.522
Istarska	117.719	133.518	160.000	176.196	194.455	236.981	215.167
Dubrovačko-neretvanska	63.379	63.292	69.185	74.718	83.137	87.665	86.610
Međimurska	55.412	61.397	66.638	73.728	79.808	88.623	92.760
Grad Zagreb	48.266	54.761	67.188	82.848	111.565	136.351	167.765
Republika Hrvatska	2,181.499	2,398.292	2,506.228	2,854.558	3,161.448	3,460.584	3,443.375

Tablica 3. Broj stanovnika Republike Hrvatske po županijama od 1857. do 1921.

Izvor: Popisi stanovništva, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske

ŽUPANIJA	GODINA POPISA							
	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Zagrebačka	224.095	227.538	233.411	233.875	232.836	259.429	282.989	309.696
Krapinsko-zagorska	175.227	181.586	178.938	168.952	161.247	153.567	148.779	142.432
Sisačko-moslavačka	268.287	234.953	247.482	255.635	258.643	255.292	251.332	185.387
Karlovačka	213.633	194.643	201.748	202.431	195.096	186.169	184.577	141.787
Varaždinska	159.767	174.682	177.352	179.905	184.380	187.495	187.853	184.769
Koprivničko-križevačka	143.268	140.565	142.362	143.019	138.994	133.790	129.397	124.467
Bjelovarsko-bilogorska	173.597	166.485	170.648	167.599	157.806	149.458	144.042	133.084
Primorsko-goranska	237.748	207.635	216.781	240.621	270.660	304.038	323.130	305.505
Ličko-senjska	172.735	130.855	125.677	118.329	106.433	90.836	85.135	53.677
Virovitičko-podravaska	125.049	125.372	131.517	127.512	116.314	107.339	104.625	93.389
Požeško-slavonska	99.657	89.646	94.761	99.340	101.750	99.189	99.334	85.831
Brodsko-posavska	128.790	134.436	142.614	154.309	164.065	167.667	174.998	176.765
Zadarska	149.855	154.026	162.682	174.957	190.356	194.098	214.777	162.045
Osječko-baranjska	263.024	280.670	294.376	328.965	351.164	356.286	367.193	330.506
Šibensko-kninska	147.166	148.360	157.405	164.757	161.199	152.128	152.477	112.891
Vukovarsko-srijemska	139.340	152.472	166.956	193.224	217.115	224.103	231.241	204.768
Splitsko-dalmatinska	292.321	296.834	314.936	339.686	389.277	436.680	474.019	463.676
Istarska	223.949	183.340	175.094	176.838	175.199	188.332	204.346	206.344
Dubrovačko-neretvanska	90.577	88.535	94.812	99.593	108.131	115.683	126.329	122.870
Međimurska	99.346	110.686	112.551	112.073	115.660	116.825	119.866	118.426
Grad Zagreb	258.024	356.529	393.919	478.076	629.896	723.065	777.826	779.145
Republika Hrvatska	3,785.455	3,779.858	3,936.022	4,159.696	4,426.221	4,601.469	4,784.265	4,437.460

Tablica 4. Broj stanovnika Republike Hrvatske po županijama od 1931. do 2001.

Izvor: Popisi stanovništva, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske

ŽUPANIJA	INDEKS													
	1869. / 1857.	1880. / 1869.	1890. / 1880.	1900. / 1890.	1910. / 1900.	1921. / 1910.	1931. / 1921.	1948. / 1931.	1953. / 1948.	1961. / 1953.	1971. / 1961.	1981. / 1971.	1991. / 1981.	2001. / 1991.
Zagrebačka	108,8	106,0	115,2	108,8	108,5	98,6	107,7	101,5	102,6	100,2	99,6	111,4	109,1	109,4
Krapinsko-zagorska	112,8	110,3	111,3	109,0	110,8	97,1	107,1	103,6	98,5	94,4	95,4	95,2	96,9	95,7
Sisačko-moslavačka	108,5	101,9	115,9	109,2	108,8	97,2	107,8	87,6	105,3	103,3	101,2	98,7	98,5	73,8
Karlovačka	105,7	98,3	109,7	102,9	101,9	95,4	113,1	91,1	103,7	100,3	96,4	95,4	99,1	76,8
Varaždinska	112,8	106,5	114,0	109,5	109,8	101,9	108,3	109,3	101,5	101,4	102,5	101,7	100,2	98,4
Koprivničko-križevačka	111,6	108,2	115,4	108,9	107,5	97,6	103,0	98,1	101,3	100,5	97,2	96,3	96,7	96,2
Bjelovarsko-bilogorska	113,1	105,7	129,1	115,2	108,1	99,6	106,9	95,9	102,5	98,2	94,2	94,7	96,4	92,4
Primorsko-goranska	104,6	103,6	111,0	109,4	110,0	93,4	106,3	87,3	104,4	111,0	112,5	112,3	106,3	94,6
Ličko-senjska	106,6	93,8	109,5	109,9	97,6	97,1	97,6	75,8	96,0	94,2	90,0	85,4	93,7	63,1
Virovitičko-podravaska	120,0	101,0	119,1	109,5	112,8	101,0	121,6	100,3	104,9	97,0	91,2	92,3	97,5	89,3
Požeško-slavonska	111,8	101,2	125,7	116,2	115,3	99,8	109,4	90,0	105,7	104,8	102,4	97,5	100,2	86,4
Brodsko-posavska	106,9	98,1	116,7	110,2	116,3	96,9	114,3	104,4	106,1	108,2	106,3	102,2	104,4	101,0
Zadarska	112,0	104,2	110,5	113,9	110,7	107,2	102,4	102,8	105,6	107,6	108,8	102,0	110,7	75,5
Osječko-baranjska	114,0	98,5	115,0	110,9	110,2	100,7	113,0	106,7	104,9	111,8	106,8	101,5	103,1	90,0
Šibensko-kninska	105,5	103,4	111,3	114,5	110,1	103,1	109,7	100,8	106,1	104,7	97,8	94,4	100,2	74,0
Vukovarsko-srijemska	116,4	103,7	112,5	106,5	103,3	98,2	109,4	109,4	109,5	115,7	112,4	103,2	103,2	88,6
Splitsko-dalmatinska	111,1	107,3	113,4	112,5	107,3	102,4	106,5	101,5	106,1	107,9	114,6	112,2	108,6	97,8
Istarska	113,4	119,8	110,1	110,4	121,9	90,8	104,1	81,9	95,5	101,0	99,1	107,5	108,5	101,0
Dubrovačko-neretvanska	99,9	109,3	108,0	111,3	105,5	98,8	104,6	97,8	107,1	105,0	108,6	107,0	109,2	97,3
Međimurska	110,8	108,5	110,6	108,3	111,1	104,7	107,1	111,4	101,7	99,6	103,2	101,0	102,6	98,8
Grad Zagreb	113,5	122,7	123,3	134,7	122,2	123,0	153,8	138,2	110,5	121,4	131,8	114,8	107,6	100,2
Republika Hrvatska	109,9	104,5	113,9	110,8	109,5	99,5	109,9	99,9	104,1	105,7	106,4	104,0	104,0	92,8

Tablica 5. Promjena broja stanovnika Republike Hrvatske po županijama u međupopisnim razdobljima od 1857. do 2001.

ŽUPANIJA	INDEKS (1857.=100)														
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Zagrebačka	100,0	108,8	115,3	132,8	144,4	156,7	154,5	166,3	168,9	173,2	173,6	172,8	192,5	210,0	229,8
Krapinsko-zagorska	100,0	112,8	124,4	138,4	150,8	167,1	162,3	173,8	180,1	177,5	167,6	160,0	152,3	147,6	141,3
Sisačko-moslavačka	100,0	108,5	110,6	128,2	139,9	152,2	147,9	159,4	139,6	147,1	151,9	153,7	151,7	149,3	110,2
Karlovačka	100,0	105,7	103,9	114,0	117,3	119,5	114,0	128,9	117,5	121,8	122,2	117,7	112,4	111,4	85,6
Varaždinska	100,0	112,8	120,1	136,9	149,9	164,5	167,7	181,6	198,6	201,6	204,5	209,6	213,2	213,6	210,1
Koprivničko-križevačka	100,0	111,6	120,7	139,2	151,6	163,0	159,0	163,8	160,7	162,8	163,5	158,9	153,0	147,9	142,3
Bjelovarsko-bilogorska	100,0	113,1	119,5	154,2	177,7	192,1	191,4	204,5	196,1	201,0	197,4	185,9	176,1	169,7	156,8
Primorsko-goranska	100,0	104,6	108,3	120,2	131,5	144,6	135,1	143,7	125,5	131,0	145,4	163,5	183,7	195,2	184,6
Ličko-senjska	100,0	106,6	100,0	109,4	120,2	117,3	113,9	111,1	84,2	80,8	76,1	68,5	58,4	54,8	34,5
Virovitičko-podravsk	100,0	120,0	121,2	144,3	158,1	178,3	180,1	219,0	219,5	230,3	223,3	203,7	188,0	183,2	163,5
Požeško-slavonska	100,0	111,8	113,2	142,2	165,3	190,6	190,2	208,2	187,2	197,9	207,5	212,5	207,2	207,5	179,3
Brodsko-posavska	100,0	106,9	104,9	122,4	134,9	156,9	152,0	173,7	181,3	192,4	208,1	221,3	226,2	236,1	238,4
Zadarska	100,0	112,0	116,6	128,8	146,7	162,4	174,1	178,2	183,2	193,5	208,1	226,4	230,8	255,4	192,7
Osječko-baranjska	100,0	114,0	112,2	129,1	143,1	157,8	158,8	179,5	191,6	200,9	224,5	239,7	243,2	250,6	225,6
Šibensko-kninska	100,0	105,5	109,0	121,3	138,9	152,9	157,6	172,8	174,2	184,8	193,5	189,3	178,6	179,0	132,6
Vukovarsko-srijemska	100,0	116,4	120,8	135,9	144,7	149,5	146,9	160,6	175,7	192,4	222,7	250,2	258,3	266,5	236,0
Splitsko-dalmatinska	100,0	111,1	119,2	135,2	152,1	163,3	167,1	178,0	180,7	191,8	206,8	237,0	265,9	288,6	282,3
Istarska	100,0	113,4	135,9	149,7	165,2	201,3	182,8	190,2	155,7	148,7	150,2	148,8	160,0	173,6	175,3
Dubrovačko-neretvan.	100,0	99,9	109,2	117,9	131,2	138,3	136,7	142,9	139,7	149,6	157,1	170,6	182,5	199,3	193,9
Međimurska	100,0	110,8	120,3	133,1	144,0	159,9	167,4	179,3	199,8	203,1	202,3	208,7	210,8	216,3	213,7
Grad Zagreb	100,0	113,5	139,2	171,7	231,2	282,5	347,6	534,6	738,7	816,1	990,5	1.305,1	1.498,1	1.611,5	1.614,3
Republika Hrvatska	100,0	109,9	114,9	130,9	144,9	158,6	157,8	173,5	173,3	180,4	190,7	202,9	210,9	219,3	203,4

Tablica 6. Promjena broja stanovnika Republike Hrvatske po županijama u međupopisnim razdobljima od 1857. do 2001. (bazni indeks 1857=100)

Županija / Hrvatska	Popis 1991.			Popis 2001.			Popis 2001.		
	Ukupan broj stanovnika			Ukupan broj stanovnika (po popisnoj metodologiji 1991)			Ukupan broj stanovnika		
	Ukupno	U zemlji	U inozemstvu	Ukupno	U zemlji	U inozemstvu	Ukupno	U zemlji	U inozemstvu
Zagrebačka	282.989	266.393	16.596	312.925	293.270	19.655	309.696	293.270	16.426
Krapinsko-zagorska	148.779	143.406	5.373	143.493	137.562	5.931	142.432	137.562	4.870
Sisačko-moslavačka	251.332	239.448	11.884	187.961	176.286	11.675	185.387	176.286	9.101
Karlovačka	184.577	167.985	16.592	145.969	133.525	12.444	141.787	133.525	8.262
Varaždinska	187.853	181.143	6.710	185.523	177.340	8.183	184.769	177.340	7.429
Koprivničko-križevačka	129.397	123.736	5.661	125.502	120.276	5.226	124.467	120.276	4.191
Bjelovarsko-bilogorska	144.042	137.510	6.532	134.488	127.866	6.622	133.084	127.866	5.218
Primorsko-goranska	323.130	311.116	12.014	308.486	290.642	17.844	305.505	290.642	14.863
Ličko-senjska	85.135	76.452	8.683	55.391	50.651	4.740	53.677	50.651	3.026
Virovitičko-podravsk	104.625	98.999	5.626	95.039	90.031	5.008	93.389	90.031	3.358
Požeško-slavonska	99.334	92.300	7.034	86.904	80.389	6.515	85.831	80.389	5.442
Brodsko-posavska	174.998	162.418	12.580	179.470	163.489	15.981	176.765	163.489	13.276
Zadarska	214.777	190.121	24.656	164.902	153.212	11.690	162.045	153.212	8.833
Osječko-baranjska	367.193	344.187	23.006	336.421	313.406	23.015	330.506	313.406	17.100
Šibensko-kninska	152.477	141.096	11.381	117.081	107.469	9.612	112.891	107.469	5.422
Vukovarsko-srijemska	231.241	214.658	16.583	208.766	186.185	22.581	204.768	186.185	18.583
Splitsko-dalmatinska	474.019	439.026	34.993	466.797	434.022	32.775	463.676	434.022	29.654
Istarska	204.346	199.861	4.485	207.216	196.451	10.765	206.344	196.451	9.893
Dubrovačko-neretvanska	126.329	119.524	6.805	124.516	116.741	7.775	122.870	116.741	6.129
Međimurska	119.866	110.256	9.610	121.033	109.505	11.528	118.426	109.505	8.921
Grad Zagreb	777.826	739.414	38.412	784.166	741.896	42.270	779.145	741.896	37.249
HRVATSKA	4.784.265	4.499.049	285.216	4.492.049	4.200.214	291.835	4.437.460	4.200.214	237.246

Tablica 7. Broj stanovnika u Hrvatskoj (»u zemlji«) te broj stanovnika popisan u inozemstvu i uključen u ukupan broj stanovnika Hrvatske i županija u popisima 1991. i 2001.

Izvor: Izračun na temelju podataka iz Popisa stanovništva 1991. i 2001. Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske

Županija / Hrvatska	Popis 1991.			Popis 2001.			Popis 2001.		
	Ukupan broj stanovnika			Ukupan broj stanovnika (po popisnoj metodologiji 1991)			Ukupan broj stanovnika		
	Ukupno	U zemlji	U inoz.	Ukupno	U zemlji	U inoz.	Ukupno	U zemlji	U inoz.
Zagrebačka	100,0	94,1	5,9	100,0	93,7	6,3	100,0	94,7	5,3
Krapinsko-zagorska	100,0	94,1	5,9	100,0	93,7	6,3	100,0	94,7	5,3
Sisačko-moslavačka	100,0	96,4	3,6	100,0	95,9	4,1	100,0	96,6	3,4
Karlovačka	100,0	95,3	4,7	100,0	93,8	6,2	100,0	95,1	4,9
Varaždinska	100,0	91,0	9,0	100,0	91,5	8,5	100,0	94,2	5,8
Koprivničko-križevačka	100,0	96,4	3,6	100,0	95,6	4,4	100,0	96,0	4,0
Bjelovarsko-bilogorska	100,0	95,6	4,4	100,0	95,8	4,2	100,0	96,6	3,4
Primorsko-goranska	100,0	95,5	4,5	100,0	95,1	4,9	100,0	96,1	3,9
Ličko-senjska	100,0	96,3	3,7	100,0	94,2	5,8	100,0	95,1	4,9
Virovitičko-podravska	100,0	89,8	10,2	100,0	91,4	8,6	100,0	94,4	5,6
Požeško-slavonska	100,0	94,6	5,4	100,0	94,7	5,3	100,0	96,4	3,6
Brodsko-posavska	100,0	92,9	7,1	100,0	92,5	7,5	100,0	93,7	6,3
Zadarska	100,0	92,8	7,2	100,0	91,1	8,9	100,0	92,5	7,5
Osječko-baranjska	100,0	88,5	11,5	100,0	92,9	7,1	100,0	94,5	5,5
Šibensko-kninska	100,0	93,7	6,3	100,0	93,2	6,8	100,0	94,8	5,2
Vukovarsko-srijemska	100,0	92,5	7,5	100,0	91,8	8,2	100,0	95,2	4,8
Splitsko-dalmatinska	100,0	92,8	7,2	100,0	89,2	10,8	100,0	90,9	9,1
Istarska	100,0	92,6	7,4	100,0	93,0	7,0	100,0	93,6	6,4
Dubrovačko-neretvanska	100,0	97,8	2,2	100,0	94,8	5,2	100,0	95,2	4,8
Međimurska	100,0	94,6	5,4	100,0	93,8	6,2	100,0	95,0	5,0
Grad Zagreb	100,0	92,0	8,0	100,0	90,5	9,5	100,0	92,5	7,5
HRVATSKA	100,0	95,1	4,9	100,0	94,6	5,4	100,0	95,2	4,8

Tablica 8. Broj stanovnika u Hrvatskoj (»u zemlji«) te broj stanovnika popisan u inozemstvu i uključen u ukupan broj stanovnika Hrvatske i županija u popisima 1991. i 2001.

Istarska županija zbog nepovoljnih političkih prilika popraćenih egzodusima ima izrazite populacijske oscilacije. Na slici slovenskog umjetnika Saše Šantela iz 1933. simbolički je prikazan bijeg hrvatskoga stanovništva iz Istre u razdoblju talijanske fašističke vlasti.

ći je porast imao od 1921. do 1931. Usporedno kretanje broja stanovnika Zagrebačke i Krapinsko-zagorske županije pokazuje da su na početku imale približno istu populacijsku dinamiku, a do znatnije razlike dolazi poslije Drugoga svjetskog rata. Krapinsko-zagorska je županija imala veći prirodni priraštaj. Usporedna slika Varaždinske i Međimurske županije ne otkriva nam bitne razlike u njihovoj populacijskoj dinamici sve do 1971., otkada Varaždinska ima stagnaciju a Međimurska porast broja stanovnika. Broj stanovnika u Koprivničko-križevačkoj županiji

stagnira poslije popisa 1921., a poslije 1961. broj stanovnika smanjuje. Važan doprinos takvim kretanjima jest blizina Zagreba i nedostatna zamjena agrarne strukture gospodarstva. Bjelovarsko-bilogorska županija bilježi porast stanovništva s oscilacijama do vremena između dvaju svjetskih ratova, a od 1953. nastaje smanjenje ukupnog broja stanovnika. Nakon toga su zbog dominacije agrarne strukture privrede bilježile postupno smanjivanje ukupnog broja stanovnika. Osječko-baranjska županija imala je intenzivniji porast stanovništva do Drugoga svjetskog rata, a Vukovarsko-srijemska poslije njega. Uz to, Osječko-baranjska županija prostire se na većem prostoru, a pojedini njezini dijelovi zadržali su u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata obilježja pretežno poljoprivrednog kraja. To se osobito odnosi na đakovački kraj. Zadarska županija u razdoblju od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata, zbog poznatih političkih razloga, demografski stagnira, a poslije toga doživljava porast približno na razini hrvatskoga prosjeka. Razmjerno natprosječni izravni i neizravni gubitci tijekom Drugoga svjetskog rata i obuhvat agrarnom kolonizacijom razlozi su osjetnog smanjenja broja stanovnika u Sisačko-moslavačkoj županiji 1948. u odnosu na 1931. Od 1948. do 1961. dotična županija bilježi porast, a poslije smanjenje broja stanovnika. Požeško-slavonska županija u odnosu na Brodsko-

Potpadanjem Zadra kao dotadašnjega glavnog grada Dalmacije te političkog, kulturnog i gospodarskog središta njezina sjevernog dijela pod talijansku vlast nakon godine 1918., te strašno razaranje grada u angloameričkim bombardiranjima potkraj Drugoga svjetskog rata značajno su utjecali na demografska kretanja na području današnje Zadarske županije. Fotografije prikazuju zadarsku rivu (danas Obala Petra Krešimira IV) početkom tridesetih godina 19. stoljeća i ruševine grada na svršetku Drugoga svjetskog rata.

-posavsku ima izraženu diferenciranu populacijsku dinamiku, na što su utjecale gospodarske, ali i političke prilike. Požeško-slavonska županija poslije Drugoga svjetskog rata do 1961. ostvaruje blagi porast, a poslije toga nastupa smanjenje ukupnog broja stanovnika. Razvoj industrije i važan prometni položaj neprekinuto je u Brodsko-posavsku županiju privlačio biološku svježinu, posebno iz bosanske Posavine.

Sa stagnantnom populacijskom dinamikom do 1961. i smanjenjem broja stanovnika poslije toga, Šibensko-kninska županija nikada nije ni približno mogla pratiti populacijsku dinamiku Splitsko-dalmatinske županije. Zaobalni dio Šibensko-kninske županije već je desetljećima izrazito depopulacijski kraj pa napušćivanje njezina priobalja te rast broja stanovnika Šibenika i Knina nije mogao kompenzirati smanjenje broja stanovnika u drniškom dijelu županije. Demografske razlike prvenstveno su posljedica gospodarskog razvoja Splita i useljavanja iz Dalmatinske zagore, zatim Cetinske, Imotske i Vrgoračke krajine. Značajan »inkubator« za populacijsku dinamiku Splita bio je relativno visok prirodni priraštaj u dalmatinskom zaobalju. Virovitičko-podravska i Dubrovačko-neretvanska županija karakteristične su po dvama sasvim oprečnim kretanjima, uvjetovanim gospodarskim promjenama. U vrijeme dominacije agrarne strukture privrede Virovitičko-podravska je županija bila useljenička, a Dubrovačko-neretvanska iseljenička. Od pedesetih godina 20. stoljeća Virovitičko-podravska županija postaje iseljenička i depopulacijska, a Dubrovačko-neretvanska useljenička sa zamjetnim porastom stanovništva.

Primjer neprekinute depopulacije kroz čitavo 20. stoljeće je Ličko-senjska županija, pa predstavlja ujedno školski primjer »zidanja« i međusobnog podupiranja negativnih demografskih procesa. Ova županija još uvijek nema gradski centar koji bi svojim gospodarskim i društvenim razvojem zaustavio iseljavanje. Najveći je

broj stanovnika imala 1900., do 1991. smanjila je broj stanovnika za 54%, a do 2001. za čak 71%. Primorsko-goranska županija smjenjuje ritmove porasta i smanjenja broja stanovnika do 1948. Poslije toga Rijeka i okolni priobalni pojas brzim gospodarskim razvojem postaju imigracijsko područje sa zamjetnim populacijskim rastom, unatoč snažnom raseljavanju gorskog dijela Primorsko-goranske županije. Istarska županija zbog nepovoljnih političkih prilika popraćenih egzodusima ima izrazite populacijske oscilacije. Populacijski je maksimum dosegnut 1910., poslije toga slijedi smanjenje do 1971., a zatim postupni porast. Prvenstveno razvoj turizma i pratećih djelatnosti privukao je imigracijske tokove u Istarsku županiju. Karlovačka županija u drukčijim gospodarskim i političkim razvojnim uvjetima dosegla je najveći broj stanovnika 1931. Drugi svjetski rat, agrarna kolonizacija i odlazak na »privremeni« rad u inozemstvo odnijeli su razmjerno velike biološko-obnoviteljske potencijale, a učinci se ogledaju u brzom smanjivanju broja stanovnika poslije popisa 1961.

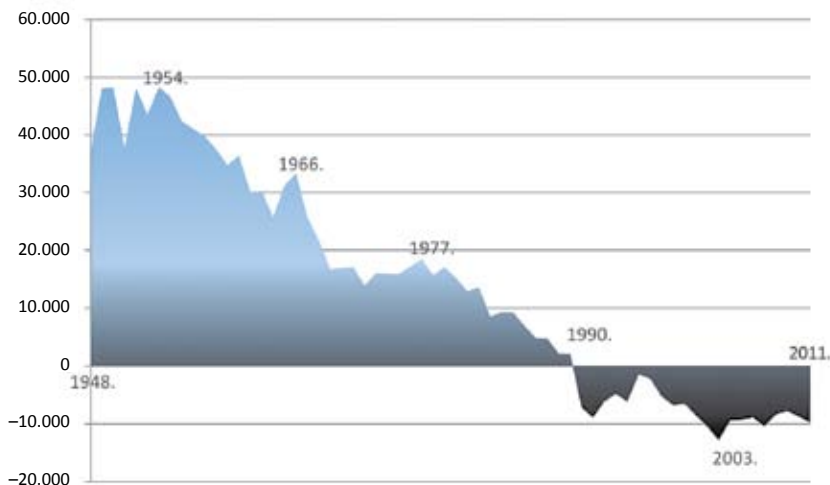

▲ Kretanje broja živorođenih i umrlih u Hrvatskoj od 1948. do 2011.

Koliko je stvarno stanovnika živjelo u Hrvatskoj prema popisima 1971., 1981., 1991. i 2001.

Razmatrajući promjenu broja stanovnika u popisima 1971., 1981., 1991. i 2001. svakako valja skrenuti pozornost na tzv. osobe popisane u inozemstvu (v. Tablica 7. i Tablica 8). Poznato je da su prema tada važećoj međunarodnoj popisnoj metodologiji u ukupan broj stanovnika Hrvatske u popisima 1971., 1981., 1991. i 2001. osim osoba koje su prisutne u Hrvatskoj (»u zemlji«) uključivane i osobe na »privremenom« radu u inozemstvu te članovi obitelji koji tamo s njima borave. Hrvatski državljani koji su u popisima stanovništva 1971., 1981. i 1991. izjavili da su u inozemstvu privremeno, bilo kao radnici ili članovi obitelji koji ondje s njima borave, i da im je mjesto stalnog boravka jedno od naselja u Hrvatskoj, popisani su kao stalni stanovnici Hrvatske. No prilikom korištenja popisnim rezultatima rijetko je isticana ova dvojnost. Tako se stvarao privid da Hrvatska ima više stanovnika nego što ih doista ima, ali se stvarao i privid da

▼ Kretanje prirodnog prirasta u Hrvatskoj od 1948. do 2011.

ima veći broj živorođenih nego što ih je stvarno rođeno u Hrvatskoj. Službeni broj popisanih stanovnika uključivao je i popisane u inozemstvu. Bolji ili slabiji obuhvat popisanih u inozemstvu davao je fiktivno bolju demografsku sliku pojedine općine, grada ili županije, ovisno o tome koliko ih je popisano u inozemstvu. To vrijedi za sve popise od 1971. do 2001. Istraživanja autora ovog teksta pokazala su da je velika većina popisanih u inozemstvu ondje i ostala. Broj povratnika s rada u inozemstvu više je nego nadoknađen novim iseljenicima. K tomu su i djeca hrvatskih državljana rođena u inozemstvu, osobito u Njemačkoj i Austriji, upisivana u matice rođenih u Hrvatskoj od 1971. do 1997. Tako se samo fiktivno povećavao prirodni prirast, jer su djeca rođena u inozemstvu ondje i ostala. Upravo su manje razvijene općine imale najveći broj popisanih u inozemstvu pa su one stoga imale i najviše stanovnika »na papiru«, ali živorođenih »na papiru«. Naime, od 1971. do kraja 1997. u matice rođenih u Hrvatskoj upisano je oko 130.000 djece rođene u inozemstvu. Analiza popisa iz 2001. pokazuje da su ta djeca ondje i ostala. Prema tome, pokazalo se kako je manji ili veći obuhvat popisanih u inozemstvu, od popisa 1971. do popisa 2001., stvarao privid – ali i zabunu – o stvarnim tendencijama ukupnog i prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske.

Konačno, prave razmjere hrvatske demografske erozije pokazuju slike o prirodnom kretanju (živorođeni i umrli) i prirodnom prirastu (razlika između broja živorođenih i umrlih) u Hrvatskoj od 1948. do 2011. Upravo od godine uspostave samostalne Hrvatske počeli su se ubrzano očitovati učinci stoljetnih nepovoljnih političkih, gospodarskih i društvenih prilika na demografska kretanja. Od 1991. uslijedilo je u Hrvatskoj prirodno smanjenje broja stanovnika koje neprekinuto traje do danas. Od 1991. do kraja 2001. Hrvatska ima prirodno smanjenje za 160.287 osoba, dakle za toliko je broj umrlih nadvisio broj živorođenih. Tomu broju treba dodati i broj iseljenih nakon popisa 2001., a on za sigurno nije malen (iako ga zasada ne znamo).

Nužnost razvoja u prostoru

Razmotrene su neke važnije pojave i procesi koji su, u odnosu na europski prosjek, uvjetovali hrvatsko demografsko zaostajanje. Dugo hrvatskom demografskom zaostajanju nije bio temeljna odrednica niži natalitet već utjecaj niza (gotovo neprekidnih) vanjskih čimbenika, koji su dugoročno stvarali i produbljivali nepovoljne demografske procese, zbog čega je ubrzano smanjivan natalitet. Između svih čimbenika koji su doprinikli brzom snižavanju nataliteta prvenstvo

treba dati općenito važnoj odrednici u razvoju hrvatskog stanovništva – iseljavanju koje se, s kolebanjima u intenzitetu, neprekinuto proteže od zadnje četvrtine 19. stoljeća do suvremenosti.

Kako je već istaknuto, Hrvatska ukupno, s izraženim regionalnim različitostima, dinamikom svoga gospodarskog razvoja nije mogla zadržati brojnije naraštaje rođene u drugoj polovici 19. stoljeća, ali ni posljednje brojnije naraštaje rođene tijekom 20. stoljeća. Kada su u radnu dob ulazili brojniji naraštaji, pojačavali su se iseljenički valovi iz Hrvatske. Iseljavanja s današnjega hrvatskog teritorija takvog su obujma i neprekinutog trajanja da ih bez ustezanja možemo okvalificirati kao jednu od temeljnih značajki hrvatske demografske povijesti. Velika koncentracija visokoakumulativnih gospodarskih aktivnosti u trima velikim gradovima razlog je gospodarskog zaostajanja u prostoru izvan neposrednog okruženja tih gradova. Držimo da je to jedan od ključnih razloga neprekinute »proizvodnje viška stanovništva« u Hrvatskoj, kao i ukorijenjenosti takvih tendencija. Upravo stoga što su nositelji političke i gospodarske vlasti u pojedinim razdobljima izraženiju nezaposlenost tijekom 20. stoljeća smatrali prolaznom pojavom, nije se pristupilo rješavanju i postupnom otklanjanju glavnih uzroka ovoga trajno prisutnog fenomena u razvoju hrvatskoga gospodarstva, a to je imalo, i još uvijek ima, izravan utjecaj na kretanje broja i strukture stanovništva. Vrlo jednostavna, brojčano utemeljena analiza pokazuje da hrvatsko gospodarstvo usporedo sa svojim razvojem, od kraja 19. stoljeća – od Austro-Ugarske Monarhije, preko Kraljevine Jugoslavije, socijalističke Jugoslavije, do samostalne Hrvatske – nikada nije moglo zaposliti svoje stanovništvo koje je bilo spremno raditi.

Povijesno naslijeđen neravnomjeran prostorni razmještaj stanovništva u Hrvatskoj poslije Drugoga svjetskog rata s vremenom je postajao sve istaknutiji. Držimo bitnim istaknuti jednostavnu tvrdnju koja daje ključan odgovor na prošle dugotrajne hrvatske gospodarske probleme koji se prenose: prostorna je komponenta razvoja izostala jer su investicije i otvaranje novih radnih mjesta u nepoljoprivrednim djelatnostima usmjeravani prvenstveno tamo gdje je već postojala temeljna gospodarska infrastruktura za podizanje velikih industrijskih kapaciteta. Zato se danas u Zagrebu i njegovu neposrednom okruženju nalazi preko 25% od ukupnog broja stanovnika Hrvatske, potom slijedi Split sa svojim priobalnim pojasom te Rijeka, isto s priobalnim pojasom. Zaleđa Splita i Rijeke na svom velikom prostoru, gdje i postoje uvjeti za razvoj, nalaze se u procesu intenzivnog demografskog starenja. Slavonija od 1960-ih gubi populacijsku dinamiku, jer stanovništvo iz visokonatalitetnih pasivnih krajeva više ne privlači plodna zemlja,

a u slavonskim gradovima dominantna prehrambena industrija niske je tehnološke razine i ne inicira razvoj. U Slavoniji je, također, izostalo podupiranje odgovarajućeg broja gradskih centara koji bi zadržali stanovništvo unutar regije.

Hrvatska nije odredila, usmjeravanjem investicija, mikroregionalne i regionalne nositelje razvoja; to privatni kapital neće uraditi. Budući da regionalni urbani centri nisu mogli u dostatnoj mjeri prihvatiti deagrarizirano stanovništvo iz svog gravitacijskog područja, glavna migracijska kretanja bila su usmjerena u makroregionalne centre ili prema inozemstvu. Koncentracija gospodarske (promet, energetika, sustav telekomunikacija i komunalnih djelatnosti) i negospodarske infrastrukture (školstvo, zdravstvo, znanost, kultura, socijalna zaštita i uprava) u nekoliko većih gradova uvjetovala je isto tako koncentraciju obrazovanije radne snage. Izvorno kao posljedica jakog iseljavanja, već od druge polovice 1960-ih započinje u većem broju općina u manje razvijenim hrvatskim područjima proces prirodne depopulacije (viška umrlih nad živorođenima), koja se do kraja 1990-ih proširila na preko 90% hrvatskih naselja. Stoga je naglašena neravnomjerna gospodarska razvijenost između hrvatskih zemljopisnih cjelina, uz izostanak društvene intervencije, neprekinuto poticala sve izraženiju prostornu demografsku neravnotežu. Strategija razvoja u prostoru, izvan velikih gradova, mora se suočiti s činjenicom da je veliki dio Hrvatske zahvaćen dugogodišnjim depopulacijskim procesima, gdje nema demografskih ni potpunih infrastrukturnih preduvjeta za iniciranje osjetnijeg gospodarskog razvoja koji bi zadržao postojeće i privukao novo stanovništvo. Ako se iz jedne zemlje iseli toliko stanovništva koliko se iselilo iz Hrvatske od polovice 19. do početka 21. stoljeća, imajući u vidu da je Hrvatska u odnosu na druge europske zemlje rijetko naseljena, onda ta neprijeporna činjenica jasno i sažeto daje sliku društveno-gospodarskog razvoja u navedenom vremenu, ali i pokazuje uspješnost nositelja političke i gospodarske politike.

Politika prema mladima

Svi se depopulacijski prostori ne mogu reaktivirati, niti je to potrebno, motreno s nacionalnih strateških interesa. Gradovi, gospodarskom i društvenom infrastrukturom, imaju ključnu ulogu u zadržavanju autohtonog stanovništva. To se osobito odnosi na po veličini srednje i male gradove te njihovo okruženje. Ti bi gradovi trebali imati stožernu ulogu u iniciranju zamjetnog gospodarskog razvoja privlačenjem novog stanovništva. Donedavno je bio poseban problem loša prometna povezanost, što je danas manji problem, ali nema gospodarskog razvoja

Populacijskim rastom između 1857. i 2001. posebno se ističe Grad Zagreb (u današnjem teritorijalnom obuhvatu). Za razmjerno malobrojnu hrvatsku populaciju, Zagreb brojem stanovnika i u sadašnjem, užem teritorijalnom obuhvatu predstavlja preveliku kvantitativnu i kvalitativnu koncentraciju stanovništva.

Prave razmjere hrvatske demografske erozije pokazuje slika o prirodnom kretanju (živorodeni i umrli) i prirodnom prirastu (razlika između broja živorodjenih i umrlih) u Hrvatskoj od 1948. do 2011. Upravo od godine uspostave samostalne Hrvatske počeli su se ubrzano očitovati učinci stoljetnih nepovoljnih političkih, gospodarskih i društvenih prilika na demografska kretanja.

koji bi privukao mlado stanovništvo. Da bi se zadržalo i privuklo mlado stanovništvo, uz ostalo, treba oblikovati odgovarajući obrazovni sustav. Shodno gospodarskoj strukturi, od naročito je značaja osnivanje više područnih studija za populzivna zanimanja, naravno, u suradnji i partnerstvu sa za to zainteresiranim sveučilištima u Hrvatskoj. U proteklih dvadeset godina učinjeni su na tom području osjetni pozitivni pomaci. Jaki potisni činitelj za iseljavanje mladih je odlazak u sveučilišne centre, gdje je većina i ostajala, jer nije bilo značajnijeg razvoja gospodarskih sektora koji bi mlade, obrazovane, poticali na povratak. Jednostavno, gospodarska struktura bila je jedan od važnih činitelja odljeva visokoobrazovanog mladog stanovništva.

Egzistencijalni problemi mladih poseban su problem. Uz donošenje državne, i lokalna zajednica treba oblikovati strategiju stambene opskrbe mladih, to je prva i nužna – ali ne i jedina mjera. To je dakle polazno i nezamjenjivo s bilo kojom drugom mjerom. Pritom se misli na davanje pristupačnih kredita za kupovinu stanova ili izgradnju obiteljskih kuća, ili pak njihovu adaptaciju. Ako se nastavi kao do sada, da stambeni krediti ovise o politici banaka, može se očekivati još brži trend snižavanja fertiliteta. Uz stambenu strategiju vrlo važno mjesto zauzima izgradnja infrastrukture za pomoć zaposlenim roditeljima koji podižu djecu. To se u gradovima odnosi ponajprije na kapacitete dječjih vrtića i cjelodnevnih boravaka za djecu u nižim razredima osnovne škole. Sve upućuje na to da je nužna još veća društvena intervencija kako bi se zaustavile, srednjoročno i osobito dugoročno, naglašene nepovoljne demografske tendencije.

Upravno-teritorijalni ustroj u demografskom kontekstu

Želimo skrenuti pozornost na još jedan vrlo važan problem, osobito u kontekstu negativnih demografskih i gospodarskih učinaka iz prošlosti. S demografskog motrišta, upravno-teritorijalni ustroj ima strateško značenje za prostorni razmještaj. Mi ne poznajemo, uz izuzetak država nastalih raspadom socijalističke Jugoslavije, europskih zemalja koje su imale toliko promjena upravno-teritorijalnog ustroja kao što je imala Hrvatska. Od 1945. do danas imala je 9 temeljitih promjena upravno-teritorijalnog ustroja, a ništa se nije promijenilo. Promjena sjedišta općine ili njezina teritorijalnog obuhvata ima smisla samo ako će se time potaknuti gospodarski i, u sklopu toga, demografski razvoj. Valja postaviti pitanje bi li se onako moglo razvijati npr. Dugopolje da je ostalo u sastavu Solina. Glede smanjenja troškova javne uprave koji proistje-

ču zbog velikog broja malih općina, držimo da bi valjalo uvesti volonterski rad u malim općinama, kao što je to slučaj u nekim visokorazvijenim europskim državama, čime bi se eliminirao glavni razlog za njihovu veću brojčanu redukciju. Dosad su nad stručnim i znanstvenim kriterijima u regionalizaciji prečesto prevagu dobivale trenutne političke računice. Nakon niza promjena upravno-teritorijalnog ustroja pokazalo se da su realna gospodarsko-društvena kretanja vrlo brzo postala preprekom funkcioniranju regionalizacije, formirane pretežito na političkim ili trenutnim kratkoročnim ekonomskim kriterijima, što nije bilo dobro u srednjem i dugom roku. Poslije toga, promjene su postajale nužne, ali opet bi među kriterijima teritorijalnog ustroja prevagnuli trenutni politički činitelji.

U pravilu je uvijek do promjena političko-teritorijalnog ustroja dolazilo u vremenu gospodarskih kriza, stoga su se ponavljale greške iz promjene u promjenu. Cilj je bio smanjiti troškove, a ne oblikovati uvjete za razvoj. Prije su o tome govorili uglavnom političari, a sada svi. Ako nakon svih ovih promjena nismo ništa naučili, onda je na pomolu još jedna promjena bez promjena, s velikim troškovima, bez učinka. Ukratko, promjena političko-teritorijalnog ustroja ima smisla jedino ako se time želi ostvariti gospodarski razvoj Hrvatske u prostoru, a ne kao do sada; dominantno na prostoru u bliskom okružju za hrvatske populacijske prilike velikih hrvatskih gradova.

Populacijska politika

Primjereno srednjoročnim i dugoročnim demografskim potrebama, Hrvatskoj zaista treba dugoročna pronatalitetna i redistributivna populacijska politika, koja će se postići konsenzusom svih ključnih političkih, gospodarskih i središnjih nacionalnih institucija i aktera u Hrvatskoj. Postavlja se pitanje koji su to aktualni problemi koji zaslužuju pozornost, a moguće ih je, i u sadašnjim kriznim vremenima, rješavati. Poseban su problem u Hrvatskoj zaposlene žene s malom djecom. U Zakonu o radu postoji pozitivna diskriminacija zaposlenih žena s malom djecom. No nema kolektivnih ugovora koji to reguliraju. Kada bi se poštovala prava zaposlenih žena s malom djecom, kako propisuje spomenuti Zakon, položaj žena u Hrvatskoj bio bi osjetno povoljniji. Činjenica je da zakon postoji, ali ta prava nisu regulirana kolektivnim ugovorima. Pitanja majčinstva i radnog mjesta, zapošljavanja i uvjeta rada zaposlenih majki s malom djecom ili trudnica potrebno je dodatno regulirati kolektivnim ugovorima (na razini poduzeća ili gospodarskih grana), a to uglavnom prati

rješenja iz Zakona o radu. Postoji mogućnost da poslodavac i na samostalan način u okviru Pravilnika o radu stimulira pozitivnom diskriminacijom majku ili oca male djece, samohrane roditelje, ili pak roditelje s više djece.

Međutim, u Hrvatskoj to nije slučaj. Poslodavcima nije u interesu dati posebna prava zaposlenicima s malom djecom ako na to nisu prisiljeni. Žene zaposlene u državnom sektoru u zamjetno su povoljnijem položaju u odnosu na žene zaposlene u privatnom sektoru. Koliko je poznato, gotovo nema poduzeća u privatnom sektoru (ili za njih ne znamo) u kojem postoji pozitivna diskriminacija žena s malom djecom. Imamo li u vidu da nema dovoljno mjesta za smještaj djece u jaslicama i vrtićima, a da ne govorimo o smještaju u cjelodnevnom boravku, onda je pitanje strukture radnog vremena i drugih prava esencijalno pitanje obitelji s djecom. Strah od gubitka radnog mjesta, u vrijeme relativno visoke stope nezaposlenosti, ostavlja veliki prostor za nepoštovanje zakona. U takvim uvjetima inspeksijske službe nemaju dovoljno snažan utjecaj na sankcioniranje prekršitelja zakonskih odredbi. Položaj zaposlene žene s malom djecom razlikuje se od zanimanja do zanimanja i od sektora do sektora zaposlenja. Veća je razina »nezainteresiranosti« za podržavanje prava majčinstva u zanimanjima s nižom stručnom spremom, gdje je niska njezina pregovaračka snaga. Zapošljavanje žena treba pratiti širenjem mreže javnih usluga koje omogućuju spajanje uloga majke i zaposlene žene.

Strategija stambene opskrbe mladih

Mladi si u većini slučajeva ne mogu priuštiti stan; kako zbog niskih primanja tako i stoga što ih sve više radi na određeno vrijeme. Šanse mladih u rješavanju stambenog problema, ako im to roditelji nisu osigurali, postoje samo za one koji imaju zamjetno natprosječne prihode i sigurno zaposlenje. To je u Hrvatskoj jedan od istaknutijih razloga koji su doprinijeli brzomu porastu neudanih i neoženjenih od početka 1990-ih.

Kako se egzistencijalni problem stanovanja rješavao i kako se rješava u zapadnim zemljama? Stambena potrošnja u razvijenim zemljama nakon Drugoga svjetskog rata sve je manje pod utjecajem čisto tržišnih odnosa, čak i za ona domaćinstva koja stan imaju u osobnom vlasništvu. Stambena se politika sve više integrira u programe socijalne skrbi i njome se rješavaju, prije svega, kompleksna pitanja socijalnog razvoja. Kada bismo rangirali najvažnije materijalne razloge koji u Hrvatskoj utječu na odustajanje ili odgađanje ulaska u brak, nedvojbeno bi

stambena problematika i nezaposlenost ili nesigurna zaposlenost (rad na određeno radno vrijeme) zauzeli prva mjesta. Recentna istraživanja provedena u Hrvatskoj pokazuju da neodgovarajući stambeni uvjeti značajno utječu na odustajanje od željenog broja djece.

Iluzije o imigracijama

Sve razvijene zemlje provode selektivnu imigracijsku politiku, vodeći računa da ona bude balansirana; kako u odnosu na zaštitu domaće radne snage tako i u odnosu na opće državne interese. Iskustva visokorazvijenih pokazuju da se imigracijom strane radne snage mogu ublažiti, ali ne i u potpunosti ukloniti negativni gospodarski učinci dugogodišnjih nepovoljnih demografskih trendova. Kada bi se problemi nepovoljnih odnosa u dobnom sastavu stanovništva i duže nestašice na tržištu radne snage mogli riješiti useljeničkom politikom, nema dvojbe da bi se na to, sasvim sigurno u većoj mjeri nego dosada, odlučile razvijene zemlje. Naravno, pritom mislimo na europske zemlje. Hrvatsku je dugo revitaliziralo doseljavanje iz Bosne i Hercegovine, ali tu nije postojao problem integracije u hrvatsko društvo. Doseljenici su, bez obzira na konfesiju, pripadnici istoga kulturno-civilizacijskog kruga.

Konačno, hoće li (i kada?) Hrvatska morati postati useljenička zemlja? Hrvatska se, kako je već više puta istaknuto, nije razvijala u prostoru, već je gospodarski razvoj umnogome sveden na nekoliko velikih i srednjih gradova i njihovo relativno usko okruženje. I kada se, najviše 1970-ih, gradila industrija u nerazvijenim hrvatskim područjima, bila je to dominantno tekstilna i druga niskoakumulativna prerađivačka industrija, koja svojim razvojem nije inicirala širenje gospodarskog rasta. No već su sad demografski potencijali sve veći ograničavajući činitelj razvoja, a da ne govorimo o prostorno decentraliziranom razvoju Hrvatske. Za takav razvoj Hrvatska sada nema demografskih potencijala. Ona je ekološki očuvana država, ali to je tako jer njezin veliki prostor nije ni dotaknut gospodarskim razvojem. Kada Hrvatska postane useljenička zemlja, to će biti jasan znak da je započeo značajniji gospodarski razvoj, ne samo u nekoliko većih gradova već i u sada prilično raseljenom prostoru.

Naposlijetku, demografska slika Hrvatske ne daje mjesta optimizmu bez korjenite promjene u demografskoj politici. 🐘

Hrvatskoj zaista treba dugoročna pronatalitetna i redistributivna populacijska politika, koja će se postići konsenzusom svih ključnih političkih, gospodarskih i središnjih nacionalnih institucija i aktera u Hrvatskoj.

Robert Skenderović

USELJAVANJE U HRVATSKU

Povijesna iskustva i perspektive

U zadnje vrijeme stopa plodnosti u Hrvatskoj kreće se ispod 1,5 djeteta na jednu ženu u fertilnoj dobi, a u demografiji se procjenjuje da bi trebala iznositi najmanje 2,1 za puku zamjenu generacija.

Useljavanje kao najuspješniji model demografske obnove

Prema službenim statistikama, Republika Hrvatska od osamostaljenja 1991. bilježi kontinuirani pad stanovništva, sve manje stope fertiliteta, sve nepovoljniju starosnu strukturu i sve lošiji migracijski saldo. Posebice je zabrinjavajuće da se posljednjih godina rađa prosječno četiri do pet tisuća djece manje nego u ratnim godinama (1991–1995).¹ Takva situacija navodi na nužnost oblikovanja populacijske politike koja bi zaustavila negativne trendove i popravila demografsko stanje. U uvjetima izraženog demografskog pada populacijska se politika može voditi na dva načina: uvođenjem pronatalitetnih mjera i poticanjem useljavanja mladih ljudi. Dosadašnja je državna politika Republike Hrvatske uglavnom bila usmjerena na oblikovanje pronatalitetne politike, ali su se rezultati te politike u konačnici pokazali slabima. Tijekom zadnjih nekoliko godina, stopa fertiliteta (plodnosti) u Hrvatskoj kreće se ispod 1,5 djeteta na jednu ženu u fertilnoj dobi, a u demografiji se procjenjuje da bi trebala iznositi najmanje 2,1 za puku zamjenu generacija, odnosno održavanje broja stanovnika.

Razlozi neuspjeha pronatalitetne politike proizlaze prvenstveno iz određenih trendova koji su osnažili tijekom 20. stoljeća i koji se teško mogu mijenjati u budućnosti. Primjerice, ulazak žena na tržište rada desetljećima je promoviran kao ostvarenje njihove ekonomske emancipacije. Međutim, mnoge žene rade slabo plaćene i radno intenzivne poslove, što štetno utječe na njihovo psihofizičko stanje pa posredno ima štetne posljedice i na natalitet. Tako umjesto da veća zaposlenost žena bude dokaz njihove pobjede na polju ravnopravnosti spolova i ekonomske ne-

ovisnosti, mnoge od njih rade slabo plaćene poslove iz nužde pokrivanja obiteljskog proračuna, a na štetu njihova općeg društvenog položaja i u krajnosti na štetu reproduktivnog potencijala njihovih obitelji. Drugi je problem modernizacija društva, pogotovo u smislu pokretljivosti radne snage, pa današnje mlade ljude poslovi navode na česta putovanja i odsutnost od obitelji. Tako inače propagirana mobilnost radne snage na kraju slabi unutrašnje obiteljske veze, a mnoge mlade navodi da uopće ne ulaze u brak, nego da žive samački ili u slobodnim zajednicama. Svi ti negativni trendovi pokazuju da je danas teško očekivati veće uspjehe demografske obnove isključivo promoviranjem pronatalitetne politike.

Gledajući iz perspektive prošlih stoljeća, povijesna iskustva pokazuju da je zapravo useljavanje novog stanovništva bilo najuspješniji način popravljavanja demografske slike mnogih država. Štoviše, organizirano naseljavanje je u mnogim primjerima kroz stoljeća potaknulo i gospodarski razvoj useljenički orijentiranih zemalja. Dakle, poticanjem useljavanja Hrvatska može riješiti dva ključna problema: popraviti lošu demografsku sliku i pokrenuti gospodarstvo.

Svjetska povijest kolonizacije

Kolonizacija, kao organizirano naseljavanje, postoji otkako postoje države. Najstarija povijest Židova pokazuje da su vladari još u biblijskim vremenima imali svijest o važnosti stanovništva kao bitnom resursu i da su naseljavanjem i preseljavanjem stanovništva nastojali unaprijediti demografske i ekonomske potencijale svoje zemlje.

U povijesti postoje brojni primjeri koji pokazuju kako naseljavanje izrazito gospodarski aktivnog i naprednog stanovništva može značajno unaprijediti gospodarstvo zemlje. Tu svakako

¹ Bilten »Prirodno kretanje u Hrvatskoj 2010.«, Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Zagreb, srpanj 2011., 4.

treba spomenuti starogrčko i rimsko naseljavanje naših krajeva. Osnivanje grčkih kolonija u 4. stoljeću prije Krista na Visu, Korčuli, Hvaru, te u 3. stoljeću u Trogiru i Solinu, utemeljilo je razvoj urbanog života u Dalmaciji i umnogome postavilo temelje visoke kulture koja se zadržala i u kasnijim stoljećima. Primjerice, najstariji pisani spomenici na tlu Hrvatske potječu upravo iz grčkih kolonija na Visu i Hvaru (4. st. pr. Kr.), što bi drugim riječima značilo da su Grci na područje današnje Hrvatske donijeli pismenost. Iz malo drukčije perspektive treba gledati na naseljavanje u vrijeme starih Rimljana. Rim je kao veliki imperij omogućio doseljavanje brojnog novog stanovništva iz svih dijelova Carstva. Za naše je krajeve to prije svega značilo porast broja stanovnika, ali i doseljavanje stručnih i obrazovanih osoba različitih profila koje su sa sobom donosile nova znanja i vještine. Tako su naši krajevi pod rimskom vlašću još više napredovali, što se najbolje vidi iz brojnih gradova i naselja što su se tada razvili, kao i iz mreže cesta koja je u to vrijeme bila izgrađivana.

Jedan od najpoznatijih svjetskih primjera uspješne kolonizacije vezan je uz iseljavanje protestanata (hugenota) iz Francuske nakon ukidanja Nantskog edikta 1685. Ukidanjem toga edikta, koji je hugenotima jamčio vjersku toleranciju, tadašnji je francuski kralj Luj XIV. (1643–1715), prema mišljenju mnogih kasnijih povjesničara, učinio veliku ekonomsku štetu sebi i svojoj državi. Mnogi od njih su naime bili vrlo uspješni poduzetnici koji su znatno doprinikli razvoju francuskoga gospodarstva. Izbjele hugenote s veseljem su primili u Engleskoj, Nizozemskoj i Pruskoj, gdje su nastavili sa svojim gospodarskim aktivnostima. Bili su izuzetno uspješni u tekstilnoj industriji, pogotovo u proizvodnji svile i čipke, pa su s time nastavili u novim domovinama. Njihov utjecaj na gospodarstva Engleske, Nizozemske i Pruske bio je i više nego odličan, što pokazuje da su se u novim sredinama izvrsno uklopili. Tako je prema nekim procjenama oko 1700. godine čak 25% stanovništva Amsterdama i 20% stanovništva Berlina bilo frankofono. Značaj utjecaja hugenota na razvoj znanja i vještina u Pruskoj danas je ozbiljan predmet znanstvenih istraživanja koja upravo nastoje utvrditi koliko doseljavanje ljudi s naprednim znanjima može unaprijediti sredinu u koju doseljavaju.²

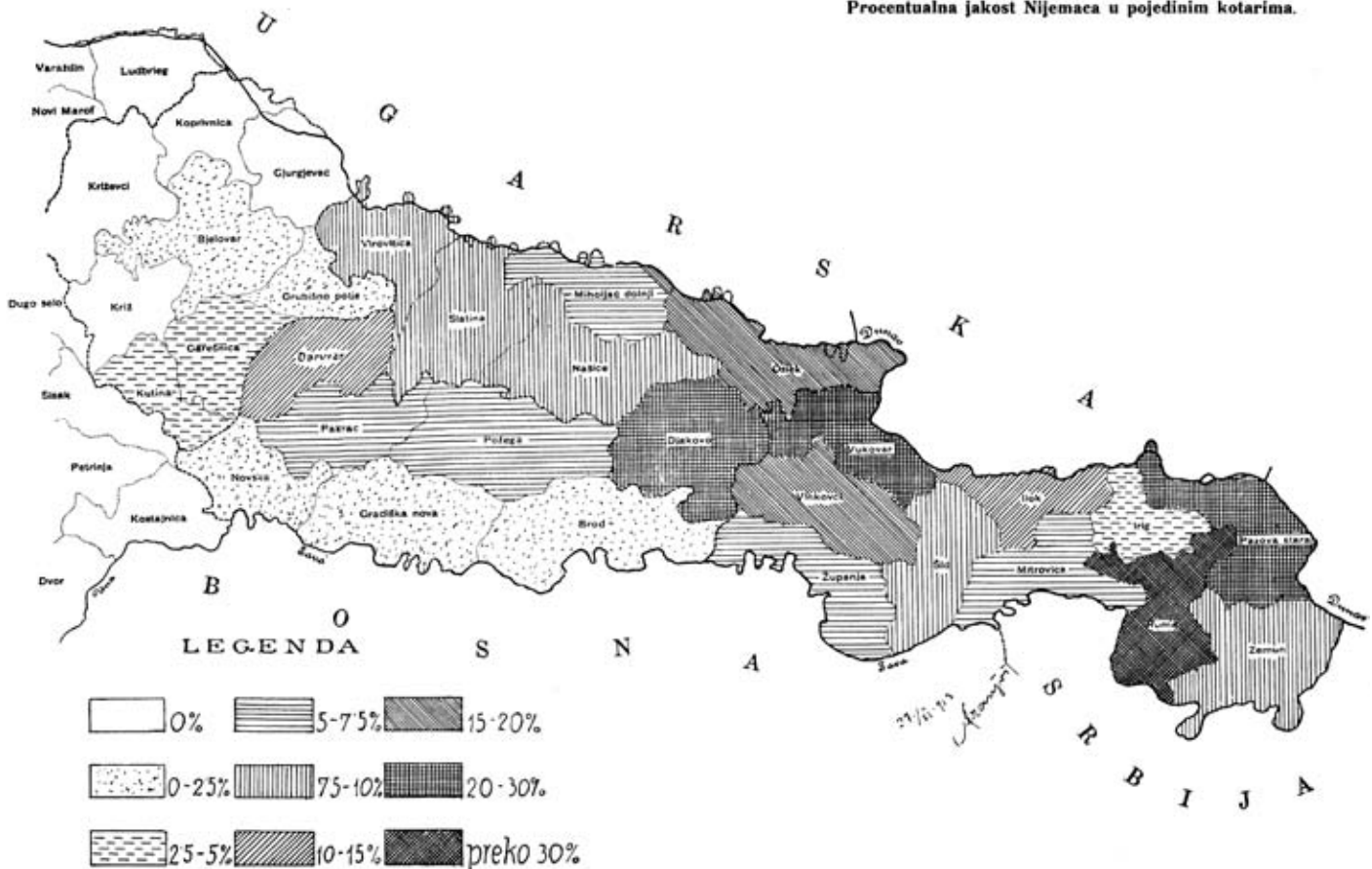
² Warren C. Scoville, »The Huguenots and the Diffusion of Tehnology, I«, u: *Journal of Political Economy*, Vol. 60, No. 4 (1952); Warren C. Scoville, »The Huguenots and the Diffusion of Tehnology, II«, u: *Journal of Political Economy*, Vol. 60, No. 5 (1952); Erik Hornung, »Immigration and the Diffusion of Tehnology: The Huguenot Diaspora in Prussia«, u: *Ifo Working Paper No. 114*, Ifo Institute for Economic Research at the University of Munich, 2011.

Sljedeći važan primjer iz povijesti kolonizacije su populacijski planovi koje su tijekom 18. stoljeća u Europi provodili tadašnji apsolutistički vladari. Njihova je temeljna ekonomsko-demografska vizija bila jednostavna: što je više podanika, to je više poreznih prihoda, a iz vojne perspektive to znači i više potencijalnih vojnika. Stoga su europski apsolutistički vladari ulagali puno truda u naseljavanje nenaseljenih dijelova svojih država kao i u opće gospodarsko jačanje svojih podanika. Već je tada bilo vidljivo da su se u mjerama useljeničke politike pojavila razmišljanja i o strukturi useljenika pa su europski vladari pri naseljavanju kolonista pazili na njihovu etničku i vjersku pripadnost, ali i na njihove gospodarske potencijale. Primjeri planskog naseljavanja iz toga vremena doista su brojni, a među najpoznatijima su oni vezani uz carsku Rusiju i Habsburšku Monarhiju. Upravo iz toga vremena potječe »epopeja« naseljavanja velikih prostranstava Ukrajine, koje je organizirala ruska carica Katarina Velika (1762–1796) uz pomoć svoga savjetnika Grigorija Aleksandroviča Potemkina. Uz grandiozne projekte naseljavanja Ukrajine vezana je i predaja o »Potemkinovim selima« – lažnim naseljima (kulisama) koje je Potemkin navodno izgradio kako bi zadivio caricu rezultatima naseljavanja prigodom njezina posjeta novostečenim krajevima. Premda se radi samo o predaji, čitava je priča vrlo važna jer svjedoči o naporima koje je tadašnja ruska država ulagala u naseljavanje kao pokretača demografskog i gospodarskog razvoja. Nešto ranije, s početka 18. stoljeća, započinje i priča o naseljavanju Nijemaca u ugarsko Podunavlje. Naime, tijekom Velikoga bečkog rata (1683–1699) i tzv. Malog rata (1716–1718) Habsburška je Monarhija oslobodila velika prostranstva Ugarske, Slavonije i Srijema koja su usred dugotrajnih ratnih razaranja ostala demografski opustošena. Bečki je dvor stoga početkom 18. stoljeća pristupio organiziranom naseljavanju oslobođenih krajeva. U tome naseljavanju najviše su su-

▲ Naseljavanje opustjelih dijelova Ugarske i Slavonije sa Srijemom Habsburgovcima su u 18. stoljeću omogućili vojni pohodi kojima su s tih područja potisnuti Osmanlije. Najzaslužniji za habsburške pobjede u tim pohodima bio je vojskovođa princ Eugen Savojski. Njega su kasnije, od kraja 19. stoljeća i osobito u razdoblju prije i tijekom Drugoga svjetskog rata, potomci doseljenih Nijemaca smatrali svojevrsnim praocem koji je omogućio i potaknuo doseljavanje njihovih djedova u ugarsko Podunavlje, Slavoniju i Srijem.

Procentualna jakost Nijemaca u pojedinim kotarima.

26

▲ Udio Nijemaca u kotarevima tadašnje Banske Hrvatske prema popisu iz 1910. Zemljovid s prikazom njihova udjela u pojedinim kotarevima objavio je Josip Lakatoš (*Narodna statistika*, Zagreb 1914., 26)

djelovali Nijemci. Razlozi njihova naseljavanja bili su višestruki. S jedne strane, Nijemci su bili najnapredniji stanovnici Monarhije i doista su jako unaprijedili opće društvene i gospodarske prilike u novonaseljenim krajevima. Pored toga, postojao je i strateški razlog. Habsburgovci su u Ugarskoj željeli imati uporišta lojalnog stanovništva, jer je među Mađarima stalno tinjao otpor protiv Bečkog dvora. Nijemci su tako naseljavani i kao lojalni podanici koji su svojom prisutnošću učvršćivali habsburšku vlast u ugarskom Podunavlju. Naseljavanje Nijemaca jedna je od rijetkih velikih planskih kolonizacija, koja je usto i historiografski jako dobro istražena pa o njihovu utjecaju na društveni i gospodarski razvoj slavonsko-podunavskog prostora imamo mnogo korisnih znanstvenih spoznaja.³ Pored Nijemaca, u tome su se razdoblju u ugarsko Podunavlje i u našu Slavoniju u manjem broju počeli naseljavati i Česi, koji su, baš kao i Nijemci, donosili brojna napredna znanja i vještine iz Srednje Europe.

Utjecaj doseljenih Nijemaca i Čeha na život u slavonsko-podunavskom prostoru bio je dubok i

trajan. Pored demografskih i gospodarskih, važno je ukazati i na kulturološke posljedice koje je proizvelo to masovno doseljavanje stanovništva srednje Europe. Među kulturološkim utjecajima svakako treba istaknuti značajnu promjenu u proizvodnji i konzumiranju hrane i pića. Primjerice, njemačka i češka tradicija proizvodnje i pjenja piva ubrzo je prihvaćena među Hrvatima, Srbima i Mađarima pa su tijekom 18. i 19. stoljeća u središnjoj Hrvatskoj, Slavoniji, Bačkoj i Baranji niknule mnoge pivovare, a neke od njih danas imaju već slavnu tradiciju (poput pivovara u Zagrebu, Osijeku, Apatinu i Pančevu). Jednako tako, Nijemci su i u vinogradarstvu postavili nove standarde proizvodnje i kvalitete, pa su Vršac i okolicu u Banatu pretvorili u jedan od najpoznatijih vinogradarskih krajeva u Austro-Ugarskoj Monarhiji.

Srednjoeuropski doseljenici zapravo su utjecali na cjelokupni razvoj ruralnog života, unaprijedivši poljoprivredu u brojnim aspektima. Tako su u našim krajevima uveli uporabu metalnog pluga. Domaćim su slavonskim seljacima pokazali i uprezanje konja u plug, jer se u Slavoniji dotad oralo isključivo uz pomoć volova. Uveli su i brojne druge napredne agrarne tehnike i inovacije (gnojenje, izgradnju štala, ambara, štagljeva), doveli nove pasmine stoke i dr. Utjecaj Nijemaca i ostalih doseljenika iz Srednje Eu-

³ O tome više u: Jadranka Galot Kovačić, »Gospodarski i kulturni utjecaji njemačkih doseljenika na tradicijski život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema od početka 18. stoljeća do 1941. godine«, u: *Etnološka istraživanja*, vol. 1, no.12-13 (2008), 213-237.

rope odrazio se i na urednost, plansku izgrađenost i čistoću slavonskih sela, čime se Slavonci i danas izuzetno ponose.

Nijemci su izvršili velik utjecaj i na razvoj urbanizacije Ugarske i Hrvatske. Svi gradovi ugarskog Podunavlja, počevši od Budima i Pešte, imali su nakon oslobođenja od Osmanlija značajne njemačke zajednice koje su ekonomski i kulturno utjecale na svoje susjede. Jednako je bilo i u kontinentalnoj Hrvatskoj i Slavoniji. U slavonskim su gradovima Nijemci bili poznati kao vrsni obrtnici, a njihovi »njemački cehovi« smatrani su najprestižnijima. Za razliku od drugih cehova, ti su cehovi okupljali obrtnike različitih profesija, čija je zajednička odlika bila proizvodnja dobara ili pružanje usluga koje su smatrane njemačkim importom. Tako su, primjerice, u Požezi članovi njemačkoga ceha bili njemački krojači, lokalni pivari, ali i kirurzi koji su uglavnom dolazili iz njemačkih zemalja. Nijemci se u to vrijeme širom kontinentalne Hrvatske često pojavljuju i kao upravitelji vlastelinstava ili voditelji manufakture, ali i kao školovani državni službenici. Sve to pokazuje da je doseljavanje Nijemaca i drugih naroda iz Srednje Europe imalo velik utjecaj na unaprjeđivanje života i gospodarstva Hrvatske te da je upravo taj utjecaj uključio kontinentalnu Hrvatsku u srednjoeuropski prostor.

Nijedna rasprava o svjetskim iskustvima useljavanja ne može proći bez spominjanja kolonizacije SAD-a. Današnja svjetska sila »broj jedan«, stara tek nešto više od dva stoljeća, nastala je zahvaljujući velikoj, trajnoj kolonizaciji koja u određenoj mjeri traje sve do danas. Ta je kolonizacija imala svoje faze; od početnog naseljavanja u 17. i 18. stoljeću, proširivanja na Louisianu i dalje na zapad u 19. stoljeću, zatim naglog industrijskog razvoja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, pa sve do današnjih dana. Sama činjenica da je prvotnih 13 američkih kolonija imalo svega 2,5 milijuna stanovnika, a da današnje Sjedinjene Američke Države broje preko 300 milijuna govori dovoljno o naglom razvoju te države. Sjedinjene Američke Države oduvijek su percipirane kao zemlja velikih mogućnosti, kao prava prilika za profesionalno i privatno samoostvarenje – za ostvarenje »američkog sna«. Čak i nadimak New Yorka (*Big Apple*) sugerira upravo to – veliku jabuku kao veliku priliku u koju treba zagristi. Amerika je doista pomogla mnogima da se ostvare. Sasvim je jasno da ni naš Nikola Tesla nikad ne bi uspio postati ikona znanosti i tehnologije da nije otišao u SAD. Tako je bilo i s mnogim drugim stručnjacima koji su tek u Americi našli pravo poticajno okruženje za svoj rad. Svakako, povijest naseljavanja Sjedinjenih Američkih Država u svakom je pogledu grandiozna. Zato je nakon navedenih primjera iz drugih zemalja možda i bolje ukazati na najnovije trendove u oblikovanju useljeničke politike ove

najpoznatije useljeničke države. Ovdje je važno naglasiti da SAD danas ograničava broj useljenika i da posljednjih desetljeća radi samo na privlačenju najperspektivnijih stručnjaka iz čitavog svijeta. To privlačenje ostvaruje se na razne načine. Jedan od njih je davanje stipendija kojima se mlade osobe privlače na studiranje u SAD-u, a zatim mnogi od tih mladih došljaka ostaju i pokreću biznis, uključuju se u rad već postojećih vrhunskih biznisa (primjerice u Microsoft, Apple, Google itd.), ili se na neki drugi način uključuju u razvoj američke znanosti i tehnologije. Američki ekonomist Matthew J. Slaughter iznio je nedavno u svojoj kolumni u dnevnim novinama *The Wall Street Journal* vrlo važne podatke da je danas 42% svih američkih stručnjaka s doktoratom u znanosti i tehnologiji rođeno izvan SAD-a, kao i da je u 25% svih visokotehnoloških poduzeća osnovanih između 1995. i 2005. barem jedan osnivač doseljenik. Slaughter se zapravo koristi tim argumentima kako bi kritizirao politiku aktualnog predsjednika Baracka Obame, koji je u središte svoje imigrantске politike stavio problem ilegalnih imigranata. Slaughter smatra da je takav pristup useljavanju pogrešan i savjetuje da bi glavni cilj američke useljeničke politike trebao biti usmjeren na promišljanje kako strancima koji u SAD-u završe visoke škole ponuditi mogućnost da stećeno znanje iskoriste kroz uključivanje u američku znanost i gospodarstvo ili kroz pokretanje vlastitog biznisa u SAD-u.⁴ U Slaughterovu članku posebice snažno upada u oči veza između obrazovanja, poduzetništva i useljavanja, u kojoj su i useljavanje i obrazovanje snažno stavljeni u služ-

▲ Milijuni iseljenika, među njima i mnogi Hrvati, prvi su doticaj s SAD-om kao zemljom u kojoj su se nadali pronaći kruh i bolji život imali prigodom dolaska pred luku New Yorka. Već su izdaleka mogli ugledati Kip slobode, a potom bi uslijedili tjedni, katkad i mjeseci, čekanja u svojevrsnoj karanteni na otoku Ellis (Ellis Island), na kojemu su američke vlasti uredile prihvatilište u kojemu su nadgledale pridošlice i u kojemu se odlučivalo o tome tko će dobiti dopuštenje da pokuša pronaći sreću u toj velikoj zemlji. Danas je kompleks zgrada na tom otoku spomen-područje i u njemu se nalazi muzej posvećen useljeništvu.

⁴ Matthew J. Slaughter, »How Skilled Immigrants Create Jobs?«, u: *The Wall Street Journal*, 21. lipnja 2012.

► Nema dvojbe da su temelj Teslinih izuma bili njegova genijalnost i ideje, ali su upravo uvjeti koje je pronašao u svojoj novoj domovini omogućili da mnoge od njih provede u djelo.

bu jačanja gospodarstva. Upravo to predstavlja i veliku razliku između potencijala i organizacije useljavanja SAD-a i Hrvatske. Dok SAD ima razvijeno gospodarstvo koje zna kakav profil radnika želi, Hrvatska ima gospodarstvo koje je u krizi i koje je očigledno slabo povezano s hrvatskim obrazovnim sustavom.

Izazovi integracije doseljenikā

U Hrvatskoj je od osamostaljenja 1991. bilo puno razgovora, pa i poticajnih mjera za useljavanje, ali se to odnosilo uglavnom na hrvatsku dijasporu. Iskustva velikih useljeničkih zemalja, koje su nekad u prošlosti imale svoje kolonije na svim kontinentima, pokazuju da useljavanje različitih etničkih i vjerskih skupina u najmanju ruku stvara složene društvene odnose koji bez prave politike mogu prerasti u otvorene međuetničke i međukonfesionalne sukobe.⁵ Zato SAD,

⁵ Marko Žarić, »Multikulturalnost – nastojanje ili himba? (Analiza pojma na primjeru Njemačke)«, u: *Revija za socijalnu politiku*, god. IV, br. 2, Zagreb 1997., 139-148.

Začetnik ilirskoga pokreta Ljudevit Gaj bio je francusko-njemačkoga podrijetla. Prizor na razglednici s početka 20. stoljeća pokazuje kako se tada gledalo na Gajevu preporoditeljsku ulogu.

Velika Britanija, Francuska, pa i danas najpoznatije useljeničke države poput Kanade i Australije inzistiraju na konceptu multikulturalnosti. Valja naglasiti da je i Hrvatska, iako iz sasvim drugih povijesnih razloga, također imala svoje iskustvo useljavanja različitih etničkih i vjerskih zajednica kroz stoljeća pa je i sama stvorila određenu tradiciju multikulturalizma. Tradicija multietničnosti hrvatskih gradova može se pratiti od samih početaka hrvatske države u ranom srednjem vijeku. Mađarske, njemačke, talijanske, pa i grčke zajednice bile su prisutne u našim gradovima i u kasnijim stoljećima. Tijekom novoga vijeka Hrvatsku naseljavaju i brojni drugi narodi: Srbi, Česi, Slovaci, Ukrajinci, Židovi, Bugari i drugi. Mnogi od njih Hrvatsku su ubrzo zavoljeli kao svoju domovinu. Poznat je primjer hrvatskih iliraca koji su u velikom broju bili stranog podrijetla: Ljudevit Gaj (francusko-njemačkoga podrijetla), Dimitrija Demeter (Grk), Bogoslav Šulek (Slovak), Vatroslav Lisinski (pravim imenom Ignac Fuchs, njemačko-židovskoga podrijetla), Ljudevit Farkaš Vukotinović (mađarskoga podrijetla), itd. Upravo taj primjer ilirskoga pokreta možda najbolje svjedoči koliko je za Hrvatsku bilo pozitivno useljavanje pripadnika drugih naroda i pomalo iznenađujuće ukazuje na fenomen njihove akulturacije u vrijeme kada je hrvatska nacija znatno zaostajala za ostalim europskim nacijama. Vratimo li se ponovno na doseljavanje Nijemaca, kao zajednice koja je toliko značajno obilježila kulturni i gospodarski napredak kontinentalne Hrvatske, moglo bi se dugo nabrajati porodice i pojedince njemačkoga podrijetla koji su svojim radom utjecali na ukupni razvoj hrvatskoga društva i koji su u nacionalnom smislu prihvatili hrvatski identitet. Štoviše, neki su od njih, poput biskupa J. J. Strossmayera, bili upravo nositelji izgradnje hrvatske nacije i hrvatskih nacionalnih institucija.

Integracija doseljenika stvarala je kroz stoljeća i druge vrste problema. Gospodarski uspjeh Nijemaca u Slavoniji tijekom 18. i 19. stoljeća izazivao je zavist domaćeg stanovništva. Tako je, primjerice, tijekom druge polovice 19. stoljeća u Slavoniji zabilježeno masovno iseljavanje domaćeg hrvatskog stanovništva, dok je istovremeno uočljiv proces naseljavanja Nijemaca koji kupuju njihovu zemlju. Zavist je istovremeno bila usmjerena i prema Židovima koji su se tijekom toga razdoblja također istaknuli svojom gospodarskom snagom i društvenim utjecajem. Paralelni proces iseljavanja Hrvata i useljavanja Nijemaca i Židova još je jedna epizoda iz hrvatske povijesti koju bi trebalo dobrano istražiti. Ni Nijemci niti Židovi nisu u Hrvatsku doseljavali zato što je bila gospodarski razvijena, nego baš naprotiv, zato što je bila nerazvijena, a imala je potencijale gospodarskog razvoja. Upravo je zbog toga Hrvatska tada, tijekom druge polo-

vice 19. stoljeća, bila privlačna ekonomski prosperitetnom stanovništvu koje je znalo svojim radom, znanjem i kapitalom donijeti ekonomski razvoj. Danas je situacija drukčija. Hrvatskoj na vrata više ne kucaju takvi imigranti. Stoga bi ekonomski povjesničari trebali napraviti i jednu dobru komparativnu analizu koja bi odgovorila na pitanje zašto je Hrvatska tada bila privlačna, a danas više nije.

I dok među prosperitetnim populacijama Europe i svijeta nema interesa za useljavanje u Hrvatsku, velike useljeničke zemlje (prije svih SAD, Velika Britanija, Kanada i Australija) susreću se sa sasvim drukčijim problemima. U tim se zemljama sve više stvara otpor prema useljavanju. Razlozi toga otpora mogu se podijeliti u dvije vrste: 1. otpor zbog straha od prenaseljenosti, 2. otpor zbog skeptičnosti prema multikulturalizmu. Taj otpor prema useljavanju sve više poprima organizirane oblike pa je tako u Velikoj Britaniji nevladina organizacija Migration Watch UK pokrenula peticiju »No to 70 million«, kojom se od britanske vlade traži da zaustavi imigraciju koja ovu zemlju ozbiljno približava broju od 70 milijuna stanovnika, jer bi, prema njima, nagli porast stanovništva mogao imati vrlo negativne socijalne i gospodarske posljedice.⁶ Ipak, čini se da u svim protuuseljeničkim kampanjama postoji prikriven strah od neuspjeha multikulturalizma. Sve to proizlazi iz još nejasne definicije integracije stranaca koja muči sve useljeničke zemlje Europe. O njoj bi se svakako trebalo diskutirati i u Hrvatskoj, jer je zbog općih političkih prilika u široj regiji kao i zbog samih globalizacijskih procesa vrlo vjerojatno da bi se u budućnosti i u Hrvatskoj mogli susresti s velikim pritiskom imigranata.

Zaključak

Iz suvremenih useljeničkih politika zemalja koje značajnije privlače imigrante jasno se može iščitati da su idealni useljenici obrazovani i poduzetni mladi ljudi. Istraživanja u SAD-u pokazuju da takvi useljenici doista mogu jako pozitivno utjecati na gospodarstvo zemlje primateljice. Hrvatski primjeri doseljavanja obrazovanih i poduzetnih ljudi tijekom prošlih stoljeća također pokazuju da organizirano useljavanje može imati itekako pozitivne posljedice na ukupne društvene i gospodarske prilike u zemlji i da je stoga jako poželjno. Ipak, Hrvatska danas nije useljenička zemlja. Naprotiv, mladi i obrazovani ljudi iz nje stalno iseljavaju u najrazvijenije zemlje Zapada. Loš migracijski saldo proizlazi iz općih loših društvenih i gospodarskih odnosa i

◀ Biskup Josip Juraj Strossmayer, potomak njemačkoga doseljenika, bio je jedan od nositelja izgradnje hrvatske nacije i hrvatskih nacionalnih institucija u 19. stoljeću.

zato Hrvatska može postati useljenička zemlja tek onda kada ostvari okruženje koje bi bilo privlačno ne samo za useljenike nego i za same hrvatske građane.

Useljavanje doista pruža mogućnost rješavanja loše demografske i gospodarske situacije. Međutim, možda je za Hrvatsku u ovome trenutku ipak najvažnija promjena mentaliteta koju bi useljenici donijeli: promjena odnosa prema radu, odnosa prema društvu i odnosa prema državi. Iskustva naseljavanja Nijemaca i drugih srednjoeuropskih naroda u Slavoniju tijekom 18. i 19. stoljeća pokazuju da su oni u naše krajeve donijeli upravo novi mentalitet koji je istinski pokrenuo društvo i gospodarstvo te da je taj njihov mentalitet dijelom prešao i na domaće hrvatsko stanovništvo. Upravo zbog mentaliteta i radnih navika koje su tako došle u Hrvatsku mi danas doživljavamo sebe kao dio Srednje Europe. S druge strane, moguće useljavanje ljudi iz drugih krajeva Europe i svijeta otvara pitanje multikulturalizma i zato hrvatsko društvo treba definirati što podrazumijeva pod tim pojmom. Nažalost, danas je sve očitije da ni druge europske zemlje nemaju jasan stav o tom pitanju koje postaje možda i najveći problem useljeničke politike Europske unije. Za Hrvatsku je dodatno problematično što ona kao mala zemlja ne može utjecati na odluku većine u EU. Ostaje samo zaključak da Hrvatska i dalje treba promišljati kakvu useljeničku politiku želi, uz svijest da useljavanje može biti snažan impuls društvu i gospodarstvu i da ga zato treba iskoristiti. ↩

⁶ www.migrationwatchuk.org

Aida Mujkić

ZDRAVLJE DJECE U HRVATSKOJ

Uzroci smrtnosti dojenčadi u Hrvatskoj mijenjali su se tijekom povijesti, a najznačajnije promjene vezane su uz zdravstvo, to jest uz primjenu novih medicinskih dostignuća.

Djeca su zalag budućnosti svakoga naroda i zemlje. Uz dovoljan broj djece za obnovu stanovništva, iznimno važan pokazatelj je i zdravlje djece. Stoga je pitanje njihova zdravlja od značajnog demografskog interesa. Kada kažemo »zdravlje«, mislimo na definiciju Svjetske zdravstvene organizacije, koja kaže: »Zdravlje je stanje potpunoga psihičkog, fizičkog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti i nemoći.« Definicija je idealno-tipska i moglo bi se o njoj mnogo raspravljati, pogotovo o tome je li zdravlje stanje (nipošto, to je dinamičan proces, ali je »svjetionik« prema kojemu stremimo).

Opće je poznato da, nažalost, broj novorođene djece u Hrvatskoj nije dovoljan za obnovu stanovništva. Što je sa zdravljem naše djece? Naša djeca žive u društvu koje neumoljivo stari. Jesmo li zbog toga svjesniji važnosti svakoga pojedinog djeteta? Mnogobrojni podaci svakako govore tome u prilog. Posebno osjetljiv pokazatelj ne samo zdravstvene skrbi nego i socijalno-gospodarskoga i kulturnoga okruženja u nekoj zemlji jesu dojenačke smrti zbog mnogostrukih, međusobno isprepletenih čimbenika socijalne i biološke naravi. U Hrvatskoj podatke o smrtnosti dojenčadi možemo pratiti od 1874. Smrtnost dojenčadi te godine iznosila je danas nezamislivih 295‰. Dakle, gotovo svako treće dijete umrlo je prije navršenoga prvog rođendana. Razlike između pojedinih područja bile su goleme, pa tako primjerice nalazimo podatak da je tih godina kotar Đakovo imao smrtnost dojenčadi 508‰, a kotar Virovitica 444‰. U periodima epidemija smrtnost dojenčadi je na cijelom području rasla do 500‰. Osobito je područje Slavonije imalo visoke vrijednosti dojenačkoga mortaliteta. Dr. Žiga Švarc, privatni liječnik iz Zagreba, osnivač dječjeg dispanzera, na predavanju 1903. u Zboru liječnika navodi: »Broj djece sačinjava svagdje i od vjeka najveći broj mrtvih. Mi smo se na to privikli kao na prirodni zakon, teleološku potrebu, da

smrt nemilosrdno sve ono obara, što je nedoraslo i kržljivo, nesposobno za daljnji život. Dok su poduzete sve shodne mjere proti širenju kužnih bolesti, dok se danas diljem naobraženog svijeta radi proti širenju sušice i veneričkih bolesti, dok se u knjigama i na kongresima ustaje proti alkoholu i duhanu, a danas se već spremaju također ekspedicije na carcinom, bezbrižno gledamo, kako nam pogibaju djeca od oskudice i nemara, od bolesti, protiv kojih ima lieka, kojih ne bi smjelo da bude.« Tadašnji uzroci dojenačke smrtnosti bile su infektivne bolesti, tuberkuloza, rak-rane itd. »Dječja slabost i zlohranost« posebno su izdvojene. Švarc piše: »Od zle i neprikladne hrane umre svako drugo dijete.« Govoreći o hrani, on se osvrće i na dojenje te odustajanje od dojenja naziva ubojstvom – ističući pozitivan primjer Švedske, gdje svaka majka sama hrani svoje dijete. Kaže da se u višim krugovima na dojenje zaboravilo, a u nižim su prilike često takve da majka ni uz najbolju volju ne može dojiti.

Kakva je situacija danas kad je dojenačka smrtnost u pitanju? U vrtlozima političkih i gospodarskih mijena, koje nisu mimoilazile ni Hrvatsku, vrijednosti i uzroci smrtnosti dojenčadi su se mijenjali. Tomu doprinose brojni socijalni čimbenici: bolji uvjeti stanovanja, bolja prehrana, higijena i sanitacija, viši stupanj obrazovanja, promijenjen društveni položaj žene, društvena skrb o djeci. Značajne su i promjene uže vezane za zdravstvo: bolja organizacija, organiziranje dispanzera za žene i trudnice te dispanzera za dojenčad i malu djecu, rađanje uz stručnu pomoć (najčešće u rodilištima), odgovarajuća obrazovanost osoblja, bolja opremljenost zdravstvenih ustanova, primjena suvremenih medicinskih dostignuća (kao što su pronalazak antibiotika, cijepjenje, intenzivna skrb tijekom trudnoće i poroda, a po potrebi i kasnije – posebno za nedonoščad i životno ugroženu novorođenčad). Vrijednosti dojenačkoga mortaliteta se u Hrvat-

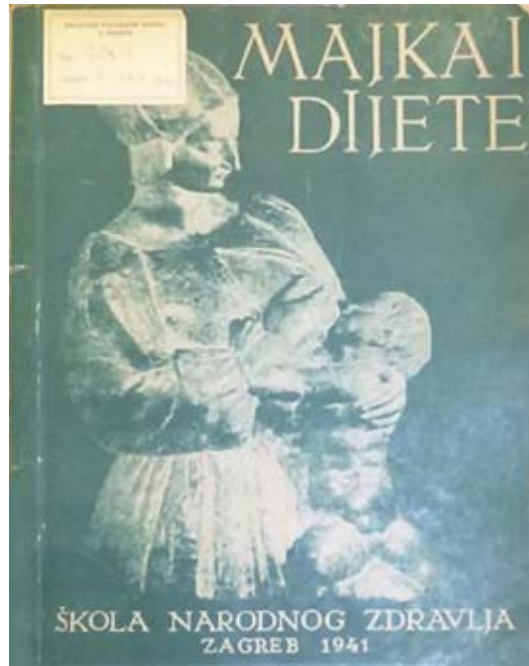
skoj zadnjih godina kreću oko 5%, a uzroci se ne razlikuju od onih u najrazvijenijim zemljama svijeta. Među najznačajnije rizike spadaju preuranjeni porod, mala porodna težina, neodgovarajuća zdravstvena skrb te brojne karakteristike same majke (biološke osobine, dob, bolesti, rizična ponašanja, materijalni i obrazovni status). Značajnim su se pokazale i društvene mjere skrbi o djeci pa je tako jedno istraživanje pokazalo da plaćeni porodijski dopust djeluje na smanjenje dojenačkoga mortaliteta, posebno na postneonatalni mortalitet (npr. nesreće), i predstavlja isplativu metodu poboljšanja zdravlja djece.

U novije se vrijeme i u našoj sredini pojavljuju određene promjene koje mogu u budućnosti povećati rizik od smrti dojenčeta, kao npr. rađanje kod kuće ili odbijanje cijepjenja od strane roditelja. To su izazovi našega vremena na koje treba odgovarajuće odgovoriti i dovesti u ravnotežu želje pojedinaca (poglavito roditelja) s interesom i pravom djeteta (kako bi ono bilo zaštićeno od samoga začeca) te pravom cijeloga društva da svoj djeci osigura maksimalnu zaštitu u svim segmentima.

Pedocentričnost svijeta

Velik broj obitelji u Hrvatskoj ima samo jedno dijete te se sve češće govori o »pedocentričnom« svijetu u kojemu je dijete u središtu svih zbivanja, što ne mora uvijek biti na korist samoga djeteta. Često materijalni razlozi, pa i oni neopravdani, prevagnu nad željom za većim brojem djece. Roditelji trebaju razmisliti je li za dijete bolje da ima brata ili sestru, ili pak najnovije elektroničke naprave, no ipak treba uzimati u obzir i objektivne nemogućnosti. Već su začetnici socijalne pedijatrije kod nas (kao npr. dr. Švarc) spominjali problem nedostatnoga dojenja. Taj je problem i danas prisutan te se djeci uskraćuje jedno od osnovnih prava. Valja shvatiti da dojenje nije samo proces hranjenja, već mnogo više. Veliki je problem i skrb o djeci. Tu se konkretno misli na onu jedinstvenu brigu kakva je dojenčetu potrebna i koju je tradicionalno pružala kompetentna majka (većina stručnjaka je još uvijek smatra najpogodnijom osobom za cjelodnevnu skrb o dojenčetu).

Dakle, pitanje je koliko se i na koji način današnja majka brine o svom dojenčetu. Najkritičnija je upravo prva godina života. Majke u Hrvatskoj imaju zakonsku mogućnost porodijskog dopusta u trajanju od godinu dana, a mogu ga iskoristiti i očevi, što je sigurno pomak u pravima djeteta. Međutim, pitanje je koliko roditelja primjenjuje ovu mogućnost, odnosno koliko ih to ne radi iz raznih razloga (ponajprije zbog ekonomskih pitanja, sigurnosti zaposlenja, prima-

nja itd.) iako je to od iznimne važnosti za dojenačko razdoblje (ali i za cijeli život!), o čemu se danas govori više no ikada.

Dojenče kao znanstvenik

Dugo se smatralo da dojenče živi u nekom svom svijetu i gotovo ništa ne razaznaje. Prema novijim spoznajama, prva godina života je razdoblje intenzivnog učenja i komunikacije s okolinom. Dojenčad se uspoređuje sa znanstvenicima po intenzitetu i strasti s kojom istražuju svijet. Danas postoje mnogobrojni dokumentirani eksperimenti koji dokazuju vrlo ranu komunikaciju dojenčeta s okolinom, ponajprije majkom. U toj su komunikaciji vrlo važne informacije koje dijete dobiva iz okoline, prepoznavanje njegovih potreba i njihovo zadovoljenje. To djetetu može najbolje pružiti majka ili odgovarajuća zamjena. U slučaju da je to djetetu nemoguće osigurati, alternativa su ustanove za skrb o djeci.

O dječjim vrtićima i njihovoj korisnoj ulozi u mentalnom i psihosocijalnom razvoju djeteta, kao i o zdravstvenom aspektu nakon prve tri godine života, nema velikih stručnih dvojbi. O smještaju djeteta u vrtić prije te dobi vode se stručne rasprave s vrlo proturječnim stajalištima. Konzervativno stajalište zastupa tezu da djetetu do određene dobi treba individualna njega i odgoj u okviru obitelji, jer prije toga dijete nije tjelesno, psihomotorički, emotivno ni imunološki zrelo za »kolektiv«. Optimalna dob ne može se administrativno i jednoliko odrediti za svu djecu. Prije susreta s kolektivom poželjno je da je dijete savladalo temeljne životne vještine hoda-

Istraživanja pokazuju da plaćeni porodijski dopust djeluje na smanjenje smrtnosti dojenčadi.

◀ Naslovnica izdanja Škole narodnog zdravlja iz 1941. (ur. P. Tomašić)

U Hrvatskoj postoji zakonska mogućnost porodijskog dopusta kojom se mnogi roditelji, posebice mlade majke, ne koriste zbog ekonomskih razloga ili pak iz straha od gubitka zaposlenja.

nja, uzimanja hrane, osnove govorne komunikacije, kontrolu ekskretornih funkcija, da je završilo osnovni ciklus cijepjenja i steklo određeno imunosno iskustvo postupnim izlaganjem, te da je prošlo kroz razvojnu fazu separacije od simbioze s majkom. Realistično stajalište zastupa razloge postojanja vrtića i za posve malu djecu, čak i dojenčad nakon 6 mjeseci života (npr. nužda i želja majke da se vrati na posao, nestanak više-generacijske patrijarhalne obitelji, sve više samohranih roditelja).

Možemo biti zadovoljni pomacima koji su ostvareni u odnosu na povijesne okolnosti, vrlo često doslovce tragične, u kojima su odrastala djeca proteklih generacija, ali koje su se slijedom vremena i svekolikih promjena ipak kontinuirano poboljšavale. Međutim, pogledamo li ono čime smo zadovoljni, vidimo da su to zapravo »grubi« pokazatelji: smanjenje perinatalnoga i dojenačkoga mortaliteta, značajno poboljšanje prehrane, cijepjenje. U piramidi potreba današnjega dojenčeta svi su ti dosezi zapravo vrlo nisko, blizu baze.

»Novi morbiditet«

U 21. stoljeću stavljeni smo pred nove izazove koji započinju već pretkonceptijski, jer se osim već dobro poznatoga utjecaja socijalno-ekonomskih čimbenika (kao što su školska sprema, dohodak obitelji, radni uvjeti, zanimanje, uvjeti stanovanja, zdravstveno osiguranje) danas sve više spominje i važan utjecaj raznih, velikim dijelom socijalno uvjetovanih, oblika zdravstveno rizičnoga ponašanja žene na ishod poroda. Izazov je sačuvati zdravlje budućih roditelja, posebice reproduktivno. Pitanje zadovoljstva i sreće majke u trudnoći, odnos prema nerođenom djetetu, odnos s partnerom, ukratko, kvaliteta života trudnice – to je ono čime se danas trebamo baviti. Poslijeporođajna depresija i nesnalaženje u svakodnevnoj skrbi oko dojenčeta česti su problemi koji traže našu akciju. Predviđanja budućega mortaliteta govore da ćemo se vrlo brzo susresti s dominacijom psihičkih problema, stoga je pitanje psihosocijalne prevencije u trudnoći i dojenaštvu jedno od najvažnijih pitanja. Začetak mnogobrojnih problema kasnije u životu započinje upravo u dojenačkoj dobi.

Što je sa zdravljem djece nakon prve godine života? Tijekom 20. stoljeća su u industrijski razvijenim zemljama, prateći razvoj tehnologije i napredak u medicini, iskorijenjene ili značajno suzbijene bolesti vezane uz nedostatnu prehranu i infekcije. Međutim, procesi industrijalizacije, globalizacije i urbanizacije u suvremenom svijetu uzrokom su pojave tzv. bolesti »novoga morbiditeta« u djece. Odvajanje ili nesiguran odnos s roditeljima, zlostavljanje, zanemariva-

nje, trauma i stres u djetinjstvu značajno ometaju normalan razvoj djeteta. Ovakvi događaji višestruko povećavaju vjerojatnost nastanka različitih psihičkih i fizičkih poremećaja, ne samo u djetinjstvu već i kasnije u životu, a nažalost sve smo češće svjedoci takvih događaja, i to ne samo zbog većega senzibiliteta javnosti i stručnjaka već i zbog objektivnoga porasta takvih situacija unatoč sve većoj svijesti o pravima djece. Prava djece naglašena su mnogobrojnim međunarodnim i nacionalnim dokumentima, među kojima je najvažnija Konvencija o pravima djeteta. No nije dovoljno samo usavršavati dokumente i zakone, izrađivati planove i strategije, nužno je ostvarivati ono što ti dokumenti propisuju. U odnosu na smrtnost djece tijekom prve godine života, na prvom su mjestu određena stanja nastala u perinatalnom razdoblju, koja su uglavnom posljedica preuranjenih poroda (vezanih uz prethodne komplikacije u trudnoći) te se radi o djeci vrlo male porodne težine (ispod 1500 grama), a zatim su tu prirodene malformacije, deformiteti i kromosomske abnormalnosti. U razvijenim zemljama, a tako i u Hrvatskoj, vodeći uzrok smrti djece nakon prve godine života su nesreće, dominantno premašujući uzroke poput malignih bolesti i urođenih malformacija (potom slijede bolesti živčanog odnosno dišnog sustava itd.). Sprječavanje nesreća u djece jedan je od prioritarnih zadataka u unapređenju i zaštiti zdravlja djece, jednako kao što se u prošlosti težilo rješavanju problema visokoga dojenačkog mortaliteta, zaraznih bolesti ili loše i manjkave prehrane.

Poboljšanje djece u suvremenom društvu se mijenja. Sve je veći broj djece s posebnim zdravstvenim potrebama. Značajno se povećava udio djece s poremećajima ponašanja, socijalne prilagodbe i odgoja, a posebice djece s psihičkim tegobama. To zahtijeva pravodobnu dodatnu edukaciju za prepoznavanje poteškoća i komunikaciju s takvim djetetom. Opisani poremećaji najčešće se javljaju u adolescentnoj dobi. Nerazumijevanje i neprimjeren postupak s adolescentima kasnije imaju dugoročne posljedice u životu odraslih, njihovih obitelji i društvene zajednice. Posljedica prekomjerne i loše prehrane, uz oskudnu tjelesnu aktivnost, su kronične bolesti u odrasloj dobi, poput pretilosti i kardiovaskularnih bolesti. Prema međunarodnom istraživanju HBSC (*The Health Behavior in School-aged Children*, 2009–2010), koje Svjetska zdravstvena organizacija podupire kao relevantno istraživanje o zdravlju i navikama u vezi sa zdravljem djece i adolescenata, utvrđeno je da radnim danom redovito doručkuje svega 59% učenika i 54% učenica, a redovit i kvalitetan doručak pokazao se kao učinkovita mjera smanjenja pretilosti. Također, hrvatski su učenici prema konzumaciji voća na sredini ljestvice, a

Mnogobrojni međunarodni i nacionalni dokumenti jamče prava djeteta, ali se ta prava u suvremenom svijetu najčešće ne poštuju.

prema konzumaciji povrća vrlo nisko. Isto istraživanje pokazalo je da su učenici slabijeg imovinskog statusa u dobi od 11 godina 80% češće bili tjelesno neaktivni od učenika dobrog imovinskog statusa.

Većina roditelja je zaposlena, a sve je više djece samohranih roditelja. Prema navedenom istraživanju većina dječaka i djevojčica u dobi od 11, 13 i 15 godina smatra da bolje komuniciraju s majkama nego s očevima. Mnoga djeca su bez nadzora, izložena izvorima spoznaje iz profitnih masovnih medija, posebice interneta. Uz nedvojbenu korist, suvremeni se mediji, tiskani i elektronički, koriste djecom kao objektima za lako postizanje medijskih efekata (npr. u promidžbi, kako političkoj tako i komercijalnoj, što je izrazito vidljivo u predizbornim političkim kampanjama). Nasilje i uživanje opojnih sredstava te prerani spolni odnosi javno se promiču kao uobičajen i poželjan obrazac ponašanja. Alkohol je prvo sredstvo ovisnosti s kojim djeca dolaze u dodir, najčešće u vlastitom domu, na nagovor roditelja, rodbine ili prijatelja. Način konzumacije alkohola u hrvatskih adolescenata približava se onom u zemljama sjeverne Europe (tzv. *binge drinking*, definirano kao pijenje pet i više pića zaredom). Prema istraživanju ESPAD (*The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs*) iz 2011., u Hrvatskoj se bilježi porast konzumacije alkohola među mladima, kao i porast konzumacije inhalanata. Mladi koji više piju skloniji su i drugim rizicima: češće su redoviti pušači, češće eksperimentiraju s marihuanom, ali pokazuju i više sklonosti agresivnom i delinkventnom ponašanju, manje vole školu, lošije uče i teže savladavaju školske obveze. Prema svim do sada provedenim ESPAD istraživanjima, mladi u Hrvatskoj puše više od ESPAD-ova prosjeka. Prekomjerno pijenje alkohola povezano je i s rizikom stupanja u rane seksualne odnose, koji su u pravilu neplanirani, neželjeni i rizični. U razvijenim zemljama povećava se nerazmjer u količini novčanih sredstava namijenjenih za liječenje sve starijih populacija odraslih s obzirom na sredstva namijenjena djeci. Međutim, zapostavljanje potreba djece izravno ugrožava blagostanje zajednice i njezin opstanak. Održavanje visokih standarda zaštite zdravlja djece poglavito je nacionalno, društveno i političko pitanje.

Zdravo dijete

Andrija Štampar, koji je 70 godina prije Konvencije o pravima djeteta predmnijevao zakonsku osnovu zaštite djece i mladeži do 18 godina, 1919. je napisao: »Bez racionalno i široko provedene zaštite djece po državnim organima neće se populacija i narodno zdravlje poboljša-

ti, nego će biti u stalnom opadanju. Zaštita djece valja da postane glavnim dijelom socijalne higijene.« Iako davno izrečene, smatram da su navedene riječi i danas značajne. Potvrdu tih riječi nalazimo i danas, kada je Svjetska banka iznijela podatak da je ulaganje u dijete najisplativija investicija, ali ulaganje u *zdravo dijete*. Pozitivne promjene moguće je ostvariti upoznavanjem što većeg broja građana Hrvatske, a napose stručnjaka, o potrebama djece. Hrvatski stručnjaci sposobni su izraditi programe za stvaranje uvjeta za zdrav način života djeteta. Međutim, ostvarenje tih ciljeva traži korjenite promjene stavova o odnosu prema zdravlju djece, što prvenstveno znači promjene u odnosu prema položaju djece u društvu općenito. Na potrebe djece u suvremenom svijetu moguće je odgovoriti samo jasnim opredjeljenjem društva da interesi djece imaju prednost, i nacionalnim konsenzusom s političkom odlukom pri donošenju proračuna o usmjeravanju sredstava u školovanje stručnjaka i organiziranje ustanova, koji potrebama djece u suvremenom društvu mogu kompetentno udovoljiti.

U podizanju djece roditelji trebaju podršku sigurnoga društva jasnih moralnih načela i opredjeljenja. Parafrazirajući afričku posloviцу možemo reći: »Da bi se dobilo dijete, dovoljno je dvoje, a da bi ga se odgojilo u pravoga čovjeka, potrebno je cijelo selo.« Ipak, iznad svega, isto kao nekada, danas i ubuduće svakom će djetetu za zdravo odrastanje i razvoj biti najvažnija bezuvjetna ljubav i podrška obaju roditelja. Cilj nam je da svako dijete bude sretno i zdravo i da živi kvalitetom života koja će mu omogućiti da bude punopravan član obitelji i društva. ↩

Danas su djeca izložena snažnim izazovima koji izravno uzrokuju masovna devijantna ponašanja. Nebriga o tim problemima izravno ugrožava blagostanje svake zajednice, štoviše, i njezin opstanak.

Literatura

- Gracey, M., »Child Health in the New Millennium«, u: »Pediatrics International«, vol. 42 (2000): 461-463, Task Force. American Academy of Pediatrics.
- Mujkić, A. – Rodin, U. – Šogorić, S. – Vuletić, G., »125 godina praćenja dojenačke smrtnosti u Hrvatskoj«, u: »Liječnički vjesnik«, 126 (2004): 1-6.
- Švarc, Ž., »O pomoru djece u gradu Zagrebu«, u: »Liječnički vjesnik«, 26 (1904): 7-15.
- Zoričić, M., »Nekoji rezultati statistike pomora i poroda god. 1894. u gradovih Hrvatske i Slavonije«, u: »Liječnički vjesnik«, 17 (1895): 225-34.
- Štampar, A., »Zaštita djece u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca«, u: »Liječnički vjesnik«, 41 (1919): 381-3.
- Meštrović, J. – Bralić, I. – Buljan-Flander, G. – Jelavić, M. – Joković-Oreb, I. – Konstantopoulos, A. – Kuzman, M. – Malović, S. – Miljević-Ridički, R. – Miškulin, M. – Mujkić, A. – Radonić, M. – Rudan, V. – Šešo-Šimić, Đ. – Šimić, G., »Dijete u suvremenom hrvatskom društvu«, u: »Liječnički vjesnik« 132 (2010): 303-8.
- Kuzman, M. – Šimetin-Pavić, I. – Franelić-Pejnović, I., *The Health Behavior in School-aged Children, 2009–2010*, HZJZ, 2012.

Željko Holjevac

PRVI SVJETSKI RAT

Hrvati između Srednje Europe i Balkana

▲
Franjo Ferdinand

Uvod

U jesen 1918. završio je Prvi svjetski rat, najveća od svih katastrofa koje su dotad zadesile čovječanstvo. Glavnim uzrocima rata smatraju se danas imperijalne težnje i suprotnosti interesa većine moćnih europskih država, pitanje preraspodjele njihovih kolonijalnih posjeda izvan Europe i problemi neujednačenog razvoja u svijetu. Glavne suparnice bile su Njemačka sa svojom »svjetskom politikom« i Francuska s »politikom opkoljavanja« Njemačke i sprječavanja njezina prodora u svijet. Uz Njemačku su bile Austro-Ugarska i kolebljiva Italija kao članice Trojnog saveza (Središnje sile), dok su Francusku podupirale Velika Britanija i carska Rusija kao članice Trojnog sporazuma (Antanta). Stotinu godina nakon Napoleonovih ratova veći je dio europskog kontinenta uvučen u rat koji se odatle proširio na cijeli svijet. »U ovom se trenutku gase svjetla u cijeloj Europi«, izjavio je na početku rata, u ljeto 1914., britanski ministar vanjskih poslova Edward Grey. Političari i vojskovođe smatrali su da nemaju drugog izbora. Bili su čvrsto uvjereni da će rat koji su mnogi dugo pripremali biti brz, a pobjeda blistava i osigurana do Božića. No dogodilo se nešto sasvim suprotno. Međusobni obračun europskih velesila pretvorio se iz kratkog pohoda u dug i iscrpljujući pokolj u rovovima, a do pravog raspleta ratne drame došlo je tek poslije 1917. i američke intervencije. U međuvremenu se vodio rat kakvog do tada nije bilo, uključujući i Sedmogodišnji rat u 18. stoljeću u Zapadnoj i Srednjoj Europi, Sjevernoj Americi, Južnoj Aziji i Zapadnoj Africi. Tehnička dostignuća dviju industrijskih revolucija u prometu, naoružanju i vezama omogućila su prvi put upućivanje milijunskih vojski na bojišta, dok su u isto vrijeme milijuni civila u pozadini

radili za potrebe rata, a u paklu stravičnih sudara na kopnu i moru izginuli su ili nastradali milijuni ljudi. »Pred našim položajima kao da se ruši svijet«, zapisao je jedan vojnik. Besmisleno četrdesetogodišnje krvoproliće imalo je razorne posljedice, kako za mnoge pojedince tako i za ljudsku civilizaciju u cjelini. »Veliki rat«, kako se taj sukob nazivao prije izbijanja novoga globalnog i totalnog okršaja dvadeset godina kasnije, potpuno je promijenio sliku svijeta. Srušio se međunarodni poredak kakav je dotad postojao. Neke su stare tvorevine propale, a nastale su mnoge nove države. Stoljetna gospodarska i politička prevlast Europe u svijetu bila je ozbiljno uzdrmana. Iako će snažne europske zemlje još neko vrijeme zadržati znatan utjecaj na svjetska zbivanja, sve se više osjećalo da se moć u svijetu polako preljeva u Sjedinjene Američke Države – novu velesilu koja će svoju premoć na Zemlji definitivno potvrditi nakon 1945. i završetka još jednog velikog ratnog krvoprolića, odnosno potkraj 1980-ih i početkom 1990-ih godina, kada je došlo do sloma povijesno neuspjela komunističkog eksperimenta koji je od revolucionarnog prevrata u Rusiji 1917. bio svjetonazorska noćna mora za građanski svijet.

Sarajevski atentat i početak rata

Velikom obračunu europskih sila prethodila je duboka kriza imperijalizma, balkanski ratovi 1912. i 1913. otvorili su vrata u svjetsku katastrofu, a neposredan povod Prvom svjetskom ratu bio je atentat u Sarajevu. Ondje je 28. lipnja 1914. ubijen austrougarski nasljednik prijestolja, nadvojvoda Franjo Ferdinand, zajedno sa svojom

trudnom suprugom Sofijom. Počinitelj zločina koji je zapalio svijet bio je mladi Gavrilo Princip, bosanski Srbin i član organizacije »Mlada Bosna«, koja je djelovala u dosluhu s tajnom srbijanskom organizacijom »Ujedinjenje ili smrt« (odnosno »Crna ruka«). Franjo Ferdinand, nećak ostarjelog Franje Josipa, nastojao je oslabiti dualizam i ojačati prevlast austrijskih Nijemaca u dvojnoj Monarhiji, a pokazivao je i spremnost na pregovore s nekim predstavnicima malih naroda o političkim ustupcima na račun Mađara. To nikako nije odgovaralo velikosrpskoj politici, tj. politici ujedinjenja svih Srba i stvaranja Velike Srbije, usmjerenoj i protiv Austro-Ugarske, u kojoj je živjelo mnogo Srba. Stoga je Austro-Ugarska nakon savjetovanja s Njemačkom uputila Srbiji 23. srpnja 1914. ultimatum sa zahtjevom da se njezinu opunomoćeniku u roku od 48 sati dopusti sudjelovanje u istrazi o utjecaju srpskih nacionalista na sarajevski atentat, i to na teritoriju Kraljevine Srbije. Beograd je doista obećao istragu, ali je odbio austrougarsko sudjelovanje kao nezakonito pa je Beč prekinuo diplomatske odnose. Austro-Ugarska je 28. srpnja 1914. objavila rat Srbiji, poslije čega je taj isprva lokalni konflikt lančanom reakcijom zahvatio gotovo sve ostale europske sile: Njemačka je objavila rat Rusiji i Francuskoj, Velika Britanija proglasila ratno stanje s Njemačkom, a Austro-Ugarska najavila rat Rusiji, dok je neodlučna Italija privremeno ostala neutralna.

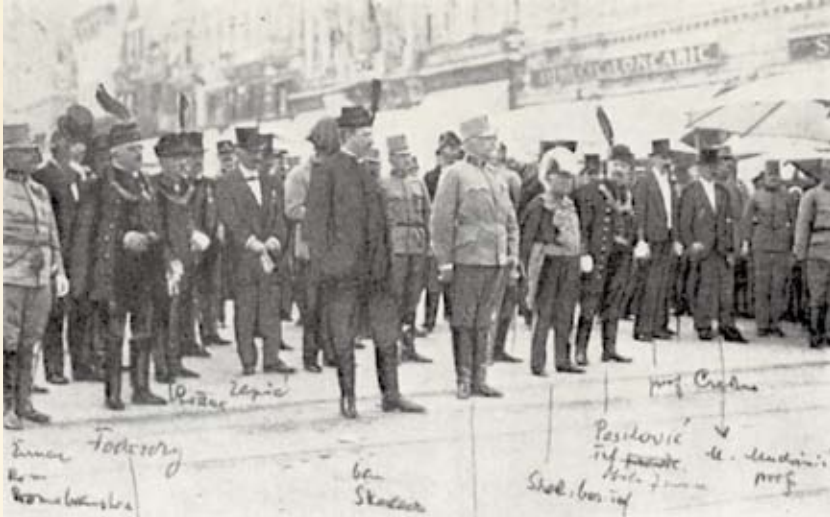
Srbijanski nasljednik prijestolja Aleksandar, koji je preuzeo državničke poslove u ime ostarjelog i bolesnog kralja Petra I. Karađorđevića, prešao je nakon objave rata iz Beograda u Kragujevac i poručio svojim podanicima: »Srbi, branite svom snagom svoje ognjište i srpsko pleme«. Kad je austrougarska vojska prešla državnu granicu na Savi i Drini, Aleksandar je pozvao srbijansku vojsku u »boj za slobodu i nezavisnost srpskoga naroda«. U međuvremenu je i crnogorski kralj Nikola I. Petrović stupio u rat na strani Srbije i Rusije, a u proglasu Crnogorcima od 7. kolovoza 1914. istaknuo je naročito dvije misli: »Živjelo naše milo Srpstvo!« i »Živjela naša moćna zaštitnica Rusija i njeni saveznici!« Za austrougarsku je vojsku od početka sve pošlo po zlu, a njezini ratni planovi izjalovili su se čim su ispaljeni prvi metci. Carsku i kraljevsku vojsku pod zapovjedništvom generala Oskara Potioreka srbijanska je vojska u kolovozu porazila na planini Ceru, što je bila prva pobjeda Antante u Prvome svjetskom ratu. Istodobno je i crnogorska vojska pobjedonosno odbacila carske i kraljevske snage prema Hercegovini i Boski kotorskoj. U rujnu 1914. počela je nova austrougarska ofenziva preko Drine, pred kojom se slabija srpska vojska postupno povukla iza rijeke Kolubare. U studenome je regent Aleksandar kazao svojim vojnicima: »Junaci s Cera i Jadr!

Pogledajte na vaše proslavljene zastave i primite k srcu na njima ispisane reči: S verom u Boga za kralja i otadžbinu. Ni stope naše zemlje neprijatelju! Napred u pobjedu! S nama je Bog! Živela Moja dična vojska!« Austrougarske su snage 1. prosinca ušle u Beograd, ali su ubrzo razbijene u bitki na rijeci Kolubari, a zatim je protunapad srbijanske vojske pod zapovjedništvom vojvode Živojina Mišića potisnuo carske i kraljevske vojnike preko Save i Drine natrag u Srijem i istočnu Bosnu. Crnogorska je vojska također odbila drugi austrougarski napad i odbacila protivnika prema Sarajevu. Kraljevska srpska vlada objavila je u Narodnoj skupštini u Nišu 7. prosinca 1914. ratne ciljeve Kraljevine Srbije: »Uverena u rešenost celoga srpskog naroda da istraje u svetoj borbi za odbranu svoga svetog ognjišta i slobode, vlada kraljevine smatra kao svoj najglavniji i u ovim sudbonosnim trenucima jedini zadatak, da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja, koje je, u trenutcima, kad je započeto, postalo ujedno borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neoslobođene braće Srba, Hrvata i Slovenaca.« Tu općenitu izjavu čitava je skupština prihvatila s burnim i oduševljenim pljeskom i povlađivanjem.

Hrvatska i Hrvati u »Velikom ratu«

Za to vrijeme u Hrvatskoj, politički podijeljenoj između Austrije i Ugarske, malo se toga događalo voljom njezinih stanovnika. U drugoj polovici 19. stoljeća hrvatske su zemlje prožimali modernizacijski i nacionalno-integracijski procesi. Oni su poslije Hrvatskoga narodnog preporoda i ukidanja kmetstva 1848. usmjeravali izgradnju građanskog društva i moderne nacije na način koji je u habsburškom političkom okviru bio moguć. »Nam treba reformah u sudstvu, nam treba reformah u nastavi i školstvu, nam treba reformah u administraciji, u zakonarstvu, u svakoj struci«, kazao je 1873. u Hrvatskom saboru Ivan Mažuranić, prvi hrvatski ban koji nije bio plemić. Gospodarski i društveni preobražaj hrvatskih zemalja postao je nešto brži nego prije, iako je i dalje bio sputan dualističkim okvirima i otežan u usporedbi s razvojnim kretanjima u austrijskim pokrajinama i zapadnim europskim zemljama, a istodobno su svi pokušaji sjedinjenja hrvatskih zemalja i rješavanja nacionalnog pitanja u sklopu Austro-Ugarske ostali bezuspješni. Stoga je među Hrvatima sve više bilo onih koji su smatrali da se hrvatsko pitanje ne može riješiti u dvojnoj Monarhiji i da Hrvatska treba budućnost potražiti izvan habsburškog okvira. Austro-Ugarska je početkom 20. stoljeća bila uređena i uljuđena država, ali ta srednj-

Među Hrvatima je početkom 20. stoljeća bilo sve više onih koji su smatrali da se hrvatsko pitanje ne može riješiti u dvojnoj Monarhiji i da Hrvatska treba budućnost potražiti izvan habsburškog okvira. Austro-Ugarska je tada bila uređena i uljuđena država, ali ta srednjovjekovna imperijalna i dinastička tvorevina nije imala budućnosti u svijetu modernih nacija i nacionalnih država.

▲ Ban Skerlec i general Rahmen na paradi u Zagrebu

vjekovna imperijalna i dinastička tvorevina nije imala budućnosti u svijetu modernih nacija i nacionalnih država.

U vrtlogu Prvoga svjetskog rata politički je život u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji zamro, Hrvatski sabor nije se neko vrijeme sastajao, a ban je provodio naloge vojnih vlasti. Hrvatsko-srpska koalicija i ban Ivan Skerlec, na čiji su dolazak na vlast 1913. utjecali i Budimpešta i Beograd, bili su saveznici u upravljanju Hrvatskom i Slavonijom u vrijeme Prvoga svjetskog rata. Sabori u Dalmaciji i Istri također nisu zasjedali, a pokrajinske vlasti onemogućavale su bilo kakav politički život. Politički sumnjive osobe i neki stranci koji su se zatekli u Hrvatskoj bili su pritvoreni, a represivna vojna cenzura tiska dugo je onemogućavala izvještavanje javnosti o pravom stanju na bojištima i u zemlji. Rad društava i stranaka bio je strogo nadziran i vrlo otežan. Društveni je život tijekom rata bio jako ograničen pa su se mogle održavati samo priredbe koje su dobile dopuštenje vlasti i na kojima su se uvijek prikupljali prinosi za ranjenike u bolnicama i vojnike na bojištu. Mnoge su škole u nesta-

▼ Ratne rekvizicije na selu kao motiv na slici Krste Hegedušića

šici bolničkog prostora pretvarane u bolnice, a hrana je prinudno oduzimana seljacima ili kupovana od njih po niskim cijenama. Stanovništvo u gradovima skromno se opskrbljivalo preko gradske pomoći. U trećoj ratnoj godini Hrvatska je počela proživljavati naročito teške trenutke. Ratno gospodarstvo značilo je sve veće aprovizacije i rekvizicije na selu, osiromašeni slojevi izvrgnuti su lihvarstvu, a mnogo je ljudi bilo pothranjeno. Gradovi su oskudijevali i u ogrjevu, koji je bilo teško dopremiti jer su svi željeznički vagoni bili u službi ratnog gospodarstva. S crkvenih zvonika skidana su zvona i pretapana u topove i granate, a za ratne potrebe morali su se uplaćivati različiti zajmovi. »Što danas dadeš za opanke, mogao bi prije za to kupiti dobar par volova«, piše u jednom izvoru iz toga vremena. Opskrba bojišta imala je apsolutnu prednost, a veliki problemi s prehranom stanovništva u pozadini doveli su do osnivanja pučkih kuhinja. Zbog dugotrajne zapostavljenosti u opskrbi hranom zavladao je 1917. u nekim dijelovima Dalmacije i Hercegovine glad, jer su ti pasivni krajevi i ranije trpjeli silnu oskudicu. Zemaljska vlada u Zagrebu uspjela je tada isposlovati dopuštenje da može organizirati pomoć za gladnu djecu iz ugroženih krajeva, spaspivši na taj način uz pomoć fra Didaka Buntića, gimnazijskog profesora u Širokom Brijegu i voditelja predratnih tečajeva za opismenjavanje, od sigurne smrti više tisuća djece katoličke, pravoslavne i islamske vjere, koja su udomljena kod imućnijih hrvatskih obitelji po selima i gradovima od Krapine do Vukovara.

Dok je u Hrvatskoj stanje bilo relativno mirno, vojni obveznici iz Hrvatske ginuli su za ratne ambicije Austro-Ugarske uglavnom izvan Hrvatske. Prema nekim pokazateljima, na području današnje Hrvatske i susjedne Bosne i Hercegovine pozvano je na početku rata pod oružje 13-14% svih vojnika u brojnim austrougarskim pukovnijama, a Hrvati su u značajnom broju bili zastupljeni i u carskoj i kraljevskoj mornarici na Jadranu. U Galiciji i Bukovini borili su se s Rusima, na Drini i Savi sa Srbima, a na Soči i u Tiroli od 1915. s Talijanima. U rujnu 1914. srpska je vojska nakratko prešla u Srijem, pokušavajući bez uspjeha spriječiti upućivanje austrougarskih vojnika u Rusiju, ali je svejedno na istočno bojište u studenome i prosincu iste godine pristiglo vrlo mnogo Hrvata, čiji se broj ondje nije bitno smanjio, bez obzira na strahovite gubitke, sve do 1917. i dvije revolucije u Rusiji. Hrvatski književnik Miroslav Krleža, koji je i sâm kao kadet proveo neko vrijeme na bojišnici, u nekim je svojim djelima poslije rata dosta pažnje poklonio ratnoj tematici i stradavanju naših ljudi, npr. u noveli »Bitka kod Bistrice Lesne« (iz zbirke simboličnog naziva *Hrvatski bog Mars*): »Strčali su se svi u korito potočno, što je bilo naplavljeno vodom do gležnja, i svrstali se tamo; neki

strani i nepoznati vojnici gacali su preko oranica; čas poskakujući a čas plazajući. Sve to izgledalo je smiješno i neshvatljivo u jedan mah. Gledao je Lovrek Štef te nepoznate i strane vojnike, kako se miču po brazdama kao orači u daljini (a nisu orači i ne nose plugove nego puške) i gledao je mokru i tešku razvaljenu zemlju i tako se nagnuo da opipa rukom kakva je to zemlja, jer mu je izgledalo kao da je orano duboko i ljudski i da bi zemlja mogla biti dobra. U onaj tren, kako se Lovrek Štef sagnuo i zahvatio ruku zemlje, zacvrkutao je jedan vrabac, a Trdak Vid, njegov drug iz sedmog dvočlana, naslonio se o njega kao da mu je polzilo...«

»Živ sam i dobro mi je«

Francuski brodovi uplovili su 2. studenoga 1914. u komišku i višku luku, gdje su vojnici zapalili nekoliko skladišta i otplovili. Poslije toga je Antantino brodovlje blokadom Otrantskih vrata zapriječilo austrougarskim brodovima izlazak iz Jadrana. Kada je Italija u svibnju 1915. ušla u rat protiv Austro-Ugarske, okolica Pule s arsenalom iz 19. stoljeća postala je ratnom zonom iz koje su mnogi civili iseljeni u logore u Austriji, Češkoj i Moravskoj. Hrvati su ustrajno branili glasovite uzvisine u Tirolu i pokazali se junacima u dolini Soče. Upravo je na Soči potkraj listopada 1917. došlo do velikih bitaka s talijanskom vojskom, koja je uz njemačku pomoć poražena kod Kobarida i potisnuta do rijeke Piave, gdje su se Talijani uz pomoć zapadnih saveznika ipak uspjeli preustrojiti. U tim bitkama istaknuli su se Hrvati, Slovenci i Srbi iz Austro-Ugarske, koji su ratovali protiv Italije i njezina presizanja na hrvatsko-slovenske zemlje. No dok su se Hrvati pod zapovjedništvom legendarnog feldmaršala Svetozara Borojevića od Bojne izvanredno hrabro borili na talijanskom bojištu, borba na istoku i jugoistoku bila je obilježena nevoljkošću da se Slaven bori protiv Slavena, što je kasnije došlo do izražaja i u obzirivosti prema stanovništvu u okupiranoj Srbiji i Crnoj Gori. Obiteljima su stizale obavijesti »živ sam i dobro mi je« (iako nije bilo dobro) ili obavijesti o »junačkoj smrti«, iako se radilo o jadnoj i strašnoj smrti, često u bliskoj borbi prsa o prsa s neprijateljem. Bilo je i mnogo zarobljenika, naročito u Rusiji, odakle su se kasnije godinama, često pješice, vraćali svojim kućama. Oni koji su preživjeli užase rata dugo su ih se sjećali.

Određeni broj Hrvata našao se i s druge strane bojišnice. Neki su još 1914. prešli u Srbiju, a drugi su pali u srpsko zarobljeništvo pa su se kasnije povlačili sa Srbima preko Albanije. Neki su emigrirali iz Hrvatske i pridružili se različitim Antantinim snagama. Neki su Hrvati došli iz prekomorskih zemalja i uključili se kao pri-

padnici Jugoslavenske legije u borbe na Solunskom bojištu. Neki su pak pred ratnim strahotama potkraj rata počeli sve više bježati s bojišnice te su, ponajprije u sjevernoj Hrvatskoj, djelovali u blizini svojih domova kao Zeleni kadar, dobivši taj naziv po gustim šumama u kojima su se sakrivali. Zbog potrebe za fizičkim preživljavanjem, a često i iz osвете, napadali su i pljačkali uglavnom veleposjednike, trgovce i lihivare. Proturatno raspoloženje i težnja za mirom ojačali su naročito potkraj rata, kada su pod utjecajem boljševičkog preuzimanja vlasti u Rusiji počele izbijati pobune mornara u ratnim lukama i drugi nemiri. U znamenitoj pobuni oko 800 mornara u Boki kotorskoj 1. veljače 1918. istaknuta je uz hrvatsku trobojnicu i crvena zastava, nakon čega je zatraženo sklapanje mira na osnovi samoodređenja naroda. Dolaskom bojnih brodova iz Pule pobuna je za tri dana ugušena u krvi, a vođe Čeh František Raš i Hrvati Anton Grabar iz Poreča, Jergo Šižgorić sa Žirja i Mate Brničević iz Krila Jesenice osuđeni su na smrt i strijeljani.

Rat je prostorima između Drave i Jadrana donio smrt, glad, bolest, ali i stvaralačku nadu u bolju budućnost, doduše, uglavnom u pokrajinskom glavnom gradu Hrvatske i Slavonije. U Zagrebu je tako 1916. osnovana Zemaljska opskrba d. d. s kapitalom od dva milijuna kruna, koja je u teškim ratnim vremenima trebala nabavljati i raspoređivati hranu. Iste je godine u Zagrebu održan simfonijski koncert na kojem su prvi put predstavljena djela mladog naraštaja hrvatskih skladatelja, a priređena je i prva izložba Hrvatskog proljetnog salona, akcije koja je tijekom sljedećih desetak godina obuhvaćala prilično širok krug umjetnika i poticala raznovrsno kulturno stvaralaštvo. U zagrebačkom kinu Metropol prikazan je 1917. prvi hrvatski igrani film, »šaljiva igra« *Brcko u Zagrebu*, rezultat rada prvog hrvatskog filmskog poduzeća Croatia film, a pokrenut je i prvi hrvatski filmski časopis

▲ Feldmaršal Svetozar Borojević od Bojne

▲ Božidar Špišić, *Kako pomažemo našim invalidima*

Zlatko Šulentić, *Jesen*

▲
Grof Tisza u Zagrebu

pis »Kino«. Franjo Lučić iz Velike Gorice napisao je *Simfoniju u f-molu*, prvu potpunu simfoniju većih dimenzija u novijoj hrvatskoj glazbi. Istodobno su nastala prva značajna djela hrvatskoga slikarskog ekspresionizma, npr. radovi Ljube Babića i Zlatka Šulentića. Tiskana su neka književna djela na putu od moderne prema svremenoj književnosti iz pera autorā poput npr. Dragutina Domjanića (*Kipci i popevke*), Miroslava Krleže (*Hrvatska rapsodija*) i Ive Andrića (*Ex ponto*). Zagrebačko sveučilište je 1917. dobilo Medicinski fakultet. Prvi profesori bili su kirurzi Teodor Wickerhauser i Miroslav Čačković pl. Vrhovinski, a uz njih i otorinolaringolog Dragutin Mašek. Uređeni su i prvi zavodi: Anatomski, Fiziološki, Morfološko-biološki i Medicinsko-kemijski. Sljedeće je godine u Zagrebu počeo izlaziti *Kalendar Bošković*, prvi popularizatorski astronomski kalendar u jugoistočnoj Europi, a u filozofiji se javio Vladimir Dvorniković iz Severina na Kupi s djelom *Savremena filozofija* u dva sveska. Umjetno stvorene podjele na početku rata ustupile su na njegovu kraju mjesto pomaganju i suradnji.

Finis Croatiae i finis Croatorum

Osim što je žitelje hrvatskih zemalja odveo na strana bojišta, s kojih se mnogi nisu živi vratili ili su se vratili kao invalidi, Prvi svjetski rat suočio ih je i sa sudbonosnim političkim izborom. Ratna pobjeda Austro-Ugarske značila je za njih daljnji ostanak pod višestoljetnom vlašću Beča i Budimpešte, dok je u slučaju poraza podunavskoga diva prijetila opasnost od podjele hrvatskih zemalja između Austrije, Mađarske, Srbije i Italije.

skih zemalja između Austrije, Mađarske, Srbije i Italije. Ne treba zaboraviti da je Italiji prema tajnom Londonskom ugovoru iz 1915. trebao pripasti znatan dio Dalmacije s Istrom i većinom otoka, a Srbija se po nacrtu britanskog ministra vanjskih poslova Edwarda Greya, ne računajući Bosnu i Hercegovinu i Bačku, trebala proširiti na ostatak Dalmacije i cijelu Slavoniju sa Srijemom, koji je tada bio u Hrvatskoj. Takav je ishod lako mogao biti *finis Croatiae* (kraj Hrvatske) i *finis Croatorum* (kraj Hrvata), kako je 1915. u raspravi *Svjetski rat i Hrvati* upozoravao hrvatski geopolitičar Ivo Pilar. »Uspjeh trojnog sporazuma značio bi diobu Monarhije, dioba Monarhije značila bi diobu hrvatskih zemalja, značila bi ne samo *finis Croatiae*, konac Hrvatske kao političke oline, stare sada već dvanajest stotina godina, nego *finis Croatorum*, značilo bi konačnu propast i zator jednog historičkog slovjenškog plemena«, pisao je tada Pilar pod pseudonimom »dr. Juričić«.

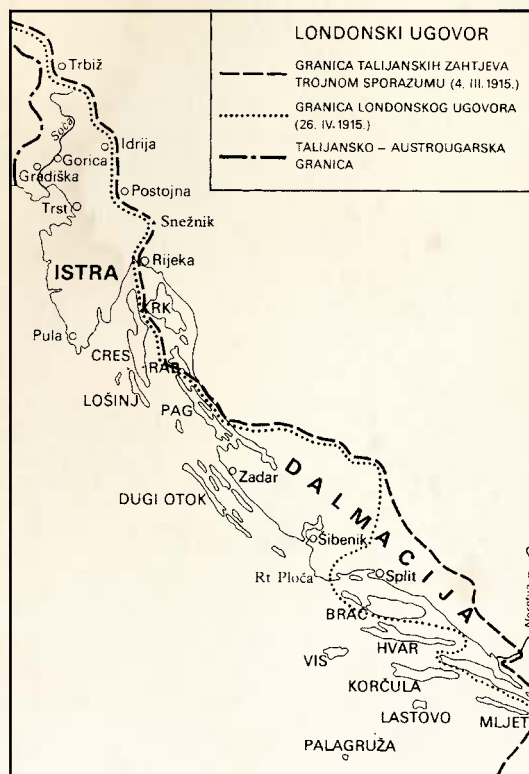
Na početku rata neki su političari izbjegli iz Hrvatske u inozemstvo. Ondje su se okupljali i organizirali, pokušavajući u političkim središtima Antante, osobito u Parizu i Londonu, ukazati na potrebu oslobođenja naroda od austrougarske vladavine i stvaranja novih političkih i gospodarskih odnosa u jugoistočnoj Europi. Predsjednik ugarske vlade grof István Tisza izjavio je u prosincu 1914. u Ugarskom saboru: »...hrvatska braća dala su u ovome ratu takav primjer junaštva, ljubavi, požrtvovanja i samprije-gora, da je takovo njihovo ponašanje postalo izvorom ljubavi, povjerenja i poštovanja prema njima u srcima svih dobrih Mađžara i Austrijanaca«. Hrvatski emigranti u Rimu reagirali su protiv te izjave i potpisali se kao Hrvatski odbor. Upravni odbor Jadranske legije u Londonu i Rimu pozvao je Slovence, Hrvate i Srbe u siječnju 1915. da stupe u redove dragovoljačke Jugoslavenske legije, a u ožujku je u Chicagu održan Prvi jugoslavenski narodni kongres; 468 izaslanika iseljeničkih organizacija iz SAD-a i Kanade zauzelo se za oslobođenje svojih sunarodnjaka od austrougarske vlasti i stvaranje južnoslavenske države. Više od polovice sudionika sabora bili su Hrvati. Obrativši se pismom ruskom veleposlaniku Bahtmetjevu u Washingtonu, potpisali su se kao Jugoslavenski narodni odbor, za čijeg je predsjednika bio izabran Juraj Biankini. Uskoro je u Kansas Cityju osnovan Hrvatski savez u SAD-u, prva politička organizacija američkih Hrvata, koju je vodio Niko Gršković iz Vrbnika na Krku. Okupljala je oko 10.000 članova, a ugasila se poslije Prvoga svjetskog rata. Iseljenici u Južnoj Americi okupili su se potkraj 1915. u Antofagasti i osnovali Jugoslavenski zbor pod vodstvom Jurja Jordana, a tada su položili prisegu i prvi južnoamerički dragovoljci koji su stupili u Jugoslavensku legiju.

Hrvate je Prvi svjetski rat suočio sa sudbonosnim političkim izborom. Ratna pobjeda Austro-Ugarske značila je za njih daljnji ostanak pod višestoljetnom vlašću Beča i Budimpešte, dok je u slučaju poraza podunavskoga diva prijetila opasnost od podjele hrvatskih zemalja između Austrije, Mađarske, Srbije i Italije.

Jugoslavenski odbor i Pašićeva vlada

Za to je vrijeme Hrvatski odbor prerastao u Jugoslavenski odbor, s obzirom na to da su se u njegov rad uključili i slovenski i srpski politički emigranti. Za predsjednika Odbora izabran je Ante Trumbić, hrvatski političar iz Dalmacije. Vrlo utjecajna osoba u tom tijelu bio je i Frano Supilo, a sjedište mu je bilo u Parizu i Londonu. Upravo su dvije zapadnoeuropske sile, Velika Britanija i Francuska, tajnim Londonskim ugovorom 26. travnja 1915. obećale Italiji da će joj za sudjelovanje u ratu na njihovoj strani dopustiti pripojenje Gorice i Gradiške, Trsta, dijela Kranjske, Istre i otoka Cresa, Lošinja i Raba, sjeverne Dalmacije do rta Ploče kod Šibenika i većine dalmatinskih otoka. Italija je nepunih mjesec dana kasnije objavila rat Austro-Ugarskoj, ali stalni napadi talijanske vojske nisu urodili očekivanim probijem nove bojišnice na Soči. U Jugoslavenskom odboru bili su zabrinuti zbog pisanja talijanskog tiska o »neoslobođenoj Dalmaciji«, a kad su saznali za Londonski ugovor o ustupanju vitalnih dijelova istočne jadranske obale Italiji, oštro su prosvjedovali, nastojeći spriječiti njegovu provedbu. Odbor je već 6. svibnja 1915. predao francuskoj vladi promemoriju u kojoj je ukazao na suvremeni položaj Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj, koju je optužio da radi protiv jugoslavenske ideje, na rad južnoslavenskih emigranata u inozemstvu i misao o jugoslavenskom narodu i njegovu povezanom narodnom teritoriju, kao i na usmjerenje buduće južnoslavenske politike prema političkom ujedinjenju i važnosti istočne jadranske obale, napose Trsta, Rijeke, Hrvatskoga primorja, Splita, Šibenika, mora i otočja s obzirom na nedostatnost južnih dalmatinskih luka. Tjedan dana kasnije, Odbor je u obraćanju britanskom narodu i parlamentu osudio politiku *divide et impera* (»podijeli pa vladaj«). I u Hrvatskom saboru u Zagrebu, koji je sazvaio svoje prvo ratno zasjedanje, čuli su se 14. lipnja 1915. povici praćeni dugotrajnim i burnim odobravanjem i pljeskom: »Živio hrvatski kralj! [...] Živilo hrvatsko more! [...] Živila hrvatska Istra! [...] Živila hrvatska vojska!«

Prelaskom preko Dunava i Save u rujnu 1915. počela je velika jesenska austro-njemačka ofenziva na Srbiju i Crnu Goru, pod zapovjedništvom feldmaršala Augusta von Mackensena. Zapadni saveznici iskrcali su se u listopadu u Solunu, ali je Bugarska ušla u rat na strani Središnjih sila i napala Srbiju sleđa. Stisnuta sa svih strana Središnjim silama, Srbija je smrvljena. Zbog bugarskog upada u Makedoniju i presijecanja odstupnice prema Solunu, srbijanska vojska povukla se s mnoštvom civila na Kosovo, a zatim je s dvorom i vladom prešla preko Crne Gore i Albanije, odakle se Antantinim brodo-

Granica s Italijom prema Londonskom ugovoru

vima prebacila na grčki otok Krk. Crnogorska je vojska pod vodstvom serdara Janka Vukotića u bitki kod Mojkovca na Sandžaku početkom siječnja 1916. zaustavila austrougarski prodor prema Kosovu i spriječila pokušaj opkoljavanja srbijanske vojske, ali je i Crna Gora ubrzo silovitim udarom pregažena i okupirana, a kralj Nikola napustio je zemlju. U promemoriji predanoj 13. ožujka 1916. francuskoj vladi, Jugoslavenski je odbor u povodu provale Središnjih sila u Srbiju i Crnu Goru naglasio kako je »jugoslavenski problem« u ratu postao »evropskim pitanjem«. Osvrnuvši se na Austro-Ugarsku, balkanski problem, hrvatsko pitanje, slovenske krajeve i pitanje Jadrana, predsjednik Odbora Ante Trumbić pojasnio je da južnoslavensko jedinstvo »znači mir na Balkanu«. Pod dojmom sloma Srbije i Crne Gore, misao o ujedinjenju Južnih Slavena i stvaranju južnoslavenske države sve se više širila. I londonski je »Times« tih dana pisao da su »Ujedinjene Države Jugoslavenske« izgledna budućnost Južnih Slavena.

Prema zamislima vodećih političara iz Jugoslavenskog odbora zajedničku je državu trebalo utemeljiti na južnoslavenskoj ideji iz druge polovice 19. stoljeća: oni su se zalagali za ravnopravnost Hrvata, Srba i Slovenaca u novoj državi i za poštovanje autonomnih i povijesnih prava svih zemalja koje dragovoljno trebaju ući u nju. »Najskrajniji cilj zajedničkih težnja i zajedničkoga rada narodnoga kod Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca, da bude njihovo ujedinjenje u nezavisnu i slobodnu, narodnu i državnu zajednicu Jugoslavensku«, predviđao je 1874. južnoslavenski program Narodne stranke u Hrvatskoj.

Vodeći političari Jugoslavenskog odbora smatrali su da je zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca trebalo utemeljiti na južnoslavenskoj ideji iz druge polovice 19. stoljeća: zalagali su se za ravnopravnost Hrvata, Srba i Slovenaca u novoj državi i za poštovanje autonomnih i povijesnih prava svih zemalja koje dragovoljno trebaju ući u nju.

Nacrt kompenzacija za Srbiju

Frano Supilo

Stav srbijanske vlade u izbjeglištvu prema južnoslavenskom pitanju bio je uvelike obojen velikosrpskim »imperijalnim imaginarijem« (Tihomir Cipek) vladajuće Radikalne stranke. Ona je u prvome redu bila za teritorijalno proširenje države Srbije u velikosrpskom duhu, a oslobođenje i ujedinjenje u duhu Niške deklaracije bilo je kao maglovita i pričuvna opcija u drugome planu. U poruci srbijanskoj vojsci na Krfu u travnju 1916. regent Aleksandar zauzeo se za to »da Srbiju stvorimo Velikom te da obuhvata sve Srbe i Jugoslovene, da je učinimo silnom i moćnom Jugoslavijom«. Istodobno su Nikola Pašić, ratni predsjednik srbijanske vlade, i njegovi suradnici tvrdili da samo Srbi mogu stvoriti zajedničku državu i da se srbijanski zakoni trebaju prenijeti na sve ostale južnoslavenske zemlje, čiji se stanovnici trebaju prilagoditi osobinama srpskoga naroda.

Uskoro su oporavljeni srbijanski vojnici i jugoslavenski dragovoljci bačeni u ratni pakao na Solunskom bojištu u sjevernoj Grčkoj, gdje su Srbi tijekom savezničke ofenzive u rujnu 1916. probili bugarske crte na Kajmakčalanu i uz snažnu francusku potporu u studenome iste godine zauzeli Bitolu. »Napred u konačnu pobjedu!«, poručio je srbijanskoj vojsci regent Aleksandar, ali daljnjeg napredovanja na toj bojišnici do kraja rata ipak nije bilo. U Londonu je upriličen veliki miting Čeha i Južnih Slavena, a u Pittsburgu održan Drugi jugoslavenski narodni kongres američkih Hrvata i drugih iseljenika. Dok je Ju-

goslavenski odbor istupao protiv klevetničkog pisanja talijanskog tiska, Nikola Pašić je u izjavi petrogradskim novinama priznao pravo Italije na okupaciju istočne jadranske obale, a Srbi bi se zadovoljili izlazom na more i nekim dijelovima Hrvatske u duhu Greyeva memoranduma o kompenzacijama Srbiji. Zbog toga je došlo do sukoba mišljenja između Jugoslavenskog odbora i srbijanske vlade, a ta je opreka kasnije prerasla u spor oko federalizma ili centralizma u ustrojstvu buduće zajedničke države.

Nezadovoljan držanjem Pašićeve vlade koja je stvaranje južnoslavenske države smatrala proširenjem države Srbije, kao i držanjem Velike Britanije i Rusije koje su blagonaklono gledale na teritorijalne pretenzije Srbije i Italije prema hrvatskom prostoru, Frano Supilo je u znak prosvjeda napustio Jugoslavenski odbor i sljedeće godine bolestan umro u Londonu. Prije toga je u Nišu, Petrogradu, Londonu i Parizu poduzeo sve protiv težnji za podjelom Hrvatske, a 22. srpnja 1917. napisao je pismo Joci Jovanoviću, diplomatskom predstavniku Srbije u Velikoj Britaniji, o budućem ustavu i nužnoj podjeli državnih poslova na zajedničke i autonomne. Poslije toga je u Jugoslavenskom odboru prevladao utjecaj Ante Trumbića, koji je ustrajavao u suradnji sa srbijanskom vladom jer se bez nje nije moglo provesti zamišljeno južnoslavensko ujedinjenje. »Ideja Velike Srbije bila bi partikularistična, dok je ideja Jugoslavije ideja celog jugoslovenskog naroda«, ocjenjivao je tada Trumbić. U ožujku

▲
Jugoslavenski odbor

1917. osnovan je i Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, sa sjedištem u Parizu. Predsjednik Odbora, bivši crnogorski premijer Andrija Radović, pozvao je Crnogorce na ujedinjenje sa Srbima. Istodobno je crnogorski kralj Nikola u izbjeglištvu bio protiv toga, s obzirom na to da se još 1908. i 1909. suočio s otkrivenim pokušajem studentske omladine da ga pod političkim pokroviteljstvom Karađorđevića ukloni s prijestolja, a Crnogorci su se podijelili na pristaše i protivnike ujedinjenja sa Srbijom.

Svibanjska i Krfska deklaracija

U Beču je 21. studenoga 1916. umro austro-ugarski car i kralj Franjo Josip I. »Njegovo je c. i kr. Apostolsko Veličanstvo Franjo Josip I. jučer 21. o. mj. u devet sati navečer u dvorcu Schönbrunn blago u Gospodinu usnulo«, objavio je sutradan »Wiener Zeitung«. Naslijedio ga je Karlo I., posljednji Habsburgovac koji je okrunjen i za ugarskog i za hrvatskog kralja. On je izvana pokušao sklopiti mir sa silama Antante, ali u tim nastojanjima nije imao uspjeha, dok je iznutra njegov dolazak na prijestolje potaknuo oživljavanje političkog života. U Zagrebu se u ožujku 1917. opet sastao Hrvatski sabor, a u Beču se u svibnju oblikovao Jugoslavenski klub u Carevinskom vijeću, parlamentu austrijske polovice Austro-Ugarske. U njemu su se okupili političari iz Dalmacije, Istre i slovenskih zemalja. Oni su 30. svibnja 1917. donijeli Svibanjsku deklaraciju, u kojoj su se izjasnili za ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u Austro-Ugarskoj na temelju narodnog načela i hrvatskog državnog prava pod žezlom Habsburgovaca: »Potpisani narodni zastupnici u 'Jugoslavenskom klubu' udruženi, izjavljuju, da na temelju narodna načela i

hrvatskoga državnoga prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svoga jednog te istog naroda«. Taj pokušaj političke preobrazbe Austro-Ugarske primjenom načela trijalizma, tj. politike okupljanja Južnih Slavena u dvojnoj monarhiji oko Hrvatske kao jezgre zasebne političke jedinice koja bi bila ravnopravna Austriji i Ugarskoj, u Bansknoj je Hrvatskoj i Slavoniji među prvima pozdravila Starčevićeva Stranka prava.

Dok je Austro-Ugarska 1917. pokušavala sklopiti mir, u Rusiji, koja je štitila Srbiju, izbio je revolucija. Postojala je opasnost da se ne ostvare ratni ciljevi Srbije pa se Nikola Pašić u izvjesnoj mjeri približio stajalištima Jugoslavenskog odbora i predložio raspravu »o svim pitanjima«. Predstavnicima Jugoslavenskog odbora i srbijanske vlade sastali su se na Krfu i 20. srpnja 1917. zajedno objavili Krfsku deklaraciju. »Država Srba, Hrvata i Slovenaca, poznatih i pod imenom Južnih Slovena ili Jugoslovena, bit će slobodna, nezavisna Kraljevina s jedinstvenom teritorijom i jedinstvenim državljanstvom. Ona će biti ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića, koja je dala dokaza, da se s idejama i osećajima ne dvoji od naroda i da stavlja narodnu slobodu i volju vrh svega«, pisalo je u Krfskoj deklaraciji. Srbi, Hrvati i Slovenci trebali su u budućoj državi biti ravnopravni, a ustav je trebala izraditi zajednička Ustavotvorna skupština, ali je Krfska deklaracija, za razliku od Svibanjske, unaprijed isključivala bilo kakvu hrvatsku ili koju drugu partikularnu državnost. Deklaraciju je 14. kolo-

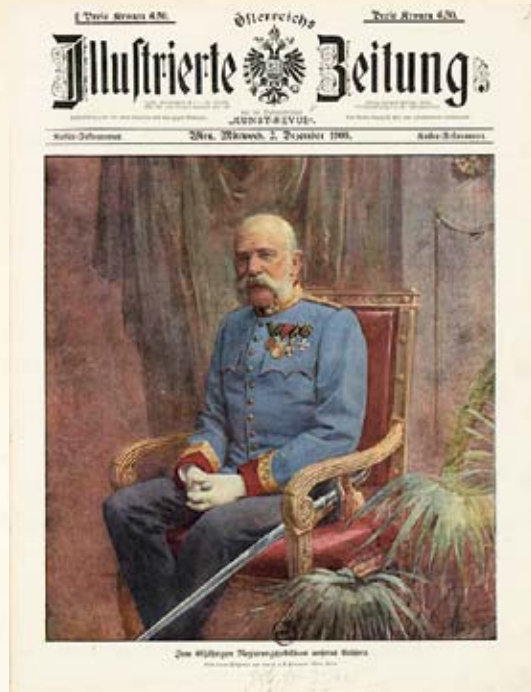

▲
Ante Trumbić

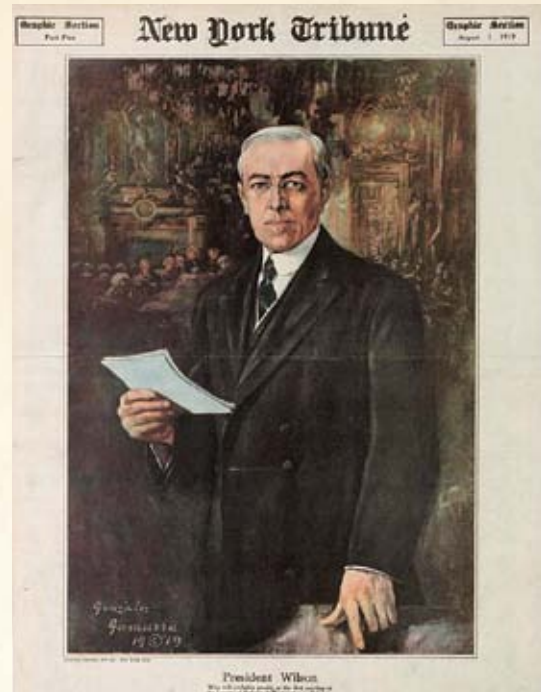
▼
Nikola Pašić

▶ Car i kralj Franjo Josip o 60. obljetnici vladavine (1908)

▶▶ Woodrow Wilson

voza 1917. prihvatio i Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje u Parizu. U međuvremenu su tršćanski Slovenci i Hrvati prosvjedovali protiv talijanskih aspiracija prema slovenskim i hrvatskim krajevima, a ljubljanski biskup Anton Bonaventura Jeglič u ime Slovenaca i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler u ime Hrvata iz Bosne i Hercegovine izjasnili su se u rujnu i studenome iste godine u prilog Svibanjskoj deklaraciji. U prosincu 1917. učinili su to i bosanski i hercegovački franjevci, dok se Jugoslavenski odbor u Londonu za to vrijeme obratio američkom predsjedniku Wilsonu.

Zapadne sile nisu uopće namjeravale uništiti Austro-Ugarsku, nego je primorati na teritorijalne ustupke, uglavnom na štetu Hrvatske i Hrvata. Američki je predsjednik Wilson u glasovitoj poslanici Kongresu 8. siječnja 1918. zagovarao staru monarhiju, čijim je narodima, uključujući i Hrvate, trebalo dati samo veći stupanj autonomije, a nikako neovisnost. Četrnaest točaka predsjednika Wilsona, mirovni program kojim se predviđala i »puna sloboda za autonoman razvitak naroda Austro-Ugarske«, podržao je u tome dijelu i britanski premijer Lloyd George. On je već sutradan u svojoj izjavi o Austro-Ugarskoj u londonskom parlamentu spomenuo »autonomiziranje sada u njoj potlačenih naroda«, protiv čega je Jugoslavenski odbor odmah prosvjedo-
vao. I akademska omladina svih četiriju fakulteta hrvatskoga Sveučilišta u Zagrebu izjasnila se 24. siječnja 1918. u prilog Svibanjskoj deklaraciji. Deklaraciju su podržali istarski i dalmatinski zastupnici, kao i pučke skupštine u Zadru i Zametu kod Rijeke, dok je Srpska narodna radikalna stranka iz Srijemskih Karlovaca ostala prema njoj suzdržana. Ivo Pilar je 1918. u Beču objavio

knjigu *Južnoslavensko pitanje* na njemačkome jeziku: u njoj je dokazivao da je »srž južnoslavenskog problema« u hrvatsko-srpskom nastojanju oko jedinstva i angažirano tumačio da je jedino rješenje u osnivanju nove jedinice u Austro-Ugarskoj pod političkim vodstvom Hrvata. »Moje izvode moram započeti kategoričkom tvrdnjom, da Monarhija mora neminovno bez svakog spasa izgubiti južnoslavenske pokrajine, bude li na jugu i dalje vodila istu politiku«, pisao je Pilar. Novi vladar koji je u Beču naslijedio Franju Josipa nije bio nasklon političkim promjenama i u tome smislu, ali je želio da se potrebne reforme provode polako, a kada je napokon bio voljan za odlučnije preuređenje Monarhije, bilo je već kasno, jer se ona počela raspadati.

Josip Stadler

Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba

Ratni ciljevi Antante, pa ni Wilsonova načela, nisu predviđali rušenje Austro-Ugarske, ali su zbivanja krenula drugim smjerom: u zemlji je počelo pravo vrenje. Predstavnici Jugoslavenskog kluba i oporbenih stranaka iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, osim Čiste stranke prava i Hrvatske pučke seljačke stranke, sastali su se u Zagrebu i 3. ožujka 1918. donijeli Nacrt temeljnih načela za »nacionalnu koncentraciju« Slovenaca, Hrvata i Srba ili tzv. Zagrebačku deklaraciju: na temelju Wilsonova načela o samoodređenju naroda zatražili su potpuno neovisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. U travnju 1918. održan je u organizaciji Jugoslavenskog odbora Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske

◀ Potpisnici Krfske deklaracije

u Rimu: zahtijevalo se rušenje te države, priznavanje tih naroda kao saveznika i njihovih dragovoljačkih postrojbi kao savezničke vojske te prihvaćanje njihovih narodnih odbora kao legitimnih tijela. »Mi smo s Italijom sada u najboljim odnosima«, istaknuo je Ante Trumbić u proglasu u proljeće 1918. U Postojni je 5. svibnja održana velika slovenska pučka skupština, a Jugoslavenski klub i Češki savez u Carevinskom vijeću u Beču ustali su 7. svibnja protiv austrijske vlade. U srpnju je u Splitu priređen veliki narodni zbor, na Sušaku osnovana Narodna organizacija za Hrvatsko primorje i Istru, a u gradskoj vijećnici u Londonu održana velika politička skupština.

Nakon početka velike savezničke ofenzive u Francuskoj, u Ljubljani je 16. kolovoza 1918. osnovano Narodno vijeće (Narodni svet) za Sloveniju i Istru. Ono se nedvosmisleno izjasnilo za narodno samoopredjeljenje i ujedinjenje Južnih Slavena: »Samoodločba narodov nam jih bode zopet vrnila, ter združila troimeni narod Slovencev, Hrvatov in Srbov v samostojno veliko državo Jugoslavijo«, pisalo je u njegovu proglasu. Dalmatinske stranke nisu ušle u Narodni svet, jer su očekivale da se u Zagrebu ustroji Narodno vijeće za sve austrougarske južnoslavenske zemlje. Kad je u rujnu 1918. došlo do proboja Solunskog bojišta, Austro-Ugarska je bez savjetovanja s Njemačkom uputila poziv za mirovne pregovore svim zaraćenim državama, a bosanski Hrvati i Srbi obratili su se memorandumom grofu Tiszi koji je došao u informativnu misiju na jug Monarhije. »Mi možda možemo propasti, ali prije nego propadnemo mi možemo zgnječiti sve one koji teže takvim ciljevima«, uzaludno je prijetio predsjednik ugarske vlade. Situacija je

za Središnje sile na bojištima i u pozadini bila sve gora i gora, a istrošena habsburška država tonula je u agoniju. U Zagrebu je na sastanku izaslanika Slovenaca, Hrvata i Srba iz austrougarskih zemalja 6. listopada 1918. osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba kao vrhovno političko predstavništvo tih naroda u Austro-Ugarskoj, s programom ujedinjenja svih Slovenaca, Hrvata i Srba u neovisnu i demokratsku državu. Dva dana kasnije u Narodno vijeće ušla je i Hrvat-

◀ Ivo Pilar, Južnoslavensko pitanje

▲ Manifestacije pred Hrvatskim saborom 29. studenoga 1918.

Pozivajući se na hrvatsku državno-pravnu tradiciju i moderno načelo narodnoga samoodređenja, Hrvatski je sabor na povijesnoj sjednici u Zagrebu 29. listopada 1918. donio samostalnu i samosvjesnu odluku: »Svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane, razrješavaju se«.

sko-srpska koalicija. Za predsjednika Središnjeg odbora izabran je slovenski političar Anton Korošec, potpredsjednicima su postali Ante Pavelić (stariji, »Zubar«) i Svetozar Pribičević, a dužnosti tajnikā podijelili su među sobom Ivan Lorković, Mate Drinković i Srđan Budisavljević. Pozdravne brzopjave Narodnom vijeću uputile su brojne ustanove i društva u Hrvatskoj i izvan nje, a širom zemlje pristupilo se osnivanju mjesnih odbora i narodnih straža Narodnog vijeća. U Velikoj Gorici je tako poslije izbora odbora Narodnog vijeća srušena vlast Ljudevita Josipovića, koji je uklonjen s dužnosti župana plemenite općine Turopolje. Plemenitom je općinom privremeno upravljao tajnik zemaljske vlade Josip Belobrk, a zatim je za novog turopoljskog predsjednika (župana) izabran Franjo Lučić.

Car i kralj Karlo obećao je 16. listopada 1918. »austrijskim narodima« u zapadnoj polovici Monarhije preuređenje zemlje u saveznu državu, ali se Monarhija počela nepovratno urušavati sama od sebe, a i velike sile pomirile su se s mogućnošću njezina nestanka s političke pozornice. U odgovoru na austrougarsku mirovnu notu američki je predsjednik Wilson 18. listopada izrijekom priznao »da su narodne težnje Jugoslavena za slobodom pravedne«. Sutradan se oglasilo i Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu sljedećim riječima: »Tražimo ujedinjenje cjelokupnoga našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice, u kojim danas žive – u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu, na načelima političke i ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti«. Deklaracijom Narodnog vijeća objavljeno je također da su sve narodne stranke i skupine prepustile zastupanje tom tijelu. Otklonjen je prijedlog iz spomenutog carskog i kraljevskog manifesta, koji se

na zemlje ugarske krune nije uostalom niti odnosio. Zatražena je jedinstvena i potpuno suverena država Slovenaca, Hrvata i Srba, kao i pravo sudjelovanja na budućoj međunarodnoj mirovnoj konferenciji. Narodno vijeće je 26. listopada pozvalo na dragovoljni narodni porez, u Zagrebu je 27. listopada održana skupština gradskog zastupstva, a Austro-Ugarska je 28. listopada zamolila za mir.

Hrvatski sabor raskida odnose s Austro-Ugarskom

Pozivajući se na hrvatsku državno-pravnu tradiciju i moderno načelo narodnoga samoodređenja, Hrvatski je sabor na povijesnoj sjednici u Zagrebu 29. listopada 1918. donio samostalnu i samosvjesnu odluku: »Svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane, razrješavaju se«. Bio je to jedan od prijelomnih događaja u povijesti hrvatskoga naroda, koji je zbog svoje važnosti našao mjesto i u Izvorišnim osnovama suvremenog hrvatskog Ustava. U nastavku spomenute saborske odluke Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija s Rijekom proglašena je »posve nezavisnom državom«, koja ulazi u novonastalu »Državu Slovenaca, Hrvata i Srba« pod upravom Narodnog vijeća u Zagrebu: »Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom proglašuju se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda, bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi«, stajalo je u odluci Hrvatskoga sabora o odcjepljenju od Austro-Ugarske. Hrvatska se proglasila neovisnom državom na temelju povijesnog hrvatskog državnog prava, a na temelju prirodnog prava i narodnog jedinstva pristupila je ostalim južnoslavenskim zemljama na području Austro-Ugarske. Sabor je priznao Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba vrhovnu vlast u zemlji, a ono je bansku vlast u Hrvatskoj i Slavoniji još prije toga povjerilo Antunu pl. Mihalovичu. Tako je revolucionarnim putem stvorena nova Država Slovenaca, Hrvata i Srba, kojoj je na čelu bilo Narodno vijeće SHS s prijestolnicom u Zagrebu. Proglašenje samostalne Države Slovenaca, Hrvata i Srba naišlo je među okupljenim narodom pred sabornicom na Markovu trgu u Zagrebu na dugotrajno i burno odobravanje. Narod je pjevao »Lijepu našu«, srpsku himnu i »Marseljezu«. Čitav je trg klicao i pjevao.

Vojni zapovjednik Luka Šnjarić i domobranski zapovjednik Mihovil Mihaljević prenijeli su vijest o događajima u Zagrebu hrvatskim postrojbama, dok je Narodno vijeće javilo novosti podmaršalu Metzgeru i ostaloj vojsci, a zagrebački nadbiskup Antun Bauer uputio kratku okružnicu svećenstvu Zagrebačke nadbiskupije. U Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu osnovane su nove vlade SHS, a povjerenik Narodnog vijeća uputio je proglas Riječanima o vlasti Narodnog vijeća nad Rijekom. Pročelnik Vojnog odsjeka vlade Narodnog vijeća Mate Drinković izvijestio je Narodno vijeće da »jugoslavenske čete sa talijanske fronte kreću prema Zagrebu, da se stave na raspoloženje Narodnom Vijeću«, ali se bivša austrougarska vojska počela naglo osipati i raspadati. Bivše austrougarsko ratno brodovlje na Jadranu i ratne luke Trst, Pula, Rijeka, Šibenik i Kotor predani su 31. listopada pod upravu Narodnog vijeća SHS, ali su talijanski podvodni diverzanti u pulskoj luci 1. studenoga potopili admiralski brod »Viribus unitis« (»Ujedinjenim silama«), a s njim je potonuo i kontraadmiral Janko Vuković Podkapelski iz Jezerana pored Brinja u Lici. Narodno vijeće obratilo se 31. listopada notom Antanti, a 1. studenoga poslalo je brzojav Jugoslavenskom odboru u Londonu. Zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine Stjepan Sarkotić predao je u Sarajevu vlast Narodnom vijeću, u Splitu je 2. studenoga uspostavljena nova zemaljska vlada za Dalmaciju, a Narodno vijeće u Zagrebu pozvalo je na mobilizaciju. Srbi su se 1. studenoga vratili u svoju prijestolnicu Beograd, a zatim su ušli i u Crnu Goru, dok je Austro-Ugarska 4. studenoga sklopila primirje s Antantom i time ujedno prestala postojati.

U međuvremenu je svim mjesnim odborima Narodnog vijeća SHS stigao proglas Narodnog vijeća. U uvodnom dijelu konstatira se da je vrhovna vlast Narodnog vijeća priznata u svim krajevima na području bivše Austro-Ugarske koji su nastanjeni Srbima, Hrvatima i Slovencima, da je i Hrvatski sabor prenio svoju zakonodavnu i vrhovnu vlast na Narodno vijeće SHS i da prvi zaključak Narodnog vijeća glasi da se Hrvatska i Slavonija odjeljuju od vlasti Austrijske Carevine i Krune Sv. Stjepana, te da se s ostalim jugoslavenskim krajevima sjedinjuju u jedinstvenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Dalje se navodi da mađarska uprava državnih željeznica nije samo obustavila promet željeznice i pošte, već je i povukla lokomotive i vagone u Ugarsku, uz izgovor da su Hrvati orobili željezničke namještene mađarske narodnosti i da zbog toga nema tko upravljati željezničkim prometom. Napominje se da Hrvatska daje svoj dio državnog duga za gradnju željeznica i svoj dio u državnom proračunu za njihovo uzdržavanje, a isti je slučaj i s poštom. Dok se to pitanje ne riješi, odredbe Narodnog vijeća razaslat će se po naročitim izasla-

nicima od slučaja do slučaja. Narodno vijeće je nadalje odredilo: da se u svakom mjestu proglašava prestanak austrijske i ugarske vlasti i da se uvede državna vlast Narodnog vijeća SHS svečanim proglašenjem od strane vlasti, da se u svakom mjestu osnuje mjesni odbor Narodnog vijeća, da mjesni odbori Narodnog vijeća moraju biti u dodiru s kotarskim odborom Narodnog vijeća SHS, da se organizira ubiranje narodnog poreza koji će se upotrijebiti za uređenje nove države, da kotarski sudovi zadržavaju dotadašnju vlast i nadležnost, da u područjima koja su nastanjena Srbima i Hrvatima obje narodnosti moraju biti zastupane u Narodnom vijeću i da se prijateljske vojne sile Antante svuda prijateljski dočekaju. U skladu s tim uputama povjerenik za financije u Hrvatskoj i Slavoniji pozvao je narod na plaćanje poreza, a u Zagrebu je obavljen prijenos gruntnih državnih upisa.

Država Slovenaca, Hrvata i Srba

Dok se stara Monarhija raspadala u potpunom kaosu, novu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba nitko u inozemstvu nije htio priznati. U zemlji su se razbuknuli nemiri, pljačke i palež Zelenog kadra i vojnika koji su se vraćali s bojišta, a Narodno vijeće SHS, u kojemu se sve više isticao Svetozar Pribičević, pristaša ujedinjenja sa Srbijom, nije imalo snage uspostaviti red i mir. »Slika svega Vam pokazuje velike nered u zemlji i na željeznicama, poteškoće oko dovoza hrane, obustavu saobraćaja, borbe sa pljačkašima, bjeganje željezničkog osoblja mađ. narodnosti, a iza prvoga straha tu i tamo vraćanje na prijašnja mjesta«, napisao je kasnije željezničarski službenik i hrvatski književnik Vilko Filipašić. Istodobno je talijanska vojska, nadirući s Piave i Soče, ušla bez otpora u Trst, Istru, Zadar, Šibenik i na mnoga druga područja. Talijani su već do 19. studenoga 1918. okupirali sve kvarnerske i dalmatinske otoke osim Brača i Šolte, a zaposjeli su i sjeverni dio kontinentalne Dalmacije, uključujući i Knin. Na otoku Korčuli, primjerice, raspustili su projugoslavenske odbore Narodnog vijeća, dokinuli samoproglašenu »Narodnu republiku Blato« i preuzeli potpunu vlast. Stoga je u pravu npr. Petar Strčić koji tvrdi da su u jesen 1918. počeli stvarni problemi u hrvatsko-slovensko-talijanskim odnosima na Jadranu u 20. stoljeću. Narodno vijeće u Zagrebu prosvjedovalo je kod predsjednika Wilsona, a protiv talijanske okupacije digle su svoj glas i dalmatinska i bosanska vlada, no to je bilo i jedino što su ti ljudi objektivno mogli poduzeti. Dok se bezuspješno pokušavalo izboriti za to da Državu SHS prizna neka od savezničkih vlada, Narodno je vijeće iz

Nakon uspostave Države Slovenaca, Hrvata i Srba, koju nitko u inozemstvu nije htio priznati, u zemlji su se razbuknuli nemiri, pljačke i palež Zelenog kadra i vojnika koji su se vraćali s bojišta. Narodno vijeće SHS, u kojemu se sve više isticao Svetozar Pribičević, pristaša ujedinjenja sa Srbijom, nije imalo snage uspostaviti red i mir.

▲ Talijanski ratni brodovi u riječkoj luci

Zagreba slalo pisma i brzopjave Antantinu generalu Franchetu d'Espèreyu, Jugoslavenskom odboru i srbijanskom Ministarstvu vanjskih poslova, a u očaju je uputilo prosvjednu notu čak i talijanskoj vladi. Na kraju je Narodno vijeće zamolilo za pomoć Srbiju.

Kraljevska srpska vlada priznala je 8. studenoga 1918. Narodno vijeće u Zagrebu, a predsjednik vlade Pašić obavijestio o tome opunomoćene diplomatske predstavnike Kraljevine Srbije u Parizu, Londonu, Washingtonu i Rimu. U međuvremenu su između predstavnika Države Slovenaca, Hrvata i Srba s jedne i predstavnika Kraljevine Srbije s druge strane pokrenuti pregovori kako bi zajedno s Kraljevinom Crnom Gorom stvorili zajedničku državu. Od 6. do 9. studenoga održan je sastanak predsjednika srbijanske vlade Nikole Pašića i predsjednika Narodnog vijeća Države SHS s predstav-

nicima Narodne skupštine Kraljevine Srbije i Jugoslavenskog odbora u Ženevi. Donesena je Ženevska deklaracija kojom je Država SHS priznata za ravnopravnog partnera Kraljevine Srbije prilikom ujedinjenja. Osnovano je zajedničko ministarstvo za Kraljevinu Srbiju i područja pod upravom Narodnog vijeća u Zagrebu, imenovano u paritetnom sastavu, koje je bilo zaduženo za vanjske poslove, većinu vojnih poslova, neke gospodarske poslove, poslove oko zbrinjavanja izbjeglica, zarobljenika i sl. Ostali poslovi ostavljeni su i dalje u nadležnosti postojećih tijela pokrajinskih i područnih vlasti. Konačno ustrojstvo države trebala je poslije rata odrediti Ustavotvorna skupština. Ženevski je dogovor stvorio mogućnosti za ujedinjenje na konfederalno-federalnim osnovama, ali to nije bilo po volji regentu Aleksandru i srbijanskim vladajućim krugovima. Pašić je uskoro poduzeo sve što je bilo u njegovoj moći da izigra odredbe Ženevske deklaracije, u čemu je, uz pomoć Svetozara Pribičevića, na kraju i uspio. Sporazum nije formalno nikad stupio na snagu, zahvaljujući čemu je bilo onemogućeno ravnopravno ujedinjenje i eventualno federativno ustrojstvo.

Nakon što je prosvjedovalo kod talijanske vlade u pitanju flote, Narodno vijeće SHS objavilo je 9. studenoga 1918. poslanicu o prijateljskom dočeku savezničkih snaga, uključujući i srbijanske postrojbe koje su upravo na njegov poziv stupile na teritorij Države Slovenaca, Hrvata i Srba i već 14. studenoga stigle u Zagreb. Još prije toga se u hrvatskom glavnom gradu pojavilo mađarsko izaslanstvo, car i kralj Karlo odrekao se u Beču 11. studenoga vladarskog prijestolja, a Narodno vijeće SHS obratilo se nakon toga poslanicom seljacima. »Svaki razuman državljanin, dakle i svaki seljak, bit će odsada sudionik državne vlasti i kako sebi uredimo državu, onako će nam biti«, pisalo je u toj poslani-

► Srbijanske konjaničke postrojbe u Zagrebu

ci. Nakon što su Talijani okupirali Rijeku, iako ona po Londonskom ugovoru nije trebala pripasti Italiji, Narodno vijeće pisalo je iz Zagreba 17. studenoga viceadmiralu Gauchetu na Krfu, a ministru vanjskih poslova u Beogradu uputilo je prosvjed protiv okupacije Rijeke. Svemu tome pridružila se i kobna epidemija španjolske gripe, koja je odnijela mnoge živote i nakon što je oružje sasvim utihnulo, a okupacija i oskudica također su utjecale na to da je Narodno vijeće na kraju žurno donijelo Napatuk o paritetnom spajanju sa Srbijom.

»Ne srljajte kao guske u maglu!«

U Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu tijekom studenoga 1918. nije bilo jedinstva ni suglasnosti u pitanju ujedinjenja novoproglašene Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom. Hrvatsko-srpska koalicija pod vodstvom Svetozara Pribičevića bila je za bezuvjetno ujedinjenje s izrazitom prevlašću unitarističkih i centralističkih zamisli o ustroju nove države, starčevićanci su nastojali da se prilikom ujedinjavanja ipak očuvaju povijesna prava Hrvatske, Stjepan Radić težio je za stvaranjem konfederalno-federalne i republikanske miroljubive seljačke države s obveznim utvrđivanjem prethodnih uvjeta i jamstava oko ujedinjenja, a čisti su pravaši (frankovci), iako su raspustili stranku na dan povijesne odluke Hrvatskoga sabora o odcjepljenju od Austro-Ugarske, i dalje otvoreno agitirali protiv ujedinjenja. Prevladao je Svetozar Pribičević, koji je bio za trenutačno i bezuvjetno ujedinjenje sa Srbijom na centralističkim i unitarističkim osnovama. Uskoro je u Zagreb stigao potpukovnik Dušan Simović kao izaslanik srbijanskog Vrhovnog zapovjedništva i prenio stav po kojem Srbiji po pravu oružja pripada Bosna i Hercegovina s dijelom Slavonije i Dalmacije. »Van te teritorije, da se možete opredjeljivati po volji: da idete sa Srbijom ili da formirate zasebnu državu«, kazao je Simović u Zagrebu. Središnji odbor Narodnog vijeća na noćnoj sjednici 23/24. studenoga, nakon duge rasprave, prihvatio je zaključak da se Država SHS ujedini s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu, a da se oblik i organizacija jedinstvene države prepuste odluci koju će sveopća Ustavotvorna skupština trebati donijeti dvotrećinskom većinom svih zastupnika. Dotle je privremenu zakonodavnu vlast trebalo obavljati zajedničko Državno vijeće SHS, a vladarsku vlast kralj Srbije, odnosno nasljednik prijestolja, regent Aleksandar, koji je po parlamentarnim načelima trebao imenovati vladu. Zemaljski sabori i vlade u povijesnim pokrajina-

ma trebali su i dalje voditi autonomne poslove, dok su vanjski, vojni i pomorski poslovi, državne financije, pošte i brzjavni povjereni isključivo središnjem Državnom vijeću i državnoj vladi.

Ovaj je zaključak otklonio Stjepan Radić, koji je smatrao da se državna zajednica sa Srbijom i Crnom Gorom treba provesti u obliku konfederacije. Pučki tribun usprotivio se bezuvjetnom ujedinjenju znakovitim, doduše sačuvanim tek po sjećanju, upozorenjem ostalim političarima: »Gospodo! Još nije prekasno! *Ne srljajte kao guske u maglu!* Ne zaključujte jedinstvene vlade s Kraljevinom Srbijom već zato, jer, eto u ime Kraljevine Srbije nema tu nikoga, ništa, osim taj jedan brzjav, a i taj predstavlja sasvim nešto drugo nego vi. Nemojte tako postupati da se bude moralo danas-sutra kazati, da ste i vi Slovenci i vi Srbi Vojvodani i Bosanci, i vi naši Hrvati Dalmatinci, a nadasve vi naši domaći hrvatski Srbi, da ste se svi skupili danas ovamo samo zato da izvršite jedno urotničko djelo protiv naroda, napose protiv Hrvatske i protiv Hrvata. Dajte uvidite barem to da je ova stvar tako važna i tako sudbonosna da treba sazvati čitavo narodno vijeće, a, naravski, i Hrvatski sabor. Jer po ovom sadašnjem vašem prijedlogu vi zaključujete da u ime Središnjeg odbora ide odmah u Beograd 28 članova, a budući da cijeli Središnji odbor ni nema više članova, to je očito da će svatko kazati odbor je sam sebe poslao, sam sebe ovlastio da proglaš jedinstvenu vladu s Kraljevinom Srbijom, a odbor, očito, nema te ovlasti i toga prava.«

Ujedinjenje sa Srbijom

Narodno vijeće je 25. studenoga 1918. prihvatilo Napatuk o ujedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom. Zabilježeno je da su članovi Narodnoga vijeća ustali i oduševljeno klicali: »Živjela jedinstvena Država SHS!« Nakon što je i Velika narodna skupština Vojvodine 24. studenoga donijela separatnu odluku o ujedinjenju sa Srbijom, Središnji odbor Narodnog vijeća usvojio je 26. studenoga zaključak o osnivanju Povjerenstva za agrarnu reformu, a Velika narodna skupština srpskoga naroda u Crnoj Gori na zasjedanju u Podgorici donijela je istog dana odluku o detronizaciji dinastije Petrovića i ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom. Sutradan je izaslanstvo Narodnog vijeća otišlo u Beograd, gdje je stiglo 28. studenoga. U pregovorima s vladom Kraljevine Srbije moralo je odbaciti čak i samo spominjanje republikanskog oblika vladavine. Napatuk o ujedinjenju nije izvršen, a nisu poštovane ni sve odredbe Krfske deklaracije. Izaslanstvo Narodnog vijeća pojavilo se 1. prosinca pred regentom Aleksandrom s ublaženom adresom, koja je završavala riječima: »Neka živi Nje-

▲
Stjepan Radić

Stjepan Radić usprotivio se bezuvjetnom ujedinjenju znakovitim upozorenjem ostalim političarima: »Gospodo! Još nije prekasno! *Ne srljajte kao guske u maglu!* Ne zaključujte jedinstvene vlade s Kraljevinom Srbijom već zato, jer, eto u ime Kraljevine Srbije nema tu nikoga, ništa, osim taj jedan brzjav, a i taj predstavlja sasvim nešto drugo nego vi.«

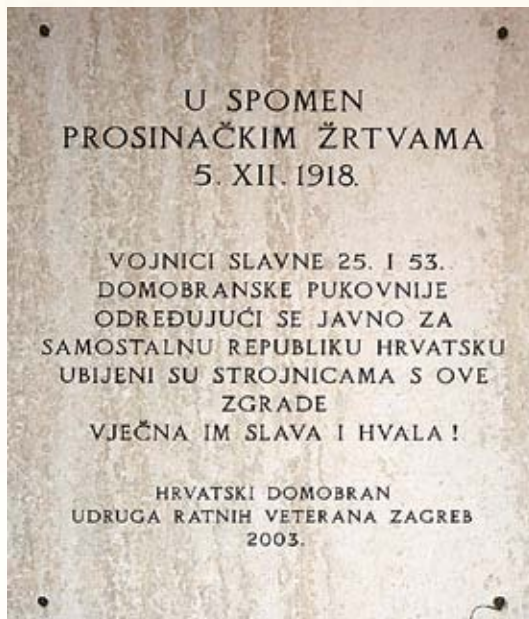
► Prvoprosinački akt na slici Ivana Tišova

govo Kraljevstvo Veličanstvo kralj Petar! Neka živi Vaše Kraljevsko Visočanstvo! Neka živi cio naš ujedinjeni Srpsko-Hrvatsko-Slovenski Narod! Neka živi slobodna ujedinjena Jugoslavija!»

Regent Aleksandar je u Beogradu 1. prosinca 1918. »u ime Njegova Veličanstva Kralja Petra I.« proglasio »ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«. Predsjedništvo Narodnog vijeća objavilo je iz Beograda 3. prosinca da je osnivanjem Kraljevstva SHS prestala »funkcija Narodnog vijeća kao vrhovne suverene vlasti države SHS na teritoriju bivše Austro-Ugarske« i da s »danom 1. prosinca tvori čitav naš narod slovensko-hrvatsko-srpski jedinstvenu državu pod Regencijom Njegova Kraljevskoga Visočanstva prestolonasljednika Aleksandra«. Prvoprosinački akt o ujedinjenju Države SHS sa Srbijom u Kraljevstvo SHS iza-

zvaio je spontane demonstracije i krvoproliće na Jelačićevu trgu u Zagrebu. Organizirana skupina od oko 150 vojnika iz 53. domobranske pukovnije, protivnika ujedinjenja, s dvjema strojnicama, izvela je 5. prosinca i oko 100 vojnika iz 25. pukovnije, te praćena glazbom krenula Ilicom, demonstrirajući za hrvatsku republiku. Na Jelačićevu trgu dočekani su paljbom iz strojnica u rukama mornara i narodne straže, na što su uzvratili vatrom. Ostalo je ležati dvadesetak mrtvih i ranjenih ljudi. Obje su pukovnije nakon toga raspuštene, a vojničku službu preuzele su postrojbe srpske vojske, koje su dotad bile smještene u vojarnama. Narodno je vijeće tako ostalo i bez vlastitih oružanih snaga, a jedino je božićnom akcijom preostalih hrvatskih pukovnija Međimurje u posljednji trenutak vraćeno u hrvatsko okrilje.

Nakon što su u Beogradu obavljene potrebne pripreme, napokon je 20. prosinca 1918. imenovana prva vlada Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Predsjednik vlade, radikal Stojan Protić, imenovan je ujedno zamjenikom prvog ministra vanjskih poslova Ante Trumbića. Za potpredsjednika vlade određen je Anton Korošec, dok je Ministarstvo unutarnjih poslova preuzeo Svetozar Pribičević. Hrvatima su pripala još ministarstva poljoprivrede, vjerā, socijalne politike, pošta i telegrafa. Dva dana kasnije regulirana su poslanstva, državna zastava i grb Kraljevstva SHS. Narodno vijeće u Zagrebu je 28. prosinca raspušteno, a Narodna skupština Kraljevine Srbije u Beogradu na svome je posljednjem zasjedanju 29. prosinca izrazila želju da »večno živi u časti i slavi među slobodnim narodima ujedinjeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca!« Istodobno su zbog posljedica rata nadnice porasle 20-50%, a cijene čak 400-1100%. Žigosane su i markirane austrougarske krune koje su ostale u platnom prometu, pri čemu je odbijano 20% vrijednosti

► Spomen-ploča prosinačkim žrtvama na Jelačićevu trgu

svake novčanice. Zagreb je ostao tjednima bez ugljena, plina i struje, a brojni povratnici s bojišta bili su bez posla.

Zaključak

Stvaranjem jugoslavenske države hrvatski je narod na kraju Prvoga svjetskog rata izbjegao opasnosti da završi podijeljen između više susjednih država, ali je u novu državu ušao bez ikakva jamstva da će u njoj doista biti slobodan i ravnopravan s ostalim narodima. Hrvatska država 1918. nije mogla nastati, jer nije bilo gotovo nikakvih unutarnjih i vanjskih pretpostavki za to, a nije se mogla čak održati ni privremena Država SHS. Ta kratkotrajna tvorevina koju nitko nije priznao, i koja je bila silno opterećena gospodarskim i socijalnim slomom na koncu »Velikog rata«, nestala je 1. prosinca 1918. ujedinenjem južnoslavenskih naroda i stvaranjem Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (država je 1921. nazvana Kraljevinom SHS, a 1929. preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju), što Hrvatski sabor nije posebno potvrdio, jer se poslije 29. listopada 1918. nije više ni sastao. Tako je nastala prva jugoslavenska država s kojom su Hrvati izašli iz višestoljetnog konteksta srednjoeuropskoga ruba i preko »pijane novembarske noći«, kako se slikovito izrazio Miroslav Krleža, ušli izravno u »balkansku krčmu«. Pobjednici i poraženi iz Prvoga svjetskog rata našli su se u zajedničkoj državi, narod je jednu vlast zamijenio drugom, a tradicije Prvoga svjetskog rata evoluirale su kasnije u različitim sredinama na različite načine, npr. u Srbiji »od simbola sanjanog jugoslovenstva do simbola izneverenog srpstva« (Olga Manojlović Pintar).

Tijekom sljedećih sedamdesetak godina na hrvatsku je sudbinu presudno utjecao jugoslavenski okvir, najprije u kraljevskoj a potom i u socijalističkoj varijanti, ali on nije zaustavio niti prekinuo proces hrvatske nacionalne emancipacije, svojstven fenomenu oblikovanja modernih europskih nacija. Štoviše, taj je proces zbog mnogih neprirodnosti nove zajednice postupno samo dobio na intenzitetu, tako da je rađanje samostalne Hrvatske u Domovinskom ratu po mnogočemu rezultat okolnosti koje su se strukturirale desetljećima prije toga. Gledajući iz suvremene hrvatske perspektive, jugoslavensko je rješenje u praktičnoj provedbi bilo loše i uvelike ispod razine na kojoj je artikulirano kao ideja, ali treba znati da se 1918. moglo dogoditi i nešto gore: moglo je doći do podjele hrvatskih zemalja kao što je potkraj 18. stoljeća bila podijeljena Poljska, ili kao što su npr. još dan-danas podijeljeni Kurdi. Apstrahirajući selektivna sjećanja i opasnost od upadanja u nacionalne stereotipe, može se u ovoj kompilaciji ograničena do-

mašaja na kraju reći da je jugoslavenska država 1918. nastala u prvome redu kao rezultat južnoslavenske ideje, koja je bila hrvatski proizvod *par excellence* i koja se u Kraljevini Srbiji prije Prvoga svjetskog rata teško ukorjenjivala, ali dobrim dijelom i kao izraz specifične geopolitičke nužde i bila je »cijena za izbjegnutu parcelaciju« (Nikša Stančić), koja se protekom vremena, zbog niza objektivnih i subjektivnih razloga, pretvorila u suprotnost izvornoj ideji, a time i u prijelaznu etapu na putu prema samostalnoj hrvatskoj državi.

Promjene koje su se zbile 1918. bile su po sadržaju, opsegu, kontekstu i domašajima korjenitije i od promjena do kojih je došlo završetkom Drugoga svjetskog rata 1945. u Hrvatskoj i Europi. Unatoč tome, znatno više pozornosti u našoj znanstvenoj zajednici i široj javnosti i danas se posvećuje upravo potonjim aspektima nego problematici koja je svojom višeslojnošću intelektualni izazov *sui generis*. U hrvatskom slučaju, 1918. promijenio se matični geopolitički predznak (jugoistočnoeuropski umjesto srednjoeuropskoga), a 1945. taj je predznak zadržan i redizajniran tako što je ispunjen novim (ideološkim) sadržajem. Kao prepoznatljiva granica dviju epoha, moderne i suvremene, 1918. je prijelomna godina i u europskoj i u svjetskoj povijesti. Iako su mnogi kontinuiteti još dugo živjeli, promjene su bile više nego upečatljive.

Za dvije godine navršit će se 100 godina od izbijanja Prvoga svjetskog rata. Može se očekivati da će ta tema na osobit način plijeniti pozornost svjetske historiografije i publicistike. Valja stoga već sada poticati i stvarati istraživačke i druge preduvjete da i hrvatski povjesničari u toj prigodi mogu ponuditi nove, inovativno osmišljene, znanstvene doprinose poznavanju te teme. ↩

Odabrani izvori i literatura

- Cipek, Tihomir – Milosavljević, Olivera (ur.), 1918. *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb 2007.
- Goldstein, Ivo (ur.), *Kronologija. Hrvatska – Europa – svijet*, Novi liber, Zagreb 1996.
- Holjevac, Željko (ur.), 1918. *u hrvatskoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb 2012.
- Krizman, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb 1989.
- Matijević, Zlatko (ur.), *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010.
- Renouvin, Pierre, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2008.
- Stančić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb 2002.
- Šišić, Ferdo (prir.), *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919.*, Matica hrvatska, Zagreb 1920.

▲ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*

Nastankom prve jugoslavenske države Hrvati su izašli iz višestoljetnog konteksta srednjoeuropskoga ruba i preko »pijane novembarske noći«, kako se slikovito izrazio Miroslav Krleža, ušli izravno u »balkansku krčmu«.

IZVODI IZ KNJIGE

Ante Smith-Pavelić

TRUMBIĆ I KRFSKA
DEKLARACIJAPrigodom 20. godišnjice smrti dra Ante Trumbića
1938. – 17. XI. – 1958.¹

Napomena priređivača

Članak Ante Smith-Pavelića objavljen je u »Hrvatskoj reviji« (Buenos Aires, god. VIII., lipnja 1958., 103-115). Uredništvo je u njegovu uvodu objasnilo u kojim je okolnostima nastao te je naglašeno da je na njegovu temelju nastala veća studija. Ona je nedugo iza toga, već sljedeće (1959) godine, objavljena u Münchenu, u

nakladi »Hrvatske revije« (Knjižnica Hrvatske revije), kao posebna monografija pod naslovom *Dr. Ante Trumbić. Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*.

Iako je od objave knjige i članka koji donosimo u ovome broju »Hrvatske revije« prošlo već više od pola stoljeća, oni i danas predstavljaju vrijedne radove, koji u velikoj mjeri osvjetljavaju hrvatsku politiku u Prvome svjetskom ratu i još su uvijek nezaobilazna literatura za svakoga istraživača koji bi se želio baviti tim razdobljem. Iako Nikolićeva emigrantska »Hrvatska revija« i knjige objavljene u sklopu Knjižnice Hrvatske revije danas među istraživačima i bibliofilima uživaju gotovo kulturni status, ipak je više od dojma da su Smith-Pavelićevi članak i knjiga i danas slabije poznati u domovini. Pretpostavljam da je na to utjecala činjenica što je knjiga bila među prvim izdanjima Knjižnice Hrvatske revije, koja su do trenutka urušavanja komunističkog režima u Hrvatskoj bila dovoljno rijetka da ne dođu u ruke značajnijeg broja ljudi u domovini. Ona nije poput sličnih izdanja Knjižnice Hrvatske revije doživjela svoja domovinska izdanja koja bi je približila publici u domovini. Tako su Meštrovićeve *Uspomene na političke ljude i događaje* (prvo izdanje, Buenos Aires 1961) u »prilagođenom« izdanju Matice hrvatske objavljene u Zagrebu još 1969., a ponovno su izdane i nakon 1990. Pretisak knjige Jere Jareba *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove biografije* (prvo izdanje, Buenos Aires 1960) objavljen je 1995. u Zagrebu,

Dne 17. studenoga ov. g. navršava se 20. godišnjica od smrti hrvatskog političara dr. Ante Trumbića. Ovom smo prilikom željeli objaviti što cjelovitiji prikaz ove istaknute hrvatske ličnosti. Stoga smo zamolili našeg uglednog suradnika, da nam napiše takav prigodni članak. Međutim, tako veliku ličnost nije bilo moguće svestrano osvjetliti u kraćem članku, pa je, u obilju gradiva, često do sada posve nepoznatog, od prigodnog članka nastala velika studija, u kojoj je svestrano prikazana borba ovog velikog hrvatskog rodoljuba za slobodu hrvatskog naroda i cjelokupnost hrvatskih zemalja, ugroženih od srpskog šovinizma i talijanskog iredentizma. Stoga smo odlučili, da ovdje komemoriramo dra Trumbića samo ovim izvodima iz opširnog rukopisa, dok će cijela studija doskora izići u posebnoj knjizi.

Da donekle upotpunimo sliku dra Trumbića, ovdje po prvi put objavljujemo faksimile jednog njegovog pisma, koje se može smatrati Trumbićevom »političkom oporukom«. O samoj knjizi ćemo opširnije obavijestiti u slijedećem svesku Revije.

Uredništvo.

¹ Članak nema lektorskih intervencija, već se donosi u izvornom obliku kao dokument jednoga vremena, sa svim jezično-stilskim obilježjima autora.

u izdanju tadašnjeg Instituta za suvremenu povijest (današnji Hrvatski institut za povijest).

Kao i slična emigrantska izdanja, i Smith-Pavelićeva studija – uz brojne prednosti i nedvojbenu vrijednost koje posjeduje – pati i od manjih slabosti koje se ponajprije temelje na nemogućnosti autora da svoja istraživanja provede izravno na gradivu u hrvatskim arhivima i knjižnicama. Unatoč tome, autor je svoj rad utemeljio na brojnim izvorima koji su mu omogućili da, prateći političko djelovanje dr. Ante Trumbića, progovori o široj problematici hrvatsko-srpskih odnosa. Njegova je knjiga vrsno historiografsko djelo svojega vremena, ali i plod autorovih nastojanja da pronikne u vlastitu prošlost i u prošlost vlastite obitelji. Autor je naime rođen u Zagrebu 1903. i od prvih je dana, zahvaljujući ocu Anti Paveliću »Zubaru«, imao mogućnost iz neposredne blizine pratiti hrvatski politički život i mijene u hrvatsko-srpskim odnosima. Njegov je otac kao političar Stranke prava bio jedan od onih koji su kasnije prihvatili jugoslavensku ideju, a 1918. postao je jednim od stvaratelja prve jugoslavenske države i ostao joj je odan do svoje smrti (1938).

Ante Smith-Pavelić (prezime Smith svoje prve supruge dodao je svojem izvornom prezimenu kako bi mu se ime razlikovalo od imena tada znatno poznatijeg imenjaka i prezimenjaka, ustaškog poglavnika) ušao je polovicom dvadesetih godina u jugoslavensku diplomaciju i u toj je službi ostao do kraja Drugoga svjetskog rata. Služeći tijekom rata u Sjedinjenim Američkim Državama, imao je prigode suprotstaviti se velikosrpskoj politici tadašnjega jugoslavenskog poslanika (kasnije veleposla-

Pred zimu 1915. uspjelo je združenim austrijskim, njemačkim i bugarskim vojskama osvojiti Srbiju, što je navelo njezinog Kralja, članove Vlade, Narodne Skupštine, preostali dio vojske i nešto građanstva, da u najtežim okolnostima napuste svoju zemlju. Samoprijegorno držanje Srba za vrijeme povlačenja kroz Albaniju k moru zadivilo je Saveznike, koji su, svakako, nosili dio odgovornosti za tragediju Srbije. Njihova pomoć u oružju bila je neznatna, a ostali su bez uspjeha i diplomatski koraci, da neutraliziraju Bugarsku i Grčku. Mjesto da sa svojim jedinicama pojačaju srpske borbene redove oni su, a u prvom redu Englezi, otvorili operacije u Galipolju, u Turskoj, od kojih Srbija nije imala nikakve koristi, a oni su sami ondje doživjeli veliki neuspjeh.

Srpska Vlada smjestila se konačno na Krfu, gdje je ostala do povratka u Beograd, u studenome 1918. Pašiću je bio jasan tadašnji teški položaj Srbije. Mada je ona dio svoje spašene vojske odmah uputila na Solunsku frontu, ona je u

nika) Konstantina Fotića, koja je nastojala sve Hrvate u američkoj javnosti prikazati kao suradnike nacista i zločince. Smith-Pavelić potkraj rata nije prihvatio novu Titovu Jugoslaviju, nego je ostao u emigraciji kao hrvatski politički emigrant. Niz je godina nakon Drugoga svjetskog rata živio u Parizu, da bi se kasnije vratio u SAD. Kao emigrant posvetio se političkom radu i publicistici te historiografskim istraživanjima, čije je rezultate objavio u više članaka i spomenutoj knjizi. Više je njegovih radova objavljeno upravo u »Hrvatskoj reviji«, a urednik Vinko Nikolić taj je časopis nastojao otvoriti hrvatskim intelektualcima u emigraciji, bez obzira na njihova različita politička gledišta.

Ante Smith-Pavelić umro je 1988. u gradu Forth Worth, u američkoj saveznoj državi Texas.

Mario Jareb

Preslik prve stranice Smith-Pavelićeva članka, objavljenog u »Hrvatskoj reviji« u lipnju 1958.

TRUMBIĆ I KRFSKA DEKLARACIJA

(IZVODI IZ KNJIGE)

PRIGODOM 20. GODIŠNJICE SMRTI DRA ANTE TRUMBIĆA

1938. — 17. XI. — 1958.

ANTE SMITH-PAVELIĆ, Paris, Francuska

Dne 17. studenoga ov. g. navršava se 20. godišnjica od smrti hrvatskog političara dr. Ante Trumbića. Ovom smo prilikom željeli objaviti što cjelovitiji prikaz ove istaknute hrvatske ličnosti. Stoga smo zamolili našeg uglednog suradnika, da nam napiše takav prigodni članak. Medjutim, tako veliku ličnost nije bilo moguće svestrano obavijestiti u kraćem članku, pa je, u obilju gradiva, često do sada posve nepoznatog, od prigodnog članka nastala velika studija, u kojoj je svestrano prikazana borba ovog velikog hrvatskog rodoljuba za slobodu hrvatskog naroda i cjelokupnost hrvatskih zemalja, ugroženih od srpskog šovinizma i talijanskog iredentizma. Stoga smo odlučili, da ovdje komemoriramo dra Trumbića samo ovim izvodima iz opširnog rukopisa, dok će cijela studija doskora izići u posebnoj knjizi.

Da donekle upotpunimo slika dra Trumbića, ovdje po prvi put objavujemo faksimile jednog njegovog pisma, koje se može smatrati Trumbićevom "političkom oporukom".

O samoj knjizi ćemo opširnije obavijestiti u slijedećem svesku Revije.

Uredništvo.

Dr. Ante Trumbić

— 103

► Usljed vojničkog sloma Srbije potkraj 1915. ostaci srpske vojske, kralj Petar I., prijestolonasljednik Aleksandar, vlada i mnoštvo civila povukli su se preko Albanije prema Jadranu, odakle su prebačeni na grčki otok Krf. Povlačenje kroz snijegom i ledom okovane albanske planine mnogi nisu preživjeli. Teške trenutke proživio je i srpski kralj Petar, čiji je težak put poslije rata ovjekovječio i hrvatski slikar Oton Iveković.

vojničkom pogledu predstavljala neznatnu snagu u savezničkoj borbi. Tako je glavni napor Srbije mogao biti samo politički. U tom cilju uputili su se, u proljeću 1916., prijestolonasljednik Aleksandar i Pašić u Rim, Paris i London, da bi ondje pribavili potrebna financijska sredstva za izdržavanje emigracije i naoružanje vojske, te od Saveznika dobili što sigurnija obećanja za osiguranje ratnih ciljeva Srbije. Nakon odlaska Prijestolonasljednika iz Londona, Pašić je ostao u Engleskoj, kako bi, prema vlastitoj izjavi u londonskom »Times«, mogao »u punoj iskrenosti objasniti Britanskoj Vladi šta je naš položaj, šta su naše aspiracije i naši interesi, i pokazati, da su ove u punoj suglasnosti s interesima Velike Antante i da je stvaranje jedne jugoslavenske države neophodan uvjet za triumf i dobrobit Saveznika. Kad kažem 'Jugoslaveni', mislim, naravno, na Srbe iz Srbije i na Srbe, Hrvate i Slovence iz Austro-Ugarske...« I onda je Pašić nastavio: »Prirodno je, da će buduća Srbija ili, još bolje, ujedinjena jugoslavenska Kraljevina imati nešto drukčiji izgled od sadašnje Srbije. Nova Srbija bit će više zapadnjačka, evropejskija od stare Srbije, ukoliko to jedna sasvim balkanska država može biti. Jedna država, koja će u svojim granicama obuhvatiti pet milijuna katoličkih Jugoslavena, neizbježno mora biti tolerantna i mora poštivati vjerske i političke slobode«. Pašić je u Londonu svakako morao osjetiti, da su vodeći britanski krugovi zagrijani za ideju jugoslavenske zajednice, pa je to utjecalo na njegovu izjavu u prilog rješenja južnoslavenskog pitanja.

Vjeran svojem rusofilskom shvaćanju srpske vanjske politike, Pašić je ipak pridavao najveću važnost svojem posjetu Rusiji. Ondje je naišao

na najbolji prijem kod cara Nikole i ruskih političkih krugova, koji su jednodušno obećavali najveću pomoć Srbiji. Ali, s druge strane, Pašić se »uvjerio, da Rusija, ona carska Rusija, koja je bila osnov svih njegovih političkih kombinacija, ima svoje posebne projekte o srednjoj Evropi, za volju kojih se ona najodlučnije protivi svakom unifikatorskom pitanju kod ostalih Slavena, a sasvim specijalno ujedinjenju katoličkih Hrvata i Slovenaca s pravoslavnim Srbima... (odnosno), da Londonski pakt odgovara u principu i u detaljima namjerama Ruske Vlade...« (C– str. 38).

Pašić se iz Petrograda vratio u Paris, gdje su njegovi politički prijatelji mogli zapaziti, da se on »možda po prvi puta u toku svoje karijere... počeo da koleba i da sumnja u konačni uspjeh svoje politike« (P– str. 176). Dok je, s jedne strane, u Parisu, a osobito u Londonu, zapazio izrazite simpatije za jugoslavenski program, on je, možda već tada, osjetio, da će u Rusiji naići neki događaji, koji će je oslabiti, zbog čega će i Srbija izgubiti onu sigurnu potporu, koju je dotad imala. Zbog takvih perspektiva i svijestan ograničenih mogućnosti Srbije, Pašić je došao do uvjerenja, da on više ne može voditi jugoslavensku politiku širokih razmjera, koja se manifestirala za vrijeme borbe protiv Londonskog ugovora, nego da se mora ograničiti na užu program: zaštitu srpskih nacionalnih interesa i preorijentaciju vanjske politike Srbije prema zapadnim Saveznicima, a u prvom redu prema Italiji, koja je sada bila njezin najbliži susjed. Pašić je vjerovao, da će ovakva politička linija naići na razumijevanje u Petrogradu i Rimu, što je bilo daleko važnije od održavanja dobrih odnosa i suradnje s Jugoslavenskim Odborom i pomaganja njegovih

ciljeva pred Saveznicima na štetu srpsko-talijanskih odnosa.

Prvi potez u pravcu svoje nove politike učinio je Pašić već u Petrogradu, kad je 6. svibnja 1916. dao Renzu Lorco, tamošnjem dopisniku »Corriere della Sera«, izjavu, koju su odmah objelodanile i ruske novine. U toj izjavi Pašić je, među ostalim, rekao, da »nema nikakva ozbiljna nesporazuma između Srbije i Italije... Mi Srbi ne možemo zanjekati pravo Italije na hegemoniju na obalama Jadranskog mora... Mi jedino nastojimo, da dobijemo jedan ekonomski izlaz. Italija se tome ne protivi... Srbija i Italija imaju odveć zajedničkih interesa, a da bi mogle niknuti ozbiljne poteškoće kod rješavanja sličnih problema«.

Pašićeva izjava izazvala je odmah veliko ogorčenje kod svih članova Jugoslavenskog Odbora, jer je označavala otvoreno priznanje odredaba Londonskog pakta i talijanskih aspiracija u Istri i Dalmaciji. »Slom Srbije bio je, kako će se dalje vidjeti, ujedno i potpuni slom Pašićevog morala« (C– str. 33), bilo je mišljenje, koje je prevladavalo u jugoslavenskim redovima, zbog čega se Jugoslavenski Odbor, pod potpisom Trumbića, odmah odlučno ogradio kod Savezničkih Vlada protiv te izjave. Na taj način je, do tada nekako pritajeno, nesuglasje između Srpske Vlade i Jugoslavenskog Odbora bilo izneseno pred službene savezničke krugove. Kako je u Odboru ionako već prevladavalo uvjerenje, »da Jugoslavenski Odbor treba da se što više osamostalji i u javnosti afirmira i kao diplomatski faktor, da uzmogne, ako Pašić i Srpska Vlada zataje, nezavisno od njih zastupati ideju integralnog ujedinjenja svih Jugoslavena« (C– str. 37), bilo je lako doći do zaključka, da se u buduću mora raditi samostalno od Srpske Vlade, bez oslona na nju i na njene poglede.

Poslije povratka na Krf, daleko od rata i svjetskih događaja, Pašić se uglavnom posvetio unutrašnjoj politici. Njegov položaj bio je težak, jer on i Radikalna Stranka nisu imali većine u Skupštini, pa je trebalo voditi borbu, da se održe na vlasti. U tom pogledu Pašić je imao osobnu potporu prijestolonasljednika Aleksandra, koji je opetovano izjavljivao, »da mu je dužnost, da Pašića ne uklanja s vođenja poslova« (M– str. 210). Sve je to pridonosilo, da su »u izgnaničkoj Srbiji (na Krfu) vladale takve partijske trzavice, i intrige, kakvih je bilo malo i u prekumanovskoj Srbiji, ne baš nepoznatoj Evropi s te strane, i svi iskreni prijatelji naši među Saveznicima vrtjeli su glavom i... počelo se sumnjati u srpsku sposobnost da organizuje jednu državu jugoslavensku« (A– str. 25). Kako je vrijeme prolazilo, natezanja između skupštinske većine i manjine, koja je držala vlast u koalicionoj Vladi, stvarala su sukobe, koji su došli do vrhunca 1917., prilikom Solunskog procesa. Koaliciona Vlada je pala, a

nova vlada sastavljena je iz skupštinske manjine, to jest isključivo članova Radikalne Stranke pod predsjedništvom Pašića. Ovakvo neparlamentarno rješenje krize još je više zaoštrilo odnose između Pašića i opozicionih stranaka, jer je »unutrašnja partijska borba otvorena (je) bez nužde i bez potrebe i pretila da razori čvrsti i nepoljuljani naš narodni moral...«, bilježi Nikola Stojanović. Duh nesnošljivosti osjetio se i u širim redovima srpske emigracije. »Nepoštovanje zakona, gonjenje političkih protivnika, favoriziranje pristalica, raspirivanje sitnih zavada, pretila da stvori takvu ogorčenost, zavadu i pocepanost u narodu, koji se i inače nalazi u očajnom polo-

▲ O velikosrpskoj politici Nikole Pašića 1916. posredno govori i detalj jednoga britanskog zemljovida iz te godine o mogućem poslijeratnom uređenju Europe, što je naknadno navedeno u zagrebačkom tjedniku »Dom i svijet«. Kao područja koja želi Srbija (»Area Serbia wants«) označene su Slavonija i Bosna i Hercegovina. Dalmacija bez Dubrovnika označena je kao moguće područje nesuglasica između Italije i »Slavena«, a dubrovačko područje bilo je predmetom crnogorskih aspiracija (»Areas Montenegro wants«).

▲ Politika carske Rusije i cara Nikole II. bila je protivna ideji južnoslavenskog ujedinjenja. Vlada koja je zavlдалa u Rusiji nakon abdikacije cara početkom 1917. imala je drukčije poglede te su ujedinjenje i stvaranje nove južnoslavenske države postali poželjnima, što je utjecalo na promjenu dotadašnje politike srpske vlade.

žaju, da to može biti od najsudbonosnijih posledica« (A– str. 39), karakterizirali su tadašnje prilike. Ukratko, »Srpska Vlada je ovaj put potpuno zatajila i onaj veliki moralni kapital, što ga je srpski narod teškim borbama patnjama i žrtvama stekao, ostao je neiskorišćen i propadao je u tujanj« (C– str. 38).

U takvim razrovanim prilikama dočekali su Pašić i srpska emigracija godinu 1917.

Zbog krupnih međunarodnih događaja godina 1917. bila je prekretnica u ratu Saveznika protiv Centralnih Sila.

Prva revolucija, u ožujku 1917., dovela je na državno kormilo Rusije ljude, koji su, kao uvjereni demokrate, sa simpatijama gledali na južno-slavensko pitanje. Tu se isticao u prvom redu Pavle Nikolajević Miljukov, s kojim je Supilo za vrijeme svoga boravka u Petrogradu uspostavio bliske političke veze. U deklaraciji o ratnim ciljevima Privremene Vlade, Miljukov je, 24. ožujka 1917., među ostalim, izjavio: »da će Rusija oko slavne Srbije osnovati solidno organizovanu Jugoslaviju kao bedem protiv njemačkih aspiracija«. Privremena Vlada time je izmijenila carsku politiku prema Južnim Slavenima, dok je Jugoslavenski Odbor u izjavi vidio svoje diplomatsko priznanje, prvo priznanje od strane jedne velike sile.

Drugi važni međunarodni događaj bio je ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat, s ciljem, da se ostvari program predsjednika Woodrow Wilsona o oslobođenju potlačenih naroda Evrope i njima priznaju prava njihovog samoodređenja. Kako su u to vrijeme u Evropi postojale razne akcije, koje su, putem pregovora ili posebnog mira između Saveznika i Austro-Ugarske, htjele ovu spasiti od pro-pasti, program američkog Predsjednika dao je znatnog potstreka onim silama, koje su zastupale slobodarske i demokratske poglede na uređenje Evrope. Usljed ovih promjena dobili su na važnosti i oni Čimbenici, koji su takve poglede i ideje zagovarali. Među ovima nalazio se i Jugoslavenski Odbor, pa je razumljivo, da je njegov ugled kod Saveznika u to vrijeme znatno porastao.

Ali razvitak svjetskih događaja imao je utjecaja i na srpske političke krugove. Ne samo u redovima srpske opozicije, nego i među Pašićevim radikalima počeli su se javljati zahtjevi, da Vlada pristupi pregovorima s Jugoslavenskim Odborom. Čak je i Stojan Protić, inače najbliži savjetnik »bradatog premier-a«, ustao tada, u ime jedne skupine radikala, protiv tajanstvenog i autokratskog vodstva Pašićevog i zahtijevao je pregovore s Odborom, kako bi izgnanička Srbija postala stup buduće Jugoslavije.

Svjetski događaji nisu ostali bez odjeka ni na prilike u Austro-Ugarskoj. Stanje u Habsburškom Carstvu sve više se pogoršavalo, a kako su nekako u to vrijeme propali i posljednji pokušaji,

da se ono preustroji u pravcu trializma ili širih autonomnih prava sastavnih naroda, vodeći krugovi Monarhije bili su prisiljeni, da otvore vrata bečkog parlamenta i raznih sabora u pojedinim pokrajinama objih pola Monarhije, da bi dali oduška općem neraspoloženju. S druge strane, kod vođa slavenskih naroda sve je više sazrijevalo uvjerenje, da oni ne mogu ništa više očekivati od Monarhije i da jedino rješenje njihovih težnja ostaje u zahtjevu: »Austria delenda est«. Otvorena vrata parlamenta i sabora dala su predstavnicima austrijskih Jugoslavena i Čeha prilike, da glasno i javno postavljaju svoje zahtjeve za samoodređenje svojih naroda.

Tako je u ime zastupnika iz južno-slavenskih krajeva austrijske pole Monarhije pročitao u Carevinskom Vijeću, 30. svibnja 1917., dr. Ante Korošec rezoluciju, u kojoj oni »na osnovu narodnog načela i hrvatskog državnog prava« zahtijevaju »ujedinjenje svih krajeva Monarhije, što ih nastanjuju Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno državno tijelo, slobodno od svakog tuđeg gospodstva i sagrađeno na demokratskoj podlozi, a pod žezlom Habsburške dinastije«. Poznavajući priliku u Austro-Ugarskoj bilo je jasno, da riječi »pod žezlom Habsburške dinastije« ne označavaju neki politički postulat, nego samo formalnu rezervu, da se izbjegne progona zbog veleizdaje. Starčevićeva Stranka u Hrvatskom Saboru odmah se suglasila s ovom rezolucijom, pa su tako Trumbić i Jugoslavenski Odbor dobili ne samo novu legitimaciju za svoj rad u inozemstvu, nego i znatnu moralno-političku potporu za pregovore sa Srpskom Vladom.

Pašić je, nesumnjivo, shvaćao dalekosežni utjecaj promjena u savezničkim zemljama, ali nije mogao preći ni preko odjeka, koji bi Majska Deklaracija mogla imati na rješenje južno-slavenskog pitanja. Njegovoj politici moglo je pogodovati dotadašnje pasivno i apatično držanje južno-slavenskog stanovništva u Monarhiji, koje se on spremao oslobađati i prekrojivati u smislu svojih koncepcija. U nekim krugovima postojalo je čak mišljenje – do sada uostalom nedokazano – da se mlohavo držanje Hrvatsko-srpske Koalicije, koja je bila na vlasti u Hrvatskoj, treba pripisati baš njegovim uputama. Majska Rezolucija bila je, međutim, znak velikog i određenog previranja među Jugoslavenima Monarhije, dakle činjenica, o kojoj je Pašić morao voditi računa, jer su se, s obzirom na još nesiguran ishod rata, za Srbiju očitovale dvije mogućnosti: prva, iako manje vjerojatna, da će ona, u slučaju pobjede Centralnih Sila, nestati u sklopu nekakve južnoslavenske pokrajine u austro-mađarskom sklopu, ili, druga, da bi pod utjecajem zapadnih Saveznika i Amerike, koji su dobivali sve više izgleda, da će kao pobjednici oblikovati mir, moglo doći do stvaranja jedne Jugoslavije, u kojoj bi katolički, federalistički i možda republikanski

elementi imali važan, a možda i pretežan utjecaj. »I u jednom i u drugom slučaju mogli su da dođu u opasnost ne samo dinastija i tadašnji režim, nego i sam suverenitet Srbije... (a) k tome je tu još pridolazilo i pitanje njegove lične vladavine« (C– str. 59).

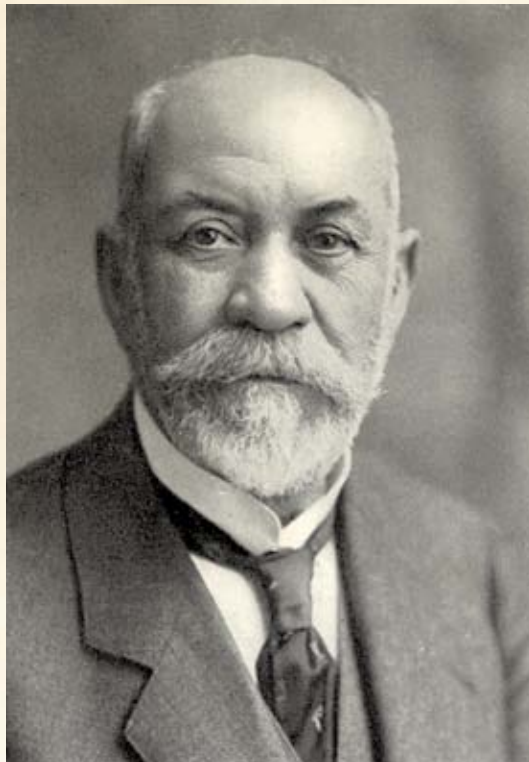
Pašić je do tada sustavno odbijao savjete svojih političkih prijatelja, da u ime Srpske Vlade razgovara s Trumbićem i Jugoslavenskim Odborom, jer je imao pred očima samo poslijeratne srpske ratne ciljeve, kako ih je on formulirao u suglasnosti s carskom Ruskom Vladom, a za koje je dobio i stanovita obećanja ostalih Saveznika. Zbog raznih promjena u vanjsko-političkim zbivanjima u svijetu, a i zbog nezadovoljstva u srpskim političkim krugovima s njegovim radom, on je tada osjetio, da mora odustati od svoje upornosti i da, ako već ne može ostvariti Veliku Srbiju, osigura barem prvenstvo Kraljevine Srbije i njezinu dinastiju, kao zaštitu i jamstvo toga prvenstva u novoj državi. To se moglo postići samo putem pregovora s Jugoslavenskim Odborom, i Pašić se, pod sticajem okolnosti, stoga konačno opredijelio za vođenje takvih pregovora.

Čim je uslijedio Pašićev poziv, da Jugoslavenski Odbor pošalje svoje izaslanike na pregovore na Krf, Odbor ga je odmah prihvatio. Trumbić je smatrao, da je, zbog nelagodne situacije, u kojoj se Pašić nalazio, vrijeme za pregovore pogodno i da razgovori sa Srpskom Vladom nisu važni samo radi uređenja nacionalnog pitanja, nego i zbog toga, što će svaki jugoslavensko-srpski sporazum paralizirati postojeću srpsko-talijansku suradnju, koja je očito štetovala osnovnim jugoslavenskim interesima.

Trumbić nije htio doći na Krf nepripravan. On se odmah savjetovao sa Seaton Watson-om i Wickham Steed-om, engleskim stručnjacima za pitanja Austro-Ugarske, zagovaračima jugoslavenske stvari i njegovim osobnim prijateljima. Potom se uputio na francusku Riviere-u, gdje se na odmoru nalazio Stojan Protić, da bi s njim uglavio glavne linije programa budućeg državnog uređenja. Trumbić i Protić, koji je nesumnjivo radio sa znanjem i suglasnošću Pašića, mogli su u srazmjerno kratkom vremenu spremi neke nacрте, koji su na Krfu poslužili kao osnova na daljnje rasprave.

Konferencija na Krfu počela je 15. lipnja i trajala je do 20. srpnja 1917. Sa srpske strane učestvovali su istoj Pašić s članovima Vlade, šefovi raznih stranaka, i Andra Nikolić, predsjednik Narodne Skupštine, a u ime Jugoslavenskog Odbora: Trumbić, dr. Bogumil Vošnjak, dr. Dinko Trinajstić i Dušan Vasiljević.

Usprkos spremljenog nacрте, rasprava se odvijala polagano i u mučnoj atmosferi, tako da je od vremena na vrijeme izgledalo, da će se konferencija razići bez rezultata. Dok su razgovori

◀ Iako bliski suradnik Nikole Pašića, ipak je Stojan Protić bio jedan od prvih srpskih političara koji su 1917. uvidjeli da su se promijenili uvjeti na međunarodnoj sceni pa je počeo zagovarati pregovore s Jugoslavenskim odborom.

Trumbića i Protića bili rasprave dvaju političara, koji su se u uskom krugu mogli koristiti svim gipkostima političke vještine, na Krfu su se sukobile različnosti dvaju ideologa, Trumbića i Pašića, koji su dominirali širokom konferencijom. I jedan i drugi bili su svjesni vlastitih slabosti i snaga, a i slabosti i snaga svoga protivnika, ali ponajviše činjenice, da do nekakvog sporazuma mora doći, jer bi se u protivnom moralo govoriti o slomu jugoslavenske ideje i separaciji Hrvata i Srba, te o svim onim pitanjima, koja bi takva separacija izazvala.

Pašić je polazio s gledišta, da je pitanje sloma Austro-Ugarske činjenica i da treba raspravljati prvenstveno o unutrašnjem uređenju buduće države. I Trumbić je vjerovao u slom Monarhije, ali je iz toga izvodio zaključak, da se time nužno dolazi do potrebe rješavanja jugoslavenskog pitanja, odnosno do pitanja: kako izvesti oslobođenje i ujedinjenje. Trumbić nije prihvaćao ideju oslobađanja Hrvata ili uopće Jugoslavena Austro-Ugarske po Srbima, što je bila službena teza srpske politike, nego je htio, da se ujedinjenje sa Srbijom, ukoliko se tiče Hrvata, izvrši iz vlastite inicijative i na osnovu dogovora sa Srbima, uz izričito njihovo priznanje hrvatske narodne individualnosti i ravnopravnosti svih sastavnih naroda u državi. S obzirom na takvo shvaćanje, »Trumbić je zahtijevao, da se nova država nazove Jugoslavijom« (D– str. 83), dok je Pašić »insistirao, da Hrvati i ostali Jugoslaveni budu ujedinjeni sa Srbijom u Velikoj Srbiji« (D– str. 83), odnosno, kako se u jednoj prilici u toku konferencije, izrazio: »bez okolišanja mi ćemo stvoriti državu za svu trojicu. No ako Vi, Hrvati i Slo-

▲ Dio članova Jugoslavenskog odbora u Parizu

venci, ne budete zadovoljni, slobodno Vam je ne pristupiti, a mi Srbi ćemo zaokružiti Srpstvo i stvoriti za sebe državu, koja će obuhvatiti svu Srbiju sa Crnom Gorom, Vojvodinom sa Srijemom, Bosnu i Hercegovinu i južnu Dalmaciju» (R- str. 52-53). Problem ujedinjenja Hrvata i Srba, kako ga je zamišljao Trumbić, predstavljalo je za Pašića pitanje, koje je bilo povezano s mnogobrojnim praktičkim poteškoćama, dok mu je njegovo gledište jednostavnog priključenja južno-slavenskih zemalja Monarhije Srbiji izgledalo lakše i prirodnije od časa, kada se polazilo sa stanovišta postojanja jednog i jedinstvenog naroda. Kompromis u ovome pitanju našao je izražaja u tome, da su Pašić i Trumbić odustali od svojih zahtjeva u pogledu imena Velika Srbija, odnosno Jugoslavija, u korist naziva: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Pri raspravi o budućem uređenju države Pašić se stavio na kruto centralističko gledište, ali se Trumbić tome odupro. On je tražio decentralizaciju u upravi i zakonodavstvu, jer bi »centralizam bio odviše oštar prijelaz od dosadašnjeg stanja... smatrajući tehnički nemogućim, da državni stroj pravilno funkcionira, ako se sve centralizira najednom u Beogradu« (E- str. 69). Iako su i Trumbić i Pašić zagovarali ideju unitarizma, Pašić je centralizmom htio osigurati premoć i vodeći položaj Srbije u novoj državi, dok je Trumbić želio, da pri ujedinjenju budu očuvane i da dođu do izražaja sve duhovne i političke snage naroda, i srpskog i hrvatskog. On je stoga zastupao ideju jedinstvene države sa širokim pravima za pokrajine, ali se njegov decentralistički sastav »oslanjao o stvarni i teritorijalni, a ne plemenski motiv, što dokazuje sama deklaracija« (E- str. 69). Trumbića je vodilo poznato pravilo »unissons mais n'unifions pas«.

Za vrijeme cijele konferencije Trumbić je izbjegavao postaviti zahtjev federacije, odnosno posebne Hrvatske, kako je to predlagao Supilo u svojem odvojenom memorandumu konferenciji. Trumbić je osjećao, da bi Pašić bio dočekaio takav prijedlog s najvećim oduševljenjem, jer bi bio uspio očuvati Srbiju u okviru jugoslavenske

federacije, odnosno postaviti zahtjev za razgraničenjem između Srbije i Hrvatske u takvoj federaciji na osnovu snage Srbije kao savezničke i priznate države, na osnovu prostranstva Srpstva, a napose obećanja, koja je već dobio od Saveznika. Da je rasprava na Krfu pošla putem utvrđivanja federativnog programa buduće države, Trumbić ne bi bio mogao spriječiti stvaranje Velike Srbije, uz malu Hrvatsku unutar Jugoslavije.

Usprkos svih poteškoća, 20. srpnja 1917. završen je rad na programu o principima budućeg uređenja Jugoslavije, koji je kasnije prozvan »Krfskom Deklaracijom«. Deklaraciju su potpisali Nikola Pašić, u ime Srpske Vlade, i dr. Ante Trumbić, u ime Jugoslavenskog Odbora, i ona je odmah potom objavljena u službenim novinama Kraljevine Srbije i u »Bulletin Yougoslave«, službenom mjesečniku Odbora. Time je Deklaracija dobila značaj službenog sporazuma dviju jednakopravnih ugovarajućih strana. Kad je, nakon završene konferencije na Krfu, Trumbić prema pozivu prijestolonasljednika Aleksandra posjetio Solunsku frontu, Kraljević je u njegovu čast priredio banket, za vrijeme kojeg je »izjavio svoje potpuno zadovoljstvo nad rezultatima postignutim na Krfu... rezultatima, kojima on daje svoje visoko odobrenje. On smatra ove rezultate kao povijesno djelo, koje će služiti kao solidna osnova buduće zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca« (S- str. 39).

Deklaracija je sadržavala osnovne i obostrane obvezne odredbe u pogledu osnivanja i ustrojstva Jugoslavije nakon rata, putem ujedinjenja Kraljevine Srbije i Crne Gore s južno-slavenskim dijelovima Austro-Ugarske, polazeći s ideje narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca i centralizma, ali uz poštovanje prava samoupravnih pokrajina, koje će se ograničiti na osnovi »prirodnih, socijalnih i privrednih prilika«. Zaključeno je, da će buduća država biti monarhija pod krunom dinastije Karađorđevića. Odluka o konačnom uređenju države, koje se na osnovi principa, utvrđenih ovom Deklaracijom, moglo razvijati u centralističkom ili regionalističkom pravcu, bila je prepuštena ustavotvornoj skupštini, koja je trebala donijeti odluku »brojno kvalifikovanom većinom«, a da pri tome nije bilo utvrđeno značenje ovoga izraza. Može se ipak pretpostavljati, da je Trumbić pri tome mislio ili na dvotrećinsku većinu, što Pašić nije htio prihvatiti, ili na ono, što je, dvadeset godina kasnije, došlo do izražaja u sporazumu između vođa nekih srpskih demokratskih stranaka i dr. Vladka Mačeka, predsjednika Hrvatske Seljačke Stranke, potpisanom 8. listopada 1937., u Farkašiću, gdje je zaključeno, da će se novi ustav izglasati kvalificiranom većinom i da »ta većina mora obuhvatiti većinu Srba, većinu Hrvata i većinu Slovenaca, narodnih poslanika u Ustavotvornoj Skupštini« (I- str. 3).

Zagrebački »Obzor« od 31. siječnja 1938. osvrnuo se na niz članaka dr. Laze Markovića, jednog od nekadašnjih bliskih suradnika Pašića, u kojima se ovaj osvrnuo na Krfsku Deklaraciju. U tim člancima pisac se tada potpuno odrekao onih pogleda na Deklaraciju, koje je zastupao bilo kao urednik »La Serbie«, za vrijeme rata u Ženevi, ili, poslije rata, kao glavni izvjestitelj i branitelj nacrtu Vidovdanskog Ustava u Ustavotvornoj skupštini. Dr. Marković je najprije rekao, »da su se često činili pogrešni zaključci i pravile pogrešne pretpostavke o tome, da li je Krfska Deklaracija odredila formu budućeg državnog uređenja« i onda je ustvrdio, »da se na Krfu u pogledu unutrašnjeg uređenja nije postigla potpuna suglasnost, pa se zaključilo, da o neriješenim pitanjima donese odluku Ustavotvorna Skupština kvalificiranom većinom«. Odlučno je pobijao mišljenje, da se na Krfu »zaključilo, da nova država Srba, Hrvata i Slovenaca mora biti centralistički uređena, te konstatira, da se Jugoslavenski Odbor tomu najodlučnije opro i nije htio na to pristati«. Delegati Jugoslavenskog Odbora i Srpske Vlade »složili su se samo u tome, da buduća država ne smije biti savez triju država, srpske, hrvatske i slovenske. Prema tome je dakle odbačena konfederacija kao baza budućeg državnog ujedinjenja«. Dr. Marković je još ustvrdio, da je princip kvalificirane većine bio osnovni postulat Jugoslavenskog Odbora, »koji je on postavio kao garanciju, da novi ustav neće biti donesen protiv volje većine ne samo Srba, nego i većine Hrvata i Slovenaca«. Ovaj princip, u obliku, u kojem ga je Trumbić predložio, Pašić nije htio prihvatiti i u tom je Marković vidio uzrok mnogih nedaća, koje su kasnije slijedile.

Vijesti o potpisu Krfske Deklaracije imale su izvrstan odjek u savezničkim krugovima, koji su s velikom pažnjom pratili tok pregovora na Krfu. Pašić je, u kolovozu 1917. posjetio London, gdje se mogao iz izjava britanskih državnika uvjeriti, da oni oslobođenje i uspostavu Srbije smatraju jednim od uvjeta mira, ali da na južno-slavenko pitanje gledaju šire. Tako je u Britanskom Parlamentu Lord Cecil 28. studenog 1917. izjavio, da je Britanska Vlada »sa velikim interesom i simpatijom« pozdravila Krfsku Deklaraciju, i da je time »jugoslavenska država na neki način već stupila u život« (N– str. 76). Slično raspoloženje moglo se je vidjeti i u francuskoj javnosti. »L'illustration«, od 1. rujna 1917., donijela je članak o Krfskoj Deklaraciji, »koja će imati veliku važnost za mir; ona već i sada ugrožava sudbinu Austrije i utjecala je na držanje Italije tako, da se tome raduju svi Saveznici...« Ali svakako najinteresantnije je bilo držanje Privremene Vlade u Rusiji, u čije ime je Tereščenko, tadašnji ministar vanjskih poslova, uputio, još 25. lipnja 1917., »zboru delegata jugoslavenskih zemalja« na Krfu brzojav: »Sa osjećajem velike moralne zado-

voljštine Ruska Privremena Vlada je doznala vijest o odluci delegata jugoslavenskih zemalja, da se sastanu... sa predstavnicima srpskog naroda. Privremena Vlada šalje svoje iskrene pozdrave zboru i izražuje tople želje, da rad istog bude okrunjen potpunim uspjehom kao pripremni rad za stvaranje budućnosti tijesnoga i čvrstoga jedinstva među Jugoslavenima na osnovama samoopredjeljenja, pravičnog priznanja međusobnih prava i koordinacije političkih i ekonomskih interesa. Neka zbor bude uvjeren, da će u tom pogledu naići na učešće i potporu od strane Slobodne Rusije« (C– str. 244). Ohrabren ovakvim držanjem Privremene Ruske Vlade, Trumbić je, nakon završetka razgovora na Krfu, preko tamošnjeg ruskog predstavnika Pelehina molio Rusku Vladu, da opozove potpis Rusije na Londonskom Paktu, jer »bez izmjene tajnih dogovora sklopljenih u prvom periodu rata, stvaranje jugoslavenske države (će) ostati iluzijom, tim više, što se i u Engleskoj i u Francuskoj mogu ustanoviti neka austrijska strujanja« (C– str. 244). I vodeći krugovi u Monarhiji reagirali su na Krfsku Deklaraciju, ali, naravno, kritički. Zastupajući gledište, da je jugoslavenski problem eminentno unutrašnje pitanje Monarhije, čije se rješenje može naći samo unutar iste, austrijski predsjednik vlade, von Seidler, izjavio je, da je »netočno, da bi Vlada prihvatila kao osnovu trajnog mira pravo naroda da sami sobom odlučuju« (U– str. 38). Slično mišljenje zastupao je i predsjednik Mađarske Vlade, kad je 5. srpnja 1917. u budimpeštanskom parlamentu rekao, da »Mađarska Vlada ne može prihvatiti, ukoliko se to tiče Ugarske, princip samoodređenja naroda u onom smislu, u kojem ga shvaća Antanta«.

Odjek Krfske Deklaracije na južno-slavenke krugove u Austro-Ugarskoj bio je snažan, ali potpuno protivan gledištu njenih vodećih ličnosti. To se vidjelo iz držanja južno-slavenkih zastupnika u Carevinskom Vijeću, Bosanskom Saboru, a osobito u Hrvatskom Saboru, gdje se u to vrijeme vodila proračunska rasprava. Iako se radi izvanrednih ratnih prilika nije moglo očekivati, da će ondje doći do otvorenih izjava so-

▲ Predsjednik Jugoslavenskog odbora Ante Trumbić i srpski prijestolonasljednik Aleksandar na Krfu u srpnju 1917.

lidarnosti za politiku Krfske Deklaracije, mogla se ipak jasno vidjeti tendencija, koja je prevladavala. Od interesa je navesti samo neke govore. Tako je Stjepan Radić, među ostalim, 5. kolovoza 1917. u Saboru rekao (u prijevodu s francuskog): »...s političkog gledišta, Antanta danas predstavlja dva velika principu: trajni mir s progresivnim ograničenjem naoružanja i pravo samoodređenja naroda. Zbog toga s političkog gledišta, Antanta predstavlja civilizaciju i ima, apsolutno prednost pred Centralnim silama... Danas se vidi, da će Balkansko pitanje... biti riješeno tako, da će ili u Monarhiji postojati jedna slobodna i ujedinjena Hrvatska, i, izvan Monarhije, jaka Srbija i jaka Bugarska. Dođe li ipak do radikalnog rješenja ovog pitanja (pri tome je Radić mislio na raspad Monarhije), Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari će odlučivati sami o sebi... Hrvati su dio velike slavenske obitelji... naše srce je u Rusiji, naš razum francuski; srce i razum moraju pripadati Hrvatskoj« (S– str. 50).

Zbog ovoga govora je Radića napala mađarska štampa, da je »pokušao ugroziti integritet zemalja Sv. Stjepana«. Daleko odrješitiji bio je govor narodnog zastupnika Dragutina Hrvoja. Braneći princip nacionaliteta, on je protestirao: »...protiv svih onih, koji predbacuju Slavenima Monarhije, a osobito Česima i Hrvatima, što se bore protiv Monarhije«, pa je dodao, da se »stanovitim krugovima želi prikazati, kao da jugoslavenstvo predstavlja pogibao za Hrvatsku. Jugoslavenstvo je izraz geografski, a ne politički... bilo bi smiješno dokazivati, da ova tri naroda ne predstavljajte nego jedan (narod). Mi smo to bili, to jesmo i to želimo biti u budućnosti. Starčevićeva Stranka je izrazila to jedinstvo u svojoj adresi, kad je zahtijevala uniju ovih triju naroda, osnivajući to na hrvatskom državnom pravu... ona traži samo ravnopravnost«. (S– str. 51).

Jedini izuzetak u ovoj atmosferi bili su govori članova Hrvatske Stranke Prava, koji su iznosili, kao protutežu Krfskoj Deklaraciji, »koja kompromitira jugoslavensku ideju«, kako je rekao dr. Aleksandar Horvat, »ideju sjedinjenja svih hrvatskih zemalja u okviru Monarhije«.

Kao rezultat gibanja, koje je izazvala Krfska Deklaracija, došlo je u Zagrebu do sastanka političkih prvaka iz pojedinih južno-slavenskih pokrajina Monarhije, na kojem se raspravljalo o daljnjem držanju s obzirom na novostvorenu situaciju. Tu je zaključeno, da se preko dr. Frana Barca, sveučilišnog profesora, koji je u nekoliko navrata putovao u Švicarsku radi liječenja, obavijesti dra Trumbića: »da Hrvati, s obzirom na svoje historijsko državno pravo, žele bar u prvo vrijeme da vide očuvanu hrvatsku državu u toj zajedničkoj državi. Oni vele, da se narodima stoljećima govorilo o njegovoj državi kao o narodnom idealu, pa im izgleda i boje se, da ne vrše izdaju prema narodu, ako bi se Hrvatstvo i Hr-

vatska odmah utopili u budućoj zajednici, ako narod ne bi vidio ostvaren svoj ideal. Stoga oni misle, da treba hrvatski narod da se ujedini, da treba hrvatska država da se stvori i da ona stupi u najtjesniju realnu uniju sa Srbijom i Slovenačkom. Ovo bi zadovoljilo narod u prvo vrijeme, a kasnije bi se mirno došlo i do potpunog jedinstva« (E– str. 70).

Trumbić je nastojao dokazati Barcu, s kojim se sastao u Lausanne-i, »da Hrvati moraju odstati od zahtjeva uskršivanja Hrvatske države i pojma realne unije, jer na to Srbija ne će nikad pristati«, da je Krfskom Deklaracijom osiguran »slobodan razvitak svima pokrajinama« i da se »Hrvati moraju zadovoljiti sa Deklaracijom i odreći se neprovedivih državnopravnih težnja« (E– str. 70).

U svim jugoslavenskim krugovima smatralo se, da potpis Krfske Deklaracije znači pobjedu Trumbića nad Pašićem. Mada Deklaracija uistinu nije odgovarala osnovnim pogledima ni jednog ni drugog, ipak je Pašić morao popustiti od svoje ideje, da stvori Veliku Srbiju putem »prisajedinjenja«, to jest jednostavnog priključenja južno-slavenskih krajeva Monarhije Srbiji, i da prihvati Trumbićevu koncepciju o izgradnji nove države putem ujedinjenja pojedinih država i zemalja u jednu zajednicu. Namjesto dotadašnje isključivo srpske politike, Trumbić je uspio nametnuti Srpskoj Vladi i Pašiću jugoslavensku politiku, jer se deklaracijom stvarala država, koja je u stvari, iako ne po imenu, bila Jugoslavija.

Trumbić je dalje zastupao mišljenje, da je Deklaracija jedan »politički akt, koji je prethodio ostvarenju našeg ujedinjenja i služi kao baza ujedini[en]ja« (govor u Ustavotvornoj Skupštini, 23. travnja 1921) i da stoga ona mora da posluži kao glavna osnova budućeg ustava Jugoslavije, da bude neka vrst njene »Magna Charta«. Deklaracija je, rekao je Trumbić istom prilikom, »na prvom mjestu deklarirala prava, koja našem, narodu prirodno pristoje, koja su u početku velikog rata bila zapisana na međusvezničkoj zastavi, a to su, principi prava narodnosti i slobode i narodnog samoodređenja. I Krfska Deklaracija objavila je ta prava i tražila je njihovu primjenu na naš nacionalni problem. Krfska Deklaracija nadalje istakla je osnovne principe, na kojima bi se, po mnijenju ljudi, koji su na njoj radili, imao izgraditi naš prvi ustav, a, to su principi moderne demokracije«.

Zbog takvog shvaćanja Deklaracije, Trumbić je zahtijevao od Pašića, da ju službeno notificira savezničkim vladama. Pašić je to u početku odbijao učiniti pod izgovorom, da za to još nije došlo pogodno vrijeme, ali je kasnije ipak morao popustiti i izvršiti notifikaciju.

Pašićevo gledište o vrijednosti Krfske Deklaracije diametralno se razlikovalo od Trumbićevog. Za Pašića, ona je bila jedan taktički potez,

učinjen pod pritiskom vanjskih događaja i upućen u prvom redu inozemstvu s ciljem, da bi se ondje manifestirala težnja Južnih Slavena, da se zajednički bore protiv Austro-Ugarske i da se, nakon njenog raspada, ujedine. Stoga Pašić nije pridavao važnosti odredbama Deklaracije i, u jeseni 1918., izjavio je u Londonu, da ga ona ni na šta ne obvezuje. Slično mišljenje o značenju Deklaracije prevladavalo je kasnije i u ostalim srpskim političkim krugovima, a ono postoji i danas. Nedavno je Božidar Vlaić, jedan od glavnih predstavnika (srpske) Demokratske Stranke u emigraciji, napisao, da je Krfska Deklaracija imala samo »značaj jedne od onih ideja vodilja, koje služe oplodavajući, ko potstrek za dalju akciju« (»Poruka«, studeni 1957.).

Zbog poruka iz Hrvatske, koje su pokazivale slabo poznavanje prilika u inozemstvu, a osobito poteškoća, koje je Trumbić imao s Pašićem, a i jer su se u srpskim redovima počeli sve više javljati znakovi omalovažavanja Krfske Deklaracije i politike, koja je njome utvrđena, Trumbić je htio raščistiti gledište, svoje i Jugoslavenskog Odbora, u pogledu Deklaracije i odnosa sa Srpskom Vladom.

U tom cilju Trumbić je objavio opširan članak pod naslovom »Quelques mots sur la Déclaration de Corfou«, u kojem je najprije utvrdio, da je Deklaracija izrađena po službenim zastupnicima Srpske Vlade i Jugoslavenskog Odbora, da je odobrena po prijestolonasljedniku regentu Aleksandru i objavljena u službenim novinama Kraljevine Srbije i Jugoslavenskog Odbora, te da je verbalnim notama dojavljena Vladama Antante. Deklaracija, s jedne strane, sadrži ratne ciljeve cijelog srpsko-hrvatsko-slovenskog naroda, a, s druge strane, program, koji utvrđuje osnovne principe jedne teritorijalne unije i unutrašnje organizacije zajedničke države. Program je osnovan na modernim demokratskim principima i u vanjskim i unutrašnjim pitanjima predviđa najšire slobode i potpunu ravnopravnost, osobito u pitanjima narodnosti, politike, vjere i državnog života. Stoga su Srbi, Hrvati i Sloveni, povezani pod ova razna imena u jednoj jezičnoj i nacionalnoj jedinici, stavljeni na istu razinu u svim detaljima. Na pitanje, da li će ovaj narod, jednom ujedinjen, stvoriti jedno ime za svoju državu i narodnost, Trumbić odgovara, da je to moguće, ali se u ovom času ne može ustvrditi, da li će tako i biti. Deklaracijom su postavljeni samo opći principi unutrašnjeg uređenja države, osnovani na slobodi i ravnopravnosti u javnom i socijalnom životu i među vjeroispovjestima, dok će konkretne odredbe donijeti ustavotvorna skupština, koja će glasovati ne običnom, nego kvalificiranom većinom, koju će sama odrediti, kako bi se na taj način došlo do kompromisa i uzajamnih koncesija između većine i manjine. Trumbić se protivio ideji konfederacije, »to

jest sistemu, koji predviđa stvaranje jedne države putem povezivanja raznih strana, koje se smatraju kao nezavisne države. Takva federacija značila bi uniju više država, koje bi imale pravo ući ili ne ući u zajedničku državu, ili u nekom času iz nje izići.« »To ne može biti naš slučaj« ustvrdio je Trumbić. Buduća država, kako je zamišljena, treba imati jedinstveno, zakonodavstvo i izvršnu Vlast, što ipak znači, da »ideja države ne zahtijeva sistem uže centralizacije«. I onda se osvrnuo na najvažnije pitanje: dilemu Velike Srbije ili Jugoslavije. Rekao je, da je Krfska Deklaracija na jasan i odlučan način, »tako da o tome nema nikakve sumnje«, odlučila, da se buduća država ne stvara proširenjem postojeće Kraljevine Srbije, nego da nova država obuhvati sav troimeni narod, uključujući Srbiju i Crnu Goru. Ovakvim rješenjem sasvim je napuštena partikularistična ideja Srpstva i definitivno je prihvaćena ideja jugoslavenske narodne cjelokupnosti. »Srbija, dakle, zajedno s nama svijesno napušta svako djelomično rješenje našeg problema... (kao što i) mi ne želimo stvaranje neke izolirane hrvatske države, koja ne bi mogla biti ništa drugo nego nova Albanija, iskorišćavana od stranih interesa...« Ovim ustupkom, ustvrdio je Trumbić, Srbija je stekla velike zasluge i apsolutno pravo da nosi ime jugoslavenskog Pijemonta. I onda je dodao, da je politika, započeta Deklaracijom, teško ugrozila postojanje Austrije. (W– str. 1-10). ↵

Bibliografija

- A. Dr. Nikola Stojanović, *Jugoslavenski Odbor*, izdanje Nove Evrope, Zagreb 1927.
- C. Dr. Ante Mandić, *Fragments za historiju ujedinjenja*, izdanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1953.
- D. Pavle D. Ostović: *The Truth about Yugoslavia*, Roy Publishers New York, 1952.
- E. Josip Horvat, članak »Hrvatska politika u svjetskom ratu«, Spomen-knjiga Obzora, Zagreb 1935.
- M. Carlo Sforza, *Pachtich et l'Union des Yougoslaves*, Gallimard, Paris 1938.
- N. Dr. Hinko Hinković, *Iz velikog doba*, Zagreb 1927.
- O. »La Serbie«, Geneve, br. 1., 7. svibnja 1916.
- P. Dr. Laza Marković, *Nikola Pašić*, Beograd 1943., rukopis.
- R. Franjo Potočnjak, *Rapalski Ugovor*, izdanje M. Breyer, Zagreb 1921.
- S. »Bulletin Yougoslave«, Paris, broj 25, rujna – listopada 1917.
- T. »Naša reč«, Paris, listopad – studeni 1957.
- U. »Bulletin Yougoslave«, Paris, broj 24, 1. kolovoza 1917.
- W. »Bulletin Yougoslave«, Paris, broj 26, 1. studenoga 1917.

Hrvoje Vulić

KAMENICA

Ranokršćanski kompleks kod Vinkovaca

Nakon Sirmija (Srijemska Mitrovica) i Murse (Osijek), Cibale su bile treći najveći grad u provinciji Druga Panonija (*Pannonia Secunda*).

Ljudska je sklonost da s naslijeđenim bogatstvom uglavnom imamo vrlo ležeran odnos, za razliku od dobara za koja smo morali dugo i naporno raditi. Vinkovci su jedna od nekoliko iznimaka, barem što se očuvanja arheološke baštine tiče, dok se ostatak Hrvatske ne može baš previše pohvaliti odnosom koji njeguje prema jednom od svojih naslijeđenih dobara, arheologiji. No, krenimo otpočetka.

Bogata prošlost: Vinkovci su bili naselje i prije više od 8000 godina

Geografski položaj Vinkovaca mogao bi se opisati kao gotovo idealan. Plodna nizina, bogato tlo, guste šume i obilje vode bili su ideal-

na podloga za održavanje života na tom mjestu. Protok ljudi i robe, a time i novih ideja, omogućuje položaj na najsjevernijem meandru Bosuta, sjeverno i sjeveroistočno od kojeg se nalaze lesni brežuljci i Dunav, a južno Sava i brda Bosne i Hercegovine – jer to je jedno od najboljih mjesta za put između Istoka i Zapada. Istovremeno, loša strana takvog položaja je izloženost protoku ljudi, jer pridošlice nisu uvijek imali dobre namjere. Ali povijest nas uči da su evidentno prednosti prevagnule nad manama. Prvi ljudi koji se trajno naseljavaju na području koje je danas strogi centar Vinkovaca čine to prije 8300 godina i pripadaju starčevačkoj kulturi, prvim ljudima u ovim krajevima koji počinju obrađivati zemlju i dizati stalna naselja. Nasljeđuje ih druga i za Vinkovce vrlo bitna neolitička kultura, sopotska, jedna od dviju eponimskih kultura s područja Vinkovaca. Izmjenjuju se brojne kulture bakrenoga doba, iz kojih se svakako izdvaja vučedolska, koja je Vinkovcima u nasljeđe ostavila najstariji europski kalendar – »Orion«, zatim kulture brončanoga doba, među kojima i druga eponimska kultura, vinkovačka, a brončano doba nasljeđuju kulturni kompleksi starijeg i mlađeg željeznog doba.

Granice Cibala u odnosu na današnji grad

Vrijeme Rimskoga Carstva

Na ovo već slojevima bogato naselje rimski osvajači dolaze krajem 1. stoljeća pr. Kr. Po svemu sudeći, dolazi do suradnje lokalnog stanovništva s novim osvajačima, što je vidljivo u materijalnoj kulturi – po keramičkim oblicima čiji razvoj neprekinuto pratimo od latenskog razdoblja pa sve do 2. stoljeća. Suradnji usprkos, veliko utvrđeno keltsko naselje raseljeno je i osnovano je novo naselje s doseljenicima i domaćim stanovnicima, koje će nam ostati poznato kao *Cibalae*.

Ono prolazi svoj razvojni put kao i većina rimskih naselja koja se nalaze na povoljnim položajima i razvijaju se, rastu. O izgledu naselja na početku razvoja znamo malo, jer su kasniji slojevi uništili najmlađe. Status municipija dobiva za vladavine Hadrijana (114–137), kada nosi naziv *Municipium Aelium Cibalae*, a status kolonije za vladavine Septimija Severa (193–211) ili Karakale (198–217), i od tada nosi naziv *Colonia Aurelia Cibalae*. Grad svoj najveći procvat doživljava upravo u drugoj polovici 3. i u 4. stoljeću, pogotovo za careva iz valentinijanske dinastije. Spomenici nam svjedoče o gradskoj upravi, a brojne keramičarske peći o razvijenoj industriji keramičkih proizvoda. U istraživanjima iz 2008. pronađena je i staklarska peć iz 4. stoljeća, što samo potvrđuje lokalni industrijski i gospodarski značaj Cibala. Čini se da grad postupno odumire krajem 4. i početkom 5. stoljeća – to je sudbina koja pogađa mnoge gradove u regiji, pa i šire. Iako stanovnici nastavljaju živjeti na području grada, gradska uprava i infrastruktura prestaju funkcionirati. Možemo pretpostaviti da su na svom vrhuncu Cibale imale najviše 10.000 stanovnika, dok se u prosjeku ta brojka vjerojatnije kretala između 5 i 7 tisuća. Nakon Sirmija (Srijemska Mitrovica) i Murse (Osijek), Cibale su bile treći najveći grad u provinciji Druge Panonija (*Pannonia Secunda*). U prvoj polovici 3. stoljeća Cibale postaju i kršćansko sjedište te imaju svog biskupa, time i biskupiju. Ostala su nam sačuvana i dva važna imena, a radi se o Euzebiju i Polionu, cibalitanским mučenicima. Euzebije je bio biskup, a Polion pisar u biskupiji. Umrli su mučeničkom smrću za svoju vjeru, iako je Euzebije živio početkom 3., a Polion početkom 4. stoljeća. Objekt koji bi se mogao pripisati kršćanskom bogoslužju u Cibalama još nije pronađen, no svakako je morao postojati.

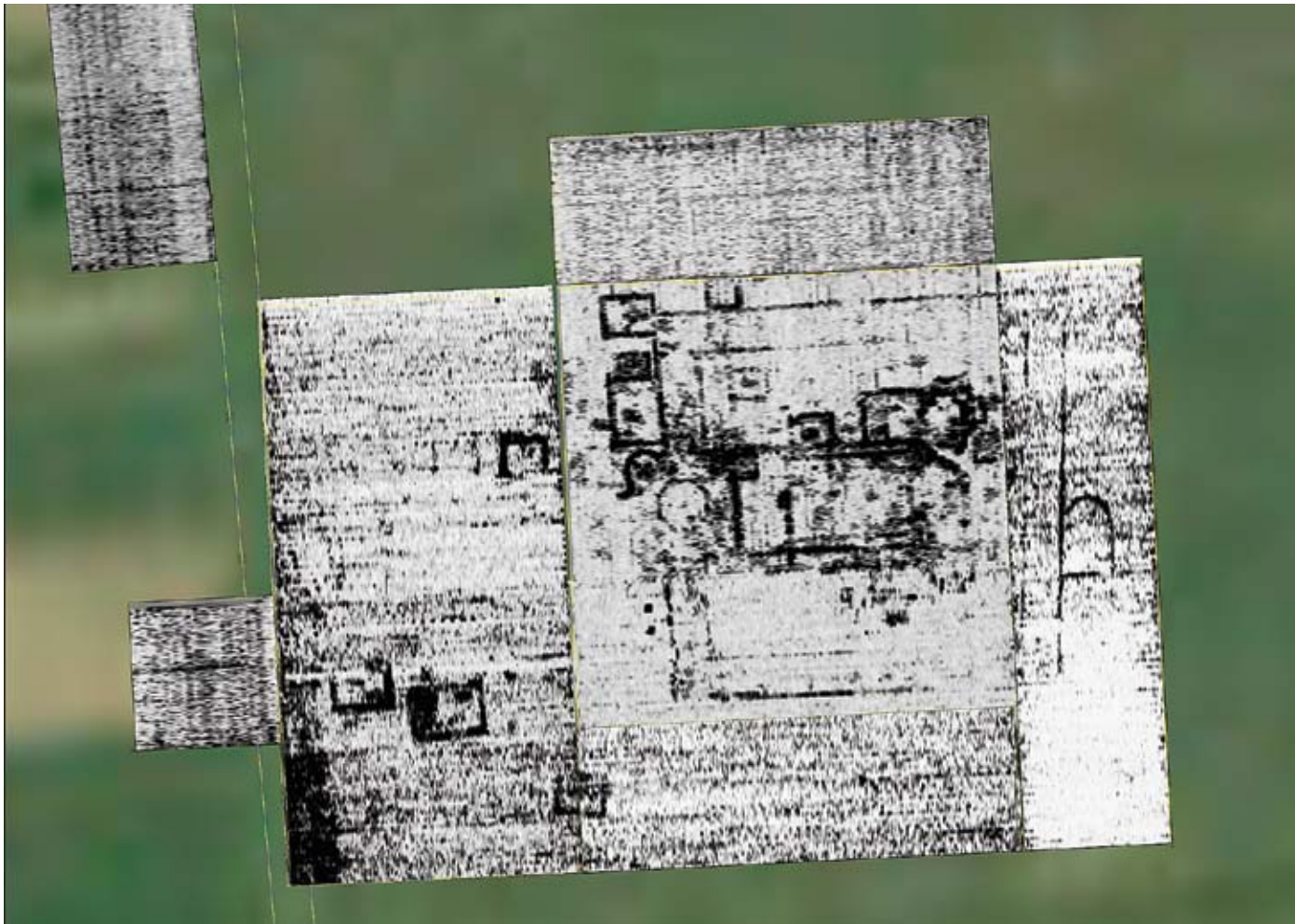
Povijest iskapanja na lokalitetu Kamenica

Kamenica se nalazi otprilike jednu rimsku milju od središta Cibala, što odgovara današnjem središtu Vinkovaca. Lokalitet spominje još Josip Brunšmid, Vinkovčanin, prvi školovani arheolog u Hrvatskoj, osnivač Odsjeka za arheologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i prvi ravnatelj Arheološkog muzeja u Zagrebu. Prvo istraživanje na Kamenici vrši dr. Vesna Šaranović Svetek 1968., no od tog nam je istraživanja, nažalost, ostala samo kratka objava s dvjema vrlo lošim fotografijama. Lokalitet je pobuđivao daljnje akademsko zanimanje arheologa jer se na osnovu slučajnih nalaza koji su dospjeli u muzej, a radi se o brojnim mramornim dijelovima crkvene opreme i ukrasa,

pretpostavljalo da se na Kamenici nalazi cemetirijalno-martirijalni ranokršćanski kompleks nastao na mjestu smrti jednog od dvaju cibalitanških mučenika, sv. Poliona, koji je spaljen jednu rimsku milju izvan Cibala 28. travnja 304. No, zanimanje je ostalo na razini akademske rasprave, bez provođenja dodatnih istraživanja koja bi potvrdila ili negirala postavljenu teoriju, a 1991. Domovinski rat zaustavlja svaku mogućnost bavljenja Kamenicom, jer se našla točno na crti razgraničenja. Ironično je da su rat i mine »posijane« na tom prostoru privremeno zaustavili devastaciju lokaliteta (jer su naime zaustavili svaku obradu zemlje i eventualnu gradnju). Nakon što je lokalitet krajem 2009. razminiran, arheolozi Gradskog muzeja Vinkovci prvi su put nakon mnogo godina mogli pristupiti Kamenici. Moram reći da je u potpunosti zaslužila svoje ime. Polje je doslovno popločano ulomcima kamena i opeke. Godine 2010. uslijedio je prvi dopis nadležnim tijelima da se pronađe rješenje kojim bi se zaustavila obrada zemlje, jer je svako oranje izazivalo novu devastaciju lokaliteta. Konzultacijama s prof. dr. Bojanom Djurićem s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani dobili smo potvrdu da se radi o lokalitetu od iznimne važnosti, jer je utvrdio da su neki od uzoraka mramora identični mramorima pronađenim pri istraživanju carske palače u Sirmiju (Srijemska Mitrovica), a drugi pripadaju mramorima mediteranskog tipa, koji su vrlo rijetki u ovim krajevima zbog visokih troškova transporta. No, pravo iznenađenje dogodilo se tek 2012.

Kako smo tijekom gotovo cijele 2011. godine bili angažirani na nekoliko velikih arheoloških istraživanja u Vinkovcima, nismo se dalje stigli baviti Kamenicom. Namjera nam je bila tražiti sredstva od Ministarstva kulture za provođenje neinvazivnih metoda arheološkog istraživanja, poput georadara, i time potvrditi postojanje ostataka objekta ispod zemlje, jer je postojala realna opasnost da je objekt oranjem uništen i da je sve što je pronađeno na površini samo razneseni materijal. Kako se zbog intenziteta i količine arheoloških istraživanja u Vinkovcima pojavila potreba za angažmanom privatnih arheoloških tvrtki (treba napomenuti da je gotovo 80% površine Vinkovaca zaštićena arheološka zona, što podrazumijeva arheološko istraživanje ili nadzor prije svake gradnje), jedna od njih je u opisu svojih djelatnosti imala navedeno i vršenje arheoloških istraživanja nedestruktivnim metodama. Među nedestruktivne metode arheološkog istraživanja spada i georadarska metoda. Georadar funkcionira tako da se antenama različite snage (koje se vuku preko lokaliteta) odašilju elektromagnetski impulsi, koji se odbijaju od diskontinuiteta u slojevima (jame, zidovi, temelji, itd.). Poznavanjem dielektrične konstante koja određuje brzinu širenja elektromagnetskih va-

Gotovo 80% površine Vinkovaca zaštićena je arheološka zona, što podrazumijeva arheološko istraživanje ili nadzor prije svake gradnje.

▲ Slika georadarske snimke i georadarske metode

lova u istraživanom mediju, vrijeme povratnih signala izraženo u nanosekundama može se pretvoriti u dužinske jedinice, odnosno dubine. U arheološkoj praksi to znači seriju tlocrta na odabranim dubinama. U nekim situacijama takvi prikazi indiciraju i različite građevinske faze, i to ako se faze odražavaju na različitim dubinama i smjeru arhitekture. S tvrtkom Geoarheo d.o.o. postignut je dogovor o suradnji i odlučili smo izvršiti probna snimanja. Prva sonda određena je na području najveće gustoće, a rezultat nas je doslovno ostavio bez riječi. Obradena slika pokazala je sjajno očuvane čvrste strukture (zidovi i temelji) s jasno prepoznatljivim tlocrtom crkve. Nakon početnog uzbuđenja, nastavljena su snimanja šireg područja, a s Ministarstvom kulture Republike Hrvatske postignut je dogovor o financiranju snimanja. Nakon nekoliko tjedana snimanja pred nama se ukazala slika golemog crkvenog kompleksa.

Veleban kompleks

Kompleks je impresivnih dimenzija i prostire se na više od 4000 m². Centralna građevina duga je oko 35 m, a široka je oko 15 m (usporedbe radi, današnja glavna župna crkva sv. Euzebi-

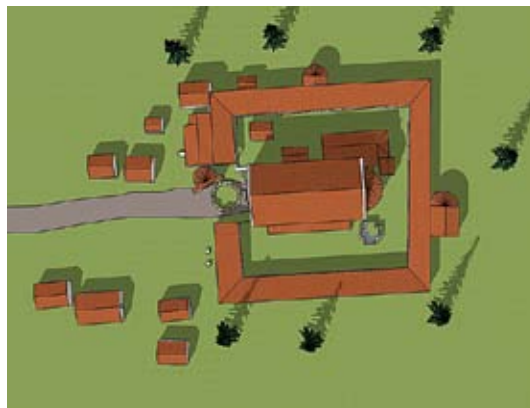
ja i Poliona u Vinkovcima duga je 40 m i široka 17 m). Unutar dvostrukog, vjerojatno natkrovljenog zida, osim bazilike, nalaze se još i dvije kapelice, osmerokutni baptisterij promjera 7 m, kao i više objekata još nepoznate namjene. Izvan zidova vidljive su četverokutne građevine koje su najvjerojatnije zidane grobnice.

Možemo sa sigurnošću tvrditi da se radi o uistinu velikom crkvenom kompleksu, međutim od te točke kreću pretpostavke koje će biti potvrđene ili opovrgnute istraživanjima. Što se datacije objekta tiče, vjerojatnost da je objekt izgrađen prije 313. i Milanskog edikta gotovo je nepostojeća. Na snimci je vidljivo da vjerojatno postoji više faza u gradnji, od kojih je posljednja najmonumentalnija. Položaj na kojem je objekt izgrađen vjerojatno je imao određen značaj cibalitanskoj kršćanskoj zajednici pa možemo pretpostaviti da se radi o mjestu na kojem je spaljen sv. Polion, koji je po *Passio Sancti Polionis* spaljen jednu rimsku milju izvan grada 28. travnja 304. Radi li se o položaju na kojem je već postojao kakav kršćanski objekt ili okuplja-lište, pa je time kazna bila dodatno naglašena, ili je pak riječ o prostoru gdje su se inače provodila smaknuća, otkrit će nam istraživanje. U svakom slučaju, prvi objekt sagrađen u sjećanje na sv. Poliona vjerojatno je bio nešto skromnijih di-

◀ Prijedlog idealne rekonstrukcije kompleksa na temelju trenutnih spoznaja

menzija, kao što je vidljivo po tragovima prethodnih gradnji na georadarskoj snimci, a veća i raskošnija nadogradnja uslijedila je kasnije. Postavlja se pitanje tko je mogao stajati iza gradnje i opremanja ovako velikog objekta. Po arheološkom materijalu vidljivo je da su Cibale bile imućna zajednica, bogata svim sirovinama potrebnim za dizanje ovakvog objekta, no problem predstavlja opremanje. Kao što je ranije već rečeno, objekt je bio vrlo raskošno opremljen raznim vrstama mramora, od kojih neke pripadaju mediteranskom a ne alpskom krugu (kao što je karakteristično za ove krajeve), a osim toga identične su tipovima mramora na carskoj palači u Sirmiju. Vrijednost i raskoš objekta dodatno naglašava činjenica da su dijelovi pronađenih mramornih ploča pripadali ukrašnoj tehnici poznatoj kao *opus sectile*. Za razliku od mozaika, koji se sastoji od malenih kamenih ili staklenih kocaka, tzv. tesera, u ovoj se tehnici rabe veći komadi mramora, stakla ili sličnih materijala, koji se režu u željene oblike i postavljaju na zidove ili podove. Motivi variraju od geometrijskih preko vegetabilnih do figuralnih, i ova je tehnika u razdoblju antike najskuplji način ukrašavanja prostora. Vjerojatnost da je neki lokalni veleposjednik mogao doći do tako ekskluzivnog materijala, pogotovo u kombinaciji s gore navedenom tehnikom ukrašavanja, vrlo je malena, pa nam kao druga mogućnost ostaje pretpostavka da je netko s carskoga dvora (ili s vrlo dobrim vezama s njim) pomogao u opremanju, pa i izgradnji objekta. Najlogičniji zaključak bio bi da se radi o Valentinijanu I. ili nekome njemu bliskom. Ovu pretpostavku dodatno podupire tlocrt, koji ima najviše sličnosti sa sjevernojadranskim krš-

◀ Pogled iz ptičje perspektive na idealnu rekonstrukciju ranokršćanskog kompleksa Kamenica

ćanskim kompleksima, kao i onima u sjevernoj Italiji. Ako bismo tražili usporedbu na području Hrvatske, iako iz nešto mlađeg razdoblja, najbolja paralela bi možda bila Eufrazijeva bazilika i pripadajući kompleks u Poreču, ili crkva sv. Marije Formoze u Puli. Ovdje treba napomenuti da je Mediolanum (Milano) bio jedan od gradova u kojima je stolovao Valentinijan I. Ostaje otvorena i mogućnost da se jedna od ranijih faza gradnje može dovesti u vezu s konstantinovskom dinastijom.

Daljnji potencijal nalazišta uistinu je golem. Počevši od arhitektonske vrijednosti objekta, otvara se nevjerojatna prilika za dobivanje uvida u presjek života stanovnika Cibala 4. stoljeća, od najbogatijih do najsiromašnijih (barem onih kršćanskog opredjeljenja). Kako je na snimci i kroz prethodna probna istraživanja vidljivo da se u samoj crkvi i bližoj okolici nalaze brojne grobnice, istraživanjem tih grobnica dobit ćemo sliku o najistaknutijim članovima društva koji su zaslužili takav ukop. Kako se budemo udaljava-

Otkriveni crkveni kompleks može se usporediti s Eufrazijevom bazilikom i pripadajućim joj kompleksom u Poreču, odnosno s crkvom sv. Marije Formoze u Puli.

Početak sustavnog istraživanja Kamenice predviđa se 2014. godine, nakon što 2013. budu izvršena probna istraživanja koja će pomoći procijeniti stanje očuvanosti arhitekture i bolje strukturiranje troškova istraživanja.

li od kompleksa, tako ćemo nailaziti na grobove siromašnijih i manje istaknutih članova zajednice, jer rekognosciranja okolice kompleksa pokazuju postojanje grobova i na udaljenosti od preko stotinu metara. Analize ljudskih ostataka, antropološke ali i one u suradnji s prirodnim znanostima, pružit će nam dragocjene podatke o tome kako je živio dio populacije 4. stoljeća, čime su se hranili, čime su se bavili, jesu li lokalnog podrijetla ili su doseljenici, od čega su bolovali te od čega su i u kojoj dobi umirali.

Zahvaljujući razvoju znanosti i multidisciplinarnoj suradnji, količina podataka koja se može dobiti iz ljudskih ostataka, ali i ostalog arheološkog materijala, uistinu je nevjerojatna. Što se ostalog arheološkog materijala tiče, kompleks je nesumnjivo pljačkan pa je vjerojatnost pronalaska nedernutih grobnica ili drugih objekata malena, ali i ostatci su nam vrlo dragocjeni (počevši od raznih natpisa, koji su prvorazredni izvor podataka, pa preko raznog pokretnog metalnog i keramičkog materijala, pa sve do crkvenog namještaja i opreme). Istraživanja cijeloga kompleksa bit će dugotrajna i trajat će barem jedno desetljeće, uvelike ovisеći o priljevu sredstava, u čemu se nadamo iskoristiti i fondove Europske unije, a ne samo Ministarstva kulture, Županije vukovarsko-srijemske i Grada Vinkovaca. Namjera nam je u istraživanje uključiti i domaće i strane stručnjake, jer u Hrvatskoj, nažalost, ne postoji dovoljan broj stručnjaka specijaliziranih za određena područja, a osim toga ovaj lokalitet ima međunarodnu važnost, ne samo nacionalnu.

Iznenadjenje: ostava srebrnog posuđa

Jedna od ljepota arheologije je i nemogućnost točnog predviđanja onoga što će biti otkriveno kada bilo koje istraživanje krene. Izvrstan primjer toga pravila također potječe iz Vinkovaca, a radi se o ostavi srebrnog posuđa, također pronađenoj ove (2012) godine, prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja.¹ Iako se radi samo o pretpostavci, otvorena je mogućnost povezivanja obaju nalaza s obitelji Valentinijana I. (364–375) i Valensa (364–378), dvaju rimskih careva rođenih u Cibalama i jedinih careva rođenih na području današnje Hrvatske. Njihov otac Gracijan, također rođen u Cibalama, ostvario je impresivnu vojnu karijeru (Gracijan postaje jedan od časnika elitne vojne postrojbe *protectores domestici*, jedinice iz koje su se regrutirali budućí najviši zapovjednici, te dobiva dužnost *comes Africae*). Titula *comes* dodjeljuje se od Konstan-

tinova vremena i označava vojne zapovjednike ili upravitelje provincija, a prevodi se kao »grof«. U Gracijanovu se slučaju radi o položaju vojnog zapovjednika pokretnih postrojbi koje nisu bile smještene u trajnim legijskim logorima. S dužnosti odstupa zbog optužbi za pronevjeru, negdje prije 337. godine. Sljedeća dužnost koju obnaša je *comes rei Militaris*, ali ovaj put u Britaniji. Na ovaj položaj dolazi 343. i na njemu ostaje do 351., kada biva časno otpušten te se vraća u Cibale. I iz izvora nam je poznato da su imali velike posjede u okolici Cibala. Upravo je upravljanje tim posjedima bilo jedan od izvora poruge i nepovjerenja aristokracije istočnoga dijela Carstva prema Valensu (364–378), ali istovremeno mu je to iskustvo omogućilo uspostavljanje učinkovitog administrativnog aparata, kao i donošenje vrlo naprednih zakona i propisa, pogotovo onih vezanih uz poljoprivredu (jedan od stupova rimskog društva). Arheološka istraživanja u Vinkovcima, pogotovo posljednjih godina, potvrđuju procvat Cibala u 4. stoljeću, a pogotovo u drugoj polovici, kada je vidljiv utjecaj dolaska Valentinijana I. i Valensa na čelo Carstva, osobito u obnovi i proširenju javnih objekata. No, jesu li uistinu ostava i Kamenica povezane s ovom carskom dinastijom, potvrdit će tek daljnje istraživanje.

Početak sustavnog istraživanja Kamenice predviđa se 2014. godine, nakon što 2013. budu izvršena probna istraživanja koja će pomoći procijeniti stanje očuvanosti arhitekture (georadar očitava zidane strukture do dubine od 0,5 m pa do 2,5 m) i bolje strukturiranje troškova istraživanja. Konačni cilj višegodišnjih istraživanja je izgradnja arheološkog parka, u kojem će *in situ* ili potpunom rekonstrukcijom biti predstavljeni rezultati, ovisno o nalazima i stanju građevina.² Arheologija se dobrim dijelom financira javnim sredstvima i apsolutno je dužna kroz predstavljanje rezultata istraživanja vratiti uložena sredstva. Gledajući širu sliku, realizacijom ovog istraživanja i izgradnjom arheološkog parka Sopot na istoimenom neolitičkom lokalitetu kod Vinkovaca te povratkom srebrne ostave nakon konzervacije i čišćenja, Vinkovci imaju potencijal postati jednim od najvažnijih mjesta »arheološkog turizma« u Hrvatskoj, što apsolutno zaslužuju. ↩

¹ Više o ostavi u tekstu Dina Milinovića.

² Kao primjere dvaju pristupa izdvojio bih parkove Carnuntum u Austriji (www.carnuntum.co.at) i Xanten u Njemačkoj (www.apx.lvr.de/archaeologischerpark).

Dino Milinović

KASNOANTIČKA OSTAVA U VINKOVACIMA

Nalaz ostave iz Vinkovaca mogao bi predstavljati jedno od svjedočanstava nasilnog i tragičnog kraja rimskoga života u provinciji Panoniji.

Kada razmišljamo o antičkim korijenima hrvatske baštine ili o najznačajnijim spomenicima toga razdoblja, asocijacije su gotovo uvijek vezane uz priobalni dio Hrvatske i tamošnje spomenike. Među njima se, dakako, monumentalnošću ističu Dioklecijanova palača ili pulski amfiteatar, ali pritom ne smijemo zaboraviti i sve one znamenitosti koje danas najsigurnije i najpotpunije upoznajemo po brojnim arheološkim muzejima, među kojima je onaj u Splitu prvorzedan, ne samo zbog toga što je riječ o najstarijem arheološkom muzeju u ovom dijelu Europe, već i zato što bogatstvom predmeta i sadržaja, podrijetlom ponajviše iz nedaleke Salone, nadilazi sve ostale. Pojedinačni spektakularni nalazi, kao što je helenistički brončani atlet – znan kao »Hrvatski apoksiomen«, nađen u moru kraj Malog Lošinja – ili niz kipova iz carskog svetišta u Vidu kod Metkovića (antička Narona), također su najčešće vezani uz primorsku Hrvatsku i ukazuju na ulogu Jadranskog mora kao poveznice istočnog i zapadnog Mediterana. Za sve to vrijeme, spomenici antičkoga doba u kontinentalnom pojasu Hrvatske – području između rijeka Save, Drave i Dunava, koje je u vrijeme Rimskog Carstva bilo organizirano u pokrajinu Panoniju (koja je s vremenom doživjela daljnje podjele, tako da je zapadni dio Slavonije postao Panoni-

ja Savija, a istočni dio Druga Panonija) – nisu se uspijevali izboriti za jednaku pažnju, a javnosti su najčešće promicala vrijedna i sustavna istraživanja na lokalitetima bivših rimskih gradova. Neki od njih imali su povlašteni status koloni-

▲
Vinkovci, Duga ulica 26
(fotografija: Geoarheo d.o.o.)

▲
Nalazište ostave unutar antičkih
Cibala

Nedavni nalaz ostave s predmetima od srebra iz antičkih Cibala, te najave novih nalaza na istom lokalitetu, u potpunosti mijenjaju dosadašnju sliku i, zahvaljujući izvanrednom odazivu javnosti, otvaraju vrata drukčijem sagledavanju prostora Slavonije u okviru povijesti Rimskoga Carstva, preciznije, kasnoga Rimskog Carstva.

je, npr. Osijek (Mursa), Sisak (Siscia) i Vinkovci (Cibalae), što je ujedno značilo i urbanistički razvitak tipičan za rimske gradove i sve što su oni donijeli kao napredak u osvojenim zemljama; od cesta, vodovoda i terma, do uspostave čvrste administrativne i upravne organizacije. U prilog prepoznatljivosti antičke baštine ovoga područja nisu išle ni povijesne, niti neke druge okolnosti; od građevnog materijala koji dominira na kontinentu (drvo i opeka, dok na obali prevladava kamen), pa do povijesti istraživanja (Dalmacija je već od 18. stoljeća meta europskih istraživača poput Venecijanca Farlattija i Škota Adama) i sustavnih konzervatorskih zahvata, koji su dijelom posljedica administrativnog ustroja Austro-Ugarske Monarhije, kada je Dalmacija bila pod neposrednom upravom Beča. Posljednji nalazi na području Vinkovaca ukazuju na to da je nužno usmjeriti našu pažnju i pažnju javnosti prema dosad zapostavljenom području te dati dodatni poticaj marljivim timovima arheologa koji godinama samozatajno rade na otkrivanju zaboravljene i zakopane prošlosti.¹

Možda bismo ovu priču trebali započeti otkrićem koje je izazvalo veliki interes javnosti prije više od dvadeset godina, a ticalo se četrnaest srebrnih predmeta iz vremena kasnoga Rimskog Carstva, koji su se našli na dražbi u aukcijskoj kući Sotheby's u New Yorku i čija je vrijednost tada bila procijenjena na oko 200 milijuna dolara. Sve nas to ne bi u toj mjeri zanimalo – premda nikada prije nije zabilježen nalaz rimske srebrnine tako velike vrijednosti – da se među državama koje su potraživale povratak arheološkog blaga nisu javile Mađarska i tadašnja Jugoslavija (a potom samostalna Hrvatska),

¹ Zahvaljujem arheologu Hrvoju Vuliću iz Arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci na susretljivosti i pomoći pri pisanju ovog priloga.

nastojeći dokazati da predmeti potječu s njihova područja.² Sudski proces okončan je tako što je blago ostalo u posjedu vlasnika (Markiz od Northamptona), koji nikada nije otkrio pod kojim je okolnostima nabavio predmete. Nakon što se javnost umorila od brojnih osvrta u novinama, koji su se najvećim dijelom bavili nagađanjima o identitetu krijumčara a manje njegovom povijesnom i umjetničkom vrijednošću, interes za Seusovo blago (nazvano tako prema najvećem i najljepšem predmetu u kolekciji) je jenjao, dobrim dijelom i zbog toga što prethodna istraživanja na tlu Hrvatske nisu mogla potkrijepiti zahtjev za povratom nikakvim nalazom slične vrijednosti. U osvit nadolazećeg Domovinskoga rata, čitava je priča pospremljena u ladicu fantastike, premda se i dalje s vremena na vrijeme pojavljuje u medijima.³ Srećom, nedavni nalaz ostave s predmetima od srebra iz antičkih Cibala, te najave novih nalaza na istom lokalitetu, u potpunosti mijenjaju dosadašnju sliku i, zahvaljujući izvanrednom odazivu javnosti, otvaraju vrata drukčijem sagledavanju prostora Slavonije u okviru povijesti Rimskoga Carstva, preciznije, kasnoga Rimskog Carstva.

Slavonija u doba kasnoga Rimskog Carstva

Ako je ispočetka povijest antike u našim krajevima najvećim dijelom vezana uz priobalni pojas i zaleđe (gdje se rimska vlast efektivno konstituirala tek tijekom 1. stoljeća nakon Krista), tijekom 2. stoljeća u Rimskom Carstvu događaju se brojne promjene, koje utječu na ustroj i budućnost države. Jedna od glavnih promjena jest porast važnosti pokrajina u odnosu na Rim i Italiju. Najvažnije pokrajine ujedno su one koje su bitne za obranu i opstanak Carstva. Nakon što je za vladavine Marka Aurelija (161–180), »naj-sretnijeg razdoblja u ljudskoj povijesti«, kako je to razdoblje opisao engleski povjesničar Edward Gibbon, završio dugi period mira (*Pax Romana*), a germanska i sarmatska plemena poharala sjevernu Italiju, pažnja careva sve se više usmje-

² Posebno je pritom uporna bila nedavno preminula Vesna Girardi Jurkić, prva ministrica kulture u neovisnoj Hrvatskoj, kojoj i ovim člankom želimo odati priznanje za sve što je učinila za kulturnu baštinu naše zemlje.

³ Takva situacija može iznenaditi, ali ne mora čuditi; dok su nalazi dragocjenih predmeta iz vremena Rima na zapadu Europe najvećim dijelom dospjeli u posjede nacionalnih muzeja, dotle su nalazi u Hrvatskoj često bili žrtva ilegalne trgovine i završavali preko granice. Jedna je od najpoučnijih takvih priča, srećom sretnog završetka, ona o krađi bjelokosnog plenarija iz riznice Zagrebačke katedrale, koji je nakon prodaje muzeju u Clevelandu u SAD-u 1937. ipak bio vraćen u Zagreb.

rava na dugu granicu koja se prostire uz Dunav, od njegova izvora do Crnoga mora. To je područje koje osigurava kontinentalnu povezanost Italije s Grčkom i bogatim pokrajinama na istoku. Premreženost ovog područja gradovima, naseljima, vojnim utvrdama i cestovnom mrežom dokazuje njegovu sve veću važnost. Uskoro će, zbog potreba obrane i kontrole nad vojskom, najčešća boravišta careva postati gradovi uz granice, posljedica čega je i izrastanje antičkoga Sirmija (lat. *Sirmium*, današnja Srijemska Mitrovica) u status carskoga grada, opremljenog za produljene boravke careva, koji odavde vode operacije na najosjetljivijem dijelu dunavskoga limesa. Blizina Sirmija s jedne strane, te Siscije, u kojoj će u 3. stoljeću biti smještena državna kovnica novca, značila je i procvat za gradove na području današnje Slavonije. Doista, čini se da se u to doba, usprkos blizini granice i stalnih prijetnji provala, »Panonija preobrazila u jednu od najplodnijih rimskih pokrajina s obiljem raznovrsne, iskoristive zemlje«, kako kaže povjesničar Hrvoje Gračanin. Pojačavanja limesa odnosno briga za sigurnost Carstva, bez obzira na povremene neuspjehe, zasigurno je stvorila uvjete za novi razvitak ovoga područja, što osim urbanih središta uključuje i imanja velikih zemljoposjednika, koja predstavljaju ekonomsku kralježnicu Carstva. Iz ove lokalne aristokracije, koja je velikim dijelom potekla iz romaniziranog starosjedičkog stanovništva, naposljetku se regrutiraju i rimski carevi. Upravo iz Cibala dolazi Valentinijan (364–375), koji zajedno s bratom Valentom (364–378) upravlja zapadnim, odnosno istočnim dijelom Carstva. Valentinijan će ostati zapamćen po brizi za sigurnost i održavanje granica, a posebno, kako navodi Amijan Marcellin, po vjerskoj toleranciji koja u ovom razdoblju garantira manje-više uspješni suživot tradicionalnih vjernika (pogana) i sve brojnijih i utjecajnijih kršćana.

Isti razlozi koji su doveli do ekonomskog razvitka ovog dijela rimske države, naposljetku su bili i glavni uzroci njegova propadanja. Postupno opadanje vojne moći Carstva, koja je jedina mogla garantirati mir na tako širokom području, dovelo je do toga da upravo ovdje, ubrzo po smrti Valentinijana, započne Velika seoba naroda. Invazija Gota, koji su 378. porazili i ubili Valenta u dramatičnoj bitci kod Hadrianopola u Trakiji, širom je otvorila vrata upadima i svih ostalih naroda s one strane Dunava; usprkos kraćim razdobljima mira i oporavka, ponovljene provale zabilježene su 380., 395., 401. i 405. godine, da bi rimska uprava u Panoniji efektivno prestala djelovati do polovice 5. stoljeća. Nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, Bizant uspijeva držati Sirmij kao isturenu utvrdnu na ugroženoj granici sve do 582., ali Panonija je dotad već postala »ničijom zemljom«, gdje su se

na vlasti izmjenjivali različiti narodi, od Huna i Gota do Gepida, te naposljetku Avara i Slavena.

▲ Duga ulica, jama u kojoj je pronađena ostava (fotografija: Georheo d.o.o.)

Kraj rimske vlasti u Slavoniji

Posljednjih se desetljeća u povijesnim znanostima ustalilo tumačenje koje kraj antičke (helenističko-rimske) civilizacije vidi kao povijesni proces nalik akulturaciji, postupno miješanje i stapanje romaniziranog stanovništva i novopridošlih naroda. Bez sumnje ne treba inzistirati isključivo na dramatičnim epizodama (kao što je gore spomenuti poraz kod Hadrianopola, od kojega se rimska vojska nije nikada oporavila), ratovima i pustošenjima, no teško se oteti dojamu da su se propast rimske civilizacije i nastanak srednjovjekovne Europe odigrali pod itekako nasilnim okolnostima, na što upućuju brojni tragovi diljem Carstva. Jedno posebno dojmljivo svjedočanstvo je opeka nađena u Sirmiju, na kojoj je netko u vrijeme avarske opsade 582. urezao molitvu: *Kriste Gospođe, pomози gradu, odbij Avarina i čuvaj Romaniju i onoga koji je ovo napisao*. U Saloni je pak pronađen nadgrobni natpis opatice Ivane iz 612. (IOHANNA SERMENSES), koja je vjerojatno utekla iz Sirmija pred Avarima i Slavenima, da bi u Saloni, možda još za života, dočekala iste te osvajače. Suvremena povijest doduše dovodi u pitanje tradicionalnu godinu rušenja Salone (614) i umjesto nasilnoga kraja dalmatinske metropole predlaže ekonomsko odumiranje i postupni prijelaz stanovništva u Spalatum, gdje su se nastanili unutar zidova Dioklecijanove palače. No, misija opata Martina u Dalmaciji 641., kada od osvajača otkupljuje zarobljenike i odnosi u Rim svete moći lokalnih mučenika koje su pohranjene u Sv. Ivanu Leterskom, rječito govori o neodrživosti kontinuiteta antičkog života izvan utvrđenih primorskih

Pitanja o podrijetlu predmeta, njihovim vlasnicima, o izradi i svrsi ostaju velikim dijelom neodgovorena. Samo bolje poznavanje konteksta nalaza može nam pomoći pobliže odrediti je li riječ o službenom carskom poklonu, kakvi su u kasnome Rimskom Carstvu bili uobičajeni (Seusovo blago, ili barem srebrni pladanj, nesumnjivo je takva donacija), ili je pak riječ o posjedu bogate obitelji, prikupljanom generacijama.

Najreprezentativniji primjeri iz vinkovačke ostave ukrašeni su figuralnim scenama: jedan po sredini ima medaljon s prikazom pastira sa stadom ovaca u krajoliku u kojemu se ističe građevina nalik bazilici, a drugi jahača na konju u lovu na divlje životinje i u obrubu maske koje asociraju na dionizijski sadržaj.

Vinkovačka ostava predstavlja izvanredan nalaz koji se po broju predmeta i njihovoj vrijednosti približava najznačajnijim nalazima kasnoantičkog srebra na tlu Europe.

Srebrni predmeti nađeni u Dugoj ulici (fotografija: D. Bota)

gradova. Suživot je u ovim prvim stoljećima nakon sloma Carstva ipak, čini se, dugo vremena bio teško ostvariv.

Čemu povijesni uvod i čemu digresija o propasti Rimskoga Carstva? To je stoga što se najčešće podrazumijeva da upravo nalazi ostava u kojima dominiraju novac, predmeti od zlata ili srebrno posuđe ukazuju na dramatične okolnosti pod kojima se vlasnici takvih predmeta mogu odlučiti na skrivanje svojih dragocjenosti. Činjenica da ih više nisu bili u mogućnosti povratiti govori tomu u prilog. Uostalom, rasprostranjenost poznatih ostava velikim se dijelom podudara s razdobljima ratova i invazija, pa su tako, primjerice, nalazi ostava iz 3. stoljeća koncentrirani u Galiji i uzduž Rajne (gdje su zabilježene velike provale Germana 233. i 275. godine), a oni iz 4. i 5. stoljeća poglavito u Velikoj Britaniji i na donjem Dunavu, gdje su pustošenja tijekom Velike seobe naroda bila posebno velika. Sukladno tome, nalaz ostave iz Vinkovaca mogao bi predstavljati jedno od svjedočanstava nasilnog i tragičnog kraja rimskoga života u provinciji Panoniji krajem 4. ili početkom 5. stoljeća.

Nije sve, dakako, tako jednostavno. Veliki broj ostava u Galiji iz 3. stoljeća možda govori o invazijama i teškim vremenima za lokalno stanovništvo, ali i o tome da je srebrno posuđe, koje je najvećim dijelom lokalne proizvodnje, bilo posebno popularno i rašireno baš u toj pokrajini Carstva. Neophodno je prepoznati specifični društveni kontekst koji određuje »psihologiju ostave«, pri čemu lokalni običaji mogu odigrati važnu ulogu. Iz bogatih pokrajina u Sjevernoj Africi gotovo da i nema nalaza ostava; pa ipak je srebrno posuđe bilo u toj mjeri rašireno da jedan životopisac sv. Augustina (biskupa u sjevernoafričkom Hiponu), ističući njegovu skromnost, navodi kako je ovaj od srebrnog pribora za jelo upotrebljavao samo žlice. Isto je i na istoku Carstva, gdje, usprkos čestim ratovima s tradicionalnim neprijateljima Rima – Partima i Sasanidima – ostave gotovo da i nisu poznate sve do 6. stoljeća. To ne može biti isključivo posljedica slabije istraženosti, kao što ni koncentraciju nalaza na sjeveru Carstva, u Britaniji, ne možemo objasniti samo bogatijom arheološkom tradicijom, tim više što u ovoj pokrajini nije zabilježena niti jedna radionica srebra.

Arheologija ostaje od presudnoga značaja za odgovore na pitanja koja nam nameću nalazi ostava. Jedna od najljepših, ona iz Mildenhalla u Engleskoj, nađena je 1942. u blizini tako skromne arhitekture da je ne možemo povezati s vlasnicima ostave, što govori u prilog ukupu u okolnostima nužde. S druge strane, bogatstvo nalaza u tom dijelu Engleske (većinom skromnijih predmeta od bakra, ali oni oponašaju one izrađene od srebra), predstavlja prepoznatljiv i teško objašnjiv obrazac, koji možda upu-

čuje i na specifične lokalne običaje, vezane uz kulturu stola. Ostava s lokaliteta Traprain Law u Škotskoj sastoji se od brojnih komada srebrnog posuđa, koji su međutim razrezani i sugeriraju akumulirani plijen iz pljačkaških pohoda te komadanje predmeta radi lakše podjele ili prodaje. Česti su nalazi u grobovima, među kojima se ističe brodski ukop poglavice u mjestu Sutton Hoo u Engleskoj, kao i pojedinačni nalazi u rijeckama i potocima, koji sugeriraju određene ritualne radnje. Samo bolje poznavanje konteksta nalaza može nam pomoći pobliže detektirati je li riječ o slučajnom ukupu, o pohrani skupocjene obiteljske imovine u neku vrstu sefa (»stanovnici grada ne zakapaju stvari, oni imaju sefove u bankama«) ili pak o predmetima koji su mogli pripadati kakvom hramu ili vjerskoj zajednici, kao što je to slučaj s ostavom iz Water Newtona, također u Engleskoj, gdje natpisi na predmetima ukazuju na njihovu ulogu u kršćanskoj liturgiji. Da su kršćanske zajednice zarana posjedovale predmete od srebra otkriva i popis konfisciranih dobara u vrijeme velikih progona 303. godine: tako su u Cirti (Sj. Afrika), u ne posebno značajnom svetištu, rimske vlasti zaplijenile veći broj kaleža i drugih predmeta od srebra.

Dok nalaz ostave u Vinkovcima može, čini se, potvrditi da je do skrivanja došlo pod dramatičnim okolnostima (tijekom jedne od provala barbara nakon 375. godine), većina drugih nalaza ne govori nam pobliže što se doista dogodilo, pa samim time i pitanja o podrijetlu predmeta, njihovim vlasnicima, o izradi i svrsi ostaju velikim dijelom neodgovorena. Je li riječ o službenom carskom poklonu, kakvi su u kasnome Rimskom Carstvu bili uobičajeni (Seusovo blago, ili barem srebrni pladanj, nesumnjivo je takva donacija), ili je pak riječ o posjedu bogate obitelji, prikupljanom generacijama. Na takva pitanja nemoguće je odgovoriti bez poznavanja izvornog arheološkog konteksta; primjerice, za Seusovo blago znamo jedino da je bilo pohranjeno u bakrenom kotlu i sakriveno (hrvatska strana na sudskom procesu u New Yorku tvrdila je da je ono bilo pohranjeno u Istri), dok o mogućem vlasniku ili podrijetlu blaga možemo samo nagađati na temelju formalne analize predmeta.

Vrijednost, namjena i podrijetlo vinkovačke ostave

Što dakle možemo pobliže reći o vinkovačkoj ostavi, osim da je skrivanje vjerojatno nastupilo u nekom dramatičnom trenutku za sudbinu grada i vlasnika srebra? Ostava se sastoji od čitavog niza predmeta od srebra, uključujući zdjele i tanjure, vrčeve, čaše, svjetiljke, žlice... Takav popis ne pokazuje znakove slučajne akumulaci-

Premda su sva nagađanja o prirodi vinkovačke ostave prije detaljne analize i restauracije svih pronađenih predmeta nezahvalna, čini se da smijemo govoriti o obiteljskom servisu za stol. Težina i broj predmeta koji otprilike odgovaraju ostavi iz Mildenhalla u Engleskoj upućuju na to da je i ovdje riječ o samo jednom, ali zato prilično potpunom servisu.

je, kakva je tipična za plijen iz pljačke; budući da nema nikakvih pokazatelja o kulturnoj upotrebi, niti predmeta koji bi bili uobičajeni zavjetni pokloni u svetištima (kakvi su, recimo, zlatni listići u ostavi iz Water Newtona), možemo otkloniti i mogućnost da je riječ o hramskom blagu ili predmetima korištenima u kršćanskoj liturgiji. Težina svih predmeta, od kojih su mnogi znatno oštećeni, iznosi 36 kilograma. Većina njih nije ukrašena; na nekima se javljaju geometrijski ukrasi u tehnici *niella*, urezivanje i graviranje, s motivom bisernog niza i astragala u obrubu, što je sve tipično za 4. stoljeće. Samo najrepresenzativniji primjeri iz ostave ukrašeni su figuralnim scenama: jedan po sredini ima medaljon s prikazom pastira sa stadom ovaca u krajoliku u kojemu se ističe građevina nalik bazilici, a drugi jahača na konju u lovu na divlje životinje i u obrubu kazališne maske koje asociraju na dijonizijski sadržaj. Naposljetku, jedini natpis na jednom od predmeta (ANTONINVS FECIT AQVILA) spominje ime majstora Antonina iz Akvileje. Nije isključeno da se pri restauraciji predmeta pojave i drugi natpisi, kao imena vlasnika ili oznake težine. Daljnja analiza predmeta iz ostave pokazat će i kvalitetu srebra, koja je u slučaju najpoznatijih ostava vrlo visoka, oko 94-96% čistoće.

Kolika je vrijednost vinkovačkoga nalaza? Što se broja predmeta tiče, u ostavi je zasad identificirano njih 48, a to je znatno manje od poznatog nalaza iz Kaiseraugsta u Švicarskoj (270 predmeta), no nešto više od broja predmeta iz ostava u Mildenhallu (34) i Water Newtonu (29), te znatno više od 14 predmeta koji čine Seusovo blago ili pak 9 predmeta tzv. »Münchenskoga blaga«. Težina svih predmeta iz vinkovačke ostave iznosi 36 kilograma, što je dvadesetak kilograma manje od Kaiseraugsta, ali usporedivo s ostavom iz Mildenhalla. Da vrijednost pojedine ostave ne mora biti proporcionalna broju predmeta zorno potvrđuje činjenica da predmeti Seusova blaga zajedno teže više od Kaiseraugsta i Mildenhalla zajedno; među njima se ističe »Seusov pladanj«, koji ima 70 cm u promjeru i teži desetak kila (od njega je teži jedino Teodozijevo misorij u Madridu, koji ima promjer od 74 cm i 15,3 kg). Posebna vrijednost ostave u Mildenhallu je tzv. »Oceanov pladanj« (60 cm u promjeru i 8,2 kg), a one u Kaiseraugstu »Ahilejev pladanj«, koji ima promjer od 53 cm i teži 4,6 kg. Najveći predmet iz ostave u Vinkovcima je pladanj s prikazom pastira, s promjerom od preko 70 cm, što ga čini jednim od najvećih dosad poznatih primjera, a tek će restauracija pokazati je li i najveći. Njegova težina ipak je manja od »Seusova« i od »Oceanova pladnja« te iznosi nešto više od 6 kg.

Ako i nije toliko bogata ukrasnim detaljima i figuralnim prikazima kao neke od spomenu-

tih ostava, vinkovačka ostava predstavlja izvanredan nalaz koji se po broju predmeta i njihovoj vrijednosti približava najznačajnijim nalazima kasnoantičkog srebra na tlu Europe. Autentičnost nalaza i poznati arheološki kontekst, usprkos teškoćama interpretacije, daju vinkovačkoj ostavi posebnu vrijednost, koja se ogleda i u činjenici da nijedna ostava do danas nije nađena u kontekstu rimske vile, gdje bismo je, s obzirom na vjerojatne vlasnike, najprije očekivali.⁴ Sumnje su se pojavile i u slučaju neobično dobro očuvane ostave iz Mildenhalla, ali čak i da one nisu opravdane, tu ostavu je teško povezati sa skromnom arhitekturom rimske kuće u blizini koje je nađena. Dodatna istraživanja na antičkom lokalitetu u Vinkovcima, gdje su već najavljena nova zanimljiva otkrića, možda će upotpuniti sliku o mjestu nalaza ostave i pružiti dodatne informacije o njezinim mogućim vlasnicima.

Namjena i vlasnici ostave

Ne moramo biti posebno pronicljivi da bismo skupocjene predmete od srebra povezali s najbogatijim slojem rimskoga društva, a to mogu biti samo veliki zemljoposjednici, odnosno senatorska aristokracija, ili članovi carske ad-

Datiranje vinkovačke ostave bilo bi puno jednostavnije da je uz ostavu pronađen i novac, koji je najsigurniji pokazatelj vremena zakopavanja, no već i letimičan pogled na bolje očuvane predmete, kao i rijetke figuralne prikaze, govori nam da je riječ o 4. stoljeću.

Posuda s potpisom majstora Antonina iz Akvileje

⁴ Istraživanje prilikom kojeg je otkrivena ostava vršeno je 2 metra od pozicije na kojoj su istraživanja provedena još 1976./1977. Na objema lokacijama kasnoantički sloj je devastiran pa nije moguće točnije odrediti namjenu objekta u koji je ostava bila ukopana.

► Seusov pladanj, središnji medaljon

Prizor otmjene gozbe u prirodi na središnjem medaljonu Seusova pladnja pomaže nam zamisliti kako je izgledao aristratski objed u prisutnosti prijatelja i pratilaca, na obali rijeke bogate ribom, pod platnom sjenicom, dok sluge užurbano pripremaju i poslužuju jelo i piće.

Seusov pladanj, znak krizmona u natpisu

ministracije i vojni zapovjednici. Premda su sva nagađanja o prirodi vinkovačke ostave prije detaljne analize i restauracije svih pronađenih predmeta nezahvalna, čini se da smijemo govoriti o obiteljskom servisu za stol. Poznati servisi, a njih je prema Stefanie Martin-Kilcher na čitavom području Rimskoga Carstva nađeno tek nešto više od 15 (za razdoblje 4-5. stoljeća), obično sadrže posude i pribor za jelo i piće, s time da su osnovni predmeti servisa veliki pladnjevi, zdjele i tanjuri. Kako znati je li riječ o jednom servisu ili pak, možda, o više njih? Čini se da svaki servis u prosjeku sadrži deset do petnaest većih posuda (zdjela), među kojima je obično samo jedna kanelirana. U Kaiseraugstu broj nađenih posuda iznosi 20 (između više od 270 predmeta), što bi sugeriralo samo dva servisa, a 14 posuda iz Mildenhalla (uz 13 žlica) ukazuje pak na jedan jedini. Mildenhall bi prema takvoj računici bio i jedini pravi servis u ostavama nađenim na tlu Britanije, no Kenneth Painter misli da bi se od ostataka 101 posude pronađene na lokalitetu Traprain Law moglo rekonstruirati još pet do deset prosječnih servisa, i nagađa da je u 4. stoljeću u Britaniji možda dvadesetak velikih zemljoposjedničkih obitelji posjedovalo srebrne servise za stol. Preostaje vidjeti točan broj takvih posuda u ostavi iz Vinkovaca; težina i broj predmeta koji otprilike odgovaraju ostavi iz Mildenhalla upućuju na to da je i ovdje riječ o samo jednom, ali zato prilično potpunom servisu.

To ne znači da svi predmeti u jednom servisu moraju biti dio iste cjeline, odnosno potjecati iz iste radionice. Jedino za sada zabilježeno ime u ostavi iz Vinkovaca (ANTONINVS FELIX AVGVS) upućuje na Akvileju kao mjesto izrade. Premda je Akvileja značajno središte manufakture u Rimskom Carstvu (poznata, između ostalog, po proizvodnji vunene tkanine, poglavito za vojsku), i premda postoje dokazi za lokalne radionice srebra, njezin spomen na jednom od predmeta nije ujedno i potvrda podrijetla svih

predmeta iz ostave. Pokazalo se naime da većina kasnoantičkih ostava sadrži predmete različita podrijetla (od mogućih izuzetaka istaknimo tzv. »Eskvilinsko blago« iz Rima). Na posudama iz ostave poznate kao »Münchensko blago« javljaju se pečati radionica iz Antiohije, Nikomedije i Niša. Na onima iz ostave u Kaiseraugstu imamo natpise koji svjedoče o radionicama i majstorima iz Akvileje (AQVILINI), Niša (EV-TICIVS NAISI) i Soluna (PAYSYLYPOY THESALONIKES), a uz ta tri javlja se još pet imena, koja možda upućuju na vlasnike pojedinih predmeta. No, da je na istom predmetu moglo raditi više majstora sugerira jedan odlomak iz *Božje države*, u kojemu sv. Augustin uspoređuje mnoštvo poganskih bogova s ulicom srebrnara (*vicus argentarius*), gdje brojni majstori, svaki u svom dijelu, bdiju nad kvalitetom dovršenog proizvoda. Pomalo tendenciozno, Augustin dodaje da takva specijalizacija nije rezultat stvarne potrebe, već želje da se udovolji što većem broju zanatlija (*De civitate Dei*, 7,4).

U svakom slučaju, imena na koja nailazimo – nažalost rijetka – vrlo su različita i nisu karakteristična za određeno područje, što govori o kozmopolitskom karakteru kasnoantičkog društva, barem u njegovim najvišim slojevima. Za razliku od nekih drugih kategorija umjetničkih predmeta, na primjer sarkofaga, koji pokazuju izrazito lokalna obilježja proizvodnje, srebrno posuđe najviše kvalitete je »globalni« proizvod toga vremena i možemo ga dovesti u vezu s putujućim majstorima ili radionicama, usko povezanima s carskim dvorom. Vežanost uz cara naglašena je i nekim specifičnostima ustroja vlasti u vrijeme kasnoga Carstva. Tako na dvoru od prve polovice 4. stoljeća postoji služba komesa *sacrarum largitionum*, zadužena za podjelu carskih darova. Ako praksa carskog darivanja (*largitio*) i nije sasvim nova, u ovom je razdoblju posebno izražena i omogućava vladaru da putem raspodjele darova kontrolira vojsku i administraciju. Skupoćeno srebrno posuđe nije samo simbol ovog mehanizma vlasti, već predstavlja neposredni dokaz njegova postojanja. Takvu praksu sugerira i reljefni prikaz na misoriju u Madridu, na kojemu je u središtu prikazan car Teodozije (379–395) kako nekom dvorjaninu predaje pisani dokument, no taj čin (i predmet) zasigurno treba dovesti u vezu s darivanjem srebrnog misorija, kojim car primatelju predaje ne samo dio svoga posjeda već, simbolički, i dio svoje moći. Na isti način možemo interpretirati *hi-ro* znak (krizmon) u obodu središnjeg medaljona na Seusovu pladnju, za koji pretpostavljam da nije pokazatelj vjerskog uvjerenja primatelja, već simbol carske dinastije, odnosno darovatelja.

Historia Augusta u životopisu cara Klaudija (268–270) donosi dva pisma cara Valerijana (253–260), u kojima se navode darovi koje tre-

ba dostaviti Klaudiju, u to vrijeme zapovjedniku (tribunu) legije na istočnoj granici Carstva: uz novac, žito, vino, odjeću i oružje, navedeni su predmeti od srebra težine pedeset libri (oko 16 kg), uz to čaše i vrčevi težine jedanaest libri (oko 3,5 kg). Dugačak popis završava sljedećom opaskom: »To sam mu sve odredio kao da je vojskovođa (*dux*), a ne tribun...« (Božanski Klaudije, XIV). U drugom Valerijanovu pismu doznajemo da Klaudije nema razloga za nezadovoljstvo, jer dobiva jednaku plaću kao egipatski prefekt i jednaku količinu srebra kao upravitelj rudnika u Iliriku (isto, XV). U pismu Valerijanova nasljednika Galijena (253–268) doznajemo da je istom Klaudiju car osobno odredio »dvije obredne zdjele s biserima od tri libre, dva pehara s biserima od tri libre, srebrni tanjur s bršljanovim grožđem od dvadeset libri, srebrnu zdjelu s vinovom lozom od trideset libri, srebrnu tavu s bršljanom od dvadeset tri libre, srebrnu posudu za ribe od dvadeset libri, dvadeset pet libri manjeg srebrnog posuđa...« (isto, XVII). Sve zajedno, predmeti od srebra koji su popisani teže otprilike 140 libri (oko 45 kg), s time da je među njima veliki srebrni pladanj (*lanx argentea*), koji sam ima oko deset kilograma (i odgovara težini Seusova pladnja). Kako vidimo, količine darova s vremenom rastu, bez sumnje proporcionalno Klaudijevoj reputaciji i utjecaju u vojsci. Ove nam brojke dopuštaju da okvirno zamislimo carski poklon dostojan važnog vojvode oko polovice 3. stoljeća, pritom ne zaboravljajući da autor Klaudijeva života piše čitavo stoljeće kasnije i da u njegovim opisima možda treba prepoznati i utjecaj suvremenih običaja. Doista, usporedimo li popis iz Galijenova pisma s ostavom iz Mildenhalla, koja je iz polovice 4. stoljeća, ustanovit ćemo da je ona po težini nešto manja, ali da zadovoljava okvire u kojima se kreće vrijednost darova najvišim osobama u carstvu. To nam dopušta stvoriti predodžbu i o značenju vinkovačke ostave.

Vežanost proizvodnje srebrnog posuđa uz carski dvor ujedno pomaže objasniti zajednička stilska obilježja predmeta u ostavama kasnoga Carstva. Istraživanja su pokazala da one najvećim dijelom sadrže proizvode iz istoga razdoblja, s rijetkim primjerima starijeg porodičnog naslijeđa, što potvrđuje važnost gore opisanog ceremonijalnog darivanja tijekom 4. stoljeća, ali ujedno i ukazuje na prosperitet Carstva. Da je ono u to vrijeme ekonomski na itekako čvrstim nogama potvrđuju i nalazi zlatnog novca, čija proizvodnja nije bila tako velika još od vremena Flavijevaca u 1. stoljeću. Valja jednako tako istaknuti da su ostave koje smo spominjali relativno homogene što se tiče vremenskog raspona unutar kojega su srebrni predmeti nastali i bili korišteni (jedna generacija vlasnika, najviše dvije). U slučaju Kaiseraugsta, tipovi posuda

Seusov pladanj, središnji medaljon s prikazom lova i gozbe

ne odudaraju od obilježja proizvodnje 4. stoljeća; svi predmeti Seusova blaga (njih 14) također su najvjerojatnije nastali u 4. stoljeću. Slično je s predmetima iz ostave na Eskvilinu u Rimu, koje Katherine Shelton datira oko polovice 4. stoljeća, a njihovo skrivanje krajem istog ili početkom idućega stoljeća. Prema Painteru, posude iz ostave Mildenhall također ne prelaze polovicu 4. stoljeća. Datiranje vinkovačke ostave bilo bi puno jednostavnije da je uz ostavu pronađen i novac, koji je najsigurniji pokazatelj vremena zakopavanja, no već i letimičan pogled na bolje očuvane predmete, kao i rijetke figuralne prikaze, govori nam da je riječ o istom razdoblju.

Pastir i lovac

Teško je reći u kojoj je mjeri jedan takav servis za stol doista korišten u svakodnevne svrhe, a koliko namijenjen prezentaciji, odnosno isticanju statusa vlasnika, i kao takav bio pokazatelj razmetljivosti koja je, prema povjesničaru Amijanu Marcelinu, jedno od glavnih obilježja rimske aristokracije krajem 4. stoljeća. Najbogatije rimske obitelji svoje posjede imale su, dakako, u različitim pokrajinama diljem Carstva; Kenneth Painter misli da je servis iz Mildenhalla nekoć mogao pripadati jednoj takvoj obitelji, koja ga je upotrebljavala tijekom boravka na svome imanju u Britaniji. Čini se jednako izgledno da su aristokrati toga ranga putovali od pokrajine do pokrajine sa servisom i drugim dragocjeno-

Za razliku od nekih drugih kategorija umjetničkih predmeta koji pokazuju izrazito lokalna obilježja proizvodnje, srebrno posuđe najviše kvalitete je »globalni« proizvod kasne antike i možemo ga dovesti u vezu s putujućim majstorima ili radionicama, usko povezanim s carskim dvorom.

▲ Ostava iz Vinkovaca, pladanj s prikazom Dobrog pastira

Najveći predmet iz ostave u Vinkovcima je pladanj s prikazom pastira, s promjerom od preko 70 cm, što ga čini jednim od najvećih dosad poznatih primjera, a tek će restauracija pokazati je li i najveći.

stima što su im na taj način stalno bili pri ruci. Posrednu potvrdu za takav zaključak možda nalazimo u životopisu svete Melanije Mlađe, iz kojega doznajemo da je rimska aristokratkinja, koja se na nagovor sv. Jeronima zajedno sa suprugom posvetila asketskom životu (razdajući svoje ogromne posjede u dobrotvorne svrhe), crkvi u Tegesti (Sjeverna Afrika) darovala »vilu s brojnim zanatlijama«, među kojima su zlatari i srebrnari. Nema razloga sumnjati da je Melanija posjedovala takve vile (i zanatlije) i na posjedima u drugim pokrajinama. Slično je moralo biti i s članovima carske porodice; Amijan Marcelin opisuje epizodu iz 374. godine, kada su Kvadi provalili preko granice na Dunavu i umalo zarobili kćer cara Konstancija, koja je bila na putu za Italiju, gdje se trebala udati za budućeg cara Gracijana. To se dogodilo, kaže povjesničar, dok je princeza objedovala na carskom imanju

blizu Sirmija (Amijan Marcelin, 29,6). Prizor otmičene gozbe u prirodi na središnjem medaljonu Seusova pladnja pomaže nam zamisliti kako je izgledao princezin objed u prisutnosti prijatelja i pratilaca, na obali rijeke bogate ribom, pod platenom sjenicom, dok sluge užurbano pripremaju i poslužuju jelo i piće, a konj i pas, koji su do maloprije sudjelovali u lovu, stoje po strani. Uostalom, da ovdje nije riječ o »izmišljenoj« sceni, već o epizodi koja se događa u stvarnosti, potvrđuje natpis PELSŌ (antički naziv za jezero Balaton u Mađarskoj), koji imenuje mjesto gdje se objed događa, kao i ime konja INNOCENTIUS, inače često kršćansko ime u 4. stoljeću.

Koje su stvari od važnosti za taj društveni sloj i opet zorno otkriva gore spomenuto pismo cara Valerijana Klaudiju s popisom darova, među kojima nalazimo dva lovca (*venatores*), vozača kočije (*carpentarius*), nosača vode (*aquarius*), ribara (*piscator*) i slastičara (*dulciarius*), koje primatelj međutim mora vratiti darovatelju, što znači da su ta zanimanja na cijeni. Usporedimo li popis »posuđenih« slugu s prikazom u središnjem medaljonu Seusova pladnja i frizom na vanjskom obrubu, otkrit ćemo sve ove likove u akciji (lov, hvatanje divljači i stavljanje u kaveze, transport na kočijama do vile vlasnika i, na posljetku, priprema gozbe). *Venari, lavari, ludere, ridere, occ est vivere!* »Lov, kupke, igra, zabava – to je život!«, čitamo na jednom natpisu, koji je mogao potpisati i prosječni građanin Rima, ali koji dobro odgovara idealu aristokracije, čiju frivolnost oštro kritizira Amijan Marcelin. Na jednom od predmeta iz vinkovačke ostave prikazan je konjanik u lovu na divlje zvijeri, koji kao da predstavlja uvod u gore opisani prizor gozbe na Seusovu pladnju. Lov je, dakako, omiljena zabava aristokrata, kao što je to do naših dana u Engleskoj, ali lov utjelovljuje i vrlinu (*virtus*) vlasnika, o čemu govore i brojni grobovi (sarkofazi) ukrašeni istim prizorom, pa se tako nameće i simbolička interpretacija teme, koju možemo opisati kao slavljenje jednog aristokratskog ideala, za života i poslije smrti.

Kao što znamo, 4. stoljeće u Rimskom Carstvu donosi veliku promjenu: nakon 313. godine i Milanskog edikta, kršćanstvo dobiva slobodu vjeroispovijesti i progoni prestaju, a sam car Konstantin prihvaća kršćansku vjeru. Niti jedan car poslije njega, izuzevši Julijana Apostata (361–363), neće se vraćati na vjeru predaka. Do kraja 4. stoljeća većina rimske aristokracije također će biti pokrštena. Nameće se dakle pitanje o vjerskoj pripadnosti vlasnika vinkovačke ostave. Recimo odmah da su u najvećim ostavama rijetki predmeti koji imaju izravne veze s kršćanstvom; u nekoliko ostava, kao u Water Newtonu, na primjer, to se svodi na natpise na posudama ili žlicama, koji ukazuju na liturgijsku upotrebu ili donaciju Crkvi. Najljepši primjerci

u pravilu su ukrašeni mitološkim scenama, kojih ima u gotovo svakoj ostavi. Na 14 predmeta Seusova blaga nema ni traga kršćanskim temama, pa ipak se na medaljonu središnjeg pladnja javlja Kristov monogram, *hi-ro* znak (koji smo protumačili kao dinastijski simbol, a ne iskaz vjerskog uvjerenja). Jednako je i s ostavom iz Kaiseraugsta, zbog čega su neki istraživači mislili da je treba dovesti u vezu s uzurpatorom Magnencijem (350–353), deklariranim poganinom. No, iz toga ne treba zaključiti da su vlasnici većine ostava neminovno pogani; na Projektinoj škrinjici, nađenoj zajedno s »Eskvilinskim blagom«, mitološke teme (uključujući prikaz nage Venere pri toaleti) popraćene su natpisima iz kojih jasno proizlazi da je vlasnica predmeta kršćanka. Mogli bismo navesti brojne slične primjere, u raznim medijima, koji pokazuju da je u umjetnosti 4. stoljeća karakteristična određena dvosmislenost u interpretaciji pojedinih prizora, dok u vjerskoj politici prevladava neka vrsta oprezne kohabitacije starog i novog svjetonazora, na što uostalom aludira Amijan Marcelin kada hvali cara Valentinijana zbog vjerske tolerancije. U nekim granama, kao što je srebrno posuđe, aristokratski će se ideali još dugo vremena (sve do 6. stoljeća) izražavati kroz tradicionalnu mitološku tematiku.

Takav prizor može sugerirati kršćansku tematiku Dobrog pastira. U tom je smislu u vinkovačkoj ostavi najzanimljiviji središnji medaljon s prikazom pastira sa stadam u krajoliku kojim dominira usamljena građevina nalik bazilici. Prikaz jednog od prvih simbola koji utjelovljuje Krista-ljubitelja ljudi, prema prispodobama u Ivanovu i Lukinu evanđelju. Motiv se prvo javlja na freskama u rimskim katakombama i na reljefima sarkofaga (lijep primjer je sarkofag u Arheološkom muzeju u Splitu) i uskoro će se proširiti i izvan zagrobnog konteksta, da bi do kraja 4. stoljeća ustupio mjesto nealegorijskim, povijesnim tipovima Krista. I taj detalj ukazuje dakle na datiranje vinkovačke ostave, barem jednog njezina dijela. No, isto tako valja imati na umu da je prikaz pastira u krajoliku tipična žanrska scena još od helenističke umjetnosti i da je čest u raznim medijima, posebno tamo gdje se očekuje određena veza s bukoličkim ili hedonističkim aspektima života, ali i filozofskim idealom jednostavnosti i izgubljenog »zlatnog doba«, zbog čega je motiv čest i na nekršćanskim sarkofazima. No, kao što i gore opisana scena *fête galante* u prirodi na Seusovu pladnju nije tek prikaz obične gozbe, tako i prikaz pastira na vinkovačkoj posudi može imati dodatnu dimenziju, koja u sebi sadrži asocijaciju na posjedovanje zemlje, bogatstvo posjeda, što je, dakako, oduvijek temelj moći svake aristokracije.

Zaustavimo se ovdje. Otvorili smo više pitanja nego što smo dali odgovora, no jedno je

sigurno: nalaz ostave u Vinkovcima svakako predstavlja senzacionalno arheološko otkriće o kojemu će se još puno pisati. Da bismo doznali više, valja poduzeti strpljivu i temeljitu analizu nađenog materijala te jednako zahtjevnu restauraciju. Arheologija nam može pomoći pornim uvidom u lokalitet gdje je ostava nađena i daljnjim otkrićima života u antičkim Vinkovcima. Tek tada ćemo vidjeti »Vinkovačko blago« u punom svjetlu. ↩

▲ Ostava iz Vinkovaca, pladanj s prikazom konjanika u lovu

Lovorka Čoralić

MEŠTRI OD KRISTALA

Hrvatski staklari na otoku Muranu

FOTOGRAFIJE:
Laura Dominis
i Ruža Planinac

Murano je – zahvaljujući prirodnim pogodnostima za naseljavanje i život – napučen venetskim izbjeglicama s *terraferme* već u prvim desetljećima doseljavanja naroda na sjevernotalijansko područje.

»Kanal staklara« na Muranu

Hrvatska useljavanja u Mletke neprijeporna su činjenica potkrijepljena brojnim arhivskim dokumentima, ali i zornim biljezima hrvatske toponomastike, razasutim diljem Grada Svetoga Marka. U dugim stoljećima zajedničkog povijesnog razvoja, u doba kada su Mleci bili metropola za pretežit dio istočnoga Jadrana, hrvatska useljenička zajednica činila je brojčano snažnu i društvenim ugledom respektabilnu skupinu. U gradu koji se, poradi šarolikosti nacionalnog i vjerskog sastava svoga žiteljstva, nazivao i »Babilonijom u malom«, Hrvati su stoljećima slovali kao vrijedni i cijenjeni građani, djelatni meštari u škerovima arsenalu, spretni trgovci, vještiji majstori dlijeta, hrabri vojnici i pouzdani svećenici. Od Hrvatske obale (*Riva degli Schiavoni*) do Dubrovačke ulice (*Calle Ragusei*), od istočnog gradskog predjela Castello do zapadnih župa predjela Dorsoduro, od Piazze S. Marco do sjevernog obruba grada, iz godine u godinu, iz stoljeća u stoljeće, povijesna vrela bilježe kontinuitet hrvatske nazočnosti. Osim u samim Mle-

cima, hrvatski su useljenici činili, poglavito u doba najintenzivnijih prekojadranskih migracija (15–16. stoljeće), brojčano snažnu i uglednu skupinu stanovnika na otocima mletačke lagune. Upravo o jednoj takvoj, po mnogočemu elitnoj useljeničkoj skupini Hrvata nastanjenoj na otoku stakla Muranu, govori ovaj kratki prilog.

Otok stakla i staklarskih majstora

Murano – otok koji je svjetsku slavu i priznatost stekao višestoljetnom staklarskom proizvodnjom – ubraja se (uz Burano, Torcello, Giudeccu, S. Giorgio Maggiore i Chioggia) među najpoznatije otoke mletačke lagune. Smješten nedaleko od grada na lagunama (nasuprot četvrti *Fondamente Nuove*), Murano je – zahvaljujući prirodnim pogodnostima za naseljavanje i život – napučen venetskim izbjeglicama s *terraferme* već u prvim desetljećima doseljavanja naroda na sjevernotalijansko područje. U ranome srednjem vijeku poznat pod nazivom *Amurianum*, otok je zarana u sklopu mletačkoga dukata stekao autonoman status. Već potkraj 13. stoljeća ustrojena su temeljna tijela otočne uprave – načelnik (*podestà*) te Veliko i Malo vijeće (*Arengo maggiore*, *Arengo minore*). Izvorne muranske obitelji upisane u Zlatnu knjigu (*Libro d'oro*) uživale su posebne povlastice, među kojima je najvažnija bila ona po kojoj mletački plemić može oženiti kćer muranskoga staklara, a da se pritom za potomstvo ne izgubi plemićki naslov. Gospodarska podloga Murana i njegovih žitelja zasnivala se na razvijenoj i svestranoj proizvodnji staklenih predmeta. Isprva je staklarstvo bilo rašireno na širem području mletačke koptene i otočne okolice, ali je – radi čistih požara koji su u više navrata opustošili gradske četvrti – cjelokupna proizvodnja stakla 1291. trajno premještena na Murano. Ondje je s vre-

menom nastala četvrt staklarskih majstora koji su svoje radionice podigli uz Kanal sv. Stjepana (*Rio di S. Stefano*), kasnije nazivan *Fondamenta dei Vereri*. Početkom 14. stoljeća Murano postaje sjedište brojnih majstora kojima je osnovna djelatnost bila povezana s proizvodnjom i ukrašavanjem staklenih proizvoda. Tijekom 14., a poglavito u 15. stoljeću u muranskim radionicama nastaju prepoznatljivi i samo njima svojstveni proizvodi, jedinstveni u cijeloj Europi. Istodobno se kao vodeća obitelj, čiji će potomci do danas zadržati prvenstvo u muranskom staklarstvu – izdvaja domaća obitelj Barovier. Godine 1441. reformira se stari Statut iz 1271. (nazvan *Capitulare de fiolariis*) te dobiva naziv *Mariégola dei verieri de Muran*. Njime se djelomično potvrđuju stare odredbe, ali se – u skladu s novim potrebama i napretkom staklarstva – unose promjene u ustroj i rad tamošnjih majstora.

Prema vrstama poslova u proizvodnji stakla, muranski su majstori bili podijeljeni u pet temeljnih skupina: *fiolieri* (izrađivači staklene dugmadi), *cristalleri* (izrađivači predmeta od kristala), *margariteri* (izrađivači raznobojnih staklenih perli zvanih »margarite«), *specchieri* (izrađivači ogledala) i *stazioneri* (trgovci staklenim proizvodima). U to se vrijeme u muranskim radionicama izrađuju staklene ploče namijenjene ukrašavanju okvira u crkvama, poboljšava se kakvoća sirovina te se stvaraju prve imitacije (tzv. *vetro calcedonico*). Najveći uspjeh muranskog staklarstva je primjena kristala u proizvodnji, čije će umijeće obrade pronijeti slavu tamošnjih umjetnika diljem Europe.

Od najranijih početaka muranske staklarske proizvodnje, u vrelima se izriekom spominju nemletački, isprva talijanski, a poslije brojčanim udjelom sve zapaženiji hrvatski majstori. Osim majstora u raznim obrtničkim vještinama izravno vezanim uz staklarsku proizvodnju, na otoku će tijekom prošlosti obitavati i zapažen broj hrvatskih useljenika usmjerenih na neke druge oblike svakodnevnoga života i djelovanja (pomorstvo, brodarstvo, crkvene službe). Hrvatski su se useljenici brzo prilagođavali novoj sredini, s vremenom dobivali status punopravnih muranskih građana (ponajprije staklarski majstori) i uspijevali ishoditi dozvole za samostalno obavljanje obrtničkih djelatnosti. Neki od njih dali su važan prinos razvoju mletačkog i muranskog staklarstva te su nezaobilazna sastavnica u proučavanju umjetničkih veza i prožimanja između dviju jadranskih obala.

Prvi Hrvati na Muranu

Prema dosadašnjim saznanjima, najstariji spomen staklara hrvatskoga podrijetla na Muranu potječe iz osamdesetih godina 13. stoljeća.

◀ Raskoš muranskih staklarskih proizvoda

U vrelima najčešće nije navedeno pobliže mjesto njihova podrijetla, kao ni obiteljsko prezime, već uobičajena onodobna oznaka *Schiavo*, *Sclavo* ili *Schiavone*. U muranskim spisima u razdoblju od 1286. do 1323. spominju se *Drobizzo Schiavo* (*fiolarario*) i *Alegrus Sclavus*, koji se kao samostalni majstor i vlasnik radionice navodi i četrdesetih godina 14. stoljeća (1346–1348). Najveći broj hrvatskih majstora zabilježen je u prvoj polovici 15. stoljeća. Izriekom se spominju *Martinus de Sagabria*, *vitrarius*, pomoćnik u radionici muranskog majstora Donata de Massaria (o. 1405); *Petrus de Sclavonia*, staklar u radionici majstora Stefana Cappa (1423); *Urbanus de Isagabria*, *vitrearius*, zaposlen u radionici Jakova Baroviera (1443–1444); *Sbardelatus Sclavonus*, *magister vitreorum*, optužen 1444. za odlazak na rad izvan mletačkoga područja, te *Gallus de Ysagabria*, *vitrearius* (1449). Od pedesetih do osamdesetih godina 15. stoljeća zabilježeno je na Muranu u radionicama tamošnjih priznatih staklarskih majstora još nekoliko staklara s hrvatskih područja: godine 1456. spominje se *Georgius Sclavonus*, pomoćnik u radionici Domenika Canèra; *Tomaxo de Sagabria*, *lavorador de veri*, spominje se od 1462. do 1490.; *Nicolaus de Iadra*, *vitrearius* (1470.); *Rado Schiavon*, *stizador* (ložač) u radionici Giovannija Baroviera (1471) te Matija Schiavon, optužen za odlazak na rad u Padovu (1479). U drugoj polovici 15. stoljeća u radionici muranskog oslikavatelja stakla Valentina Ungara (koji je možda podrijetlom iz Slavonije) spominju se kao učenici Ivan iz Nina (*Iohannes de Nona quondam Andreae*, 1480) i Nikola iz Senja (*Nicholaus de Signa quondam Laurentii*, 1482),

▲
Murska bazilika
S. Maria e Donato

Prema dosadašnjim saznanjima, najstariji spomen staklara hrvatskoga podrijetla na Muranu potječe iz osamdesetih godina 13. stoljeća.

a uz Ungarovu djelatnost vezano je i stvaranje splitskoga oslikavatelja stakla Nikole 1482.

Prethodno spomenuti hrvatski staklarski meštiri redom su manje poznati i priznati umjetnici te o njihovu djelovanju i umjetničkome opusu ne posjedujemo dodatna saznanja. Stoga će u nastavku priloga težište biti usmjereno na slavnije, izvornom građom bolje dokumentirane i u literaturi više zastupljene hrvatske useljenike koji su kao staklari dali nemale prinose toj prevažnoj sastavnici mletačke povijesti i kulture. U fokusu razmatranja bit će dvije hrvatske staklarske obitelji koje su prinosima svojih odvjetaka – cijenjenih majstora staklarskoga umijeća – trajno pronašle mjesto u brojnim monografskim djelima o povijesti staklarske proizvodnje na Muranu.

Staklarski meštiri iz obitelji Dragan

Prva od takvih hrvatskih obitelji majstora na Muranu susreće se u vrelima pod imenom Dragan (*Dragano, Dragani, Drago, Dracano*). Drži se da potječe s otoka Korčule te da su vjerojatno potomci korčulanskog useljenika Ivana pokojnoga Frane, koji se spominje u jednom mletačkom dokumentu iz 1442. Godine 1446. bilježimo prvog sigurnog predstavnika te dalmatinske obitelji. Riječ je o Jurju pokojnog Dragana *de Sclavonia*, koji se navodi kao učenik (*famulus*) drvodjelca Vida na Muranu, a čije nam kasnije djelovanje nije poznato. Prema sačuvanim podacima i saznanjima iz literature, koncem 15. i u prvoj polovici 16. stoljeća na otoku Muranu djeluju bratći Marko pokojnog Dragana i Toma

pokojnog Pavla, čije nam je djelovanje dobro dokumentirano u povijesnim vrelima. Toma Dragan bilježi se 1494. kao vlasnik jedne staklarske peći (*fornace*), a baveći se svojom djelatnošću bio je povezan i s članovima drugih obitelji staklarskih majstora na Muranu. Godine 1511. Toma sklapa ugovor s Marijetom, udovicom uglednog staklara albanskoga podrijetla Jakova Dalla Pigna i njezinim sinom Nikolom, od kojih iznajmljuje kuću s radionicom, staklarskom peći, dvorištem i vrtom, smještenima u muranskoj četvrti S. Stefano. Toma Dragan zasigurno je tada bio jedan od vodećih majstora na Muranu, a njegove su mu gospodarske mogućnosti dopuštale da se iskaže i kao donator. Godine 1507. Toma je na svoj trošak naručio kod glasovitog mletačkog slikara Vittorea Carpaccia oltarnu palu posvećenu sv. Tomi Akvinskom za dominikansku crkvu S. Pietro Martire na Muranu, koja se danas nalazi u Staatsgalerie u Stuttgartu. U gornjem dijelu slike, iznad četiriju anđela koji pridržavaju baldahin, uprizoren je lik Blažene Djevice Marije s Kristom u naručju, okružene kerubinima. U donjem dijelu slike prikazan je sv. Toma Akvinski koji sjedi na izdignutom postolju, okružen likovima sv. Marka Evanđelista i sv. Ludovika Tuluškog. Ispred sv. Tome Akvinskog primjećuje se i lik mladića koji kleči. Kako je Alvise venecijanski oblik za ime sv. Ludovika Tuluškog, možemo pretpostaviti da je klečeći lik Tomin sin Alvise.

Toma Dragan imao je sa svojom suprugom Tadejom troje djece: kći Paulu te sinove Alvisa i Bernardina. Čini se da su obojica sinova rano krenuli očevim stopama te su, nastavljajući djelovati pod znakom obitelji Dragan (*al Drago*), otvarali samostalne staklarske radionice. Tako se već 1501. Alvise Dragan spominje kao vlasnik staklarske peći i radionice smještene u blizini mosta S. Chiara. Čini se da je s vremenom opseg djelatnosti Alvisa Dragana proširen, tako da se nekoliko godina kasnije spominju njegova radionica, spremište i prodavaonica staklenih proizvoda u blizini kuće obitelji Dalla Pigna. Na osnovi inventara iz 1508. doznajemo za predmete koji su se nalazili i proizvodili u navedenim radionicama i prodavaonicama Alvisa Dragana. U opsežnom popisu bilježimo razne uporabne i ukrasne predmete izrađene u staklu, najčešće tehnikom pocakljivanja (*lavorade con smalti*), te katkada i pozlaćene (*doradi*): čaše (*goti*), pehare (*coppe*), bokale (*bocali*), staklenke (*ampolle*), soljenke (*saliere*), vaze, kao i posude najrazličitijih oblika i namjene, koje su služile majstorima prilikom obavljanja poslova (kotlovi, bačve, vjedra, kotlići, badnjevi i slično). O važnosti djelatnosti Alvisa Dragana i o ugledu koji je uživao među drugim muranskim majstorima svjedoči i podatak da je bio oženjen Ambrozijanom, kćeri poznatog i imućnog muranskog staklara Zuanna Baroviera. Na osnovi oporuke Alvisove supru-

ge Ambrozijane iz 1525. saznajemo da je Alvi-se imao izvanbračnog sina Ricia, koji je ujedno i jedini Alvisov potomak (budući da supružnici Dragan nisu imali djece), ali se njegovo djelova-nje kasnije spominje.

Drugi Tomin sin Bernardin spominje se kao vlasnik staklarske radionice 1509. O proizvod-nji stakla u Bernardinovoj radionici nije sačuva-no mnogo podataka. Čini se da je Bernardinova djelatnost, za razliku od djelatnosti brata Alvi-sea, bila skromnija te se on nikada ne javlja kao vlasnik ili ulagač u složenije poslove proizvod-nje ili prodaje stakla na Muranu. Bernardinovo djelovanje završava 1519. Tada se Bernardin u danima karnevala zatekao maskiran u kući mu-ranskog staklara Anzola Baroviera i sukobio se s malo poznatim staklarskim majstorom Stefa-nom s otoka Krfa te je u tuči koja je potom izbi-la poginuo.

Godine 1523. umire Toma, a 1535. Marko Dragan. U inventaru Tomine imovine iz 1532. zabilježeni su brojni stakleni predmeti nasta-li tehnikom pocakljivanja i pozlaćivanja (*smalti e d'oro*), kao i obično staklo odnosno jednostavni staklarski proizvodi (*calcedonia*). Za poneki predmet navodi se da je nastao *in rabico*, pri čemu je obično riječ o bojenju plavom bojom koja se postizala bakrenim oksidom. I ovdje se nabra-jaju čaše, pehari, vaze i posude različita oblika i namjene, koji su služili za obavljanje svakodnevnih poslova u radionici. Primjetno je međutim da je, za razliku od nekoliko radionica i staklar-skih peći koje je imao njegov sin Alvi-se, Toma na kraju života raspolagao samo jednim mjestom za izradbu stakla, koje je po broju zabilježenih predmeta zaostajalo za onim opisanim u Alvi-se-ovu inventaru iz 1508.

Nakon smrti Tome Dragana sveukupnu sta-klarsku djelatnost obitelji preuzeo je njegov sin Alvi-se. Njegovom smrću 1555. ta dalmatinska umjetnička obitelj ostaje bez izravnih zakonitih muških potomaka, čime se njihovo djelova-nje gasi. Pojedini članovi obitelji Dragan prisutni su u samim Mlecima i tijekom druge polovice 16. stoljeća, ali u tom slučaju nije riječ o potom-cima koji su u izravnoj vezi s obitelji staklarskih majstora.

Per aspera ad astra – uspon i slava splitskoga staklara Jurja Ballarina

U nizu hrvatskih umjetnika koji su životom i stvaranjem bili vezani uz mletački »otok stakla«, bez ikakve je sumnje najznačajniji Splićanin Ju-raj Ballarin, muranski meštar čiji je životni put zabilježila svaka ozbiljna monografija o povije-sti Murana.

U arhivskim spisima otoka Murana još se 1456. spominje *Georgius Sclavonus* kao pomoćnik i sluga u radionici tamošnjeg majstora splitskoga podrijetla Menegina Canèra, ali su prvi pouzdaniji podaci o splitskom useljeniku Jurju zabilježeni tek 1479. i 1480., kada se navodi i njegov pridjevnik Ballarin (*Georgius Sclavonus dictus Ballarin*). Pridjevnik je – prema predaji – dobio nakon što je doživio nesreću na poslu te poslije uvijek nespretno poskakivao (*ballare*). Drži se da je rođen u Splitu oko 1440., odakle zajedno s bratom Stjepanom iseljava u Mletke i na Murano. Vrijeme njegova dolaska na mletačko područje nije potvrđeno u izvorima, ali se može pretpostaviti da je već od sedamdesetih godina 15. stoljeća prisutan u Mlecima i na Muranu. Godine 1480. radi kao pomoćnik u staklarskoj radionici Marina Baroviera, tada zasigurno vodećeg staklara na otoku. Već iduće godine optužen je za nezakonito otvaranje vlastite staklarske radionice u Mlecima. Kao suoptuženici u ovom sporu navode se i Ballarinov sunarodnjak Pietro Canèr (Chanèr) iz Splita te Ivan Tamburlin zvan Salamon. Dotični trojac optužen je za nezakonito iznošenje sirovina za izradbu stakla s otoka Murana u Mletke te – suprotno odredbama mletačkih vlasti o zabrani djelovanja samostalnih radionica u vlasništvu stranaca – pokušaj otvaranja samostalne staklarske radionice u Mlecima. Podnošenju tužbe pribivao je i predstojnik (gastald) udruženja muranskih staklara Giovanni Barovier. Dana 1. srpnja 1482. mletačka magistratura *Capi del Consiglio dei Dieci* donosi odluku kojom se spomenutoj trojici zabranjuje otvaranje samostalne staklarske radionice, a već postojeća u vlasništvu Jurja Ballarina mora u roku tri dana biti srušena i zapaljena. Bal-

▲ Staklana glasovitih muranskih obitelji Barovier i Toso

Uspon Splićanina Jurja Ballarina u Muranu povezan je s navodnom krađom formule za izradu kristala tada najvećeg muranskog meštra Marina Baroviera.

▲ Ballarinov most u središtu glavnoga muranskog kanala

▲ Oltarna pala dalmatinske obitelji Dragan

▲ Fragment grobnice obitelji Ballarin u crkvi S. Pietro Martire

larin ipak nije odustajao od pokušaja otvaranja vlastite radionice. Ovoga puta pokušao je to učiniti na Muranu. O tome svjedoči tužba njegova radnika Domenica iz Vicenze iz 1483., koji pred muranskim vlastima optužuje splitskoga staklara za zlostavljanje i otpuštanje s posla. Pozvan da se brani, Juraj je odgovorio kako je Domenico otpušten zato što ga je pokušavao uhoditi prilikom rada na primjeni posebnih i dotad nepoznatih tehničkih postupaka u izradbi stakla. Čini se da upravo iz tog vremena i u svezi s navedenim događajima oko otvaranja Ballarinove samostalne radionice na Muranu potječe i priča o tajnovitom otkriću Barovierovih formula i recepata za izradbu stakla. Priča – kasnije protkana brojnim književno-romantičarskim pojedinostima – kazuje kako je Juraj, u vrijeme dok je kao običan sluga i pomoćnik u radionici Marina i Giovannija Baroviera, uspio uz pomoć njihove sestre Mariette otkriti i prepisati brižljivo čuvane formule tē ugledne muranske staklarske obitelji. Usprkos optužbama za krađu formula, Ballarinu se ne poriče izrazit talent i vještina po kojoj se isticao i prednjačio među ostalim mladim pomoćnim radnicima u Barovierovoj radionici. Urođena vještina, stečeno znanje i iskustvo omogućili su mu potporu ostalih – Barovierima nesklonih – muranskih majstora. Time je put za Ballarinovo samostalno djelovanje bio otvoren. Tijekom osamdesetih godina Ballarinova radionica na Muranu, smještena u župi S. Stefano, djeluje samostalno i bez ometanja gradskih vlasti i tamošnjeg udruženja staklara. Početkom devedesetih godina Jurjeva poslovna aktivnost izrazito je živa. Između 1491. i 1493. ubilježeni su u spisima tamošnje gradske uprave dovozi drva što su ih muranski staklari nabavljali za svoje peći. Prednjači Juraj Ballarin, koji je od listopada 1491. do veljače 1493. preuzeo čak 2330

istovara drvene građe. Iste godine, zajedno s Giovannijem Barovierom, posluje s njemačkim trgovcima nastanjenim u Mlecima (u sjedištu njemačke zajednice – *Fontego dei Tedeschi*). Godine 1491. Ballarin je prvi put zabilježen i kao nositelj jedne od dužnosti u udruženju muranskih staklara. Zajedno s još trojicom staklara izabran je za pomoćnika (*compagno*) Francescu d'Angelo, tadašnjem predstojniku udruge. Napredovanje Jurja Ballarina u hijerarhiji muranskih majstora nastavilo se i u idućoj godini te je, 9. prosinca 1492., odlukom većine staklara – izabran za predstojnika udruženja muranskih staklarskih majstora. U isto se vrijeme uz Jurja Ballarina vezuje i dolazak i djelovanje francuskog staklara Roberta, sina Giovannija de Tisano. Odlukom muranskoga gradskog vijeća i udruženja staklara odlučeno je da se francuskom staklaru odobri davanje građanstva i boravak na Muranu. Zauzvrat će – pod pokroviteljstvom i u okviru Ballarinove radionice (ali odvojeno od drugih radnika i isključivo pod Ballarinovim nadzorom) – ovdašnjim majstorima prenijeti svoja saznanja o novim tehnikama staklarske proizvodnje. Idućih godina nastavlja se više nego uspješno sudjelovanje splitskoga iseljenika u javnom životu Murana. Godine 1497. spominje se kao jedan od prokuratora i nadziretela prilikom dogradnje muranske crkve S. Stefano. Krajem 1496. i 1503. ponovno je biran za predstojnika ceha staklara, a njegova radionica pod znakom svetoga Marka (*all'insegna del San Marco*) jedna je od najproduktivnijih i najpriznatijih na Muranu. Stekavši znatan kapital (drža se da je tijekom jedne godine uspijeva zaraditi i do 20.000 dukata), Juraj je posljednjih godina života ulagao dobit u nekretnine i razne trgovačko-kreditne poslove s tamošnjim građanima. Godine 1498. kupuje od Bernardina da Rive veliku kuću za znatnih 500 dukata. Iste godine posuđuje tamošnjem staklaru Jakovu pokojnoga Andrije Dalla Pigna novčani iznos od 300 dukata. U zalag prima Jakovljevu kuću s dućanom i staklarskom radionicom. Novac od Jurja Ballarina posuđuje i Angello, odvjetak obitelji Barovier, koji mu u zalag doznačuje sirovine za staklarsku proizvodnju iz vlastite radionice. Prema jednom spisu iz 1491., Ballarin je posjedovao i zemljišna imanja na mletačkoj *terrafermi* oko grada Trevisa. Zahvaljujući stečenom ugledu, priznatosti staklarske radionice i kapitalu koji ga je svrstavao u vodeće muranske proizvođače, Juraj je potkraj života dobio pravo upisa u »Zlatnu knjigu« (*Libro d'oro*) muranskih građana te će taj status prenijeti i na svoje potomke.

Juraj Ballarin umro je potkraj listopada 1506. Sahranjen je u grobnici koju je sam dao sagraditi u kapeli pored glavnog oltara dominikanske crkve S. Pietro Martire na Muranu. Ta kapela, posvećena Blaženoj Djevici Mariji i sv. Josipu,

kasnije se – prema njezinim utemeljiteljima – običava nazivati »kapela Ballarin«.

Izravni potomci Jurja Ballarina su njegova kći Katarina te sinovi Ivan, Franjo i Dominik. Svi su oni preuzeli Jurjev pridjev Ballarin, koji se ustaljuje kao obiteljsko prezime. Najstariji i najvjerojatnije jedini zakoniti sin Ivan naslijedio je glavninu očevih dobara (kuće, dućane, terene, staklarske radionice). Najviše zahvaljujući očevu ugledu, Ivan je u čak tri navrata bio biran za predstojnika muranskih staklara (1506. i 1508. odbija ponuđenu dužnost; u svibnju 1512. prihvaća). Umro je samo tri mjeseca nakon preuzimanja te dužnosti. Nakon njegove smrti načinjen je inventar stvari koje su se nalazile u spremištu staklarske radionice. Inventar sadrži popis predmeta, oruđa i sirovina potrebnih za staklarsku proizvodnju i važan je izvor za poznavanje dostignuća proizvodne tehnike na otoku Muranu početkom 16. stoljeća. Staklarska djelatnost potomaka Ivana Ballarina nije uspješno nastavljena. Njegov je zakoniti sin Juraj umro bez potomaka već 1535. Nezakoniti sin Vicko pokušao je nastaviti očevu staklarsku djelatnost, ali je njegova karijera prekinuta četrdesetih godina 16. stoljeća, kada je pred muranskim vlastima optužen za nezakonit pokušaj napuštanja Murana i odlazak u Flandriju. Tradicija staklarske proizvodnje stoga je u cijelosti pripala Jurjevu nezakonitom sinu i Ivanovu bratu Franji, koji je ujedno i jedini Ballarin spomenut u popisu vlasnika muranskih radionica iz 1524. Spominje ga i mletački kroničar Marino Sanudo u dnevničkim zabilješkama za 1525., navodeći ga kao vlasnika dućana staklenim proizvodima na Piazza San Marco u Mlecima. Pohvalim riječima o Franjinu umjetničkom radu izrazio se učeni dominikanac, pisac povijesnih i geografskih djela Leandro Alberti (1479–1552) u svojoj knjizi *Descrizione di tutta Italia* (Bologna 1550), u kojoj ga hvali kao majstora koji je »svojom vještinom izradbe staklenih posuda premašio sve prošle i sadašnje majstore«.

Treći Jurjev sin Dominik zabilježen je kao staklarski majstor i poduzetnik u nekoliko dokumenata. Godine 1531. mletačka magistratura *Capi del Consiglio dei Dieci* povjerava mu nabavu sirovina za potrebe peći muranskih staklara. Godine 1532. Dominik kao *marchant vénitien* opskrbljuje francuski dvor umjetničkim staklarskim proizvodima s Murana. O Dominikovu staklarskom umijeću i proizvodima iz njegove radionice svjedoči i prepiska mletačkoga književnika Pietra Aretina sa slikarom Giovannijem iz Udina, iz 1541. Dominik se u izvorima spominje i kao izravni nositelj prava na očevu radionicu *all'insegna de San Marco*. Umro je 1570. Radionica je pripala njegovu sinu Petru (rođen 1532), koji se u izvorima spominje sve do 1590. Uz djelatnost njegove radionice vezuje se izvoz

staklarskih proizvoda u Carigrad 1590. Pomno izrađen popis izvezenih predmeta i umjetnina sačuvan je i ubraja se u vodeće izvore za proučavanje povijesti muranskog staklarstva u tom razdoblju. Nakon Petrove smrti (1599) radionicu je naslijedio njegov sin Dominik (rođen 1575), jedini Ballarin koji se spominje u tadašnjoj »Zlatnoj knjizi« muranskih građana. O njegovoj staklarskoj djelatnosti nisu sačuvani nikakvi podaci. Mnogo poznatiji su njegovi potomci – sin Ivan Krstitelj i unuk Dominik – koji su obnašali visoke dužnosti u mletačkom javnom i političkom životu te su se proslavili kao poslanici u balkanskim zemljama pod osmanskom vlašću. U idućim stoljećima potomci obitelji Ballarin (ogranak koji potječe od Jurjeva nezakonitog sina Franje) imali su važnu ulogu u razvoju muranskoga staklarstva, ali i u javnom i političkom životu Republike. Potomci ove obitelji održali su se u Mlecima i na otoku Muranu do najnovijeg vremena, baveći se uglavnom – kao i u prethodnim stoljećima – proizvodnjom i trgovinom stakla. Osim živućih potomaka, spomen na rodonačelnika obitelji, splitskoga useljenika Jurja Ballarina, sačuvan je u imenu jednog od vodećih muranskih mostova (*Ponte Ballarin*), smještenog uz staklarsku četvrt (*Fondamenta dei vetrai*).

Članovi dalmatinskih obitelji Dragan i Ballarin, ali i niz drugih pojedinačnih majstora stakla hrvatskoga podrijetla, stoljećima su pridonosili slavi i svjetskoj priznatosti mletačkog (muranskog) staklarstva. Njihov životni put, djelovanje i umjetnički prinosi uvršteni su u sve važnije znanstvene monografije o povijesti muranskoga stakla, ali – nažalost – rijetko su opaženi u djelima domaće, hrvatske historiografije. Ovaj sažeti prilog skroman je pokušaj da se ispravi nepravda prema umjetnicima hrvatskoga podrijetla, koji su svojim životom i stvaranjem pridonosili kulturnom i umjetničkom prožimanju i uzdarju dviju susjednih jadranskih obala. ↩

▲ Natpis na današnjem pogonu Ballarin

Literatura

- Sergio Ballarin, *I Ballarin di Murano*, Venezia 2006.
 Rosa Barovier-Mentasti, *Il vetro veneziano*, Milano 1982.
 Lovorka Čoralić, »Djelovanje obitelji staklarskih majstora Dragan iz Dalmacije na Muranu«, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (Prijeteljev zbornik, sv. II.)*, sv. 33, Split 1992., str. 39-50.
 L. Čoralić, »Ballarini – istaknuta obitelj muranskih staklara dalmatinskoga podrijetla«, u: *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, sv. 13., Split 1997., str. 113-144.
 Luigi Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano*, sv. I-III, Venezia 1987-1990.

Mladen Klemenčić

ULICE PRIJATELJSTVO ZNAČE

U ovome osvrtu zanima nas koliko smo u davanju naziva zagrebačkim ulicama bili skloni drugim narodima i otvoreni prema njima. Isto nas zanima i u obrnutom smjeru: kako smo mi kao narod i Hrvatska kao zemlja, sa svojim velikanima i svojim glavnim gradom a eventualno i drugim našim gradovima, zapaženi i počašćeni kod drugih naroda, u njihovim glavnim gradovima

Nazivlje javnih gradskih površina, ulica i trgova, ima svoju praktičnu, komunikacijsku vrijednost jer omogućuje snalaženje i kretanje po gradu. Urbana toponomastika k tome ima i prvorazrednu simboličnu te spomeničku vrijednost – nazivi ulica i trgova, u stručnoj terminologiji nazvani hodonimima, čuvaju uspomenu na osobe, događaje ili ustanove ponajprije iz nacionalne prošlosti, a ponekad i iz općekulturne, svjetske baštine. U našoj tradiciji imenovanja ulica i trgova pretežu nazivi dani prema osobama, stoga je popis naziva ulica i trgova, gdjekad zvan i stradarijem, moguće promatrati i kao svojevrsni panteon u koji samo izabrane veličine i zaslužnici imaju pravo pristupa.

Dio našeg empirijskog nasljeđa, ne samo u Zagrebu nego i u drugim hrvatskim gradovima, jesu i česte promjene naziva ulica i trgova. Pojedina preimenovanja bila su i predmet žestokog, ne samo verbalnog nego i fizičkog, javnog sučeljavanja pristaša jednog ili drugog naziva. Naime, promjene naziva uglavnom su se odnosile na ulice i trgove koji su nosili ideološki obojena imena, stoga promjena naziva nije označavala samo brisanje jednog imena i afirmaciju drugog, nego je imala i šire društveno značenje.

No stradarij u cjelini i njegove povremene promjene nisu predmet interesa ovoga osvrta. U ovome osvrtu ne zanima nas tko je od naših velikana zaslužio ili nije zaslužio »svoju« ulicu odnosno trg, ili pak tko je od njih »dobio« veći trg ili važniju ulicu. Ne zanima nas ni slijed promjena koje inače, usput rečeno, nepogrešivo odražavaju smjene vlasti tijekom 20. stoljeća. Zanima nas nešto drugo: koliko smo u davanju naziva ulicama bili skloni drugim narodima i otvoreni prema njima. Zagreb kao glavni hrvatski grad nedvojbeno je reprezentativan u tom pogledu. Gdje ako ne u hrvatskoj metropoli iskazati poštovanje prema zemljama i narodima koje smatramo bližima od ostalih, pokazati znak prijateljstva prema inozemnim gradovima koje doživljavamo posebno bliskima Zagrebu te naposljetku odati počast inozemcima koje na neki način smatramo dovoljno zaslužnima da ih ovjekovječimo u stradariju hrvatske metropole,

bilo zbog njihovih posebnih veza s našim ljudima i krajevima, bilo zbog njihovih univerzalnih zasluga i vrijednosti što ih svojim imenom simboliziraju?

Sve navedeno zanima nas i u obrnutom smjeru: kako smo mi kao narod i Hrvatska kao zemlja, sa svojim velikanima i svojim glavnim gradom a eventualno i drugim našim gradovima, zapaženi i počašćeni kod drugih naroda, u njihovim glavnim gradovima? Koliko su oni vodili računa o nama pri imenovanju svojih ulica i trgova? Ima li u tome kakve ravnomjernosti i reciprociteta?

Ne mogu ne sjetiti se ponosa što sam ga svojedobno osjetio kada sam u francuskome provincijskom gradiću Villefranche-de-Rouergue ugledao ulični natpis »Avenue des Croates«. Avenija Hrvata, kao i spomen-obilježje koje se u njoj nalazi, u tom od Hrvatske udaljenome mjestu podsjeća na pobunu hrvatskih vojnika silom unovačenih u njemačku vojsku za vrijeme Drugoga svjetskog rata. U sjećanju stanovnika ta je pobuna zapamćena kao *Révolte des Croates* pa je jedna od ulica u tom gradu nazvana hrvatskim imenom.

U ovoj maloj analizi hrvatske zastupljenosti u nazivima ulica i trgova drugih gradova nećemo uzeti u obzir nazivlje vezano za nekadašnje jugoslavenske republike. Zbog specifičnih odnosa, obilježenih dugotrajnim, skoro stoljetnim, životom u zajedničkoj državi, taj aspekt zaslužuje zaseban pristup te ponešto drukčiju i svakako temeljitiju analizu.

Gradovi-prijatelji

Ponajprije valja vidjeti što se sve spominje u nazivlju zagrebačkih ulica i trgova. Krenimo od gradova-prijatelja. Grad Zagreb naime ima potpisane sporazume o suradnji i prijateljstvu s petnaestak gradova iz različitih dijelova svijeta. U nazivlju zagrebačkih ulica svoje mjesto pronašli su međutim samo neki od njih. Ulice su nazvane prema njemačkome Mainzu, prvom gradu s ko-

jim je uspostavljena suradnja (1967), potom talijanskoj Bologni te Sarajevu i Ljubljani, glavnim gradovima nekadašnjih jugoslavenskih republika. Sporazum o suradnji potpisan je i s današnjim Sankt Peterburgom još 1968., kada se grad nazivao Lenjingradom, i prema toj inačici njegova naziva postojala je ulica na Trešnjevci sve do 1990., kada je preimenovana, približno u isto vrijeme kada je i Lenjingrad ponovno postao Sankt Peterburgom.

Zagrebačke ulice nisu nosile nazive ostalih gradova s kojima postoji potpisan ugovor o međugradskom prijateljstvu. Nema ulica nazvanih prema norveškom Tromsou, japanskom Kyotu, te Krakovu, Lisabonu, Pittsburghu, Shanghaiju, Budimpešti, Beču, Podgorici i Londonu. Postavlja se pitanje: zašto ti gradovi nisu uzeti u obzir? Među njima ima i onih s kojima je Zagreb zemljopisno razmjerno blizak te fizički podjednako velik, kao što je primjerice Kraków, no nikad nijedna zagrebačka ulica nije prozvana Krakówskom. Zemljopisno i napose povijesno još je bliža Budimpešta pa ipak niti mađarska metropola nije našla svoje mjesto u zagrebačkom stradariju.

Osim spomenutih gradova-prijatelja, u zagrebačkom stradariju svoje su mjesto ipak našli još neki gradovi. Prema američkom velegradu Chicagu, gdje živi znatna hrvatska iseljenička zajednica, nazvana je ulica u naselju Borovje. Kao svojevrsno iznenađenje u nazivlju ulica svoje je mjesto našao i talijanski gradić Gualdo Tadino iz pokrajine Umbrije. Povod njegovu uvrštenju bila je suradnja organizacijā dobrovoljnih davatelja krvi. Na tragu uspostavljene veze između tamošnjih davatelja krvi i općinske organizacije Crvenog križa sa zagrebačkog Črnomerca, u Gualdu Tadinu jedan je trg nazvan Zagabria-Črnomerec, dok je ulica na Črnomercu dobila ime Gualda Tadina.

U kontekstu inozemnih gradova valja još spomenuti Mletačku ulicu na Gornjem gradu, međutim taj naziv ima drugo ishodište jer je ulica nazvana po nekadašnjim stanovnicima talijanskog odnosno mletačkog podrijetla, a ne kao izraz poštovanja prema talijanskome gradu koji je za dio današnje Hrvatske dugo vremena bio i političkim središtem.

Velike zemlje i bliski narodi

Pogledajmo nadalje kakva je situacija kada je riječ o narodima i zemljama s kojima su Hrvatska i Hrvati tijekom povijesti bili najtrajnije i najčvršće povezani. Kao primjere uzimamo Češku i Čehe, Italiju i Talijane, Njemačku i Nijemce, Austriju i Austrijance, Mađarsku i Mađare te Slovačku i Slovake. Mnogi naši velikani podrije-

◀ Alexander von Humboldt

tlom su iz tih zemalja, a isto su tako mnogi naši ljudi živjeli i stvarali u tim krajevima te tamo ostavili znatan trag. K tome dodajmo i neizbježne Sjedinjene Američke Države te najveću slavensku zemlju – Rusiju.

U razmatranje nisam uzeo zemlje španjolskoga govornog područja, iako su neke od njih našle mjesto u zagrebačkom stradariju – primjeri su Peruanska, Čileanska ili Španjolska ulica – jednostavno zato što nemam uvida u hrvatsku zastupljenost u nazivima ulica tamošnjih gradova.

U zagrebačkom nazivlju ulica od zemalja su spomenute Austrija, Njemačka, Ukrajina, Vatikan te Francuska i Velika Britanija. Za sve njih postoje razumljivi razlozi koje gotovo ni ne treba navoditi. Austrija i Njemačka predstavljaju današnje države germanskoga svijeta s kojim smo uvijek imali intenzivne kontakte, Vatikan je spomenut kao sjedište Katoličke crkve, Francuska i Velika Britanija velike su i vodeće europske zemlje s velikim utjecajem u kulturi, a Ukrajina je pak bila prva (a k tome još i slavenska) zemlja koja je priznala Hrvatsku, a i inače je imala sličan put do neovisnosti kao i Hrvatska. Od istaknutih osoba pripadnika tih naroda valja spomenuti ulice nazvane prema njemačkim skladateljima Beethovenu i Händelju te posebice prirodoslovcu Humboldtju, gdje se, vjerojatno ne slučajno, nalazi i njemačko veleposlanstvo.

U nazivlju naših ulica nije bilo mjesta za Češku i Čehe, Slovačku i Slovake, Mađarsku i Mađare. Nisu međutim ni ti narodi potpuno zanemareni ili zaboravljeni. Zagreb nema Češku ulicu, ali usred Zagreba postoji Praška ulica, nazvana prema češkom glavnom gradu, a i jedna od glavnih donjogradskih ulica nazvana je prema češkom političaru Tomášu Masaryku. Usto, dodajmo još i ulicu u Prečkom, nazvanu prema češkom skladatelju Smetani, dakako, s napomenom da je tu ponajprije riječ o iskazivanju počasti glazbenom geniju a ne nacionalnom velikanu.

▲ Tomáš Garrigue Masaryk

U zagrebačkom nazivlju ulica od zemalja su spomenute Austrija, Njemačka, Ukrajina, Vatikan te Francuska i Velika Britanija. Za sve njih postoje razumljivi razlozi koje gotovo ni ne treba navoditi.

▶ John Fitzgerald Kennedy

▲ Ludwik Łazarz Zamenhof

U slučaju naših sjevernih susjeda Mađara izostala je ulica s nacionalnim imenom, kao i ulica nazvana prema njihovu glavnom i za Hrvate svakako povijesno važnom gradu. Imamo međutim ulicu imenovanu prema mađarskom političaru Józsefu Antallu, čime je iskazana zahvalnost ne samo za njegovu osobnu nego i skupnu mađarsku potporu hrvatskoj neovisnosti u 1990-im godinama.

Slovaci odnosno Slovačka međutim nisu uopće spomenuti, niti nacionalnim imenom, niti imenom glavnoga grada, pa niti putem istaknutih osoba slovačkoga podrijetla.

Uz dva spomenuta američka grada, Pittsburgh i Chicago, od američkih hodonima tu su još i dva trga nazvana prema američkim predsjednicima, J. F. Kennedyju i F. D. Rooseveltu.

▶ Nikola Kopernik

Pritom je zanimljivo da je današnji Rooseveltov trg u razdoblju između dvaju svjetskih ratova nosio ime drugog američkog predsjednika, Wilsona. Američkim hodonimom može se smatrati i ulica u rezidencijalnom dijelu grada iznad Medveščaka, nazvana imenom veleindustrijalca J. D. Rockefellera. Tu je međutim riječ o zahvalnosti namijenjenoj osobi iz čije je zaklade financirana izgradnja Higijenskog zavoda, podignutog baš u toj ulici.

Ako je suditi po zastupljenosti u stradariju, Rusi i Rusija su kod nas slabo prošli – jer nisu spomenuti. Nema ni Moskve a ni Sankt Peterburga, koji je izbrisan 1990. kao Lenjingrad i poslije nije vraćen iako se nalazi na popisu gradova-prijatelja. Iz ideoloških razloga izbrisan je i Lenjin po kome je jedno vrijeme bio nazivan današnji Trg Petra Krešimira IV. Kao zanimljivost navedimo da je neposredno nakon Drugoga svjetskog rata taj gradski trg nosio Staljinovo ime. Ipak, jedan Rus nije zaboravljen. Gagarinov put na Trešnjevci čuva uspomenu na najpoznatijeg ruskog (pa i svjetskog) astronauta. U Moskvi, koliko mi je poznato, nema ni Zagrebačke ni Hrvatske ulice.

Spomenimo i Poljake. Dva velikana podrijetlom iz Poljske, astronom Kopernik i tvorac esperanta Zamenhof, imaju svoje ulice u Zagrebu, no njihove zasluge vjerojatno su više univerzalne naravi, nego što se vodilo računa o Poljskoj kao slavenskoj zemlji. Poljaci međutim mogu u Zagrebu prošetati ulicom koja nosi ime njihova glavnog grada, što im zacijelo pričinja zadovoljstvo.

Hrvatski nazivi kod drugih

Nakon pregleda stanja u zagrebačkom nazivlju, postavlja se logično pitanje: kako smo mi prošli kod drugih? Detaljno smo pregledali planove nama bližih velikih gradova s kojima smo tijekom povijesti imali stalne i intenzivne kontakte. Zanimalo nas je ima li u tim gradovima ulica s hrvatskim imenom, postoji li možda koja ulica nazvana prema našem glavnom gradu, kao i jesu li možda koju ulicu ili trg nazvali prema nekom našem povijesnom velikanu. U Pragu, gradu prema kojemu je nazvana kratka ali važna ulica u središtu Zagreba, zaista postoji Zagrebačka, odnosno Záhřebská ulica. Štoviše, postoje i Chorvatská te Dubrovnická ulica, no ni to nije sve, jer postoji i trg (odnosno *náměsti*) nazvan prema biskupu Strossmayeru. Sve u svemu, dovoljno da možemo biti prilično zadovoljni hrvatskom nazočnošću u nazivima praških ulica i trgova. A nismo loše prošli ni u glavnome gradu susjedne Slovačke. I Bratislava ima Zahrebsku i Chorvatsku ulicu, a k tome još i Jadransku ulicu

potom i ulicu nazvanu prema sigetskom junaku Zrinskome te očekivano i Šulekovu ulicu (Šulek je podrijetlom bio Slovak) pa nam ne preostaje ništa drugo nego konstatirati da odnos zastupljenosti nije uravnotežen.

U nazivima budimpeštanskih ulica i trgova na prvi pogled postoji obilje hrvatskih toponima. Zagreb ima svoju ulicu, na mađarskom je to ZÁgrábí utca. Postoji i Osječka ulica, doduše točan naziv ima mađarski oblik imena grada Eszek, no takva je tamo jezična praksa. Ima još hrvatskih toponima prema kojima su nazvane ulice; Rijeka ima ulicu, baš kao i Međimurje i Srijem, a Čakovec uz ulicu ima čak i park. Naravno, svi spomenuti toponimi u tim su nazivima u svojem mađarskom obliku, dakle Fiume, Muraköz, Szerémi i Csáktornya. No, nemojmo se zavaravati. Riječ je tu ipak ponajprije o mađarskoj nostalgiji prema vremenima kada su ti naši gradovi i krajevi bili podređeni Ugarskoj. Iz istih razloga niti povijesne ličnosti koje mi smatramo hrvatskima (Nikola Zrinski i Jelena Zrinska, odnosno Zrínyi Miklós i Ilona) nisu zaslužile svoje ulice kao hrvatski nego kao mađarski velikaši.

U Beču, povijesno gledajući »najglavnijem« od svih naših glavnih gradova, Hrvat će uzaludno tražiti Kroatenstrasse, a ne može se ni prošetati ulicom koja bi se eventualno zvala Agramergasse, ili slično tome. U suvremenom bečkom stradariju nema ni traga hrvatskom imenu. A u tom gradu, odnosno na njegovu tadašnjem rubu, Spittelbergu, postojalo je još prije 400 godina Hrvatsko Selo odnosno Krowotendörfel. Ta po svemu sudeći većinska hrvatska naseobina poharana je i razrušena tijekom turske opsade Beča 1683., no toponim svjedoči o nazočnosti Hrvata na području Beča. O tome je hrvatska zajednica u Beču 2009. postavila i prigodnu izložbu, koja je 2011. gostovala i u prostoru Matice hrvatske u Zagrebu. Čak ni Jelačić, hrvatski ban, ali, ne zaboravimo, i odani carski general, zbog lojalnosti bečkome dvoru omražen u susjednoj Mađarskoj, nije zaslužio ulicu nazvanu svojim imenom. Jedine s kakvim-takvim hrvatskim predznakom što sam uspio naći u popisu bečkih ulica su Teslagasse i Zrinyigasse. U prvom slučaju jasno je da su Austrijanci Teslu smatrali značajnim, ali ne zato što je bio iz Hrvatske, nego što je bio austrougarski državljanin, dok je u drugom slučaju riječ o sigetskom junaku i hrvatskom banu, ali je nažalost u ime ulice ušao mađarski a ne hrvatski oblik imena.

Kad u nekom talijanskom gradu ugledamo nazive ulica prema našim dalmatinskim ili istarskim gradovima, što nije rijedak slučaj, ne treba se odmah pretjerano veseliti. Via Pola, Via Fiume, Via Istria ili Piazza Dalmazia i slični hodonimi nisu samo imaginarni nego i stvarni nazivi ulica i trgova, posebice sjevernotalijanskih gra-

dova, onih koji su bliži našim krajevima. Međutim, oni nisu tamo zbog talijanske simpatije prema jadranskom susjedu, nego iz iredentističkih pobuda, zbog žala za vremenom kada su ti krajevi bili u sastavu Italije. Pravi iskaz prijateljstva bila bi primjerice ulica koja bi se u originalu nazivala Via Croazia ili Via Zagabria, međutim, osim u spomenutom gradiću Gualdo Tadino, toga baš i nema u Italiji. Takvu ulicu nećemo naći ni u Gradu Svetoga Marka, još jednoj našoj povijesnoj metropoli. Ako tko u Veneciji poželi prošetat dijelom grada koji nosi hrvatsko ime, i dalje mu ne preostaje ništa bolje doli notorna Riva Degli Schiavoni, odakle je pogled, ruku na srce, zaista fantastičan, ali povijesne reminiscencije što ga naziv pobuđuje nisu ni približno tako dobre po nas.

Prema tome, iako analiza nije obuhvatila sve nazive zagrebačkih ulica i trgova s inozemnim podrijetlom, jer smo se ograničili na najveće i nama najbliže narode i zemlje, možemo zaključiti da su inozemni nazivi u stanovitoj mjeri zastupljeni u zagrebačkom stradariju. Neki od njih već su i dosta dugo zastupljeni pa smo se na te nazive navikli i doživljavamo ih kao svoje, a da i ne pomislimo na gradove, narode ili osobe u čiju su počast u stradariji uvedeni. Većinom se takvi nazivi nalaze u novijim dijelovima grada, ali ima ih i u najreprezentativnijem dijelu grada. Čitateljima ostavljamo na procjenu koliko je postojeći izbor dobar i reprezentativan te za koje bi se još nazive eventualno trebalo naći mjesta. Sigurno je da inozemne posjetitelje Zagreba raduje kada prepoznaju neku ulicu ili trg nazvan imenom nekog njihova zemljaka, kao što i nas raduje ako u nekom stranom gradu prošećemo ulicom ili trgovom koji nosi ime naše zemlje, grada, ili pak zaslužnoga našijenca. U tom se smislu može reći da su ulice nazvane na opisani način znakovi prijateljstva i da zbližavaju narode. ↩

▲ Jurij Aleksejevič Gagarin

U stradarijima čeških i slovačkih, pa čak i mađarskih gradova nailazimo na hrvatsko ime. U Beču pak nema takva primjera premda je do turske opsade 1683. na rubu Beča postojalo Hrvatsko Selo (Krowotendörfel).

Hrvatski putnici u Avenue des Croates u Villefranche-de-Rouergueu

MATICA HRVATSKA U VREMENU KRIZE

Govor Igora Zidića, predsjednika Matice hrvatske,
na Glavnoj skupštini u Osijeku, 30. lipnja 2012.

FOTOGRAFIJE:
Mirko Cvjetko

Pogled na dvoranu
osječkoga Hrvatskog
narodnog kazališta tijekom
zasjedanja Glavne skupštine.

Gospođe i gospodo, cijenjeni gosti, poštovani članovi i dužnosnici Matice hrvatske, zastupnici ogranaka i odjela!

Gotovo da se više i ne možemo probuditi, a da ne osvanemo u društvu *krize*; gotovo da više ne možemo krenuti ni na počinak, a da nas na uzglavlju ili uza nj ne dočeka *kriza*. Otvorimo li novine – s prvih se stranica na nas sruči *kriza*. Uključimo li televizor, na nas se poput slapova

obruše izvješća o *krizi*; gdjekad objektivni, koji put analitični, a najčešće sivi i neodlučni prilozi o njezinu trenutačnom i ne osobito uvjerljivome suzbijanju te – primimo i njih k srcu – tradicionalno pesimistički, ideologijom protkani, futurološki ogledi. U kriznim vremenima, vrlo su aktivni i oni koji su nam jednu budućnost već bili prodali, a sad nam tu istu bolju budućnost pokušavaju podvaliti još jednom. Kao krunski dokaz da su u pravu opet se reciklira i naveliko

zlorabi Marxova rečenica o tome kako će kapitalizam samoga sebe progutati. Ta nam pragmatična dosjetka 19. stoljeća nije neophodna da bismo razumjeli narav svijeta. Nije li, puno prije, već bilo rečeno i zapisano: *Perditio tua ex te, Israël* – »Propast je tvoja u tebi, Izraele«? Marxovoj rečenici ni danas – *sub speciae aeternitatis* – ne nalazim bitna prigovora osim onoga već izrečenoga: da nije ni nova ni originalna. Kad bih joj morao, međutim, izreći ocjenu sa stajališta ideološkijske prakse današnjice, ona bi bila mnogo nepovoljnija: ne samo što se kapitalizam nije (još) oglodao, nego je prvenstvo u propadanju prepustio svome »nasljedniku« – Marxovu komunizmu. Njegovu spomenutu rečenicu ne izgovara danas navjestitelj Novoga svijeta, nego zastupnik bivšega, koji je samoga sebe zaista progutao, a da ga nitko sa strane nije napao, razorio, razoružao, osvojio. Urušio se sam od sebe: od nemogućnosti da racionalno zasnuje svoju privredu, da valjano razvija svoje proizvodne moći, da i u svakom drugom pogledu mudro organizira svoje društvo vodeći računa o ljudskim potrebama; da naznači svojim građanima održivu, materijalnu i moralnu perspektivu. Kao utjehu za egzistencijalnu ugroženost naroda komunizam je nudio ispražnjeno nebo i samoga sebe kao najviši cilj. Sredstva revolucionarne borbe, kojima se negdje uspio nametnuti i zauzeti vlast, ponovila su sve grijehe prethodnih društvenih formacija: nasilje, neobuzdani teror, zločinačku praksu, nemoralna bratstva i interesne grupe od kojih se, ma koliko se oni kleli u *demos*, nije moglo dočekati stvaranje demokratskoga realnog okružja, prostora *demokracije*. Naprotiv; komunistička se partija pretvorila u golem opresivni aparat posvećen zatiranju liberalizma, demokracije, pluralizma, tolerancije, »tehnomenadžerskih urota«. Naravno, time ne mislimo reći da će kapitalizam, takav kakav jest, nadživjeti svoja nasilja, svoja bezakonja, svoje opačine. Nadam se da neće, a ne bi ni trebao. Mi priželjkujemo, bez naivnoga arivističkog optimizma, neki novi put, koji bi – osim komunizma i kapitalizma – s povijesne pozornice uklonio i njihov binarizam, njihovu alternacijsku zamjenjivost. U Marxovu stoljeću kapitalizam je bio oličenje zla i nepravde i na nj su jurišali prvi komunisti. Djelomična njihova pobjeda početkom 20. stoljeća i širenje njihove svjetske moći poslije 1945. stvorilo je ravnotežu zala kojoj je najviše pridonijela njihova zajednička borba protiv trećega: bio je to fašizam, naličje komunizmu, što se ukorijenio u tehnički i gospodarski vrlo razvijenoj zemlji (Njemačkoj), uza sve posebnosti koje su iz toga proizlazile. Sudar njemačkoga podržavljenog fašizma i njegovih satelita s jedne strane te anglo-saksonskoga kapitalizma s ruskim komunizmom i njihovim saveznicima s druge strane, učinio se kao mitski sukob Trojice. Njemački

su fašisti nastupali u ime *reda, rada i discipline*, Amerikanci i Englezi pozivali su se na *tradicije zapadnih demokracija*, Sovjeti na *novo društvo i novoga čovjeka* koje će – baš oni – zauvijek stvoriti. Svi se, dakako, za svoje interese koriste pojmovima domovine i patriotizma. Pojava *trećega* u svijetu koji je binarno polariziran izazvala je, dakako, umjesto prethodno očekivanog sukoba *prvoga i drugoga* – njihov zajednički obračun s *trećim*. Nakon toga bile su otvorene samo dvije opcije: rat za apsolutnu prevlast ili sporazumno održavanje binoma (plus – minus, kapitalizam – komunizam, Amerikanci – Rusi). Prevladala je, uz pomoć strašnoga oružja za masovno pa i konačno uništenje, koje se našlo u jednim i drugim rukama, politika mira na rubu rata, pobijedila je, za desetljeća, politička pragma koja se podrazumijevala pod sintagmom »ravnoteže straha«. Ne treba isticati kako je i koliko je ta »ravnoteža straha« unazadila moralni osjećaj. Potkraj 20.

▲
Igor Zidić, predsjednik
Matice hrvatske

Kad nastojimo iznaći što je ono u čemu su kapitalistički i komunistički svjetovi bili, ako ne isti, a ono barem usporedivi, dolazimo do zaključka da je to određena, na različite načine konkretizirana, moralna insuficijencija.

▲ Predsjedništvo MH za vrijeme intoniranja himne. Slijeva nadesno: Tonko Maroević, Stjepan Sučić, Zorislav Lukić, Igor Zidić, Damir Zorić, Ante Stamać i Stjepan Damjanović

stoljeća kapitalizam, kojemu nalazimo toliko nedostataka, nazoči urušavanju komunističkoga protusustava, pokazujući da je ne samo stariji nego i vitalniji i da je, prema svemu sudeći, uz mnoge strukturalne probleme (u to svakako treba ubrojiti i periodične gospodarske krize sustava) bio bolji od suprotstavljenih. On je naime i s periodičnim krizama lako odolijevao sustavu permanentne krize. Sve su to danas neprijeporne činjenice, no ipak nisu preporuke za vječno trajanje neizmijenjena kapitalizma. Kad nastojimo iznaći što je ono u čemu su kapitalistički i komunistički svjetovi bili, ako ne isti, a ono barem usporedivi, dolazimo do zaključka da je to određena, na različite načine konkretizirana, moralna insuficijencija.

Naša je domovina danas jedno od oglednih (tranzicijskih) mjesta takvoga teško nadoknadiiva deficita: otvoren je lov na manipulatore, špekulante, pljačkaše, potkupljivače, na preprodavače tuđega, na korupcionaše i nikoga više ne čudi što se tu, na optuženičkim klupama, nalaze bivši odnosno donedavni uglednici iz svih slojeva društva – napose pak oni iz svijeta politike. S druge strane, unatoč brojnim sudskim procesima, koje je već teško i pratiti i pamtiti, raste broj prekršaja, prevara, manipulacija i korupcijska se hobotnica širi pa je postalo jasno da mnogi u društvu korupciju više ne doživljavaju kao kažnjivo djelo, nego kao sredstvo borbe ili konkurentskoga nadmetanja. Ako i ne mogu govoriti u tuđe ime, objašnjavajući zašto sve to neke druge ne čudi, mogu barem reći zašto mene ne čudi; mi smo, kao i neke druge tranzicijske zemlje, primjer nečistih spojeva, inkompatibilnih kombinacija obaju velikih moralno insuficijentnih sustava: još smo donedavno bili (pseudo)socijalističko društvo vođeno komunističkom partijom, stabilizirano njezinom vojskom i njezinim tajnim policijama, a danas se deklariramo kao (pro)kapitalistička zemlja na putu u drugu, bo-

lju budućnost. Kada se na malom prostoru – slabe produktivnosti, gospodarske nedjelotvornosti, sudbenopravne nekonzistencije, nestabilne demokracije i velike demografske ugroženosti, k tome snažne ratničke, ali i zaplotnjačke tradicije te jakoga rušilačkog erosa i autodestruktivnih smjerenja – »zagre« takva dva sustava u vrtoglavome premetu i u trenutku rasapa jednog, a dekadanse drugog modela – još i u trenutku bjelodane svjetske gospodarske krize – onda se može očekivati da će zlo jednoga i zlo drugoga doseći iznimno visok stupanj kooperacije i da će njihovo djelovanje na društvenu moralnost, etičnost, humanu i socijalnu ispravnost itd. – biti poražavajuće. Dok se hrvatski poduzetnici – vidi se to i po iskrama koje od zgode do zgode sijevnu između njih i političkog sektora – pretežno ponašaju kao nedostatno iskusni (neo)kapitalisti, što je i posve razumljivo, dotle se tzv. »političke elite« često ponašaju prema naslijeđenim sockomunističkim modelima. Vrlo je važno, u ovome trenutku, ustanoviti gdje su središta regresivne moći, a gdje se koncentriraju progresivne potencije društva. To, naravno, ne znači da ćemo jedan segment društva u potpunosti abolirati od svake odgovornosti za događaje u tom istom društvu. Ako, primjerice, upravo bilježimo hrvatske rekorde nezaposlenosti, onda pitanje olakšavanja procedure otkaza radnicima ne možemo smatrati najurgentnijim pitanjem naše krize. Potrebno je bogatima omogućiti da svoje bogatstvo ulažu i oplođuju po najracionalnijim mogućim kriterijima, ali je isto tako u društvenome interesu da se zaštite najslabiji i, samim tim, najugroženiji. Profit da, ali takav i toliki da ne dovodi u pitanje egzistenciju velikog dijela pučanstva. Mora se uspostaviti društveni konsenzus u kojemu će ljudski život i pravo na rad i opstanak biti priznati kao najviše vrijednosti zajednice. Čemu, inače, država?

U hrvatskoj političkoj atmosferi dominira, kao što smo već rekli, sockomunistički direktivni, naredbodavni diskurs, ne nužno i ne u svakoj prilici samo ideološki motiviran, pa ga i ne raspoznajemo tek u lijevim (političkim) opcijama. Susrećemo se tako s (pseudo)autoritarnim političarima kojih stil karakteriziraju vidovnjačke objave, proglašenja, priopćenja, samohvale, kratko: jednosmjerna komunikacija bez analitičke potpore, bez ponuđenih komparativnih argumenata, bez uvjerljivih anketa i modela, koji će potom biti i u stvarnosti verificirani. Sve to – uz već citirane korupcijske afere, uz svakodnevne incidente i ogrešenja o moralne institute na kojima društvo mora počivati ako želi izbjeći kaos – pokazuje, posve razgovijetno, da osim gospodarske paralelno postoji i duboka moralna kriza društva i da bi sada bilo dobrodošlo ozbiljno istraživanje kojemu bi cilj bio ustanoviti postoji li među njima neka generička veza; kad bismo to

saznali – otkrili bismo i to koju od tih dviju kri- za možemo označiti kao izvornu, koju pak kao izvedenu. Pitanje se, u prvi tren doima naivno, no čini se da i nije baš tako.

Ono što je, također, važno pripomenuti jest to da svaka naša *vlast*, slijedeći modele politič- ke tradicije na ovim prostorima, radije bezobzir- no *vlada*, nego što bi nastojala da (kompetentno) *upravlja*, a *upravljati* je, nasuprot *vladanju*, jedini moderan, realan i odgovoran sadržaj političkoga rada; uz to i jedini ispit demokratičnosti struk- tura: najhitnije, sve bi se instancije *vlasti* morale preobraziti u *upravne* instancije. U nas vlast radi- je pokazuje mišiće nego put u sutrašnjicu. Zašto? Zato što je tako lakše: ne traže se specifična zna- nja, visoko specijalistička upućenost, kompetitiv- nost, međunarodna intelektualna, a ne politička ovjera. Tradicija je komunističkih društava – ali i svih drugih jednodimenzionalnih zajednica – da su ideo- lošku besprizivnu odanost svome bezbožničkom bogu, partijnost, političke kvalifikacije stečene u dogmatskom, nedemokratskom, zatvorenom društvu – društvu koje ne potiče konkurenciju, koje ne štiti različitost, koje ne podupire plura- listički ustroj – uvijek pretpostavljali stručnome znanju, specijalističkoj osposobljenosti i neupit- nome profesionalizmu.

Strašna, deprimirajuća aktualna kriza, kojom počinjemo naša današnja razmatranja, krenula je, kao i 1929, iz svjetskih centara bankovne mo- či i ubrzo pokazala da je izvor kritičnih događa- ja bilo kriminalno otuđenje niza utjecajnih po- jedinaca od društva i, društveno nužne, svijesti i savjesti; njihova kriminalna društvena neod- govornost. Ti su pojedinci bili slijepi i gluhi za socijalne dugoročne interese zajednice, slijepi i neodgovorni prema novcu svojih klijenata, beš- ćutni prema njihovoj štednji, ravnodušni prema nesreći koju im mogu nanijeti. Podsjećam da je samo stanoviti Jérôme Kerviel, *trader* i mešetar u *Société Générale*, bio osuđen 2010. za pronevje- ru četiri milijarde i devetsto milijuna eura! Što je to bilo: gramzivost, bankarska piraterija, ludilo ili neravnopravna utakmica – igra – protiv inter- esa onih koje bi morali štititi i koji i ne znaju da su uključeni u svojevrsno matematičko-ludičko nadmetanje njihovim ulozima? Ako smo samo htjeli, zagledavši se u srce krize, mogli smo lako zaključiti da je profesionalni moral niza bankar- skih *bossova* spao na nulu. Zanimljivo je da se na svim suđenjima zbog sličnih grijeha od 1929. do 2010. optuženi brane identičnom tezom: tako su radili i drugi, odnosno, tako su radili svi koji su to mogli. Oštećeni u njihovoj percepciji kao da i ne postoje. Vidjeti je, da se u tih ljudi, bankar- ski, financijski i kombinatoričko-matematički te informatički obrazovanih, događa – već nekoli- ko desetljeća – kolaps *ratija* i da je progredira- la bolest, koje će razvoj omogućiti sama moguć- nost zlorabe: bolest potpune moralne abulije,

koja će dovesti do sloma niza stupova financij- ske moći Zapada, s pogubnim posljedicama i za druge.

Kažemo li, međutim, da su u središtu pro- pasti komunizma bili dugoročni neuspjeh pri- vrede i sustavno zanemarivanje morala, otvorit ćemo pitanje o tome što se uopće može stvoriti na duži rok, ako već u prvotnoj praksi pokreta nema moralnih kriterija, ako pred graditeljima *Novog svijeta* ne stoje nikakve moralne norme, nikakvi ljudski obziri, nikakvo božansko ni hu- mano čudoređe – čemu se tada možemo nadati? Da će krivulja rasta od jednog ubijenog doći do milijuna ubijenih, da će se jedna racija pretvoriti u godine organiziranih »čistki«, da će jedan sa- birni centar kroz desetljeća postati pravi sustav konclogora ili guluga i da će se sve to raditi, kao što se i radilo, zbog čovjeka i u ime čovječno- sti! Majestetično *Mi* nasljednih suverenā u mo- dernim se diktaturama zamjenjuje tabuiziranim pojmovima Države, viših interesa, Partije kao ta- kve, boljševizma, komunizma, nacizma ili titoiz- ma. Sve je to upućivalo da je jedna od vrhunskih njihovih perfidija bila depersonalizacija zloči- načke prakse; štoviše – njezina desubjektivizira- na etatizacija. Sve se radilo zbog ove ili one Dr- žave, zbog njezina dobra i opstanka (uz pomoć eksperata koje okuplja Čeka, NKVD, Gestapo, UDBA, Stasi, Securitate i sl.), pa je skriveni su- bjekt terora tako i postala nedodirljiva Država. Na drugoj strani, koja je davno prije odživje- la svoju ratničko-terorističku ili nasilničku fazu (pljačka, oružano prisvojevana ili sudbeno reguli- rana otimačina – sekvencijacija imovine, posjeda, teritorija) i koja se mogla posvetiti sofisticirani- jim načinima eksploatacije kako vlastitih tako i tuđih dobara – državni je probitak gurnut u dru- gi plan, a na prvo su mjesto, kao oličenje demo- kratičnosti i kompetitivnosti, izbili privatni pro- fit, osobne inicijative, grupe građana, slobodni strijelci. No time se postiglo i to da su zlodjela

▲ Izvješće glavnog tajnika MH Zorislava Lukića

Profit da, ali takav i toliki da ne dovodi u pitanje egzistenciju velikog dijela pučanstva. Mora se uspostaviti društveni konsenzus u kojemu će ljudski život i pravo na rad i opstanak biti priznati kao najviše vrijednosti zajednice. Čemu, inače, država?

države, režima ili sustava potisnuta iz javnoga oka u javni zaborav, da je nastupilo doba orgija privatnih interesa, pa kroz to i doba privatizacije krimena. Prve slutnje krize-na-vidiku javljaju se oko 2006/2007, da bi ona i eruptivno buknila 2009. godine.

Zašto sam Vas ovako opširno uvodio u današnju našu krizu bez koje ne liježemo i bez koje se ne budimo već nekoliko godina, a svi su izgledi – i sve su međunarodne kompetentne projekcije u tome suglasne – da barem do jeseni 2013. nećemo zamijetiti utješnih znakova ozdravljenja? Htio sam pokazati da smo gori (premda još ne i najgori) dio toga svjetskog urušavanja, utoliko kompleksniji što se u nas ne reflektiraju samo opće svjetske financijske teškoće, nego im treba pribrojiti i mnogo specifičnih hrvatskih uzroka stagnacije i depresije. Htio sam podsjetiti na to kako su oba društvena sustava (u kojima smo se i mi pokazali sudionicima svjetskoga beščašća) imala i neke zajedničke značajke pa bi ih valjalo istražiti nama samima na korist (to je problem moralne krize koja redovito prati, a često i uzrokuje onu drugu, novčarsku). Htio sam ukazati i na to kako je naša participacija na svjetskom novčarskom tržištu posve marginalna pa bi to mogao biti razlog više da se temeljito ispita važnost moralnog faktora. Za primjer navodim samo činjenicu da je spomenuti francuski tridesetogodišnjak, u svojoj banci, uspio »zamračiti« i privatizirati gotovo pet milijardi eura, a ta mu »provizija« čini približno trećinu godišnjeg proračuna Republike Hrvatske.

To su okolnosti koje nas sile da trijezno preispitamo svoje mjesto u svijetu. Kriza o kojoj govorimo izazvala je dodatno osiromašenje države i građana. Nezaposlenost i dalje raste. Visoko kotiramo na europskim ljestvicama toga zla. Sve je više mladih koji se ne uspijevaju zaposliti. Raste i broj ljudi koji rade, a ne primaju plaću. To je ispod svih humanih standarda u civiliziranom i emancipiranom svijetu. Koliko god to, samo po sebi, bilo apsurdno – hvatam se u misli: ako vlasnik firme, bez obzira na motive, uživa više-mjesečni besplatni rad desetina ili stotina ljudi, onda se on, zapravo, na neko vrijeme koristi beskamratnim radničkim kreditom. Ako mu ni to nije, u danom vremenu, bilo dostatno za stabilizaciju poslovanja, naše pitanje glasi: što je sljedeći korak? A odmah i drugo: prema kakvim se to poslovnim načelima – a o moralnima da i ne govorimo – u nas posluje? Ne bi li, dakle, dobar dio naše privrede – da bi se održala – trebalo subvencionirati beskamratnim kreditima neplaćenih radnika i drugih poreznih obveznika? A što kad i oni posustanu? Država ne može otplaćivati ni kamate na zaduženja koja stižu na naplatu. Uzimaju se krediti za otplatu rata prethodnih kredita još uvećanih za kamate. To je dug na dug i siguran put u dužničko ropstvo. Da je netko danas

napadne, Hrvatska bi se – ako je vjerovati novinskim izvjestiteljima – branila bez aviona, sa simboličnim brojem ispravnih tenkova, a rezignirano bi i osiromašeno pučanstvo moralo popunjavati malu profesionalnu vojsku. S kakvim entuzijazmom? I tko bi se još, kad se sve to zbrog, mogao zakleti da smo samostalna i nezavisna zemlja (kraj tolikih dugova)? I tko bi tome ojađenom dragovoljačkom puku mogao jamčiti da se bori za Hrvatsku, a ne za ulog njezinih vjeronika? Izgledni razvoj financijske politike EU odvija se tako da će se primanje Hrvatske u tu organizaciju najvjerojatnije podudariti s gašenjem velikog dijela financijske samostalnosti slabije većine članica. Vlada će dobiti europske revizore, nadzornike, upute za korektno ponašanje, a ovako ili onako izgubiti pravo samostalnog odlučivanja, programiranja i, predmnijevam, katroviranja u sektoru financija. Zaista sumnjam da će gđa Merkel prihvatiti kadrovsku shemu – primjerice HNS-a – kao *ultima ratio* financijske lucidnosti. Energija kojom se počinje pripremati stabilizacija eura upućuje na to da je takav plan morao biti razmatran i, vjerojatno, pripremljen i prije početka krize. Sad je samo trenutak da ga se i provede. Gospodin Radimir Čačić, ako ga okolnosti ne prisile da i prije toga napusti svoje mjesto u vladi, objavit će tada da je prvi financijski operativac hrvatske vlade neki nama (još) nepoznati činovnik iz Bruxellesa.

Počinje era uživanja; era konzumacije »ograničenog suvereniteta«, o kojemu je nekoć, izjavivši naše zgražanje, govorio drug Leonid Brežnjev. Novo će se reduciranje suverenosti odnositi, ponajprije, na financije. Kreditiranje, investiranje, zaduživanje; planiranje prihoda i rashoda, utvrđivanje prioriteta. Za utjehu – dio obrane suvereniteta već smo prenijeli na NATO.

To je nova stvarnost, koju će politika konsolidacije eura učiniti, u kratkom vremenu, još odrješitijom i stegovno radikalnijom. Možda se drukčije i ne može. Iz toga će, nema dvojbe, proizići određene frustracije, iz toga će rasti nepovjerenje društva u sebe i u svoje mogućnosti. Kao protuteža javit će se pojačana želja za vidljivom participacijom u važnim ili čak bitnim svjetskim procesima. To može biti motivacijska, pozitivna težnja, a može potaknuti i buđenje posve neutemeljenih ambicija. Ne bismo smjeli dopustiti ni da Hrvatska bude marginalizirana tako što ćemo se oglušiti na svaku akciju današnjih marginalaca. Margina se danas pomiče prema središtu, a dojučerašnje se središte umnožava, dijeli pa neke njegove dojučerašnje sastavnice polako uzmiču prema rubu (ili je tek riječ o pulsaciji, »dubokom disanju« cijeloga socijalnog prostora) – mjesta su zamjenjiva, pokretna, svijet naočigled postaje policentričan i tu vidim priliku da se pojačanim intenzitetom »disanja« izide iz binarnoga stereotipa 20. stoljeća – ka-

Da je netko danas napadne, Hrvatska bi se – ako je vjerovati novinskim izvjestiteljima – branila bez aviona, sa simboličnim brojem ispravnih tenkova, a rezignirano bi i osiromašeno pučanstvo moralo popunjavati malu profesionalnu vojsku. S kakvim entuzijazmom? I tko bi se još, kad se sve to zbrog, mogao zakleti da smo samostalna i nezavisna zemlja (kraj tolikih dugova)?

pitalizam ili komunizam – u jedan nijansirani-ji, ideološki manje determiniran svijet. To pratiti od najveće je važnosti baš za male zemlje od kojih svaku radikalne opcije tipa *ili – ili* dovode u pogibelj: kako u pogibelj za njezinu supstanciju, tako u pogibelj za samu egzistenciju. Današnja napredna tehnologija, proizvod visoko razvijenih zemalja svijeta, pokazuje se pristupačnom i djelotvornom i u razvojno manje uspješnom okruženju (v. »Arapsko proljeće«, tj. »internet-revoluciju«). Treba voditi računa o tome da male zemlje manjih potencijala, u svijetu kakav jest, svoju deficitarnost mogu, dijelom, ublažiti tek usavršavanjem svoje organiziranosti (prema već postojećim modelima), racionalizacijom svoje proizvodnje, radom na razvojnim projektima, visoko natprosječnim ulaganjem u znanost (jer je to provjereno najbolji način da oni koji *nemaju*, u najkraćem mogućem vremenu, postanu oni koji *imaju*), a dijelom i svojim interesnim povezivanjem. *Mali s najvećima* – to ni pošto nije produktivna veza, jer *maleno plus veliko* uvijek daje samo *veliko*, dok povezivanjem (usavršenih, restrukturiranih) *malenih* i *malenih* ili *srednje velikih* dobivamo, ako ne baš *veliko*, a ono, svakako, nešto što je *veće* od startnih čestica i, što je osobito značajno, potencijalno pozitivno *drukčije*. Osim u gospodarstvu i kulturi, dalo bi se spekulirati o prednostima i probitcima kojima bi takvo povezivanje moglo rezultirati i na političkome planu.

Gospode i gospodo, pokušao sam oslikati prostor u kojemu trenutačno djelujemo. To je prostor *krize*. Načine njezina prevladavanja u globalnome smislu – definirat će drugi. Za nas, tek nekoliko naznaka ohrabrenja. U globalnoj krizi nitko ne mora, ali svatko može izgubiti mnogo. Važno je, međutim, uzeti u obzir da se u krizi može i dobiti. Što, kako i koliko – tema je

specijalističke rasprave i ja se u to, ovdje, ne bih upuštao. Vidjeli smo, da u svakoj krizi postoji snažan moralni aspekt, a slutimo da i tu ima mjesta našem napretku. Naša zemlja, naš narod, svi naši građani mogu i bez suza odoljeti mnogoj nevolji; vjerujem, temeljem brojnih pokazatelja, da je sfera *otpora* (agresiji, patnji, oskudici, defetizmu, koji cvjeta na ruševinama svakoga realnog svijeta) predio naših komparativnih prednosti, a pokušao bih to objasniti dugom poviješću nesreća i nepovoljnih prilika, koja je stvorila specifičan, uvjetovan mentalitet, koja nas je naoružala strpljenjem i skromnim prohtjevima, iz kojega strpljenja, kao svjetionici opstanka, Hrvatsku bljeskovito osvjetljaju rečenice – gnomatske, poslovične – kao što je deviza *svaka sila za vremena*, koja nasilniku poručuje: *tvoja je sila oružje, naša je sila Vrijeme. Tvoju je silu iskovao zemaljski majstor, naša je sila dar Božji*. I u kriznome dobu Matica prepoznaje važnost Stepinčeve crkve za sadašnjost i budućnost hrvatskoga naroda; ona je cijnila i cijeni neustrašivost borca protiv zla, ona cijeni djelovanje svake visoko odgovorne osobe (pojedince) u borbi protiv nemoralna, ona visoko poštuje i dragocjen primjer spremnosti na žrtvu zbog obrane vjere, ljudskosti i narodnosti. Tradicionalnih i prokušanih svojih snaga nitko se razuman u nevolji ne odriče, jer sve ono što nas je krijepilo u dobru još će nas više krijepiti u zlu. Naravno da će Matica surađivati, kao što je i dosad surađivala, s mnogim sekularnim društvima i dobronamjernim pojedincima bili oni vjernici, agnostici ili ateisti, ako im je na srcu Domovina, socijalna pravda i ljudskost.

Pauperizacija, koja se poput bolesti širi Hrvatskom, suzuje vrh socijalne ljestvice, dramatično stanjuje srednji sloj i tragično povećava broj onih koji tonu u siromaštvo i bijedu. Ne tre-

Ne bismo smjeli dopustiti ni da Hrvatska bude marginalizirana tako što ćemo se oglušiti na svaku akciju današnjih marginalaca.

▲
Još jedan pogled na HNK
prepun »maticarā«

Kao svjetionici
opstanka, Hrvatsku
bljeskovito osvjetljaju
rečenice – gnomatske,
poslovične – kao što
je deviza *svaka sila za
vremena*, koja nasilniku
poručuje: tvoja je sila
oružje, naša je sila
Vrijeme. Tvoju je silu
iskovao zemaljski
majstor, naša je sila dar
Božji.

ba naročito isticati da takav trend ne ide u prilog producentima kulture i znanosti u nas. Matica hrvatska, koja je, sa svojim ograncima, organizator mnogih takvih priredbi, manifestacija, tribina i škola te ozbiljan nakladnik, mora o tome voditi računa jer tu krizu prati, kao dodatan faktor, još i kriza tiskanih medija. Zapravo, već možemo govoriti o krizi ozbiljnoga čitanja i, potom, što još više zabrinjava, o ponovnoj krizi pismenosti.

U takvim neprilikama, ali i neovisno o njima, moramo voditi računa i o nužnome suprotstavljanju agresivnim pokušajima otuđivanja naše identitetskog dobra, naše baštine. Često nam se prigovara da se pritom, kao ugledno hrvatsko tradicijsko društvo, držimo rezervirano, da oklijevamo izreći pravorijek.

Poštovani, Matica hrvatska nije – i ne može biti – ravnodušna kad je u pitanju *krađa identiteta*. Broj naših *objavljenih* odgovora – što Matice kao društva, što naših uredništava ili članova-pojedinaca u našim listovima, časopisima ili, u nas i drugdje, objavljenim knjigama – uvelike premašuje broj u Hrvatskoj *pročitanih* takvih tekstova. Uvriježio se osjećaj da je pravi odgovor na pokušaje prisvajanja organskih dijelova naše kulture samo onaj koji se obznani kao *letak* ili *proglas* što će ga potpisati Predsjedništvo ili Glavni odbor Matice hrvatske. Bilo je i takvih *priopćenja*, no to je, uglavnom, uvjetovan ili *iznuđen* i manje sretan način komunikacije. Onima koji *kradu* – ili pokušavaju oteti tuđe – argumenti ionako nisu važni; njima je od toga preča glad za onim što u svojoj povijesti, s ovih ili s onih razloga, nisu imali i što *nastoje*, *post festum*, steći. Hrvatska kultura, hrvatska javnost i pojedinci u Hrvatskoj trebali bi, s više *pasije*, *ljubavi* i *priležnosti*, upoznavati mnoga i brojna *zanemarena*, a temeljna djela svoje kulture, s više *strasti*, *ponosa* i *zahvalnosti* dočekivati njihova

obnovljena ili prvi put priređena kritička i druga izdanja, a ne trošiti energiju u *izjavljivanju*: to je *naše*, a nije *vaše*. Zaista *naše* – i to: *neotuđivo naše* – bit će samo ono što uzmožemo ugraditi u svoju svijest, znanje i memoriju. To i jest smisao baštine: da traje u nama, da nas oploduje. Od deklarativnog zalaganja za *nepročitane baštine* neće biti koristi ni za koga: ni za Hrvatsku, ni za Maticu, ni za takve borce.

Matica će, poštovani prijatelji, gdjekad biti prisiljena prihvatiti i nametnute »ulične okršaje«, ali bit naših napora smjera na trajno očuvanje dobara hrvatske tradicije u nama samima: ne kao likova u pamfletima, nego kao teme koje žive, po najboljim svojim dijelovima, i danas: jednom kao fragmenti naše povijesti, drugiput kao aktualni sadržaji (i) naše sadašnjosti.

Maticu hrvatsku nitko neće natjerati da živi i prihvaća ulogu *autsajdera*; mi ćemo se radije baviti *bitnim*. Onako, kako to, primjerice, čini Ogranak Matice u Dubrovniku kad su u pitanju Držić ili Vojnović. Onako, kako je to, primjerice, odradila Središnjica Matice hrvatske u Zagrebu, tiskajući – u ove dane – *dvosveščani izbor iz djela Ruđera Boškovića*, baš u vrijeme kad ga neki ponovo pokušavaju preseliti u svoje dvorište.

Gospođe i gospodo, odgovor u književnim i kulturološkim raspravama – gdjekad i pravim čerupanjima – nije stisnuta pesnica, nego *pročitana knjiga*. *Pridružimo se, dakle, svi nevelikoj vojsci čitatelja Domovine, da bi potom i Domovina bila veća!* Domovina nije samo teritorij, nego i *misao*; nego i *arhitektura* na tome tlu, nego i *kip*, *skladba*, *pjesma*, *roman*, *komedija* i *drama* te, ponajprije, naš *lijepi* i *bogati jezik* – djelo narodnog genija, što su ga stoljećima čuvali, razvijali i njegovali narodu i zavičaju odani školovani njegovi izdanci: pisci, jezikoslovci, učitelji, leksikografi, učenjaci struka *različijeh*. Domovinu, rekosmo, treba *čitati* i *pročitati*. Onda zbori jače i *krijepi uvjerljivije*. Hrvatska je za nas *knjiga* koja se *baštini* i čuva za nove nasljednike, a nije *dnevna novina* koja se jutrom kupi, a popodne baca. Tako ćemo – i samo tako – obraniti sve što je naše: naša dobra i naš identitet. Ne smijemo nikad smetnuti s uma da je on *složen* i *skladan* kao *povijesni mozaik* – u različitim prilikama, pod pritiskom i *naletima* različitih otuđujućih sila, kroz različite modele *preživljavanja*, ali – to nije *zanemarivo* – s mnogim sličnim ili čak *sinkronim* trenucima *dramatičnih napetosti*, upravo od vremena kada se *javlja individualizirana autorska književnost* i *razvija se kulturna samosvijest*. Srž našega identiteta jest *otpor*, jest *nepomirljiva borba* za svoj-stvo i za *vlastit-ost* u svome i na svome. Energija različitih odlika, energija različitih karaktera, energija svih naših krajeva i regija – *sredozemnih* i *srednjeeuropskih*, (*uz*)*mor-skih*, *nizinskih* i *gorskih* – branila je i obranila *povijesnu Hrvatsku*.

Ne mogu, a da o tome ne mislim u lijepom, gostoljubivom Osijeku, u hrvatskoj ravnici, uz plodotvornu i živu Dravu. Mislio sam o tome i jučer, u junačkome Vukovaru, a mislit ću i sutra, u drevnim Vinkovcima, na spokojnome Bosutu. Nije to moj zavičaj, ali je sve to moja Domovina. Zahvalimo Bogu što nam je dano da se svjetskošti ljubavi, kulture, tolerancije i suradnje možemo učiti u vlastitoj kući, od prvih svojih koraka u svijetu.

Nije slučajno, gospođe i gospodo, Matica prva, i ustrajnije od drugih, manifestno priznala policentričnost hrvatskog prostora i susjednih prostora gdje žive Hrvati. Pokazujemo to održavajući naše skupštine u Splitu, Varaždinu, Poreču, Čitluku, Osijeku, motivirajući delegate na približavanje svakom dijelu Domovine, na prisvajanje srcem onoga što jest i njihovo, a bilo je nepoznato ili slabo poznato, na pokret i napor da se Domovini pođe ususret, a ne da se samo čeka i stoluje u bijelom Zagrebu. Mi priznajemo našu povijest i ne idemo protiv nje; mi uvažavamo sve naše značajke, sve naše različitosti i odlučni smo da s njima gradimo zajedništvo kojemu smo oduvijek težili, gdjekad ga, djelomice, postizali, a tek ga za Domovinskog rata dosegli u željenome obliku. Radimo tako, da ga uzmožemo, unatoč svemu o čemu smo i danas govorili, trajno očuvati. Bez štete po ikoga, na dobro svima.

Želim, na kraju, u ime Matice hrvatske, u ime svih Vas i u svoje osobno ime ovdje pozdraviti, kao osobito dragoga gosta, gospodina Milčeka Komelja, predsjednika prijateljske Slovenske matice, koji je s nama proveo već dva, a sutra će još jedan dan u obilasku hrvatskog sjeveroistoka; nama dragocjenog, njemu, nadam se, ugodnog, koji će posvjedočiti, u mnogoj prilici, dobre i sadržajne odnose dvaju malih naroda s velikim ciljevima i dviju naših dugovječnih kultura.

Moram zahvaliti i Ministarstvu kulture Republike Hrvatske, koje je znalo vrednovati naše dugoročno djelovanje, ne dovodeći, ni u teškim prilikama, u pitanje temeljne projekte Matice hrvatske i sve prednosti ustrajnoga, kontinuiranog rada. Naša zahvalnost ide i gospođi Andrei Zlatar-Violić, ministrici kulture, jer je u mnogoj prilici – od proslave 170. obljetnice Matice hrvatske do skupa o 1971. godini i današnje naše Skupštine – htjela i umijela – kako djelom tako i lijepom riječju – apostrofirati naša nastojanja. Pozdravljam ovdje, s velikim zadovoljstvom, njezinu izaslanicu, pomoćnicu ministrice kulture, gospođu Vesnu Jurić Bulatović.

Dopustite mi da, s osobitom zahvalnošću, pozdravim gradonačelnika grada Osijeka, gospodina Krešimira Bubala i župana osječko-baranjskoga, doktora Vladimira Šišljagića. Hvala Vam, gospodo, na prijateljskom dočeku Matice u Osijeku i ovom dijelu Slavonije; bio je to bora-

vak koji ćemo, i Vašim nastojanjem, svi zadržati u lijepome sjećanju.

Pribivali smo jučer svečanoj misi u Osječkoj katedrali, u povodu blagdana Svetih Petra i Pavla, pozorno slušali propovijed monsinjora Antuna Škvorčevića, u nazočnosti nadbiskupa Marina Srakića; neki su od nas potom nazočili primanju u Župnome dvoru. Nadbiskupu osječko-đakovačkom, biskupu požeškom, župniku župe Svetih Petra i Pavla u Osijeku i drugim crkvenim uglednicima, kojih ovdje nema, ali su jučer osvojili naša srca, izričem zahvalnost na dubokome dojmu što su ga misno slavljem i srdačna dobrodošlica ostavili u duši svakog uzvanika.

Zahvaljujem gospodinu Ivici Završkom, predsjedniku Ogranka Matice hrvatske u Osijeku, doktoru Draženu Živiću, predsjedniku Ogranka Matice hrvatske u Vukovaru i doktoru Draženu Švigelju, predsjedniku Ogranka Matice hrvatske u Vinkovcima na odličnoj suradnji i srdačnom nastojanju da se Glavna skupština dogodi u Osijeku – a krilno ili pobočno dopuni u Vukovaru i Vinkovcima – kao prva »slavonska Skupština« Matice hrvatske u 170 godina njezina života.

Samozatajnome intendantu HNK u Osijeku, gospodinu Božidaru Šnajderu, našem domaćinu u ovoj uglednoj kući grada domaćina, dugujemo duboku zahvalnost što nam je omogućio održavanje skupa u prelijepom ovome prostoru i ponudio okrepju i osvježanje tijekom odvijanja rada same Skupštine.

Zahvaljujem svima, koji su pridonijeli, da iz Osijeka, a nakon Vukovara, krenemo sutra u Vinkovce, pa u Zagreb i druga, velika i mala mjesta Domovine, ispunjena srca, veći i jači nego smo bili kada smo došli.

Hvala Vam, svima, na strpljenju. Sretno! 🍀

▲ Predsjednik MH pozdravlja osječko-baranjskog župana Vladimira Šišljagića

Zaista naše – i to: neotuđivo naše – bit će samo ono što uzmožemo ugraditi u svoju svijest, znanje i memoriju. To i jest smisao baštine: da traje u nama, da nas oploduje. Od deklarativnog zalaganja za nepročitanu baštinu neće biti koristi ni za koga: ni za Hrvatsku, ni za Maticu, ni za takve borce.

Tomo Vinšćak

TRAGOVI STARE PRETKRŠĆANSKE VJERE U HRVATA

U posljednje smo vrijeme svjedoci probuđena zanimanja za različite oblike već zaboravljenih vjerovanja starih Slavena i Hrvata. No kako područje mitologije u klasifikaciji znanosti ne predstavlja posebnu znanstvenu disciplinu, nego je podijeljeno između više humanističkih znanosti, pojavili su se – ne samo u nas nego i kod drugih slavenskih naroda – brojni needucirani ljubitelji koji svojim publicističkim uradcima unose smutnju i nered u ovo teško dokučivo područje. To je posljedica više činjenica. Jedna je da mitovi drevnih Hrvata, pa i svih ostalih Slavena, uopće nisu bili nikada zapisani. Stoga ih se tek mora – na temelju skromnih vijesti i brojnih ali do neprepoznatljivosti rasplinutih praslavenskih mitova, čiji se ostatci mogu pronaći u pučkoj predaji pojedinih slavenskih nara-

da – mukotrpno sastavljati. Druga je činjenica to što se mitski ulomci u folklornim tekstovima nikako nisu mogli povezati s podacima o bogovima zapisanima u srednjovjekovnim izvorima. Ključ za otkrivanja važnoga odnosa između tih dviju vrsta izvora iznašli su tek filolozi nakon što su analizirali strukture pisanih tekstova i usmene predaje i usporedili ih. Temeljni su radovi na tome polju studije ruskih istraživača Vjačeslava V. Ivanova i Vladimira N. Toporova od sredine šezdesetih godina prošloga stoljeća. Njihovu su metodu u nas prihvatili i primijenili na hrvatsko gradivo filolog Radoslav Katičić i etnolog Vitoimir Belaj.

Bez obzira na razne inovacije u predajnoj kulturi, vjerovanja mogu ostati vrlo konzervativna. Bilo koje drevno i ustaljeno vjerovanje narod

► Pogled s Perunića na Perun i Perunsko

◀
Vrh Perun na južnim obroncima
Učke

čuva jako dugo, pa čak i onda kada se promijene uvjeti i postojbina u kojoj je ono nastalo. Vjervanja se prilagođavaju novim uvjetima. Pojedine religijske predodžbe koje su nastale u novim uvjetima stvaraju se vrlo često na temelju starih, za koje se na prvi pogled mislilo da su nestale.

Hrvati su po dolasku na prostore gdje danas žive primili kršćanstvo, dijelom i od domorodačkog stanovništva. Došavši u nove prostore trebali su svoje bogove stare vjere staviti na mjesta koja im prema vjervanjima pripadaju. Tim su postupkom tuđu i nepoznatu zemlju učinili poznatom i svojom. Dosta dugo trajala je oporba između drevnih poganskih autohtonih načela i svjetonazora s jedne te kršćanskoga vjerzakona s druge strane. S vremenom se biblijska slika svijeta učvrstila i postala mjerilo života, ali nikad nije potpuno potisnula izvorna pretkršćanska vjervanja. Tragovi tih vjervanja sačuvani su u usmenoj predaji te naročito u toponomastici i topografiji. Te spoznaje omogućuju da se i danas pronalaze za znanost važni fragmenti drevnih pretkršćanskih vjervanja koja možemo približiti i analizirati i pomoću njih oprezno rekonstruirati mitski svjetonazor drevnih Hrvata.

Mitski svjetonazor drevnih Hrvata

Mit je tekst koji pripovijeda o bogovima i njihovim zgodama, te je zajedno s obrednim činom sastavni dio obreda. On je sveti tekst koji, da bi djelovao sveto, nije složen poput svakodnevnoga govora, već je u obliku pjesme. Budući da se

dakle mitska predaja prenosi vezanom riječju, ona se može djelotvorno prenositi samo u istome jezičnom sustavu. To za nas znači da su drevni istočnoeuropski stepski konjogojci, kakvi su najvjerojatnije bili prvobitni nositelji hrvatskoga imena, pomiješavši se sa slavenskim plemenima negdje iza Karpata i preuzevši njihov jezik napustili najveći dio svojega mitskog izričaja i prihvatili slavenski. Obratno se zbilo pri doseljavanju poslavenjenih Hrvata na jug, u današnju Hrvatsku: ovdje su oni svoj slavenski jezik nametnuli zatečenim starosjediocima Ilirima, Panoncima i Romanima pa je novi, južnoslavenski narod Hrvata time u velikoj mjeri zadržao slavenski mitos. Mitologija drevnih Hrvata bila je dakle slavenska i može se razumjeti samo u slavenskome kontekstu.

Mit u prostoru

Zamisao – postaviti štovanje praslavenskih poganskih bogova u krajolik – nije mlada. Ne zna se tko je i kada prvi ustvrdio da su drevni Slaveni štovali gorske vrhove, ili da su se barem klanjali svojim bogovima na vrhovima gora. To se vjervanje potkrjepljivalo oronimima koji su aludirali na praslavensko poganstvo pa je oblikovana predodžba o praslavenskome »kultu vrhunaca«. Praslaveni su doista poznavali riječ »gora« iza koje je morao stajati i neki pojam. Predodžba o svijetu koji je kao motka, stablo ili gora, gdje su »gore« nebesnici, u sredini ljudi a »dolje« svijet tame i smrti, prastara je vjerojatno koliko i *homo sapiens*. Dobro je bila poznata

▲ Na Perunčevcu 2009. Petar Šimunović, Radoslav Katičić, Dunja Brozović Rončević, Ivana i Mislav Ježić, Vitomir Belaj i Adriano Putinja

R. Katičić, Mošćenice, predstavljanje knjige *Božanski boj*, u studenome 2008.

i u vedskoj Indiji, gdje je zabilježeno da je gromovnik Indra »ubio zmiju na gori ležeću«. Zmiji nije mjesto gore, na gori, i Gromovnik je mora otjerati. Jedino što su Prahrvati teško mogli zamisliti jest kako neka prava gora doista izgleda. Prahrvati, došavši tijekom svojih seoba iz istočnoeuropskih močvarnih nizina u gorovite krajeve, zašli su među vrhove i lako su smjestili na njih dio mitskih zbivanja oblikovanih još u pradomovini Praindoeuroljana. Bogove su vratili na njihovo mjesto. Nakon što je pred četrdesetak godina ruskim lingvistima, Ivanovu i Toporovu, uspio prodor u dubine slavenske mitologije, počelo se razumijevati važnost položaja pojedinih topografskih elemenata u prostoru. Oni su, utvrđujući strukturu odnosa »Perun ÷ Volos / Veles«, utvrdili da je Perunu u mitu mjesto gore, na gori, a Velesu dolje uz vodu. Riječ je o »osnovnom mitu« koji objašnjava osnovu svih događanja u prirodi i povijesti. Voditelj projekta uočio je više »kulturnih pozornica« na hrvatskom prostoru, koje se mogu protumačiti na opisani način. To su konfiguracije u krajoliku na kojima su si ljudi mogli zorno zamisliti kako je tekao sukob između Gromovnika i Zmije. Riječ je o uzvisinama (vrhovima) sa znakovitim imenima poput Perun, Perunsko, Vidova gora i lokalitetima u podnožju, uz vodu, kao što su Dol, Veles, Volosko. Između njih često leži Dubrava (hrastova šuma), Dubac, što označuje mjesto su-

koba. Priroda je ovdje postala edukativnom videoramom na kojoj su tadašnji svećenici upućivali vjernike u najvažnije vjerske istine. No to je ujedno bilo i svetište kao jedna cjelina, kao mjesto gdje su se izvodili obredi i obnavljala svetost kozmosa.

Projekt »Sakralna interpretacija krajobraza«

U okviru projekta »Sakralna interpretacija krajobraza«, koji se bavi otkrivanjem tragova pretkršćanskih vjerovanja na hrvatskom tlu, autor ovih redaka organizirao je u posljednjih desetak godina više terenskih istraživanja i znanstvenih skupova. Ta terenska istraživanja, u kojima je poput žreca ili pandita sudjelovao akademik Radoslav Katičić, nepresušno su vrelo spoznaja i nadahnuća. Bilo je potrebno stupiti vlastitim nogama na sveto tlo stare i nove kršćanske vjere i osjetiti svetost koja zrači iz njega. Tako smo od 2005. do danas posjetili većinu naših gorskih vrhunca koji nose ime starog slavenskog boga gromovnika Peruna na prostoru od Perunčevca kod Gračišća u Istri, preko Peruna na južnim obroncima Učke, te Peruna, Perunića i Perunskog između Žrnovnice i Podstrane južno od Splita, pa do Peruna iznad Vareša u Bosni. Bila su to nezaboravna putovanja kroz prostor i vrijeme koja su nas obogatila znanstvenim i duhovnim spoznajama.

Posebno je iskustvo bilo rad na opusu knjiga autora Radoslava Katičića, koje popularno zovemo *Trilogija*, a tvore ga *Božanski boj*, *Zeleni lug* i *Gazdarica na vratima*. Kroz njih progovara mitska starina starih Slavena, progovara izvornim jezikom i stihom. U njoj se zrcali mitski svjetonazor starih Slavena i Hrvata. Knjige su izašle u izdanju Ibis grafike iz Zagreba i Matice hrvatske, u razdoblju od 2008. do 2011. Takvim znanstvenim i izdavačkim pothvatom ne može se pohvaliti niti jedan europski narod. Autor ovih redaka drži sudjelovanje u izradi te trilogije jedinstvenim iskustvom. Za očekivati je da će iz pera akademika Katičića izaći još mnogi radovi koji će rasvijetliti duboku hrvatsku starinu, a dio njegovih istraživanja koji donosimo u ovom broju Hrvatske revije zalag su velike budućnosti hrvatske istraživačke zajednice na ovome području. ◀

Radoslav Katičić

ŽIVA PREDAJA O PERUNOVU LIKU

U ruskoj leksikografiji narodnih govora zabilježena je živa predaja o bogu Perunu, velikom gromovniku. Do nas je došla usmenom predajom i možemo s velikim pouzdanjem pretpostaviti da sadrži autentične pretkršćanske vjerske predodžbe. Tako kapitalni rječnik živoga ruskog narodnog jezika Владимир Даль, Толковой словарь живого великорусского языка, третье издание, том 3, Санкт-Петербург – Москва 1907, 257, pod natuknicom Перун, Перуна bilježi ovo:

В Великой–Руси осталось мало следов этого бога грома и молнии, грозы; в Белоруссии более, там его описывают; это высокий, плечистый головач, черноволос, черноглаз, борода золотая, в правой руке лук, в левой колчак со стрелами, он ездит по небу в колеснице, пускает огненные стрелы.

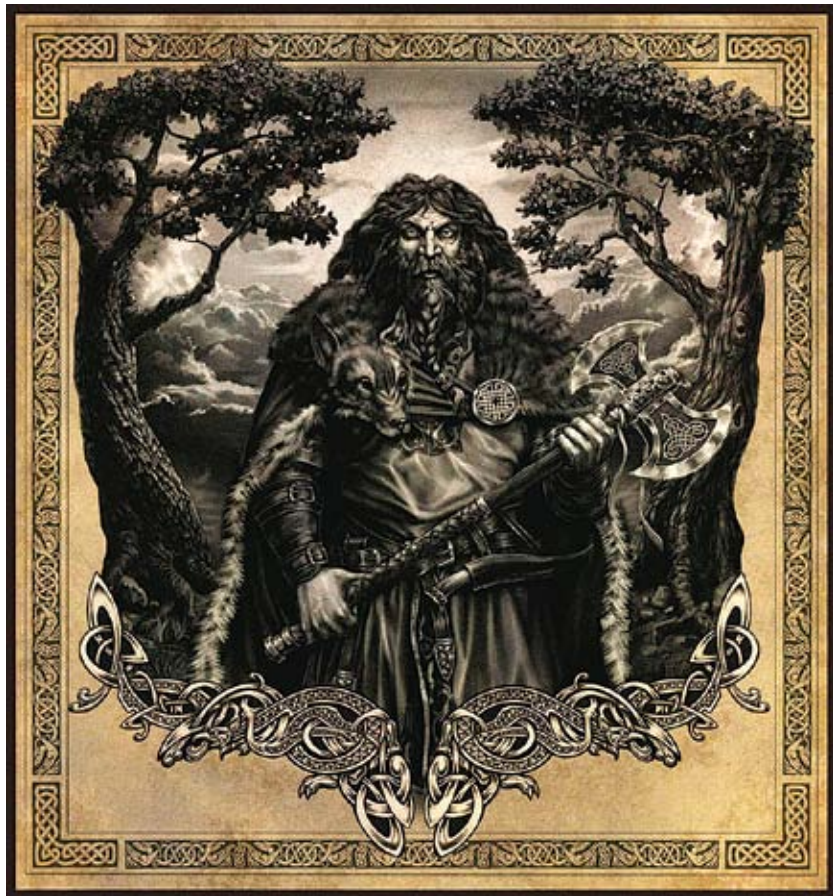
»U Velikoj Rusiji ostalo je malo tragova toga boga грома i munje, oluje; u Bjelorusiji toga je više, tamo ga opisuju: to je visok, plećat glavonja, crnokos, crnook, brada mu je zlatna, u desnoj mu je ruci luk, u lijevoj tobolac sa strijelama, on se vozi po nebu u kolima, odapinje ognjene strijele.«

Iz te izvanredno važne bjeloruske predaje ne saznaje se doduše ništa osim onoga što se o Perunu i bez toga moglo rekonstruirati [Katičić 2008, po indeksu pod *Perun* i *sveti Ilija*]. Ipak je taj zapis osobito vrijedan po sljedećem. Prvenstveno, on je izvanredno cjelovit. Daje potpunu sliku kakva se rijetko gdje nalazi. A zatim u tom opisu nema traga slike starozavjetnoga proroka Ilije. Nema tu nikakvoga utjecaja kršćanstva. Tu možemo biti sigurni da gromovnik koji se u kolima vozi po nebu nije odbljesak slike bi-

blijskoga proroka Ilije kojega ognjena kola voze na nebo (Druga knjiga o kraljevima 2, 11). Tu je jasno da se radi o pravim indoeuropskim bojnim kolima na kakvima se voze bogovi u rgvedskim himnima, indijski epski i Homerovi junaci, kakvima su hetitski kraljevi ozbiljno ugrozili moćni Egipat. Ariji su na bojnim kolima zavladali prostranstvima i proširili vladavinu ljudi indoeuropskoga jezika na Iran i Indiju, a Cezar je

▲ Gromovnik Perun, moderna ilustracija, nepoznat autor.
Izvor: <http://theironruidchronicles.wikia.com/wiki/Perun>

▲ Perun sa sjekirom, moderna ilustracija, nepoznat autor. Izvor: <http://epika.org/epika/slavic/perun/perun-axe.jpg>

zabilježio kako su ga, kad se s rimskom vojskom prvi put iskrcao na žalima Britanije, keltski domorodci dočekali pod oružjem na bojnim kolima. Slavenska dvodijelna prava junačka indoeuropska imena ukazuju na to da su i njihovi stari bili dionici te tradicije i borili se na bojnim kolima. Tomu međutim kod Slavena kako se javljaju u povijesnim vrelima nema traga. Reklo bi se da su bojna kola indoeuropskih ratnika koji će poslije postati Slaveni u jednom trenutku zapela u močvarnom blatu uz nizinske rijeke crnomorskoga slijeva gdje su se naselili, vjerojatno tražeći zaklon od jačih na otvorenoj stepi [Иванов – Топоров, 1974, 91-92]. No njihov je gromovnik, bog Perun, ostao na junačkim kolima i po tim se kolima onda poistovjetio sa starozavjetnim prorokom na ognjenim kolima, a i taj je onda po Perunu u vjeri slavenskoga puka i sam postao *gromovnik Ilija*.

To pak da se gromovnik Perun vozi po nebu na bojnim kolima baltoslavenska je predaja. O tome izdašno svjedoči litavska i latvijska usmena književnost [Иванов – Топоров, 1974, 82-83]. U litavskim se pjesmama pjeva o tome kako se bog gromovnik Perkūnas vozi na kolima, što se litavski kaže *ratai*. To je ista indoeuropska riječ kao i staroindijsko *rathaḥ*, kako se zovu bojna kola na kojima se po nebu voze vedski bogovi. Baltoslavenska tradicija o bogovima na bojnim kolima nedvojbeno je dakle indoeuropska baština.

Leksikograf Dalj je pod istom natuknicom zabilježio i bjelorusku frazu, zapravo kletvu: Ка’б цебя прыўн треснуў! – »Kad bi te grom / Perun tresnuo!« To se može shvatiti kao da se govori naprosto o gromu, ali i kao da se govori o bogu gromovniku, i on ga pritom naziva svojim imenom. To je onaj glavonja, crnokos i crnook. Kletva je ista ona koja se izgovara u vinodolskim Grižanima: *strelčica te bōžja ubhla* [Katičić, 2008, 238-239]. Tek tu se izričito kaže da je riječ o bogu. A u bjeloruskoj kletvi to je prisutno tek u dvoznačnosti riječi перун, koja u tom jeziku znači »grom«, ali je i ime boga gromovnika, u tragovima, još živo u narodnom vjerovanju, kako nam svjedoči njegov zabilježen i gore naveden opis. Tu je dakle riječ o velikom bogu stare vjere isto onako neizravno i diskretno kao kad se u nas isti cvijet zove *perunika*, ali u Dubrovniku i dubrovačkoj okolici *bogiša*. Tu je sasvim nenaometljivo prisutan praslavenski sveti govor o *bogu Perunu*.

Također pod istom natuknicom Dalj navodi još i bjelorusku frazu: Який там прыўн ляскае? I kao značenje te fraze navodi: что за шум, стук, грохот (»kakav šum, lupa, štopot«). Frazu dakle treba razumjeti ovako: »Kakav tamo grom tutnji?« Ali, dakako, taj o kojem se tu kaže da tutnji ujedno je bog gromovnik nazvan svojim imenom Perun. On je zapravo taj koji gromom tutnji. U Dalja se na istom mjestu navodi još jedna bjeloruska kletva: Ижъ яю пируно́м носиць! – »Neka bi ju gromom nosilo!« To se svodi na »neka ju grom odnese!« A duboko starinska strahota te kletve jasno se pokazuje ako se razumije da je taj koji će nositi sam bog gromovnik nazvan svojim imenom.

Dalj je pod istom natuknicom uvrstio i jedan dojmljivo starinski ruski opis: Кругом его, из облаков, гремящие перуны блещут и додаје да је ту значење riječi перун preneseno: молния, громовая стрела (»munja, gromova strijela«), pa tu frazu treba razumjeti ovako: »oko njega, iz oblaka, gromovite munje blješću«. Tu u prvi mah kao da očito nema govora o bogu. Ali treba se sjetiti što kaže stara ruska knjiga: Перунъ естъ многъ [Katičić, 2008, 122]. A udarci munja tu dolaze sa svih strana kao što su u litavskoj predaji braća Peruni na sve četiri strane svijeta jer grom udara na sve strane [Katičić, 2008, 118-119]. Nema dvojbe da se u frazama koje donosi Dalj čuva obredna tekstovna predaja stare slavenske vjere, predaja koja se odnosi na boga Peruna.

Drugo, ne manje kapitalno leksikografsko djelo u kojem je skupljen i prikazan rječnik ruskoga narodnog jezika veliki je Rječnik ruskih narodnih govora u mnogo svezaka manje-ga formata, još nedovršen, što ga u Petrogradu od 1965. izdaje Ruska akademija znanosti. Tamo se zanimljivo nadopunjuje Daljev materi-

jal. Imamo tako Словарь русских народных говоров 26, Ленинград 1991, 294 pod natuknicom Перун, Перуна iz usta autentičnoga informanta i tumačenje značenja te riječi: Гром – это гром, а перун – сильный гром – »Grom, to je grom, a perun, to je jaki grom.« Vrlo je jasno onda i što znači iskaz: Моего мужа перун забил – »Моего мужа jaki grom ubio.« I jednako tako: Ишь его перуном носит! – »Neka bi ga nosilo jakim gromom!« Tako se u folkloru iz kraja oko Smolenska potvrđuje kletva koju donosi Dalj i ovdje je gore navedena. Zapisana su tamo i posebna značenja Перун: капризный ребёнок (»čudljivo dijete«) i перун: сильный кашель от которого болят груди (»jak kašalj od kojega bole prsa«).

Vrlo starodrevno odiše sirovim poganstvom ruska kletva: Перун тебя забей, возми, пусть перун тебя заберет – »Jaki grom neka te ubije, uzmi, neka te jaki grom odnese.« Starinu tu naznačuje poraba trećega lica jednine imperativa, kao u našem *daj Bog*. Tako je i u još jednoj kletvi koju donosi taj veliki rječnik: Перун навскидки тебя подмахни! – »Jaki grom neka te na komadice brzo pomete!«

Veliki rječnik ruskoga narodnog jezika navodi i karakteristične obrate, izražajne sklopove s imenicom перун. Tako i: с перуна сгореть s naznakom značenja сгореть от удара молнии (»izgorjeti od udara munje«). Tu frazu treba dakle razumjeti kao »od jakoga groma izgorjeti«. I jednako tako: с перуна ударить о удару грома. То илустрира izvorno kazivanje: Как с перуна вдарило, все сгорело, и дочка у них калеккой стала – »kako je udarilo od jakoga groma, sve je izgorjelo i njihova kći je postala bogalj«.

Još jedna ruska kletva pokazuje zanimljivu sintaktičku preobliku: Чтоб тебя перуном убило – »Da bi te ubilo jakim gromom«. Sve je to ono temeljno praslavensko *Perunъ bьjetъ zъbь* – »grom bije zmaja«. Sveta obredna formula koja izražava skrovit mitski odnos i pripovijeda mitsko zbivanje koje nosi poredak u našem svijetu.

Leksikografija ruskoga i istočnoslavenskog narodnog rječnika i frazeologije pomaže tako da se dokumentiraju nedvojbeni tragovi pretkršćanskoga vjerovanja u boga Peruna, što će reći Groma, kako se on u ruskim i bjeloruskim folklornim tekstovima nekada i zove (царь Гром) [Katičić, 2008, 225-228], i ulomci obrednih formula koje se odnose na njega.

Slika pak boga Peruna koji se po nebu vozi na kolima i iz tobolca vadi te s luka odapinje ognjene strijele izvanredno nadopunjuje ono drugo, također bjelorusko vjerovanje da je Perun snažan muškarčina koji u svakoj ruci drži golem žrvanj i udara jednim o drugi, pa odatle nastaje tutnjava groma, a iskre koje izbija iz kamena jesu munje. Krhotine pak koje od udara-

ca kamena o kamen frcaju na sve strane Perunove su strijele, to je udar groma [Богданович, 1895, 76; Иванов – Топоров, 1974, 86-87; Katičić, 2008, 289, bilj. 12].

Doista, Bjelorusi pamte bolje od svih drugih. A oni u Poljesju na bjelorusko-ukrajinskom pograničju, koji su do našega vremena živjeli u gotovo neditnutom praslavenskom duhovnom svijetu, pa su i pamtili najbolje, među kojima je član ekspedicije Ruske akademije još u šezdesetim godinama prošloga stoljeća našao kazivača koji je znao kako izgleda zmaj, pa je time riješena zagonetka o koju su istraživači bespomoćno razbijali glavu, ti su, kako mi kažu ruski istraživači, uništeni pri nuklearnoj katastrofi u Černobilju. Nema više koga pitati. Tu se može samo zanijemjeti i u tuzi s poštovanjem sagnuti šiju. Neka im barem ovdje ostane sačuvan spomen! ◀

▲
Perunove strijele – udar groma, moderna ilustracija, nepoznat autor. Izvor: <http://epika.org/epika/slavic/perun/perun-lightning.jpg>

Literatura

Богданович, А. Е., Пережитки древнего миросозерцания у белорусов, Гродна 1893.

Иванов, Вячеслав Всеволодович – Владимир Николаевич Топоров, Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов, Москва 1974.

Katičić, Radoslav, *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb / Mošćenička Draga 2008.

Uz 400. obljetnicu Hvarškoga kazališta

Lucija Ljubić

HVARSKO KAZALIŠTE

Mitsko mjesto zajedništva

Poticađ za gradnju kazališta dao je mletački knez i providur Pietro Semitecolo poslije svog dolaska u Hvar 1610.

Dolazi li se u grad Hvar s mora, poslije prolaska pored posljednjeg rta, otvara se izvrstan pogled na hvarsku luku i središte grada. Osim zvonika katedrale sv. Stjepana i Loggie, vjerojatno je najdojmljivija sastavnica te slike i stamena zgrada velikih lukova. Riječ je o Arsenalu, a ponad njega, posve drukčija nego što smo navikli vidjeti u kontinentalnim krajevima, nalazi se znamenita zgrada Hvarškoga kazališta. Tko dolazi kao turist u razgledavanje, zasigurno neće zaobići dugačko i visoko stubište koje će ga odvesti u kazališnu dvoranu. Ako je toplije doba godine, navečer će se pružiti prigoda za gledanje kakve predstave Hvarškoga pučkog kazališta, a

domaćini će se podičiti kako je riječ o prvom komunalnom kazalištu u Hrvatskoj kakvo nije lako pronaći ni u drugim gradovima Europe 17. stoljeća. Čini se da se to u današnje vrijeme nedovoljno naglašava i ističe, posebice s obzirom na činjenicu da Hrvatska svojim ulaskom u formaliziranu zajednicu europskih država donosi i obilne plodove s područja kulture.

Hvarsko kazalište svojom se gradnjom u kronologiji smjestilo između javnih kazališta: Teatra Olimpico u Vicenzi, koji se počeo graditi 1580., a otvoren je 1585., i Teatra Farnese u Parmi, izgrađenog 1618. Od njih ga, kao i od kazališta u Sabionetti (1588) i Ferrari (1605), izdvaja činjenica da je od svoga nastanka bilo namijenjeno svim društvenim slojevima, što znači da posjet kazalištu nije bio omogućen samo vlasteli nego i pučanima, koji su, nakon ustanaka i buna, u drugoj godini mira – 1612. – dobili svoje mjesto u hvarskoj zajednici, pa i u kazalištu. Nažalost, kako je u svojim radovima isticao Nikola Batušić, strana literatura o povijesti drame i kazališta u europskim državama i gradovima sve do druge polovine 20. stoljeća Hvarsko kazalište ili nije spominjala, ili je o njemu i njegovu postanku pisala nepotpuno. Tako su, primjerice, podaci o hvarskoj kazališnoj zgradi izostali u djelima Josefa Gregora (Zürich 1933), Luciena Dubecha (Pariz 1931–1934) i Silvija D'Amica (Rim 1968), dok hrvatsku, pa onda i hvarsku kazališnu baštinu spominje Gallimardova edicija *Histoire du spectacle* (Pariz 1965), Heinz Kindermann u *Theatergeschichte Europas (Renaissance, Salzburg 1959)*, Margarete Baur-Heinhold u *Theater des Barockfestliches Bühnenspiel im 17. und 18. Jahrhundert* (München 1966) ili Bamber Gascoigne u *World Theatre – an Illustrated History* (London 1968), iako u odviše skromnom opsegu i ne uvijek dovoljno točno.

► Dani Hvarškoga kazališta, naslovnica zbornika

Semitecolovo mirenje i gradnja

Hvarsko kazalište ove godine obilježava svoju 400. obljetnicu postojanja. U vrijeme izgradnje hvarske kazališne zgrade, u Dubrovniku je već izveden veći broj djela Marina Držića, i taj utjecaj na svijest o vrijednosti i važnosti čuvanja i razvijanja kulturne baštine nije malen, posebice uzme li se u obzir veći broj poslanica koje su hvarski pjesnici pisali svjesni zajedničkog kulturnog ishodišta. Do izgradnje kazališta Hvar je već imao vrijedno iskustvo crkvenih prikazanja te djela Hanibal Lucića, Martina Benetovića i Marina Gazarovića, koji su znatno utjecali na poticanje i održavanje glumišne amaterske aktivnosti što se održala sve do danas.

Poticaaj za gradnju kazališta dao je mletački knez i providur Pietro Semitecolo poslije svog dolaska u Hvar 1610., a vrlo brzo pokazalo se da su njegovi planovi o zahvatima u gradu Hvaru veći nego što se očekivalo od administrativne upraviteljske dužnosti. Ponajprije, njegov je dolazak vezan uz mirenje pučana i plemića koji su prethodnih godina bili u sukobu, što je kulminiralo ustankom Matije Ivanića. Semitecolu je uspjelo pomiriti zavađene strane, izjednačivši Pučku skupštinu s Velikim vijećem, a to se reflektiralo na upravljanje novcem, službu u mletačkoj mornarici, zadaćama u komuni, rezervama žita i soli te brojnim drugim pitanjima koja su do tada bila kamen smutnje između hvarskih pučana i plemića. Tijek mirenja istražio je Grga Novak, istaknuvši da je Hvar zbog sukoba pučana i plemića sve do Semitecolova dolaska trpio veliku gospodarsku štetu jer je grad bio porušen, zemlja neobrađena, a plodna stabla zapuštena.

Stoga je Semitecolo ishodio kod generalnog providura Dalmacije, Marka Antuna Veniera, da 1611. izda rješenje prema kojemu plemići moraju imati u Hvaru svoju kuću i u njoj stanovati najmanje šest mjeseci godišnje, a kod svakog izbora u Veliko vijeće moraju donijeti kneževu potvrdu da su tako i činili. Ne budu li poštovali taj propis, izgubit će pravo na bilo koju privilegiju članova Velikog vijeća. Neplemići koji su u Hvaru imali kuću i u njoj stanovali šest mjeseci godišnje stjecali su naslov građana i uživali odgovarajuće povlastice; oni koji tako ne budu postupali, bit će statusno izjednačeni sa seoskim pukom. Međutim, koliko god se navedene mletačke odluke činile prikladnima, možda i dobrima, ipak su izazvale nezadovoljstvo među plemićima koji su svoje kuće imali u drugim hvarskim mjestima ili na drugim otocima, a razloga za pritužbe pronalazili su i drugi Hvarani, pokušavajući poništiti Semitecolove odluke poslije njegova odlaska 1613., ali mletačka vlast ipak je nadjačala te težnje.

Semitecolova nastojanja oko oživljavanja grada Hvara očitovala su se u graditeljskim zahvatima, ponajprije u gradnji Arsenala, koji je uništen 1571. u turskom napadu. Spremište oružja i streljiva bilo je i mjesto za popravak mletačkih galija, a u njemu se čuvala i hrana, konopi, vesla i ostala oprema za brodove. Mletačkoj državi bilo je važno dobiti mjesto za čuvanje lađa, a zauzvrat je hvarskoj komuni ostavljala financijsku autonomiju kojoj je svrha bila i gradnja i održavanje ovakvih građevina. Za potrebe skladištenja predviđen je donji dio zgrade, nadstvođen velikim lukovima. Gradnja Arsenala u hvarskoj luci dovršena je 1611., a potom je

▲ Pozornica sa scenografijom predstave iz 1926.

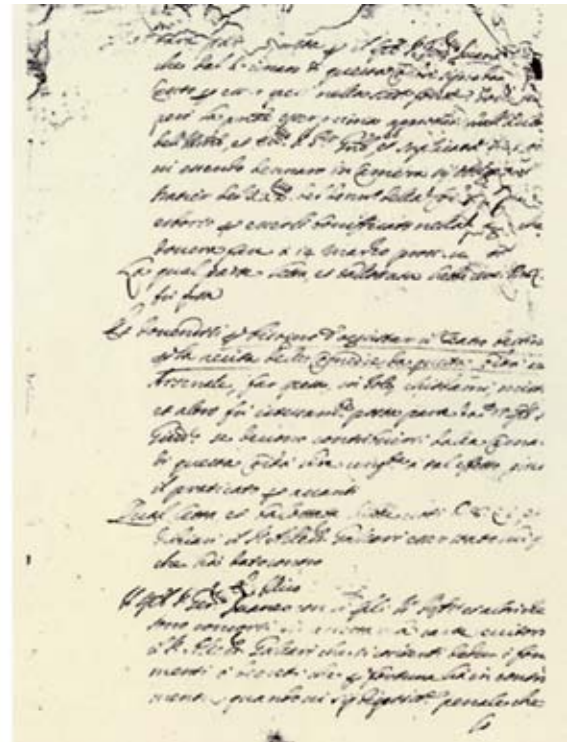
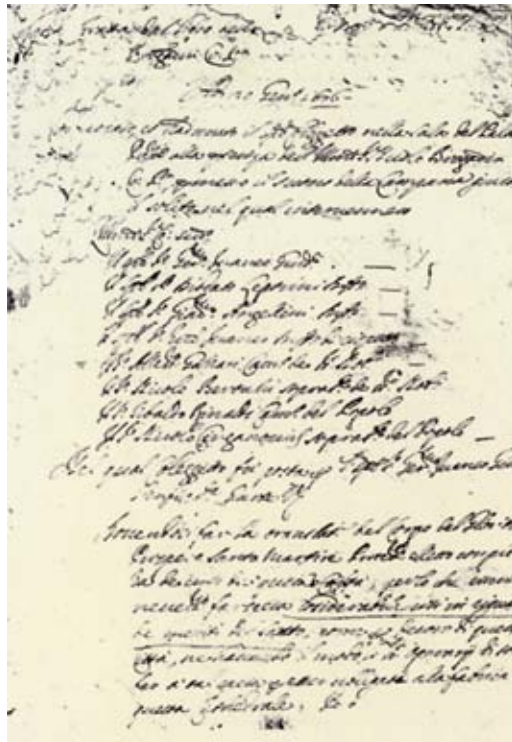
Unutrašnjost Hvarskoga kazališta s freskom iz 1819.

Portret Antuna Matijaševića Karamanea

Dokument o kazalištu od 20. siječnja 1676. Arhiv Bogić, Muzej hvarske baštine; »Budući da je zbog nužnosti popravka kazališta ove komune, u arsenalu, namijenjenog izvođenju komedije...«

nadograđen gornji dio zgrade pa je njegov zapadni dio upotrijebljen kao skladišni prostor, a istočni je imao kazališnu namjenu. Na gornji arhitrav vrata stavljen je znameniti natpis ANNO PACIS SECUNDO MDCXII (»druge godine mira 1612.«).

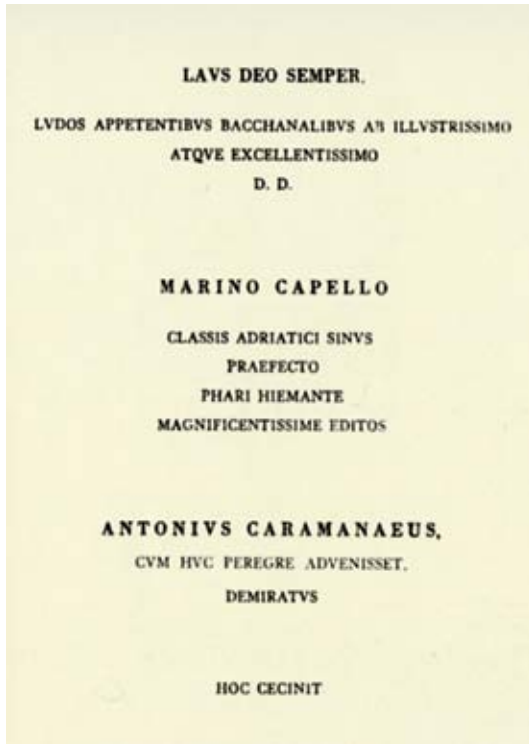
Međutim, danas ne raspoložemo podacima o predstavama odigranim u prvih stotinu godina postojanja hvarske kazališne zgrade, iako je G. Novak u svojim radovima tvrdio da je još dvadesetih godina 20. stoljeća imao u rukama dokumente koji su svjedočili o kazališnoj aktivnosti. Riječ je o arhivskim dokumentima Odbora za troškove i zapisnicima Velikog vijeća i Pučke kongrege, koji svjedoče o primjerenoj skrbi da se kazalište u 17. i 18. stoljeću drži u redu i da se što češće u njemu daju predstave. Ipak, danas tih dokumenata nema i repertoar je, kao i sastav izvođača, nepoznat pa nisu neobična sporenja među istraživačima povijesti Hvarškoga kazališta oko prave funkcije toga prostora. U tom je smislu zanimljiv rad Luigija Mascheka, austrijskoga upravnog činovnika u Zadru, koji je objavljivao podatke o Dalmaciji, među njima i o kulturnoj baštini i spomenicima Hvara. Godine 1876. zapisao je da je amatersko kazalište u Hvaru djelovalo radi odgoja mladeži i poticanja javnog morala te navodi da postoje zapisi o takvoj aktivnosti iz 17. i 18. stoljeća. Maschek je podatke zacijelo dobio od don Jakova Boglića, hvarškoga povjesničara koji je imao uvid u arhivsku građu. Međutim, ni ti dokumenti ne ulaze u korpus konkretne teatrografske građe koja bi odgovorila na postavljeno pitanje, već je riječ o spisima koji svjedoče o popravcima hvarske ka-

zališne zgrade, iz čega se i opet mogu izvesti različite slutnje o glumišnoj aktivnosti.

Slojevi prošlosti

Arhitektura hvarske kazališne zgrade odaje poznavanje i primjenu Vitruvijevih načela gradnje gledališta, za koje se sluti da je bilo polukružno ili pravokutno, ali bez loža koje je 1802. izgradio slikar Pietro Crescini. Pozornica je imala oslikan stražnji zid koji je prikazivao Hvar i njegove znamenitosti, što je bilo prikladno za izvođenje domaćih dramskih djela. Slična je slika grada s kućama i gradskim trgovom u kazalištu u Sabionetti, što je dio tradicije onodobnih kazališta. Zahvaljujući istraživanjima Mirjane Šćepanović-Kolumbić rekonstruirana je i povijest radova u zgradi kazališta, a oni su bili razmjerno česti, i svaki su put otkrivani novi detalji gradnje, ukrasi i boje, ali i zidne slike. Jedna je nastala u prve dvije stotine godina, možda u vrijeme Capellovih svečanosti 1712. Tijekom radova osamdesetih godina prošlog stoljeća otkrivena je još jedna zidna slika, rad majstora zidara Galassa načinjen početkom 19. stoljeća, koji prikazuje, u duhu renesansne perspektivne scenografije, »bilo koje mjesto u bilo kojem gradu«. Ta je freska rabljena u novijim predstavama, poput Lucičeve *Robinje* redateljice Ranke Mesarić iz 2003. Freska s prikazom Kneževa dvora naslikana je na samom kraju 19. stoljeća, a autor je majstor Nicola Marchi, poduzetnik koji je dogovarao radove izgradnje hotela na mjestu Kneževa dvora u Hvaru.

Još do dvadesetih godina 20. stoljeća čuvali su se dokumenti koji su svjedočili o aktivnosti Hvarškoga kazališta. Riječ je o arhivskim dokumentima Odbora za troškove i zapisnicima Velikog vijeća i Pučke kongrege, koji svjedoče o primjerenoj skrbi da se kazalište u 17. i 18. stoljeću drži u redu i da se što češće u njemu daju predstave.

Sudeći prema sačuvanim dokumentima, najopsežniji radovi zabilježeni su početkom 19. stoljeća, kad je osnovano Kazališno društvo i kad je kazalište dograđeno u neoklasicističkom slogu pa je gledalište imalo dva reda loža, po osam sa svake strane prizemlja i kata te veliku središnju ložu na prvom katu za predsjednika Kazališnog društva i njegove goste. Lože su bile privatno vlasništvo i vlasnici su ih često ustupali svojim gostima, a članovima Društva na raspolaganju je bilo nekoliko loža. Zanimljivo je da je tada u kazalištu postojala i mala kavana koja se davala u zakup, a krajem 19. stoljeća u kazalištu su se pripremljala topla jela i pića. Potom je izgrađen prostor za svirače, oslikano je više scenografskih panoa na platnu. Dvadesetih godina 20. stoljeća oličena je unutrašnjost kazališta, a tridesetih su godina obavljani pregovori sa zagrebačkim »kazališnim« arhitektom Aleksandrom Freudenreichom, no nije zabilježeno što je izvedeno i kada. Kazalište je kontinuirano obnavljano i poslije šteta nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata, a godine 1988. učinjeni su posljednji veći zahvati izvedeni pod okriljem Centra za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara. U njima su sudjelovali akademski slikar Darko Šoša te majstor Dragutin Glavaš s pomoćnikom Stankom Jurićem. Posljednjih nekoliko godina Hvarsko se kazalište ponovno obnavlja, što i jest razlog da se predstave hvarske amaterske družine održavaju, doduše, u istoj zgradi, ali u drugim njezinim dijelovima. Valja napomenuti da se glumišni kontinuitet nije uvijek prekidao tijekom radova, nego je, primjerice, sredinom 19. stoljeća za održavanje predstava rabljena privatna kuća obitelji

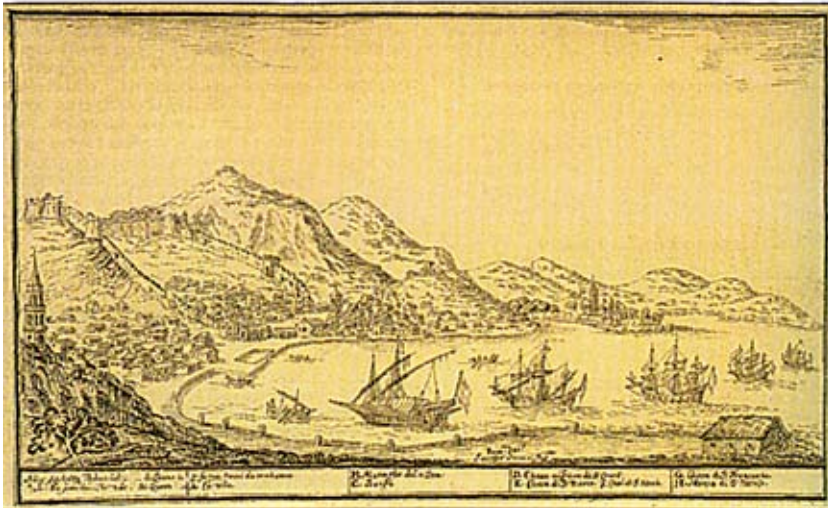
Desecco, a prije nekoliko godina Zadružni dom u Brusju.

»Visoka« i »niska« obuća

Povijest književnosti i povijest kazališta različite su discipline – dok je prvoj najvažniji književni tekst i datiranje njegova postanka ili tiska, potonjoj je, uz već navedeno, važna i izvedbena komponenta s točnim datumima održavanja predstave i što većim brojem podataka o okolnostima izvedbe. Stoga i jest apsurdno da se u teatrografski precizno osmišljenim popisima ne bi našla, primjerice, niti jedna izvedba *Robinje* u svom vremenu. Slutnja o izvedbenoj aktivnosti nije neosnovana, posebice ako se uzmu u obzir poznati pa i do danas prošireni književni tekstovi poput *Plača Gospina*, koji se i danas izvodi tijekom znamenitog križnog puta po otoku Hvaru u noći između Velikog četvrtka i Velikog petka. Nadalje, slutnje o izvedbenosti u prethodnim stoljećima nisu neopravdane ni kad je riječ o drugim tekstovima kao što su *Skazanje slimjenja s križa tila Isusova*, *Muka svete Margarite* ili *Prikazanje života sv. Lovrinca mučenika*. Lucićeva *Robinja* nesumnjivo je pisana na tragu već postojećih književnih djela, a Lucićevi stihovi koje likovi izgovaraju dokazuju da je mišljena i pisana za scenu. Izvođena je vjerojatno i *Jejuška*, kao i *Vlahinja*, a slijedila ih je Benetovićeve *Hvarkinja* i *Komedija od Raskota*, ali i Gazarovićeve djela... Kad je riječ o hrvatskoj glumišnoj aktivnosti na otoku Hvaru, nije nevažno spomenuti da je samo dvije godine poslije u Starom

◀ Naslovnica Karamaneova spjeva o kazališnim priredbama u Hvaru 1712.

▲ Poziv na plesnu zabavu u društvenom kazalištu u Hvaru, 3. veljače 1903. Fototeka Muzeja hvarske baštine

▲
G. Santini, *Dvije slike Hvara*,
16. i 18. kolovoza 1668.

Gradu tijekom triju večeri za vrijeme održavanja kapitula dominikanske provincije bilo održano *Prikazanje života svetoga Lovrinca mučenika*, o čemu svjedoče bilješke o. Vincenca Milašića, u kojima se navode troškovi za uređenje pozornice. Isti je naslov davan u Starom Gradu 1814. te ponovno 1837. i 1847. Upravo su u zgradi Hvarskoga kazališta navedena djela iz hvarske književne baštine doživjela svoje izvedbe u ovim našim novim, posljednjim desetljećima, o čemu će biti riječi poslije.

Ipak, prvi teatrografski podaci od izgradnje kazališta dolaze tek stotinu godina poslije prve godine mira, zahvaljujući Grifiku Bartučeviću, koji je u siječnju 1711. pisao prijatelju da će se u Hvaru davati opere i svečanosti, a već tada, prema njegovim riječima, održavale su se maškare. Iz sljedeće godine potječe spjev na latinskom Višanina Antuna Matijaševića Karamanea *Pjesma posvećena slavnom mužu Jakovu Candiđu*, dostupan u prijevodu Veljka Gortana, u kojemu na početku stoje znakovite riječi koje kao da i danas odzvanjaju hvarskom Pjacom: »Ovdje se ne može uočiti ništa osrednje niti išta prosto, nego samo ono čemu se narod, zbudjen slikom

tolikih prizora, uz odobravanje divi i što smatra dostojnim dugotrajne pohvale i vrijednim da o tome govori glas koji nikada ne zamire.« Riječ je o svečanostima koje je priredio zapovjednik brodovlja Jadranskoga mora Marino Capello u zimsko, karnevalsko doba godine, a za tu je prigodu dao osvjetliti stubište kazališta. Ni iz toga spjeva nije razvidno što se točno, kada i gdje prikazivalo, pa i sam pjesnik na kraju lakonski kaže da je nemoguće primjerenom prepričati priredbe koje su se imale davati noću, i vjerojatno ih ni Apolon ne bi mogao dobro opisati, i stoga dodaje na kraju: »O tome neka pjevaju drugi.«

Povijest hrvatskoga glumišta bilježi da su, u skladu s rečenim, priređene brojne igre, kako u kazalištu (komedije, tragedije i dva puta prizori pastirskih ljubavi Arkadije iz Guarinijeva *Vjernoga pastira*), tako i na trgu (igra kukanje, šakanje, hrvanje, dosizanje pogačica s maslacem, let na zategnutom užetu). Naime, Karamaneo piše da je »domišljata Komedija, obučena u nisku obuću« svojim duhovitim govorom zadržavala gledatelje dokasna, a ne jedanput izvođene su i »drame uzvišenoga tragičnog sadržaja« o dičnim djelima vojskovođa i znamenitih kraljeva. Jednako tako, dvaput su izvedene i »pastirske ljubavi Arkadije«. U poemi je i razmjerno iscrpan opis Arsenala i kazališne dvorane.

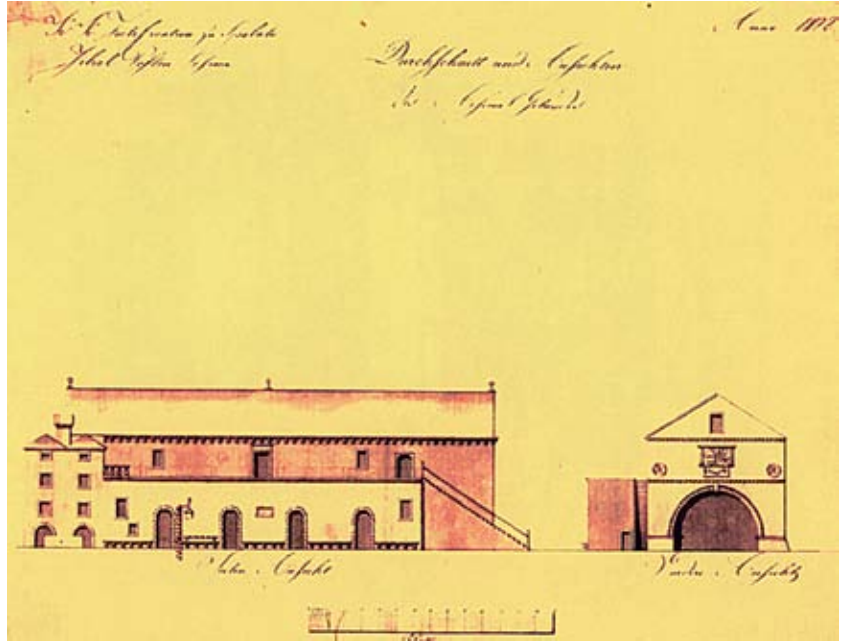
Hrvatska glumišna aktivnost u Hvaru potvrđena je za godinu 1722., kad je izvedena neka predstava, a izvođači su bili bratimi sv. Prospera, zaštitnika grada Hvara. Naime, u računskim bilješkama Bratovštine sv. Prospera zabilježeni su troškovi za drvene podije koje je izradio Franco Angelini, a Gašpar Goricija načinio je pozlatu i kartone koji su služili za krunu bunara. Neki galijaš obojio je tu krunu i naslikao morske valove. I sljedeće godine Prosperovi su bratimi izveli neku predstavu, kao i 1727. Sljedeća zabilježena predstava neka je komedija Camilla Federicija, koju su 1803. u Hvarskom kazalištu izveli hvarski amateri, a dvadeset godina poslije, 1823., amateri su izveli *Antigonu* Pietra Metastasia te 1857. i *Un curioso accidente* Carla Goldonija. Neka predstava davana je 4. travnja 1831., a, po svemu sudeći, riječ je o domaćoj izvedbi, jer nisu zabilježeni nikakvi putni troškovi gostujućih glumaca.

Za razliku od navedenih predstava koje ulaze u povijest hrvatskoga glumišta, iako nije pouzdano provjereno na kojem jeziku, u Hvaru su zabilježene i druge glazbene, kazališne i zabavne priredbe, koje su, sudeći prema sačuvanoj građi, u 18. i 19. stoljeću održavale strane družine i umjetnici, o čemu su u svojim radovima pisali i Remigije Bučić i Cvito Fisković. Odatle dolaze podaci da se o pokladama u veljači 1690. u Hvaru igrala moreška koja se nastavila izvoditi sve do 19. stoljeća. U 18. stoljeću zabilježene su svečanosti, često vezane uz pokladno vrijeme, kad

su se u uglednijim kućama organizirale zabave i plesovi. Nadalje, sve od 16. stoljeća u hvarskoj su katedrali zabilježena imena orguljaša koje je Crkva rado plaćala, a među njima bio je i Julije Bajamonti, koji je četiri godine krajem 18. stoljeća radio kao liječnik u Hvaru, bavio se umjetnošću, među ostalim i glumom, što mu se iz čudorednih razloga zamjeralo. Glazbena umjetnost bila je razmjerno dobro raširena u Hvaru pa stoga ne čudi da se u arhivskim dokumentima navodi veći broj glazbenih instrumenata toga vremena, što svjedoči o interesu i za to područje umjetnosti.

Godinu dana prije mletačkoga sloma, na samom kraju 18. stoljeća, kazalište je zatvorio posljednji mletački gradski knez Iseppo Barbaro, jer je htio u njemu smjestiti svoje trupe pa je za potrebe vojske iz kazališta dao ukloniti sav namještaj. Prenamjena je bila, na sreću, samo pri vremena, a osnutak Kazališnog društva 1802. i donošenje njegova pravilnika pridonijelo je oživljavanju kazališnog života, dokazujući svijest građana o važnosti održavanja glumišne zgrade. Osim toga, iz tog vremena datira i obnova kazališta koju je pokrenula skupina od dvadesetak intelektualaca s otoka Hvara, na čelu s odvjetnikom Giambattistom Machiedom. Razmjerno živa glumišna aktivnost donijela je i popis članova hvarske amaterske družine 1824., a unatoč nedostatku repertoarnih popisa, sačuvani su popisi hvarskih amatera. Čini se da je Hvarskom kazalištu – koje je bilo javno i zajedničko za pučane i vlastelu – ipak najdraže bilo udomljavati kazališne amatere pa je, unatoč svojoj četverostoljetnoj opstojnosti, pod svojim krovom i na svojoj pozornici zadržao amatere koji su obilježili i posljednja četiri desetljeća hvarske kazališne aktivnosti kao članovi Hvarskoga pučkog kazališta,

koje su utemeljili hvarski studenti u Klubu Hvarana u Zagrebu, u jesen 1969.

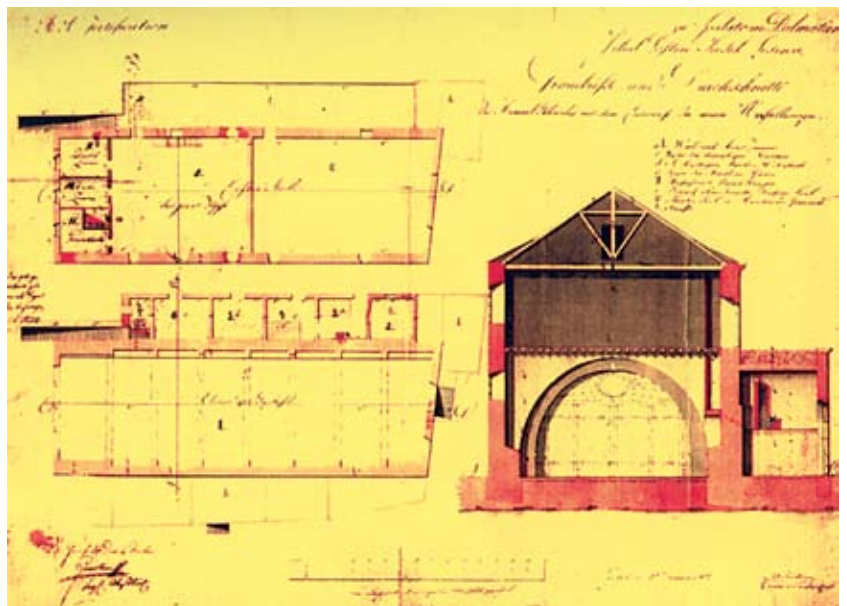
Hvarsko pučko kazalište

Među tadašnjim utemeljiteljima bio je i današnji član i tajnik Hvarskoga pučkog kazališta te pokretač brojnih kulturnih priredaba u Hvaru, srednjoškolski profesor i nekadašnji gradonačelnik Milan Lakoš, ali i redatelj Marin Carić (1947–2000), koji je, poput brojnih svojih sugrađana, još kao dječak sudjelovao u kazališnim predstavama kao polaznik koje od dramskih družina ili član Kulturno-umjetničkog društva »Dr. Ozren Žunković«. Na više su mjesta obojica govorili o tome da je kazališni nerv Hvara-

▼
Vrata kazališta s natpisom *Anno secundo pacis MDCXII* (1612)

▲
Pročelja Arsenala i Fontika iz Ratnog arhiva u Beču, 1822.

▼
Nacrti Arsenala i Fontika iz Ratnog arhiva u Beču, 1822.

► Freska s pozornice Hvarškoga kazališta, naslikao Nicola Marchi, 1900.

Medaljon sa stropa Hvarškoga kazališta, *Žena koja svira orguljice*, naslikao Ante Bubić, 1888–1900.

Petar Hektorović: *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Hvar, riva ispred Arsenala, 1992–1993., redatelj: Marin Carić. Na slici, u brodu, s lijeva nadesno: Joško Martinić, Prošper Miličić, Pavao Rosso, Petar Palarić, Vice Zaninović, Jacky Ralph Milatić. Na kraju stoje: Marinko Jurić (viri iza jedra), Fabijan Brkušić, Nikša Kovačević, Matko Miličić, Prospe Gilve (dijete), Paskal Gilve i Milan Lakoš. ▼

nima jednostavno prirodan, i da nije drukčije ni moglo biti, uzme li se u obzir da su odrasli na hvarskoj Pjaci, s pogledom na kazališnu zgradu, svjesni i bogate dramske baštine koju su hvarski književnici namrli hrvatskoj kulturi. Ovako je to u jednom intervjuu sažeo Marin Carić: »Kada Hvaranin uđe u to malo čudo koje se zove teatar, on se prirodno nalazi u samom središtu svijeta. [...] Kad tome pridodamo onu presudnu činjenicu da je to kazalište građeno komunalnim novcem za potrebe svih građana – a ta je činjenica dio kolektivne svijesti mojih sugrađana – dolazimo do najvažnijeg: kazalište nije komercijalno mjesto zabave i zarade, nego mitsko mjesto zajedništva. Kako bi na takvome mjestu moglo ne biti kazališnog života?« O Carićevu udjelu u radu s Hvarskim pučkim kazalištem opsežno svjedoči i monografija *Marin Carić*, urednika Hrvoja Ivankovića (Hrvatski centar ITI – Zagrebačko gradsko kazalište Komedija, Zagreb 2011). Ipak valja napomenuti da hvarski amateri nisu samo deklarativni nastavljači tradicije, nego je njihova djelatnost osmišljena izborom dramskih dje-

la iz hvarske književne baštine, što ih izdvaja od svih ostalih amaterskih glumačkih družina, pa ta sraslost pisca, glumca, sredine i publike ne može ostati neprimijećena. Čini se da je njihovo postojanje možda najviše obilježeno iskrenom željom za kazališnom igrom i stvaranjem predstave, koliko god bila riječ o družini koja okuplja ljude različitih generacija i profesija.

Zahvaljujući M. Lakošu, dokumentirani su i nastupi hvarske amaterske družine, tako da će ona, ako je suditi po skrbi njezina dugogodišnjeg tajnika, biti bolje sreće u osiguravanju društvene memorije. Prvi je službeni nastup Hvarškoga pučkog kazališta bio u siječnju 1970., kad je u zgradi Hvarškoga kazališta izveden recital Lorkine, Nerudine i Machadove poezije. Iste je godine u ljeto uslijedila premijera (23. srpnja 1970., na 14. festivalu kazališnih amatera Jugoslavije) možda i najznamenitije predstave te družine. Riječ je o *Prikazanju života svetog Lovrinca mučenika*, a to je bila i ogledna predstava Marina Carića za upis na studij režije na Akademiji za kazališnu umjetnost u Zagrebu. Ishodišta za režijski ključ te predstave Carić je pronašao u nekoliko motiva, a to su: pripadnost *Prikazanja* hvarskom kazališnom krugu, snažna veza s tradicijom hvarskih bratovština koje su i stoljećima prije pripremale predstave, te svijest o amaterskoj glumi, koja je, prema Carićevim riječima, ozbiljna i nezgrapna, a ipak uspijeva ostvariti distancu suvremenog čovjeka bez upadanja u persiflažu.

U predstavi su nastupili crni i bijeli bratimi (isprva su sudjelovale i glumice, a osamdesetih godina sve su uloge, pa i dvaju ženskih likova, dodijeljene muškarcima), a didaskalije su govorene ne radi tumačenja radnje, nego radi estetskog ljuštenja predstave i pokazivanja radnje u punini njezine naivnosti. Važnu uloga ima Angel, dijete odjeveno u bijelo i s krilima, a tumači ga uvijek neki dječak. U predstavi je umetnut i

lik vraga, zajedno s dijelovima teksta *Muke svete Margarite*, još jednog dramskog sloja u povijesti hvarske dramske književnosti. Predstava je odigrana do danas više od dvije stotine puta, ušla je u red najigranijih predstava u hrvatskom glumištu (i profesionalnom i amaterskom), gostovala je u mnogim hrvatskim gradovima, ali i diljem svijeta: u Europi (Italija, Austrija, Mađarska, Češka, Slovačka, Rumunjska, Crna Gora, Makedonija, Kosovo, Albanija...) te u Južnoj Americi (Brazil, Urugvaj i Argentina). Koliko su izbor autohtonih tekstova i autohtoni redatelj pridonijeli uspjehu hvarskih amatera, i u toj i u svim sljedećim predstavama, govori i činjenica o jezičnom sloju njihovih predstava. Ove su se godine u vrijeme državne mature hrvatski mediji ljutili zbog Marulićeva jezika, a hvarskim je amaterima njihova čakavština prirodna i svakodnevna, i vjerojatno je nitko od amatera ne bi umio tako lako i lijepo govoriti kao oni.

Za praiizvedbu Gazarovićeve *Murata gusara* (1971) na otvaranju 15. festivala kazališnih amatera Jugoslavije članovi Hvarškoga pučkog kazališta, neposredno nakon Hrvatskoga proljeća, u posljednji su trenutak spriječeni da na otvaranju iznesu hrvatsku zastavu bez zvijezde. Politički razlozi učinili su da su se amateri morali vratiti u Kulturno-umjetničko društvo »Dr. Ozren Žunković« i Hvarsko pučko kazalište od proljeća 1972. više nije postojalo. Hvarski amateri nisu klonuli, nego su i u »kudovskim« okvirima 1976. pripremili predstavu, *Komediju od Raskota*, koju su režirali Milan Lakoš i kolektiv. Tek početkom Domovinskoga rata (1991) održana je osnivačka skupština Hvarškoga pučkog kazališta, a hvarski su se amateri dali na posao pa su sljedećih godina gostovali u više hrvatskih gradova pogođenih ratnim stradanjima.

Bašćinici u hvarskoj kazališnoj zgradi

Poslije oživljavanja Hvarškoga pučkog kazališta, u nizu baštinskih predstava slijedili su još, u Carićevoj režiji, Hektorovićevo *Ribanje i ribarsko prigovaranje* (1991), Benetovićeve *Hvarkinja* (1995) i Lucićeva *Robinja*, predstava u režiji Ranke Mesarić (2003). Osim njih, iznimno su dojmljiva i dva scenska recitala, *Stori letrat* (1992), poezija Lucije Rudan-Perinić i *Šaka zemlje* (1998), poezija Jure Franičevića Pločara. Izveli su Hvarani i još nekoliko predstava iz novijeg repertoara, kao što su *Zet za dišpet* Frane Jurića (1971), prigodnica *Gusarov Božić* Slobodana Štambuka (1991) ili *Novela od kapetana* Feđe Šehovića (1993). Teško je sažeti sve kvalitete navedenih predstava, ali osim što je u njima oživljena hvarska književna baština, one su i po svojoj

▲ Arsenal i kazalište s originalnim stubištem, prije 1934.

▲ Današnji izgled Arsenala s kazalištem

▼ Unutrašnjost Hvarškoga kazališta s freskom iz 1900.

► Hanibal Lucić: *Robinja*, Hvarsko pučko kazalište, 2003., redatelj: Ranka Mesarić. Na slici: Marinko Jurić i Veronika Mlinac.

scenskoj izvedbi, najviše zahvaljujući naporima redatelja i njihovih glumaca, u duhu hvarškoga načina života.

Tako je *Ribanje* uprizoreno kao razgovor u konobi za koji je ključna brojka tri: trojica glumaca, u tri dana. *Hvarkinja* je smještena na gradski trg, a oblikovana je kao razigrana scenska priča, prema Carićevoj ideji, na dvjema razinama – lirskoj i erotskoj. Lucićevu *Robinju* Carić nije stigao režirati sa svojim Hvaranima, iako su postojali i želja i planovi, pa se posla poduhvatio Ranka Mesarić, ostajući na tragu uobičajenih hvarskih amaterskih predstava nadahnutih baštinom i natopljenih ozračjem Hvara, njegovim ljudima i svime što ih okružuje, poput stabala agave koja su upotrijebljena u toj predstavi. U tom se repertoarnom korpusu izdvajaju Carićev *Stori letrat* i *Šaka zemje*. Dok je prva predstava zbroj nostalgичnih prisjećanja nekoliko žena koje čakavske stihove Lucije Rudan-Perinić izgovaraju odjevene u bijele spavačice i obilazeći oko postelja, u *Šaci zemje* riječ je o bdijenju uz pokojnika na kojemu okupljeni muškarci i žene razgovaraju o pokojniku, a zapravo osvježavaju zajedničke uspomene stvarane godinama života u zajednici, i sve to u stihovima Jure Franičevića Pločara. Posve je drukčiji *Zet za dišpet* Frane Jurića, hvarškoga Splićanina i Carićeva »barbe«, živa i humorna malomještanska priča o isprepletenosti života u zajednici (u kojoj je jednu ulogu tumačio i redatelj Carić), dok se predstava *Otok* (2009), u režiji Dolores Kolumbić, rađena prema jedinom Carićevu književnom djelu, našla pred izazovom sublimiranja svega onoga što Hvar znači hvarskim amaterima, što je značio Marinu Cariću, što Carić znači Hvaranima i Hvarskom

kazalištu. Ipak se i u njoj osjeća pulsirajući život smješten među »svoje ljude«, na pomirenoj razini između rođenja i smrti. U jednoj od svojih redateljskih bilježaka Carić je to objasnio ovako: »Mi igramo ne ZA puk već SA pukom. To možemo jer znamo s kim igramo! Igramo pred jednom ne tako mnogobrojnom publikom koju, s jedne strane, gotovo intimno poznajemo (otočna su mjesta mala), dok je, s druge strane gledamo, u njenom povijesnom kontinuitetu (kao uostalom i same sebe). Ta publika uživa u privatnom poznanstvu (ili rodbinskoj vezi) s pojedinim glumcem, ali doživljava kroz glumca u drugoj instanci pripadnost jednom kulturnom krugu, jednoj bogatoj tradiciji, jednom jeziku – doživljava Zajedništvo!«

Dani Hvarškoga kazališta

Hvarsko kazalište bilo je poticajno ne samo za nastavak glumišne aktivnosti u Hvaru nego i za pokretanje znanstvenoga skupa Dani Hvarškoga kazališta, koji je značajno pridonio stvaranju svijesti o važnosti kulturne činjenice o otvaranju prvoga komunalnog kazališta. Naime, u povodu obilježavanja 360. godišnjice Hvarškoga kazališta (1972) Jugoslavenska akademija znanosti umjetnosti, kojoj je predsjednik bio jedan od najznačajnijih istraživača povijesti Hvara i hvarske kazališne zgrade, akademik Grga Novak, zajedno s Općinskom skupštinom, održala je znanstveni skup posvećen neistraženim područjima iz povijesti teatrologije, hrvatske književnosti i kulture. Zahvaljujući poticajima nekolicine članova Akademije i Čakavskog sabora, danas Književnog kruga, utemeljeno je znanstveno savjetovanje pod nazivom Dani Hvarškoga kazališta, koje se uglavnom svake godine u svibnju bavilo zadanim razdobljem iz povijesti hrvatske drame i kazališta. Na skupovima su sudjelovali povjesničari književnosti i umjetnosti, teatrolozi, folkloristi, književnici, kazališni kritičari, redatelji i glumci. Nakon uvodnog skupa, održani su skupovi o srednjovjekovnoj i folklornoj drami i kazalištu, preko renesanse, 17., 18. i 19. stoljeća, do moderne, Krleža, međuratnih godina, desetljeća između 1935. i 1975. i sumarnog pregleda stoljeća hrvatske dramske književnosti i kazališta. Uslijedili su skupovi posvećeni djelima pojedinih pisaca (H. Lucić, N. Nalješković, M. Vetranović, M. Marulić) i tema iz povijesti hrvatske književnosti i kazališta (hrvatski humanizam, protestantizam, kajkavsko i barokno pjesništvo, književnost 18. stoljeća, dopreporodna i preporodna književnost, Šenoino doba, realizam, moderna, dvadesete godine 20. stoljeća), a do 2004. objavljeno je trideset opsežnih zborničkih svezaka s otisnutim

radovima. Upravo zahvaljujući toj »seriji« Dana Hvarškoga kazališta osvijetljena su i istražena područja ukupne, ponajviše kazališne i književne, hrvatske kulture, a zaključci pojedinih izlagača i danas su poticajni novim istraživačima. U tom su razdoblju u uredništvu bili ugledni znanstvenici Nikola Batušić, Rafo Bogišić, Rudolf Filipović, Marko Fotez, Ivo Frangeš, Marin Franičević, Branko Hećimović, Živko Jeličić, Marijan Matković, Milan Moguš, Franjo Švelec i Josip Vončina.

Poslije objavljivanja 30. sveska, sljedećih godina, kad je donekle iscrpljeno kronološko načelo istraživanja, teme su određivane u kulturološki utemeljenom opsegu, s obzirom na pojedina problemska čvorišta iz područja povijesti ili teorije književnosti i kazališta, što je dodatno obogatilo skup i bacilo novo svjetlo na široko polje tema. Tako se posljednjih godina – uvijek uz datak »u hrvatskoj književnosti i kazalištu« – raspravljalo, primjerice, o igri i svečanosti; prostoru i granicama; putovanju, lutanju i bijegu; skup 2008. bio je posvećen Marinu Držiću, a 2012. Branku Gavelli. Odabrane teme i danas, kao i prije, obrađuju različiti naraštaji hrvatskih znanstvenika; od akademika, preko sveučilišnih nastavnika i istraživača u znanstvenim institutima, pa do asistenata i znanstvenih novaka. Širokogrudnosti u prihvaćanju tema i sugestija te briži da se svi sudionici osjećaju ugodno, ali i strogoći u održavanju znanstvene i stručne razine pročitanih priopćenja, znatno je pridonio predsjednik Organizacijskog odbora Dana Hvarškoga kazališta, akademik Nikola Batušić, za kojega će mnogi reći da je bio »duša« toga znanstvenog savjetovanja te da je upravo zahvaljujući njegovim naporima skup održao kontinuitet i stvorio svijest znanstvene zajednice o važnosti i utjecaju na nove prinose humanističkih znanosti u Hrvatskoj.

S druge strane, Hvarani – ponajprije glumci amateri, predvođeni Milanom Lakošem – počevši od 1995., svake se godine potrudu da znanstveni simpozij dobije i konkretan poticaj: u izvedbi kazališnih predstava koje navečer priređuje Hvarsko pučko kazalište, viški amateri, članovi Dramskog studija mladih Hvar pod vodstvom Dolores Kolumbić i Nade Jeličić, ili koja druga gostujuća družina ili kazalište, ali i u obilnoj gostoljubivosti koja jamči i dobru trpezu, i zanimljive izlete na obližnje vidikovce ili otoke, kao i iznimno dobro društvo. I nakon smrti N. Batušića, kao i tolikih drugih znanstvenika koji su svojim sudjelovanjem znatno pomicali granice u istraženosti hrvatske kulturne baštine i njezina odnosa sa srodnim europskim kulturnim sredinama, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Književni krug iznjedrili su 2012., upravo zahvaljujući Danima Hvarškoga kazališta, i trideset osmi svezak, posvećen 400. obljet-

nici Hvarškoga kazališta, darovavši mu osebujnu rođendansku čestitku ali i obećanje o održavanju skupa i u sljedećim desetljećima.

Hvarsko je kazalište i nakon četiri stotine godina poticaj različitim naraštajima znanstvenika u istraživanju manje poznatih dijelova povijesti *teatra forskog*. O tome svjedoči i zbornik radova *Hvarsko kazalište* (Matica hrvatska Hvar, Književni krug Split, 2005), urednika Nikše Petrića, koji je svojevrsan pregled znanstvenih radova i stavova što su, zahvaljujući vodećim istraživačima povijesti hvarškoga kazališta, književnosti i kulture uopće, nastajali i brusili se gotovo pola stoljeća, a nude i vrijedne uputnice prema mogućoj bibliografiji o povijesti hvarske kazališne zgrade. Ostaje nada da će najnoviji radovi renoviranja kazališne zgrade, uz poštovanje svih restauratorskih pravila struke, sačuvati Hvarsko kazalište za buduća stoljeća u kojima će se slaviti nove obljetnice. Bit će to prigoda da novi naraštaji prepoznaju lice i našeg vremena koje smo ugradili u višestoljetnu hvarsku kazališnu zgradu. A neki novi naraštaji tumačit će Lovrinca i Robinje, Murate i Bogdane... ↩

▲
Panorama Hvara s Arsenalom i kazalištem danas

Hvarsko kazalište bilo je poticajno ne samo za nastavak glumišne aktivnosti u Hvaru nego i za pokretanje znanstvenoga skupa Dana Hvarškoga kazališta, koji je značajno pridonio stvaranju svijesti o kulturnoj važnosti otvaranja prvoga komunalnog kazališta.

Sven Adam Ewin

TRIDESET I TRI PJESME

PROSLOV

(Mojim uzorima)

Ja pišem pjesme, noću, danju,
 Ja zvijezda sam u nastajanju.
 Sažimam u se ostatke slova
 Od eksplozije supernova.

Od svjetla njina, davno prije,
 Sjale su cijele galaksije.
 Hoće li mrtva slova znati
 U mojoj zvijezdi tako sjati?

Hoće li moći njene peći
 Rastaliť zlato starih riječi?
 Ili će slaba svjetlost njena
 Ostati trajno... ugašena?

AKCIJSKA RASPRODAJA
 POEZIJE SVENA ADAMA
 EWINOG

Hoće li tvoju sujetu taći
 (Jer ti si kritik i esteta!),
 Što moju knjigu možeš naći
 Na policama... supermarketu?

Pa ako voliš pjesme moje
 Dođi u market: bit će šou!
 Pjesme moje uz poliš stoje
 Na rasprodaji u Getrou.

Uvez je jeftin. Ali: jao!
 Požuri, dragi, bit će gužva!
 Staklo ništa ne čisti kao:
 Jeftini papir kad se zgužva.

Dođi i samo slijedi natpis:
 TEKUĆI POLIŠ – PRVA LIGA!
 Uz jedan poliš dobiješ gratis
 Ne jednu: deset mojih knjiga!

JUTRO

Jutarnji poljubac. Jutarnja kava.
 Sabor. Pa Arsen. Pa Radman. Pa Raos.
 U Kini potres! Mrtvi! Strava.
 (Još Paar i deterministički kaos.)

Onda kosovi, kosovi, kosovi.
 Pa lavež negdje gore pod šumom.
 Jelenak sleti. Kakvi rogovci!
 (Susjed na posao praši drumom.)

Šutimo... Kava je već pri socu.
 – Što ćemo danas za ručak, stara?
 – Ah, nešto lagano. U ekspres loncu.
 U Kini potres. Ponovo! Strava.

Odnosiš suđe. Oblači se.
 Nježno te pogledom pratim u stopu.
 A negdje pod nama podvlači se
 Afrička ploča...

Pod Europu.

LUČE

(Slavenska antiteza)

Sjedim juče' ispred kuće,
Gdje mi spava moje luče.
I dok spava moje luče.
Mene čudni zvuci muče.

Je l' to netko lomi pruće
Il' lopatom šljunak zgrće?
Je l' to mačak mrnjauče
Il' u štali krava muče?

Je l' to susjed čorbu srče
Il' tavanom miši trče?
Je l' to crni čvorci cvrče
Il' bajkeri putem drče?

Je l' to divlji golub grče
Il' to meni crijeva krče?

...

Niti netko lomi pruće
Nit' lopatom šljunak zgrće.
Niti mačak mrnjauče
Nit' u štali krava muče.

Niti susjed čorbu srče
Nit' tavanom miši trče.
Niti crni čvorci cvrče
Nit' bajkeri putem drče.

Niti divlji golub grče
Nit' to meni crijeva krče.

Već to moje luče... hrče!

NEKE PJESME

Čitaš pjesmu. Pa opet potom.
A pjesma biva sve to tanja.
Da pri čitanju bliže stotom,
Već izliže se od čitanja.

Neku pak čitaš i po trista,
(Kao što ljubiš dragu ženu)
I dok je čitaš – ona blista,
Kao karneol u prstenu.

SIMULAKRUMSKI
NOKTURNO

Ja stvarno ne znam što bi htjelo
To uzavrelo moje tijelo?
I zašto stalno mislim na te
U ove nepristojne sate?

Zašto je vrelo, zašto je mrazno,
To moje tijelo bezobrazno?
Zašto su misli moje znojne,
U ove sate nepristojne?

I čelo mi se noćas žari
I vjeđe mi se noćas pote
I sve što želim je ustvari:
Umrijeti s tobom od ljepote.

O, kako žudi tijelo moje,
Da noćas umremo u dvoje!
O, kako meni noćas fali
Ljubavni ples u virtuali.

Dođi na ekran ove noći,
Da se volimo u samoći.
Dođi na ekran, ali pritom:
Ugasi svjetlo. (Sa deletom.)

PRISEGA

I ja bih rado pisao sonete
U nježnom ritmu divlje bjelouške.
Nerazmrsivo da se isprepletem
S tijelom Zmije. U plesu potrbuške.

Jer... Riječ je Zmija. Uz njene pokrete
Ponovo stječem osobine muške.
I držeć' ruku iznad Knjige Svete,
Prijevaru zmijsku primam objeručke.

U njenom tustvu vrišti moje sebstvo
I ja se klanjam njenoj svetoj normi,
Spreman da s Riječju primim i
prokletstvo.

Ali zbog teških tercina što slijede
Sa silnim znanjem o sonetnoj formi,
Ja bih radije da pišem... prosede.

BALADA O GLUMCU

Evo ću govoriti iz mračne dubine duše,
Iz Marijanske brazde. Na samom njenom dnu.
U kakvom stojim smeću, utonuo do guše,
Ne biste sanjali ni u – najodvratnijem snu!

Tu leži odbačeno tisuću mojih lica,
Krvavih ispod kože, a izvana bez mane.
I barem još toliko pripadajućih sitnica,
Suviše lijepih s jedne, a ružnih s druge strane.

Tu je moj prvi uspjeh. Ali i posrtaj prvi.
Prepun hinjenog smijeha, a zatomljenih suza.
Pa ona grozna sprava za transfuziju krvi,
U vene mrtvog lika. (Za šaku aplauza.)

Tu leže neuroze postpremijernog stresa
Zbog nedovoljno dobro nastudirane role.
Pa zrcalo što pamti grčeve facijesa,
Kojim Talija kroti buduće apostole.

Tu su i lešinari. Postrojeni u nizu.
Ja krenem prema njima – oni se naroguše.
I tako moram stalno, da ne bi došli blizu
Mojemu skrivenom smeću u dubini mi duše.

Svetac bi svoje smeće već očistio davno,
Al' meni, rasnom glumcu, baš je perverzno
drago,
Kad vlastito mi lice nije postalo slavno,
Ljubiti svoje maske k'o zakopano blago.

Zato se evo, kajem, priznajući da kriv sam,
Što s vama nikad nisam bio u ravnoteži.
Ja vama podlo nudim onoga koji nisam,
Očekujući od vas... kožu koja se ježi!

I cjelujući obraz obožavane maske,
Izdajem poput Jude svoje vlastito lice
I čavlima ga prikivam uz kazališne daske,
Uzalud tražeći drvo... Drvo za izdajice.

STILSKA VJEŽBA

*Tko to tamo peje,
Ono Mato peje?*

Kad lahor grli more, tad vali zamrmore:
More amore... more amore...

Brnistra se rasprostire
Uz Postire.
U frulicu pastir svira
Kraj Postira.
Pastir svira gore, usred gore,
Usred gore, borovi šumore.
Vinogradi
Besprizorno
Zore.

Gori kamen. Gori stamen. Gori sol.
Gore brda. Gori dol.
Gori Bol.
Gore stine i kupine i vržine i pržine,
Gori drač.
Gori Brač.
Gore gore gore gore,
Nego dolje.
Tonka, reci cvrčak!
Tonka, reci smrčak!
Reci hrčak, reci grčak,
Reci trčak!
Hrčak hrče usred grma.
Grčak grče navrh trna.
Trčak trče preko srče,
A na čvoru crne smrče...
»I cvrči, cvrči cvrčak na čvoru crne smrče,
Svoj trohej zaglušljivi, svoj zvučni, teški jamb«.
I cvrči, cvrči, cvrči,
A mene muči:

Čvrči li to cvrčak stvarni,
(Rod cikade)?
Il' to cvrči reinkarni
Rani Vlade?

Od tog (koji nije stvarni)
Imam zazor,
Jer me straši reinkarni
Rani Nazor.

OPKORAČENJA

O Bože, što ću s ovim Paljetkom?

Uzmem ljubavnu. Vezani stih. Šestina. Željezna forma.

Jednostavno: majstor!

Ali:

Pokušavam pratiti smisao,

Ne pratim

Ni rimu

Ni ritam.

Pokušavam pratiti ritam,

Ne pratim

Ni smisao

Ni rimu.

Pokušavam pratiti rimu,

Ne pratim

Ni ritam

Ni smisao.

Pratiš?

ZAVJETNA

Napiši, stari, pjesmu-dvije,

Da srce svoje razodjenem!

Umoran sam od poezije,

U koju blenem, blenem, blenem.

Napiši, stari, pjesmu-dvije,

Nek' izližu se od upotrebe!

Umoran sam od poezije,

Koja ne kuži samu sebe.

Napiši, stari, pjesmu-dvije,

Nek' budu kontra, protu, anti!

Umoran sam od poezije,

Kojom se bave dešifranti.

Napiši, stari, pjesmu-dvije,

Pritisni perom malo jače!

Umoran sam od poezije,

Što niť se smije, niti plače.

Napiši, stari, pjesmu-dvije,

Nek' izidu iz kućnog mraka!

Umoran sam od poezije,

U sto pedeset primjeraka.

Napiši, stari, pjesmu-dvije,

Bez semantičkih vratoloma!

Umoran sam od poezije,

Protjerane iz svoga doma.

Napiši, stari, pjesmu-dvije,

Neka mi leže kraj uzglavlja.

Umoran sam od poezije,

Koja mi dah ne zaustavlja.

Napiši, stari, pjesmu-dvije,

Tako da obore me s nogu!

Jer... umoran od poezije,

Ja, stari, više... to ne mogu.

NA GELENDERU

O, ima jedan tramvaj! Pjesnički. A u njemu

Isključivo su pjesnici. Sa kartama na pokaz.

U taj bih tramvaj rado! (Makar da nisam čemu!)

Al' znam: svi graknuli bi! Uslijedio bi prokaz.

Oni s jačim instinktom za drugačije face,

Švrcera bi otkrili i priopćili svima!

Konduktier bi me zatim izbacio naglavce,

I još bi zaprijetio – prijavom nadležnima!

Što se tramvaja tiče ima još jedna kvaka:

On je pretrpan posve! I pun je kao šipak!

U njemu je i teška i poezija laka.

Ali usprkos tomu... ja u njega bih ipak!

Dok čekam, gruba mladost oko mene se rivlje,

(A u grupi ih ima i znanih i neznanih!),

Opremljenih za gužve! Za probijanje divlje.

Sa laktovima oštrim... Bicepsa nabildanih!

Evo, stiže i tramvaj! Izbjegavajuć vrata,

Uspentramam se straga, no užasno se bojim!

Prestar sam za tu igru i panika me hvata:

Tramvaj polazi, a ja... na gelenderu stojim.

PJESNI NEPOKORNE

Ja pišem pjesme jednu za drugom,
Nižem stihovlje strofu po strofu.
Padam sve niže spiralnim krugom,
Iz katastrofe u katastrofu.

Ne: napisati, nego: »pisati!«
(Cilj mi je dakle postao sredstvom!)
Već spreman na se i kidisati,
Jer živim začaran tim prokletstvom.

Jesu l' mi pjesme neizvorne?
Rima? Pa ritam?... Sve me to brine.
Dok neke zle su i nepokorne,
Druge vonjaju porodom tmine!

Možda će tebe baš takva taći,
A ako te je... već i takla,
Ti je ne slijedi, jer ćeš se naći
Sa mnom u devetom krugu pakla.

Bojiš li se jer ti se čini,
Da bi mogao nisko pasti,
Ne zdvajaj! Nije... sve u visini.
Na dnu ponekad leže slasti.

Pa vidiš li me (ne sudi strogo),
Omađijanog sotonskim činom,
Ako i padoh tako duboko,
Znaj da sam tragao za istinom.

SMRT KLAVIRA

Očekivalo se... Ton!!! (Pa crno-žuti zubi!)
Pa onaj gusti, slatki, a ustajali zadah!
Pa razglobljeni krš, što intonaciju gubi.
Kaverne otvorene... Završna promenade.

Po prstometu pauk razapeo je mrežu.
(U nju već uplela se ljestvica dijatonska!)
Taj klavir što se kesi dok grčevi ga stežu,
S otvorenim zubalom... to lubanja je konjska.

Zrcala prekrivena... Sve škure su zaprte.
Smrt se kobi! Čeljust stisnuta! Asketska krutost!
Od preglasnog udarca, što sklopi mu labrte,
Pod pločom još se trza...

Vibrantna zategnutost

VEČER

Obična ljetna večer. Ti si bosa.
Beton pod pergolom još isijava jaru.
Pečem kukuruz. Peti je kolovoza.
Pucaju zrna na usijanom žaru.

S neba prsne kadikad koja zvijezda.
Ti trepneš na to. (Čuvaš zjenicu oku.)
Rekla bi nešto, ali ti se ne da.
Radije gledaš uštap na istoku.

Čim se zrikavci smire, u decrescendu,
S radija zauraju potpuni imbecili.
Naša glazba odavno nije u trendu.
– Je l' taj kukuruz skoro gotov, mili?

Valja spremati stvari. Ide vrijeme.
Jedno drugom lažemo da smo isti,
Ali u vrtu pretežu krizanteme.
– Uzmi manje pečen. Lakše ćeš gristi!

Pomažem joj da smiri tremor ruke.
Ona odbija. Dostojanstvom žene.
Zagriza zrno s malo više muke,
Gluha za moje plačne kantilene.

Vatru gasim bokalom mlake vode.
Dim sukne na me! Psujem poluglasno.
Žmirkam... Čekam da sukljavina ode.
– A da krenemo, dušo? Već je kasno ...

I. N. R. I.

*Ako Krist nije uskrsnuo, gdje je onda Njegovo tijelo?
A ako nije uskrsnuo, uzalud je propovijedanje naše,
uzalud je vjera naša! (Ap. Pavao 1 Kor 15, 14.)*

Ne, nisam odmah znao, u mraku rupe ove,
Da slučajno sam stao na kosti Isusove.
Od straha i od muke ja pomislih da nisi,
Kad opipah Ti Ruke, ja poznadoh da Ti si.

Drvodjeljo oprosti, što usred Tvoga Groba,
Ja premećem Ti kosti u ovo strašno doba.
Izmrcvaren na Križu, Ti izdahnu sa krikom,
Dok oni i sad ližu oltare s Tvojim likom.

I slave Tvoje tijelo u samrtničkom hropcu,
A trolovo raspelo stavljaju desno Ocu.
I nitko Te ne znade, jer ljudima je draže,
Očiju punih nade – na nebu da Te traže.

Oni, kad bi i znali... kosti Tvoje da nađu,
Ne bi kostima dali u nebo da uzađu.
Odmah bi bio propet. Uzalud: Eli! Eli!
Jer oni bi Te opet na Križu razapeli.

I danas, kad bi htio, da siđeš u svom tijelu,
Ni danas ne bi bio prorokom u svom selu.
Ti im jedino vrijediš dok držiš Rajska vrata,
Stog ostani gdje sjediš, na prijestolju od zlata.

Tu budi Vječni Znamen! Tu prkosi Beznađu,
A ja ću vratit' kamen, da nikad Te ne nađu!
A kad me zovneš jednom, kad tijelo mi ozebe,
Dopusti meni bijednom, da legnem pored Tebe.

I dok nam janje bleji, a bez Jedinstva Triju,
U Tvojim nek Judeji kosti se naše griju.
Pa ako Ti kroz zjene sad zemni crv se šeta,
Kroz njih će jednom mene – grijati Svjetlost Svijeta!

I zato na dnu Groba, pipajuć gdje su vrata,
Nježno Ti vraćam oba – neprebijena gnjata.
Pa navaljujem stijenu na Svjetlost Nade Ljudske,
Jer ona davno krenu iz rupe ove uske.

I s uzdignutim čelom ja molim Te dok klečim,
Kad nije moglo Tijelo – nek' uskrsnu Ti Riječi.
I dok ostavljam kosti Tvog bića zemaljskoga,
Moj Tesaru, oprosti, što ljubim Te ko Boga.

KAKO PIŠEM

Neke osobite riječi
Pritisnem
Silom
Od deset tisuća tona u sekundi na kvadrat,
Od čega tlo zadrhti.

I one ostaju.

Druge zakucam:
Kuc!
Kuc!
Kuc!

I na njih vješam razne veznike i to.

A onda nabacim rijetku žbuku,
Pa u nju
Prstom

Utisnem

Prolazne riječi u raznim bojama. One otpadnu,
Čim se okrenem,
Ali ostane otisak, koji ubrzo oksidira smeđe.

Naslov ispliva zbog razlike u tlakovima.
I to je pjesma.

PARAFRAZA

(Kamenom spavaču, Maku Dizdaru)

Iza sedam brda, iza sedam gora,
Iza sedam noći, iza sedam zora,
Iza sedam rijeka, iza sedam mora,
Iza vode i izvora,
Iza tora i obora,
Iza bora i omora,
Iza jedno cijelo osam,
Iza osam cijelih devet,
Iza dijeta, čeljadeta, iza pseta i kučeta,
Iza kleta i ukleta,
Iza svijeta,
Iza mene, iza tebe, iza svijetu, iza svega,
Iza uha, iza sluha, iza duha i zloduha,
Iza vrela, iza čela,
Iza bola i đavola, iza boga i zlaboga,
Iza inog, iza kivnog,
Iza ičeg, iza ničeg, iza raznog, iza praznog,
Iza davnog, iza tavnog,
Iza krizme, iza pizme,
Iza šizme,
Iza uma, iza huma, iza šuma, iza drumu,
Iza kuće, iza male,
Iza štale,
Iza zida, iza vida, iza staze i bogaze,
Iza noći,
Iza dana,
Iza grana jorgovana,
Iza trista, iza čista,
Iza lista,

Valja nama vidjet' kaplju,
Kaplju
Rose
Koja...

Blista.

MUKE PO SONETU

*Pisanje soneta je poput vježbe gimnastičara
na konju s hvataljkama.*

Sve pođe dobro sa prvim katrenom:
Tema, izričaj... rima, glazba, ritam!
I sretan si kò ljubavnik sa ženom:
Pisanja samo goli čin je bitan!

U drugoj strofi još se boriš s tremom,
Ali već vladaš... konjem što se rita,
Jer znaš da moraš dobit' rat sa shemom,
Nametnutom... (kad ono?)... Bog te pita!

Sve dovde teče glatko. Više-manje.
A! onda stižu čuvene tercine,
I počne ružno, nožno saplitanje!

I dok nespretne noge sve to čine,
Medalju snujuć, obješenu o vrat,
Elegancija ti ode u... nepovrat.

NOĆ

Slušam pjesmu kukuvije.
Njena pjesma na smrt slúti
(Bože, s krova čijeg li je?)
Malo pjeva... Malo šuti.

Slušam pjesmu kukuvije,
I steže me u utrobi.
Čuo sam je ja i prije,
Ali nikad sâm u sobi.

Slušam pjesmu kukuvije.
Tu gdje pjeva, budu mrci.
(A da na mom krovu nije???)
Prolaze me hladni trnci.

Slušam pjesmu kukuvije.
Da je znati, da je znati:
S moga krova da li bi je
Bilo dobro... otjerati?

A! me pritom muči strepnja:
Desi li se da odleti,
Hoće li me proći zebnja,
Kad na tvoju kuću sleti?

MINOTAUR

Hoću li i ja htjeti, kad primim svete hosti,
Opjevat' ljudsko lice do gorke oporosti?
Hoću li i ja moći, uz isposničku skromnost,
U soli zemlje naći Petrovu vjerolomnost?

Hoću li dopustiti u me trajno da uđe,
Asketski neopozivo pjesničko svetogrđe?
Pa da nikada više kroz rime i kitice,
Ne mogu prepoznati to lijepo ljudsko lice.

O, hoće li mi zubi zariveni u grožđe,
Doprijet' do trpke jezgre kroz slatkasto usplode?
Ili se bespomoćan, bez Arijadnine niti,
Neću iz Labirinta nikada izbaviti?

Ne imajući koga, ja Minotaura pitam.
On me probode rogom i prijeđe u Algoritam.
Na odlasku mi reče (ili sam čuo krivo?):
– Ovako pamtim majku (bilo je predirljivo):

*... Pamtim je i po zimskom pristanu,
Kako usred kuhinje raspolovljene kao Koreja
Na vatreni dio i na ostalo, drži ciglu u desnoj,
A lijevom pruža zagrijanu potkošulju ocu,
I prividno nemarno govori: preobuci se,
Potan si, a već si nikako sa zdravljem...**

Ja praštajući htjedoh, u času epifanom,
Podragati mu srce mojim eterskim dlanom.
No zaogrnut bijelom, onozemaljskom togom,
Tek stigao sam šapnut': – Minotaure, zbogom!

* Dio pjesme Ivana R. Nehajeva.

KROĆENJE GLASA

*Zbunila se majka priroda i pijana bješe kod poroda:
tijesan mi bijaše vijek, a velebna bješe mi duša.*

(J. P. Kamov: *Ledeni blud*)

Kriku divlji, kako... da jaslama te privedem?
Jauče buntovnički, odgovori mi na to!
(Kad zob iz jasala ti – pomalo i sam jedem!)
Divlji glasu, kako da pretvorim te u zlato?

Dokle meni kroz uši zemni vjetrovi pušu,
Kako da čujem tvoju netopirovu pisku?
Kako, o praurliču, da prepoznam ti dušu,
Kad moje uho hvata tek frekvenciju nisku?

Kako da ukrotim te, kad ti prezireš pragmu?
Kad drsko odbacuješ ono što drugi žele!
Radije žrtvovat ćeš... pluća i dijafragmu,
Nego da ciku svome prigušiš decibele.

U onoj pjanoj noći ti ne skri oči dlanom,
Već si piljio ocu u golotinju samu!
I što je mogao Noa, budeć se s novim danom,
Nego vrisnuti bijesno: neka si proklet, Kamu!

Neukroćeni vrisku, o kako da te slomim,
Sa ovom afazijom (za koju si najkrivlji!)?
Kako da udomim te... kako da pripitomim,
Kad vječno mlad ćeš tako, uvijek ostati divlji!

Star sam, o mladi glasu... pa me pitanje pati:
Takvog nezauzdanog, grive razvijorene,
Bi li na duge staze (a bolje je ne znati!),
Bi li te zauzdale... žvale koje su mene???

SLATKO ROPSTVO

U polusnu sam, a još budan.
Trenutak to je: i je – i nije.
Moj otpor već je uzaludan.
Padam u ropstvo Poezije.

Ne bojim je se... pa da mi je,
Jer Bog mi reče: – U taj... u dan,
Kad padneš u ropstvo Poezije,
Moj će ti štap biti uzdan.

Još ako nađem, – Gospodin reče,
– U tebi makar mrvu dara,
Odredit ću ti još istu večer,
Nadahnuće za gospodara!

– Gospodine, ja Tebe hvalim,
Milosti Tvojoj kraja nema,
Čim je zaslužio crvić mali,
To slatko ropstvo što mu spremaš?

Gospod se nasmija: – Ostavi hvalu!
Tako bi bilo – kad bi bilo!
I Bog ponekad voli šalu.
To slatko ropstvo tek ti se ...

Snilo.

RITAM KUCANJA

Dok gledaš TV... na tvoja vrata,
Kao da netko kucnu?... Jedanput!
Ili ti se čini?... Daljinski hvataš.
(Ah, da je netko – bilo bi dvaput!)

Čitaš novine. Kucne dva puta.
Tiho. Bojažljivo. Suspregnuto.
Lice mršavo... Riječi guta.
Prodaje knjige. Studira uz to.

Petak popodne. Tjedan je gotov.
Kucne tri puta... Ali ne tvrdo.
– Deratizacijaaa! Evo otrov!
– O, dajte! Super! Ima ih grdo.

Pržiš slaninu. Držiš tavicu.
Četiri kuc-kuc... Prijateljski.
– 'Jutro, susjed! Hajte na kavicu!
– Jeste li čuli? Toše Proeski!!!

Briješ se. Brojiš... Pet puta! (Svašta!)
Ljut si. Otvoriš... A dva se stisla:
– Mi smo Jehovi... Zalupiš vrata!
Pa staneš... Bože! Ima li smisla?

Spremaš ladice. Sitnica trista.
Kucne šest puta... Znaš već po zvuku:
Poštar... Nad torbom koverta lista.
– Imamo za vas – preporuku!

Jedva si zaspao... Prošlo jedan!
A netko kuca već pola sata.
Ponavlja strogih ku-kuc-kuc sedam...
– Policija!!!... (Sorry... Kriva vrata!)

Budiš se. Netko... pali dizlaša.
Klip zajauče osam puta.
Akumulator! Koja gnjavaža!
Pokriješ se... (Još pet minuta!)

Trzaš se... Skačeš!!! Tko to tuče,
Na vanjska vrata tvoje sobe?
(Ili to trajno u te uđe
Neurastenički ritam tjeskobe.)

CIKLOTRON

(Dečkima u Cernu)

Jurim... a prema meni
Projektile u nizu!
– Bogami (kažem ženi),
Ovo je bilo – blizu!

Ne blizu... neg' za dlaku!
(Katastrofičan prizor):
Gle! Otepe mi kvaku!
Odbi mi retrovizor!

Psujem mu: – Pasji skote,
Pa ubi nas... (za zeru!),
Prokleti idiote,
Voziš u kontrasmjeru!

Okrenem k ženi glavu:
– Što izigravaš stijenu!
Možda nisam u pravu?
Oštro pogledam ženu.

Žena mi ruku primi:
– Smiri se, – kaza ona.
– To tek su dva (kò i mi),
Poludjela hadrona!

Ne ljutimo se stoga,
Što tako blizu praše,
Već zamolimo Boga,
Da opet... ne promaše!

Kad prouče nam građu,
Jer mi smo čudna vrsta,
Možda u nama nađu
Otisak Božjeg prsta!

STRAŠNI ISPIT

Stigò mi dopis: došlo doba,
Spremaj se, momče, ideš put groba!
U indeksu ti samo još fali
Kod Boga jedan ispit mali.

Za strašni ispit ja se spremam,
A o gradivu pojma nemam.
Putem od Zemlje pa do Vrta,
Počne me tresti ispitna trta.

U profesora glava sijeda.
Lista indeks... pa me gleda:
Hajde momče, reci svom Bogu,
Jesi li živio po Dekalogu?

U čudu gledam Boga svog:
Što je to, Bože, dekalog?
Bog se prekriži: crni sine!
Dođi ti, lijepo, dogodine!

Ja se nasmijah (jasno, u sebi).
– Doći ću, Bože, kako ne bi'!!!
Sad Bogu smišljam sličnu psinu,
Da opet padnem... na godinu.

SIC TRANSIT

Hvala Ti, Bože! Ja se ne stidim
Na podrugljivom Tvome daru.
Na zrcalu, u kojem vidim
Reliquiae reliquiarum.

Da se smirim ja dao sve bih,
Ali ne mogu biti miran:
Kako bi bilo da ja Tebi
Vratim taj darak? Izgustiran!

Da se igramo, Bože, zeru,
(Ako Ti je do igre stalo):
Ti koji tražiš čvrstu vjeru,
Da zirneš i Ti... u zrcalo!?

Ako ti se učiniti' može,
Da se vidiš sa slabom vjerom,
Ne satri mene, dobri Bože,
Samo ti vraćam istom mjerom.

I kroz tu našu igru malu
Ti ćeš shvatiti gdje je kvaka,
Kad mjesto sebe u zrcalu,
Vidiš... ostatke ostataka.

MLADO ŽITO

Ne znate što je to mlado žito?

U svakom slučaju, to nije ono Njegoševo, istragozovno:

»Mlado žito, navijaj klasove,

Prede roka došla ti je žnjetva,«

A još manje ono Karlino, iz Rastušja: »... visoko, žuto.«

To nije čak ni ono Zdenkicino:

»La-la-la, zovu nas poooljaaaa... da kooosimo žitooo.«

O, ne!

Nego je to mlado žito, u rano proljeće,

Početkom travnja,

U koje jedva da se može skriti divlji zeko pred jastrebom

I to samo ako polegne u razor

I potpuno priljubi uši

Uz leđa.

To je mlado žito,

Iz kojega pjevajući,

Prhne

Siva

Poljska

Ševa

Okomito

U nebo

Pa obješena kao pauk o nevidljivu nebesku nit,

Ćurliče i pirliče da te oko zaboli, a onda,

Sita do grla i pjesme i sunca i neba i ditiramba,

Spusti se

Naglo

I šutke

Kao

Pauk

Niz

Nit,

Na

Isto

Ono

Mjesto

Otkud je bila i poletjela, a na kojemu (u to se možeš kladiti),

Njen dragi sada užurbano posluje oko gnijezda s tri majušna jajašca.

I da završim pjesmu:

To je ono mlado žito,

Kraj kojega,

U rumene zore ili u jasna jutra,

Prolazim poljima rosnim,

A moje srce od radosti glasno tuče

Kao stara vekerica.

RASPAŠOJ

(Dvojici, meni osobito dragih pjesnika:

Dobriši i Sergeju, s ljubavlju)

Ti sjediš u vlaku. A ja sjedim prijeko.

Ja uporno gledam tvoje tijelo skladno.

– Dobro večer, miss! – gle, ja bih ti reklo.

– Dobro večer! – ti bi... uzvratila hladno.

Oborene vjeđe... Urez dekoltea.

Kovrča na vratu... (tako neizbježna!).

Noge prekrizene... Culpa, culpa mea!

Chanel 5 u zraku... Tvoja koža nježna.

Na koljena padam. (Tako slatka sva si!)

Dižem oči k tebi, prekrasnoj u plavom:

– Čeznjo moje biti, ti ne slutiš da si

Svoju svjetlost lila mojom davnom javom!

Koga ja to želim, kurvu ili vilu?

Ipak... ono prvo, a što da ti krijem!

Pa ako si nekom sjedila u krilu,

Ja ne pitam, dušo, na koljenu čijem.

Ti se malo nečkaš. (Imaš preporuke!)

Ne zanima mene historija tvoja!

Pusti, čiji zubi! Pusti, čije ruke!

Samo sjedi dušo, na koljena moja!

Ne žali za bivšim. To ne služi ničem.

Svaka ljubav prošla tek je suha brojka!

Daj mi usne... grudi, da fijuknem bičem:

Pa da njište konji... pa da juri trojka!

A na kraju puta, na izlazak spremni,

Kad naš vagon bude na peronu prist'o,

Zbogom zlatokosi, dobacit ćeš meni.

Do svidanja, draga, ja ću tebi isto.

Tako ćemo, dušo, kad nas prođe nagon,

Bez imalo strasti, bez riječi, bez slova

Nosit' svoja srca kao prazan vagon,

U maglama mraznim, blizu Astapova.

DVADESETIJEDNO PITANJE DOKTORU
ALOISU ALZHEIMERU

Kako se rastati od onoga, koji je već otputovao?
Kako prestati voljeti onoga, koji ne zna uzvratiti ljubav?
Kako prestati dozivati, kad dozvani ne čuje?
Kako šutjeti s onim, koji je već naučio govor tišine?
Kako ostaviti onoga, koji je sebe bezdušno napustio?
Kako se dodirrom priviknuti na zvuk šupljeg oklopa?
Kako ne zalutati u pitomoj geografiji njegovog lica?
Kako prizvati sjećanju onoga, koji se vratio u vrijeme prije sjećanja?
Kako oplakati njegov smijeh?
Kako pronaći sebe u njemu, potpuno nenaseljenom?
Kako zatomiti osjećaje, pred njim tako ravnodušnim?
Kako pratiti onoga koji nepovratno odlazi, nepovratno se vraćajući?
Kako utješiti dijete, koje u njemu postaje sve bespomoćnije?
Kako i za trenutak ostaviti onoga, koji nema kamo otići?
Kako živjeti s onim, koji živi drugdje?
Kako podnijeti javu onoga, koji je lakši od sna?
Kako osmisliti besmislenost?
Kako izdržati neizdrživo?
Kako gledati posrtanje, a znati da je pad jedina izvjesnost?

Kako pomoći da umre onome... koji je već mrtav?

SKUTER

Supruzi

Unosili smo drva i dan je bio paklen.
Skoro dehidrirasmo! Pakleno bješe dakle.
Zamolila me tiho. S taktom... S puno finoće.
Po sladoled da skoknem. (Citron il' šumsko voće!)

Ja kurbkao sam zalud po kineskoj mašini
I psovao sam Boga i skuteru i Kini.
Dok tukoh skuter nogom pun divlje surovosti,
Ja čuo sam je tiho... »da l' mogu joj oprostiti?«

DRHTAJ

svako jutro očistim
svoj dio mreže
koja nas veže
nitima
ti isto
i bude čisto

intima.

UMJESTO BILJEŠKE O PISCU

Ovaj je pjesnik vrlo čudan,
I napor ti je uzaludan.
Obasjaš li ga, on se skriva
U sjenu svoje poezije.

I duša će mu biti mirna,
Bude li sjena neprozirna.
Uz onu staru, slatku sumnju:
Hoće li moći stati u nju?

O, duša će mu biti bolna,
Bude li sjena nedovoljna.
Kaže li ugriz da nije zlatnik!
Da nije pjesnik, nego patnik.

Je li mogao biti bolji?
Čin je pisanja neumoljiv:
Ma kako duša napaćena,
Za malom pjesmom – mala sjena.

I odričuć se svoga ega,
On slijedi princip Heisenberga.
Neodređenost...Elektron.
Ili poezija ili on.

Netko konačno reći mora:
Čitajte pjesmu, ne autora!
Pa kličem, dok u sjenu padam:
Nek' živi pjesma, a ne Sven Adam. ↗

IZBOR PJESAMA:
Josip Užarević
Zagreb, 4. rujna 2012.

Josip Užarević

O LIRICI SVENA ADAMA EWINA

Internetska kultura

Fenomen zvan Sven Adam Ewin moguć je, po svemu sudeći, samo u internetskoj kulturi. U igri su dvije stvari. S jedne strane imamo pjesme koje kao činjenica hrvatskoga najnovijeg pjesništva susrećemo, bar zasad, samo u virtualnim nad-prostorima Mreže: na različitim blogovima, forumima, društvenim mrežama, ili pak u osobnim pretincima elektroničke pošte. S druge je pak strane riječ o autoru koji svoje pjesme potpisuje isključivo *pjesničkim pseudonimom*, opredjeljujući se za *radikalnu anonimnost*. Nitko ne zna tko je Sven Adam Ewin, a autorova je čvrsta, neopoziva odluka da se to nikada i ne sazna. Usprkos svemu rečenom – učinak realnosti ovdje je neobično jak i uvjerljiv: imamo pjesme, imamo živa pjesnika (koji u virtualnome prostoru obznanjuje svoje pjesme ili ih iz njega uklanja, koji komentira aktualne događaje, koji polemizira s provjereno realnim ljudima), imamo njegova elektronička pisma koja svjedoče o intenzivnoj i bogatoj realnoj komunikaciji. Drugim riječima, takve je stvari nemoguće (ili gotovo nemoguće) simulirati; točnije, ako se i mogu simulirati, one prestaju biti (samo) simulacija i pretvaraju se u nepatvoren život. A to je oduvijek bila odlika istinske umjetnosti: da i realnost i irealnost pretvara u viši oblik stvarnosti.

Za Svena Adama Ewina tako donekle vrijedi ono što u svojoj pjesmi o zrcalnoj stvarnosti (zrcalo je u prijašnjim vremenima bilo pandan naše današnje – hipertrofirane – virtualne stvarnosti) kaže ruska »izmišljena« pjesnikinja Cherubina de Gabriak (iliti Elizaveta Ivanovna Dmitrievna, 1887–1927):

Ti u zrcalo gledaj,
gledaj ne odvajajući se,
tamo nisu tvoje crte,
tamo u zrcalu živâ si,
drugâ si ti.

...Šuti, ne govori...
Gle, gle, mrvica zla i straha,
svjetluca laž

tvoj su lik stvorile od praha,
i ti živiš.

I ti živiš, ne miči se i slušaj:
tamo u zrcalu, na dnu –
podvodni je vrt, biserni cvjetovi...
O, ne gledaj nazad,
ovdje su dani tvoji prazni,
ovdje će sve tvoje biti razoreno,
ti u zrcalu živi.

Iščitavanje realnosti

Što još znamo o Svenu Adamu Ewinu, osim da je stvaran? U posljednjih nekoliko godina napisao je dvjestotinjak pjesama, dvije vrhunske poeme (*Sentimentalne slike Svena Adama Ewinog* i *Preobrazba*) te knjižicu pjesama za djecu. Sve je to, dakako, u rukopisima, odnosno u računalu. Iako se o uzrastu ne može ništa tvrditi sa sigurnošću, velika je vjerojatnost da je riječ o čovjeku zrelih godina (čak i više nego zrelih) koji je odlučio završnicu svojega života pretvoriti u stvaralački čin, točnije, u stvaralačko činjenje. Pritom je logično pretpostaviti da je stvaralaštvo u nekome pritajeno ali intenzivnu stanju živjelo u njem i prije, možda i cijeli život, da bi sada, kao neka vrsta erupcije, probilo koru kulturne javnosti i pojavilo se pred nama u punu sjaju. O toj trajnoj, iako možda latentnoj intenzivnosti Svenova pjesničkoga života svjedoče mnoge pjesme što se nadovezuju na niz velikih hrvatskih pjesničkih imena – od Ivana Gundulića, Vladimira Nazora, Vladimira Vidrića, Tina Ujevića, Dragutina Tadijanovića, Dobriše Cesarića, Nikole Šopa, Maka Dizdara preko Josipa Pupačića, Slavka Mihalića, Ivana Slamniga, Danijela Dragojevića, Luka Paljetka, Ivana Rogića Nehajeva, Enesa Kiševića do Nele Milijić i Franje Nagulova. To upućuje na činjenicu da Sven Adam široko i duboko zadire u pjesničku riječ. Isto se tako u ovoj poeziji susrećemo s imenima iz europske književnosti (Oscar Wilde, Anton Čehov, Lev Tolstoj), glazbe, znanosti, filozofije, a često se pojavljuju motivi iz Biblije, grčke i mezopo-

O »stvarnome životu«
Svena Adama Ewina
zaključujemo samo na
osnovi pjesama, poema,
pisama, diskusija. No
svi ti komunikacijski
oblici posredovani su
Internetom, a ne »živim
životom«.

Internet omogućuje
autoru da bude
neobično aktivan, a
istodobno – anoniman.

tamske mitologije, astronomije. Sve to svjedoči o enciklopedijskim interesima (i znanjima) našega autora, ali i o tome da je za takvo poznavanje stvari potrebno dugogodišnje iskustvo cijeloga jednog života...

Ako je suditi po poemi *Sentimentalne slike*, koja je posvećena ranomu autorovu djetinjstvu, Sven Adam Ewin potječe – bar po jednoj od roditeljskih linija – iz istočne Slavonije (Beravaca). Kad je o zemljopisnoj tematici riječ, i u drugim se pjesmama pojavljuju istočnoslavonska mjesta (Vinkovci, Cerna, Budrovci, Jarmina), iako nerijetko figuriraju i dalmatinski otoci te Zagreb. Stoga se prilično pouzdano može zaključiti da je zemljopisno sjedište njegove poezije upravo spomenuti dio Slavonije.

Iako je moguće da ovaj autor sada živi samotno i izolirano, ograničen tek na televizor, radio, novine i Internet, nema dvojbe da je komunikacijski nerv jedna od njegovih bitnih odlika. Izolacija bi mogla objasniti njegovu aktivnu nazočnost na Internetu, a izrazita potreba za komunikacijom upućuje na to da je u prošlosti imao (ili je bar mogao imati) veliku obitelj, širok krug prijatelja, dinamičan i bogat život – kako unutarnji (duhovni) tako i izvanjski (materijalni).

Poezija iznad i prije svega

Tvrdo inzistiranje na anonimnosti i »pseudonimnosti«, tj. na zakrivanju socijalnoga i psihofizičkoga identiteta, ne bi samo po sebi bilo osobito zanimljivo (ni originalno) da nema svoje efektno utemeljenje u poeziji i poetici, odnosno u pjesničkoj filozofiji. Kao neku vrstu pjesničkoga programa valja u tome smislu smatrati (i razmatrati) posljednju pjesma koju donosimo u ovome izboru. Ona ima znakovit naslov, a vrijedi je u cijelosti ponoviti:

UMJESTO BILJEŠKE O PISCU

Ovaj je pjesnik vrlo čudan,
I napor ti je uzaludan.
Obasjaš li ga, on se skriva
U sjenu svoje poezije.

I duša će mu biti mirna,
Bude li sjena neprozirna.
Uz onu staru, slatku sumnju:
Hoće li moći stati u nju?

O, duša će mu biti bolna,
Bude li sjena nedovoljna.
Kaže li ugriz da nije zlatnik!
Da nije pjesnik, nego patnik.

Je li mogao biti bolji?
Čin je pisanja neumoljiv:
Ma kako duša napaćena,
Za malom pjesmom – mala sjena.

I odričuć se svoga ega,
On slijedi princip Heisenberga.
Neodređenost ...Elektron.
Ili poezija ili on.

Netko konačno reći mora:
Čitajte pjesmu, ne autora!
Pa kličem, dok u sjenu padam:
Nek' živi pjesma, a ne Sven Adam.

Pjesma je zasnovana na metafori *poezije-sjene* u kojoj se i iza koje se krije »stvarni autor«. Odmak od lirskoga Ja postignut je i pretvorbom toga Ja u lirsko On (»ovaj pjesnik«), a dilema »ili poezija ili on«, tj. »autor ili pjesma«, odlučno je razriješena u korist *pjesme-poezije*. Ta je »dvojba« efektno formulirana u pretposljednjoj kitici, gdje se u liriku upleće Heisenbergovo načelo neodređenosti (koje kaže da je nemoguće u isto vrijeme mjeriti i položaj i brzinu čestice). Elegantno spajanje lirike i kvantne mehanike govori u prilog stavu da pjesnik možda i ne dolazi iz filologijske (književničke) struke, iako nema dvojbe da je, kao što sam već rekao, u nju itekako upućen.

Pjesma dakle upućuje na visok, najviši mogući status poezije, koja pritom pokriva cjelokupan životni prostor: od svjetlosno-eksplozivnih supernova i galaksija (*Proslav*) do polica supermarketa, gdje se pjesničke knjige prodaju zajedno sa sredstvima za čišćenje kože, obuće i sl. (*Akcijska rasprodaja poezije Svena Adama Ewinog*). Ali nije sva poezija jednake kvalitete – neke se pjesme višekratnim čitanjem »izližu«, a neke s vremenom utvrđuju svoj sjaj (*Neke pjesme*). Poneke pjesme dopiru do »devetoga kruga pakla«, izazivaju strah od sotonjskih kušnja, ali: »Nije sve u visini. / Na dnu ponekad leže slasti«. Pritom tē pjesničko-hedonističke slasti nisu tek neodoljiv poticaj na grijeh, nego su duboko povezane s faustovskom potragom za spoznajom i istinom (*Pjesni nepokorne*). Pisanje pjesama bitno je povezano s graditeljskom mehanikom: riječi se *pritišću, zakucavaju, utiskuju*, a »naslov ispliva zbog razlike u tlakovima. / I to je pjesma« (*Kako pišem*).

Ova poezija ne boluje od formalizma, ali majstorski manipulira formom. O tome najbolje svjedoče dva soneta koja se u biti bave istom problematikom – oblikovanjem soneta. *Pisanje po sonetu* dojmljivo prikazuje proces izgradnje sonetne forme. Početak (prvi katren) krene dobro, u drugi katren već ulaziš s tremom, a pravi problemi počinju s tercinama. U prvoj tercini dolazi do »ružnoga, nožnoga saplitanja«, a u drugoj tercini – završnoj kitici soneta – elegancija i forma raspadaju se »u... nepovrat«. I opet imamo paradoksalnu situaciju: tema raspadanja sonetne forme (odnosno nemogućnosti soneta) odjenu-ta je u perfektu sonetnu formu. I drugi sonet – *Prisega* – govori o teškoćama koje očekuju pjesnika pri pisanju soneta, ali ovdje je uključena i filozofsko-mitska tema Riječi kao Zmije-sablazniteljice. Prvi katren govori o potrebi za pisanjem soneta »u nježnom ritmu divlje bjelouške« i o želji lirskoga subjekta da se »nerazmrsivo ispreplete s tijelom Zmije« – »u plesu potrbuške« (ovdje je na djelu i ironično-erotska tema važna i za druge pjesme Svena Adama Ewina). Drugi katren utvrđuje: »Riječ je Zmija«. Ovdje se osjeća polemički naboj u odnosu na

biblijski izvještaj o sagrješenju prvih ljudi – Adama i Eve¹, ali i u odnosu na početak Ivanova evanđelja (»U početku bijaše Riječ i Riječ bijaše u Boga, i Riječ bijaše Bog«). Uza zmiyu lirski subjekt »ponovno stječe osobine muške« te »držeć ruku iznad Knjige Svete, prijearu zmijsku prima objeručke«. U prvoj tercini lirski je subjekt spreman da »s Riječju primi i prokletstvo« (klanajući se »njenoj svetoj normi«). Tema Riječi kao zmijskoga iskušenja ovdje se završava, a u posljednjoj kitici (odnosno drugoj tercini) vraćamo se temi soneta i teškoćama koje nosi ta zahtjevna forma:

Ali zbog teških tercina što slijede
Sa silnim znanjem o sonetnoj formi,
Ja bih radije da pišem... prosede.

Paradoksalna autoironija sadržana je u činjenici da se u tvrdoj i zahtjevnoj sonetnoj formi najprije iznosi nesigurna želja lirskoga subjekta (»I ja bih rado pisao sonete«), a na kraju – njegovo »odustajanje« od pisanja soneta (»Ja bih radije da pišem... prosede«).

Za Svena Adama poezija je povezana s prastanjima, s divljim i buntovničkim glasom, »praurlikom«, koji bi s jedne strane trebalo ukrotiti, dati mu oblik, ali koji bi time s druge strane izgubio vječnu mladost i divljinu (*Kroćenje glasa*). Stoga se poezija može shvatiti i kao »slatko ropstvo« dobiveno na dar od Gospoda, tj. kao stvaralački privilegij. Međutim Gospod opovrgava taj osjećaj predodređenosti lirskoga subjekta za Poeziju:

Gospod se nasmija: – Ostavi hvalu!
Tako bi bilo – kad bi bilo!
I Bog ponekad voli šalu.
To slatko ropstvo tek ti se...

Snilo.

Zanimljive su i pjesničko-poetičke polemike (možda bi bilo bolje reći – razgovori) s pojedinim hrvatskim pjesnicima. Tako pjesma *Opkoraćenja* upozorava na unutarnju razrokost poezije Luka Paljetka: dok pratiš smisao Paljetkovih pjesama, ne možeš pratiti rimu i ritam; dok pratiš ritam, ne možeš slijediti smisao i rimu; a kada pratiš rimu – gubiš iz vida ritam i smisao. U *Parafrazi* Sven Adam kongenijalno reproducira ritmove i semantiku Maka Dizdara, ali mu je završnica pjesme suprotna Dizdarovoj: »Iza sedam noći, iza sedam zora, / Iza sedam rijeka, iza sedam mora, / [...] Iza mene, iza tebe, iza svijuu, iza svega, / Iza uha, iza sluha, iza duha i zloduha, / Iza vrela, iza čela, / Iza bola i đavola, iza boga i zlaboga, / [...] Iza grana jorgovana, / Iza trista, iza čista, / Iza lista, // Valja nama vidjet' kaplju, / Kaplju / Rose / Koja... // Blista«. Drugim riječima, bezdanosti i beskonačnosti Dizdarove *modre rijeke* Sven

Adam suprotstavlja i supostavlja bezdanost i beskonačnost *rosne kaplje*. Slične pjesničko-polemičke intonacije nalazimo i u odnosu na Nazora (*Stilska vježba*), Tadijanovića (*Mlado žito*), Slamniga (*Groteska*), Dragojevića (*Dragojevićeva rupa, Bijela trešnja*), Pupačića (*Čovjek koji se smijao, Gledam more*) i dr.

Pjesma kao kamuflaža lirskoga Ja

Utapanje *autora* u *poeziju* ne bi nas međutim trebalo zavesti: to nikako ne znači da je subjekt (Ja) strukturno i sadržajno od drugotnoga značenja. Naprotiv, lirski subjekt postaje ovdje središnja pjesnička tema. O tome najbolje svjedoči citirana pjesma (*Umjesto bilješke o piscu*) kojoj je – zapravo – osnovni sadržaj sam pjesnik, odnosno njegova obilježja (»vrlo čudan«), duševna stanja, očekivanja, dvojbe (»on se skrrije«, »duša će mu biti mirna«, »duša će mu biti bolna«, »je li mogao biti bolji« itd.). Imamo paradoks: »odričuć se svoga ega« – ovaj pjesnik u središte svoje poezije postavlja svoje Ja, točnije, svoje On. Osobnost se pretače u visokokvalitetnu poeziju, i to tako da se »otuđuje«, odguruje u pseudonim (*Sven Adam*) i anonimnost (u odnosu na realno autorovo ime i prezime). Tim je manevrom izbjegnuta boljka od koje ponekad boluju i najveći pjesnici (u ruskoj poeziji npr. Marina Cvetaeva ili Vladimir Majakovski): pjesnička narcisoidnost (»japajakanje«) i manija veličine. Spomenimo u vezi s tim da se tema-ime *Sven Adam Ewin* otvoreno pojavljuje u mnogim pjesmama (*Dio, come ti amo, Spomenik, Svenov recept za čitanje poezije, Mladić nosi pjesme na ogled, O, davna zvijezdo*).

Osobine što ih možemo pripisati lirskom subjektu ove poezije čine lepezu kojoj je na jednome kraju pjesnička samo-svijest, komunikativnost, muški »energetizam«, »bogoboraštvo«, ponekad radikalizam, ironija, a na drugoj – bojažljivost, osebujna bogobojaznost (pa čak i religioznost), nesigurnost, odnosno dvojba oko vlastita pjesničkoga posla i poslanja. Tako u *Proslavu* pjesnik sam sebi postavlja ovakva pitanja:

Hoće li mrtva slova znati
U mojoj zvijezdi tako sjati?

Hoće li moći njene peći
Rastalit' zlato starih riječi?
Ili će slaba svjetlost njena
Ostati trajno... ugašena?

Uočimo da se iza citiranih pitanja osjeća pjesnikova odgovornost i briga za ono što će njegova poezija dati: nipošto mu nije svejedno hoće li ona zasjati poput svjetlosti supernove ili će potpuno utihniti u tami stvaralačke nemoći.

Isto se tako pojavljuje dvojba oko statusa vlastita pjesništva u suvremenom »pjesničkome tramvaju« (*Gelender*). Lirski subjekt nema legalno kupljenu kartu za taj tramvaj, boji se onih koji su već unutra čvrsto zauzeli mjesta i skloni su prokazati švercere. Ostarjeli, nesigurni i prestrašeni lirski subjekt, koji se ipak želi povesti tim tramvajem, penje se na stražnju vanjsku stranu tramvajskih kola:

¹ Pseudonim *Sven Adam Ewin* uključuje čak tri imena koja zapravo znače »prvi čovjek«, »prvi ljudi«: Sven je na švedskome »mladić, čovjek«; Adam je, po Bibliji, ime prvoga čovjeka, a Eva – ime prve žene. Usto ime *Sven* u danome kontekstu može upućivati i na osobitu povezanost realnoga Svena Adama sa Švedskom, a »prezime« *Ewin* (pisano s igri-vim *dvostrukim ve*) svjedoči o neupitnoj i snažnoj privrženosti Svena Adama ženama (što obilno potvrđuje i njegova poezija).

Evo, stiže i tramvaj! Izbjegavajuć vrata,
Uspentavam se straga, no užasno se bojim!
Prestar sam za tu igru i panika me hvata:
Tramvaj polazi, a ja... na gelenderu stojim.

Muški se »energetizam« najviše očituje u pjesmama s erotskim nabojem. U danome je kontekstu osobito zanimljiv *Simulakrumski noćturno*, gdje se »uzavrelo moje tijelo« i »misli moje znojne«, u žudnji da »noćas umremo u dvoje« (cijeli je jedan četverostih – izmijenjeni citat iz Ujevića!), pokazuju tek kao »ljubavni ples u virtuali« – pred zaslonom računala:

Dodi na ekran ove noći,
Da se volimo u samoći,
Dodi na ekran, ali pritom:
Ugasi svjetlo. (Sa deletom.)

Cijela je ta situacija veoma indikativna za internetsku kulturu: distanca omogućuje totalno približavanje (i obrnuto), simulakrum – totalan doživljaj, a sve se lako rješava komandom *delete – izbriši (poništi, ukloni)*. (Obratimo pozornost na makaronsku rimu u gornjem četverostihu: *pritom – deletom*; takve su rime i inače karakteristične za njegovo pjesništvo). Jak erotski naboj, koji međutim rezultira sličnim beznadnim svršetkom kao i u prethodno spomenutim stihovima, nalazimo i u pjesmi *Raspašoj*. Na kraju prolazne strasti, usplamtjele za vrijeme putovanja vlakom, imamo ovu kiticu:

Tako ćemo, dušo, kad nas prođe nagon,
Bez imalo strasti, bez riječi, bez slova
Nosit' svoja srca kao prazan vagon
U maglama mraznim, blizu Astapova.²

Za razgovor o naravi lirskoga subjekta važne su pjesme *Minotaur* te osobito *Balada o glumcu*. Dok *Minotaur* varira temu stvaralačkih dilema (»Hoću li dopustiti u me trajno da uđe / Asketski neopozivo pjesničko svetogrđe?«), a poezija se pokazuje kao Labirint u kojem Minotaur probija rogom lirsko Ja, *Balada o glumcu* razvija kompleksan lirski autoportret – pravu pjesničku autobiografiju Svena Adama Ewina.

Početak *Balade* najavljuje krajnju iskrenost, odnosno ispovijest, koja dolazi »iz mračne dubine duše, iz Marijanske brazde«.³ Ta dubina duše pokazuje se kao talog najodvratnijega smeća, načinjen od odbačenih »tisuću mojih lica«. A sva su ta lica dvo-lična: »Krvava ispod kože, a izvana bez mane, / [...] Suviše lijepa s jedne, a ružna s druge strane«. Bit lirskoga subjekta jest dakle dvolična gluma – »hinjeni smijeh, a zatamljene suze«. U tome »smeću« leže »neuroze postpremijernog stresa«, »zrcalo što pamti grčeve facijesa«, »grozna sprava za transfuziju krvi« (!), a posebno mjesto zauzimaju »lešinari«. Oni su najveći neprijatelji lirskoga Ja, jer sve vrijeme hoće doći »blizu mojemu skrivenom smeću u dubini mi duše«. No bit

je sadržana u tome što lirski subjekt uživa u svojem smeću i ne želi ga se riješiti:

Svetac bi svoje smeće već očistio davno,
Al' meni, rasnom glumcu, baš je perverzno drago,
Kad vlastito mi lice nije postalo slavno,
Ljubiti svoje maske ko zakopano blago.

Ispostavlja se da su *maske* – sudeći po svemu – zapravo pjesme koje su namijenjene novoj instanciji uvedenoj u pjesmu, tj. *vama*:

Zato se, evo, kajem, priznajući da kriv sam,
Što s vama nikad nisam bio u ravnoteži.
Ja vama podlo nudim onoga koji nisam,
Očekujući od vas... kožu koja se ježi!

I cjelujući obraz obožavane maske,
Izdajem poput Jude svoje vlastito lice
I čavlima ga prikivam uz kazališne daske,
Uzalud tražeći drvo... Drvo za izdajice.

Dok je dakle odnos lirskoga Ja prema *lešinarima* neprijeporno negativan, odnos prema *vama* nije jednoznačno odbojan. Nije teško vidjeti da iskaz »kriv sam, što s vama nisam u ravnoteži« upućuje na hinjenu krivnju, ali se iskrenom čini kritika koju lirsko Ja upućuje samu sebi, smatrajući da je *vama* »podlo nuditi onoga koji nisam, / Očekujući od vas... kožu koja se ježi«, tj. podlo je očekivati da publika pozitivno reagira na ponudene maske-pjesme. Na kraju se kritika u cijelosti usredotočuje na lirsko Ja, koje vrši izdaju vlastita lica za ljubav »obožavanih maski«. Virtualna je stvarnost u potpunosti zagospodarila nad stvarnom stvarnošću, i to je razlog daljnjih plodonosnih stvaralačkih muka pjesničkoga subjekta.

Među mračnije opsesije ove lirike svakako spada tema smrti (*Strašni ispit*), starosti, pa čak i samoubojstva. U pjesmi *Sic transit* lirski subjekt spominje mogućnost da, poput Ivana Karamazova i Marine Cvetaeve, Bogu »vрати izgustirani (tj. izivljeni) darak«. Ipak, u većini pjesama toga tematskog kruga prevladavaju igrivi elementi – ironija, paradoks, nadmudrivanje. Takve igrivosti nema u dramatičnoj pjesmi *Dvadesetjednopo pitanje doktoru Aloisu Alzheimeru* koja završava retoričko-beznadnim pitanjem: »Kako pomoći da umre onome... koji je već mrtav?«

Lirika svakodnevice

Među najljepšim pjesmama Svena Adama Ewina svakako su one koje modeliraju ljudsku svakodnevicu – obične poslove, razgovore, obiteljske odnose i sl. U tim pjesmama otkrivamo ležernost i majstorsku sposobnost da se dobro odabranom riječju, stihom, replikom uvjerljivo prikaže vožnja automobilom, pečenje kukuruza ili ispijanje jutarnje kave. No svakodnevica je i ovdje povod za diskretan proboj u neku drugu dimenziju, odnosno u svijet sveopćega i nad-stvarnoga. Tako u pjesmi *Jutro*

² Astapovo – željeznička postaja (Lipecka oblast, Rusija) na kojoj je umro Lev Tolstoj, nakon odlaska od svoje obitelji.

³ Marijanska brazda – najdublja točka na svijetu (11.034 m), smještena u Tihome oceanu.

paralelno teku dva niza događaja: jedan niz pripada domaćemu okružju (jutarnji poljubac, kava, cvrkutanje kosova, lavež psa, planovi za ručak), a drugi – radijskim vijestima iz svijeta (zemljotres u Kini, mnoštvo mrtvih, strava). Kraj, kao i uvijek u Svena Adama, ima učinak poente:

Odnosiš sude. Oblači se.
Nježno te pogledom pratim u stopu.
A negdje pod nama podvlači se
Afrička ploča...

Pod Europu.

U pjesmi *Luče* slavenska je antiteza iskorištena za humorističan prikaz hrkanja ljepše polovice lirskoga Ja: »Niti susjed čorbu srče / Nit' tavanom miši trče. / Niti crni čvorci cvrče / Nit' bajkeri putem drče. [...] // Već to moje luče... hrče!« Idilično pečenje kukuruza jedne večeri u kolovozu i spremanje stvari nakon spokojno provedena dana pokazuje se – opet u posljednjoj kitici – kao večer (završnica) života (*Večer*). Na sličan se način kucanje na vrata koje se svakodnevno ponavlja (dok čitaš novine, gledaš TV, briješ se itd. – dolazi prodavač knjiga ili poštar, navraćaju Jehovini svjedoci, policija i dr.) na kraju pretvara u trajan »neurastenički ritam tjeskobe« (*Ritam kucanja*).

Osobito je dojmljiv *Ciklotron* (posvećen »dečkima u Cernu«)⁴ te nenadmašna pjesma *Skuter*. U *Ciklotronu* se automobilska vožnja sa ženom, odnosno opasnost sudara s drugim automobilom, uspoređuje s gibanjem subatomskih čestica u ciklotronu. Lirsko Ja psuje i živcira se, a žena ga umiruje:

Žena mi ruku primi:
– Smiri se, – kaza ona.
– To tek su dva (kò i mi)
Poludjela hadrona!

Ne ljutimo se stoga,
Što tako blizu praše,
Već zamolimo Boga,
Da opet... ne promaše!

Kad prouče nam građu,
Jer mi smo čudna vrsta,
Možda u nama nađu
Otišak Božjeg prsta!

I ovdje, kao i slučaju Heisenbergova načela neodređenosti, vidimo kako se potraga za subatomskom »Božjom česticom« (Higgsovim bozonom) sretno spaja s potragom za božanskim elementom u čovjeku.

Kao što sam već rekao, *Skuter* je lirski bisser koji prikazuje moment iz bračnoga života – pjesma nosi posvetu: *Supruzi*. Kompozicija je dvočlana. Prva kitica donosi atmosferu paklenskog vrućega ljetnog dana i posla koji se u tim nemogućim uvjetima morao obaviti (unošenje drva). U stanju dehidriranosti žena »tiho, s taktom, s puno finoće« zamoli muža (lirsko Ja) da joj ode kupiti sladoled. Sada međutim dolazi druga kitica koja je potpuna suprotnost prvoj. Naime, muž pokušava upaliti skuter, ali mu to nikako ne uspijeva. Razljučen na čitav svijet, psuje Boga, Kynu, motor. A na tu se situaciju opet nadovezuje neobično efektan, fina završnica:

Dok tukoh skuter nogom pun divlje
surovosti,
Ja čuo sam je [tj. suprugu] tiho... »da l' mogu
joj oprostit'«

Ovdje vidimo duboko, duhovito, neobično uvjerljivo (životno) sučeljavanje dvaju načela – muškoga i ženskoga. Pritom je ženska (tobožnja) slabost, taktičnost i mekoća zapravo jača, učinkovitija od muške eksplozivne surovosti i ljutnje. Osam četrnaesteraca, s regularnom cezurom (stankom) iza sedmoga sloga i parnim rimama, pridaju ovoj pjesmi formalnu zaokruženost i čistoću – iako duljina stihova, dijalogičnost, uporaba prozaizama (tj. izraza karakterističnih za prozni govor) svjedoče o važnosti narativne dimenzije, ne samo za ovu pjesmu nego i za Ewinovu liriku u cjelini. (Kao jedna od zasebnih istraživačkih tema ostaje neobično bogat, funkcionalno razveden jezik ovoga pjesništva.)

Zaključak

Tridesetak prvoklasnih pjesama, još tridesetak veoma dobrih, dvije izvrsne poeme, zbirka pjesama za djecu – to je i kvantitativno i kvalitativno respektabilna stihovna žetva što je ostvaruje pjesnik koji poeziju piše tek dvije godine. Pravo, potpunije izdavanje ovoga pjesništva tek predstoji. Ali već sam sada, dok se još mnogo toga što je povezano s ovim autorom vrti u *cyber-spaceu*, siguran da će pjesništvo Svena Adama Ewina u hrvatskome književnom prostoru pronaći svoje dostojno, visoko mjesto. ↗

Poezija Svena Adama Ewina: zrela, ironično-erotska, razigrana, tragična, formalno briljantna, fantazmagorična, realna, nabijena energijom, samouvjerena, ali i sumnjičava prema sebi.

⁴ Ciklotron je ubrzivač subatomskih čestica izgrađen u CERN-u (Europska organizacija za nuklearna istraživanja), znanstvenome centru koji se nalazi na švicarsko-francuskoj granici, dijelom ispod Ženevskoga jezera.

Andrijana Kos-Lajtman

VILIKON

Roman kao *magični kvadrat* i prvi hrvatski roman-leksikon

Najnoviji književni tekst Jasne Horvat, *Vilikon*, s jedne je strane predodređen svojom netipičnom etnografskom tematikom vezanom uz hrvatsku narodnu mitologiju i predaju, a s druge svojim potpuno neobičnim ustrojstvom. Riječ je o romanu-leksikonu, leksikonu-romanu, točnije, o hibridnom i višestruko kodiranom postmodernističkom tekstu koji se opire bilo kakvim strogim žanrovskim podjelama. Vezu s leksikonom kao leksikografskom vrstom i specifičnim tipom diskursa *Vilikon* uspostavlja već i samim naslovnim imenovanjem, ističući u prvi plan vile kao svoju glavnu temu mitološke geneze. Tekst kompleksno zahvaća areal starohrvatske mitologije u čvrsto zadanu tematskom okviru, izgrađenom oko ovih intrigantnih i nedovoljno poznatih nadnaravnih ženskih likova, nezaobilaznom motivu u slavenskoj i hrvatskoj baštini uopće. Temu vila, fantastičnih bića koja stoljećima žive u narodnoj imaginaciji, osobito u pripadajućoj usmenoj i autorskoj književnosti, autorica prezentira izrazitom širinom obradbe, analitičnošću u pristupu i detaljnom osmišljenošću cjelokupne građe, koju utemeljuje na spoznajama relevantne znanstvene refleksije – folklorističke, etnološke, književnoznanstvene, sociološke, historioografske i dr. Intertekstualna veza s mnogobrojnom teorijskom literaturom eksplicirana je u završnome dijelu teksta, gdje se pobraja dvadesetak relevantnih znanstvenih i stručnih izvora na koje se *Vilikon* u autorsko-istraživačkom smislu oslanja i nastavlja. Kroz pojedina poglavlja i potpoglavlja razrađuje se širok spektar tema koje odgonetaju, a povremeno i demistificiraju neprozirnost tematike, unatoč stoljećima egzistiranja na ovim prostorima gotovo predodređene za mističnost i rubne prostore prožimanja činjeničnog i imaginativnog, zbiljskog i fantastičnog. Neki od tematskih nukleusa koji se narativno razotkrivaju su: *prošlo doba* i *vilinske odlike*, *vilinske navike*, *zračne vile* i *razlozi zbog kojih se vile pojavljuju*, *pobratimstva s vilama*, *zemne* i *vodene vile*. Svaka od navedenih tema razrađuje se iznimnom analitičkom preciznošću, kroz niz pripadajućih podtema u kojima se razlažu motivi poput *vilinskih rađanja* i *imena*, *vilinskih bjelina* i *kose*, *vilinskog bilja*, *životinja*, *voda* i *geografskih lokaliteta*, *vilinske pjesme*, *vilinskih kupa* i *bolesti*. Osobito je zanimljiva katalogizacija pojedinačnih vrsta vila, predočena u stalnoj korelaciji s pojavnostima u srodnim slavenskim mitologijama.

Ono što *Vilikon* Jasne Horvat čini zanimljivim možda najviše od svega, i potpuno drukčijim od većine tekstova srodne temeljne tematske preokupacije, jest njegova duboko promišljena i matematičkim principom određena struktura, kao i iznimno smjelo brisanje granica uvriježenih žanrovskih konvencija. Cijeli »vilinski« tekst naime interpoliran je u romaneskno ruho, pri čemu su oba dijela – i onaj leksikonski, temeljen na znanstvenom, odnosno popularno-znanstvenom folklorističkom pristupu, i onaj

fiktivni, romaneskni – strukturno određena matematičkim ludizmom što ga određuje tzv. *magični kvadrat broja 12*. Riječ je o kvadratu, matematičkom fenomenu, u kojemu je suma svakog stupca, retka ili dijagonale jednaka broju 12:

3	2	7
8	4	0
1	6	5

Krojeći cjelokupno tekstualno tkivo u modelu navedena kvadrata, autorica gradi maksimalno konceptualan tekstualni iskaz strukturiran od triju osnovnih dijelova, kompatibilno broju redova kvadrata, od kojih unutar svakoga oblikuje »polja« naslovljena po numeraciji u *magičnom kvadratu* (npr. *Polje 3*, *Polje 2*, itd.), ali i ustrojena od upravo onoliko tema, tj. pojedinačnih vilinskih priča, koliko ih određuje brojčana vrijednost svakoga pojedinog polja. Kako zbroj vrijednosti polja i u vertikalama, i u horizontalama, i u dijagonalama iznosi 12, upravo se u tom broju krije osnovni kôd cijeloga *Vilikona*. Tako je 12 priča / leksikonskih natuknica u svakom njegovu retku, ukupno 36, moguće čitati različitim načinima – kako od početka prema kraju, tako i obrnuto, a po potrebi ili želji i nekim drugim redosljedom. Broj 12 korespondira i sa semantičkom razinom predočenih priča (bivajući kreativno ugrađen u mnoštvo pojedinačnih motiva ili situacija), a, zanimljivo, i sa samom godinom u kojoj je Naklada Ljevak najavila objavljivanje romana (2012).

Romaneska priča *Vilikona*, ona koja služi kao svojevrsan fiktivni »obruč« za predstavljenu folklorističku građu vezanu uz narodnu predaju (ali i druge usmenoknjiževne vrste – poslovice, izreke, pjesme), također je duboko određena hibridnim karakterom i višestrukom intertekstualnošću. Riječ je o priči čiji su glavni protagonisti Marko Polo i Kublaj-kan, a koja stoljećima živi u susretištu interesa legende i historiografije: priča je to o završetku službovanja Marka Pola, Korčulanina, na Dalekom istoku, u velikom i dojmljivom carstvu Kublaj-kana, i o godini koju provodi u druženju s moćnim vladarom. Prenoseći razgovore između Kublaj-kana i Marka Emilija Pola,¹ glas pripovjedačice čitatelja vodi iz priče u priču, iz mjesta u mjesto diljem velikoga Kanova carstva, iz jedne u drugu razgovornu situaciju. Svaka takva situacija-epizoda u funkciji

¹ I samu riječ »milijun« pripovjedačica tumači izvedenom od njegova imena, kao zalag njegovim nastojanjima da opiše Velikoga Kana i Carstvo, ali i sve ono što je uistinu veliko – neovisno o tome je li riječ o ljudskim izborima, istinama ili trenucima življenja.

je fabularnog »okvira« za određen broj leksikonskih natuknica o vilama (u skladu s kompozicijom *magičnog kvadrata broja 12*). Naime, »vilinske« leksikonske natuknice-priče izravno se interpoliraju u romaneskne dionice, ne skrivajući »šavove« između dvaju fundamentalno različitih tipova iskaza. U slijedu fiktivnih razgovornih situacija u koje su uronjena dvojica protagonista – dovitljivi Marko u punoj životnoj snazi i stari ali iskusni Kublaj-kan – moguće je pratiti galeriju trenutaka sastavljenu od razgovora i nadmudrivanja, slušanja i govorenja. Tijekom zajedničkih razgovora, protegnutih na točno godinu dana (»Postavit će mu uvjet – slušat će njegovo pripovijedanje o vilama, ali pravo na odlazak u Kraljevinu Hrvatsku Kublaj-kan dat će Marku tek ako mu pripovijedanjem potvrdi magičnost kvadrata broja dvanaest, a time i kalendar kojim godinu dijeli na dvanaest mjeseci i zodijak na dvanaest kuća«), dva »nepoznanika« i stranca, potpuno nejednaka u ovlastima i moći, jedan u drugome postupno otkrivaju istinskoga slušatelja i sugovornika. Odnos vladara i zarobljenika, »nadčinjenog« i podčinjenog, pretvara se tako u odnos višestrukih, neimenovanih srodnosti u kojima prestaju hijerarhijski principi. Da razgovor, za razliku od govorenja, podrazumijeva odnos govornika i slušatelja, znaju obojica protagonista, i Marko Polo i Kublaj-kan, baš kao što je potonjemu jasno da se govoriti može na više načina: »u prazno, samomu sebi, iza nečijih leđa i ravno u lice«. Marko Polo odabrao je posljednje, načini-ši vjerojatno baš time od Velikoga Kana – Sugovornika. Slušajući i gledajući Marka Pola, uvaženi vladar, zasićen moćima, posjedovanjima i egzistencijama (i tuđima i svojima), u mislima dotiče hrvatske prostore i stoljetne predaje o iznimnim, nadnaravnim ženama, dovodeći ih u korelaciju s vlastitim tražanjem, u kojemu, unatoč tomu što je u njemu sve hiperbolizirano (posjedovanja osobito), ipak nešto nedostaje (»Unatoč velikom broju svojih žena, nijedna mu nije rekla: – Volim te! Ovoga časa pristao bi i na puno manje, na nečujno vilinsko: – Vilim te!«).

Smještajući se pod krinkom Prisluškivačice u pripovjedački glas i očište koji predočuju cjelokupno zbivanje na izvanjskoj, prvoj narativnoj razini, Jasna Horvat zapravo interpolira vlastitu autorsku poziciju, poziciju 21. stoljeća u kojemu se brišu granice između osobnih i javnih tema, a »prisluškivanja« postaju svakodnevnim modusom postojanja (»Mi smo pauci brojnih mreža. Neke od mreža čine ljudi. Niti tih mreža veze su koje nas povezuju, razvezuju i zavezuju. Neke su druge mreže putovanja, mjesta, stvari, kalendari i zbivanja. Jedna mreža ponekad sadrži dijelove ostalih mreža. Takve mreže susrećem u knjigama, na slikama i na fotografijama. Postanem li pauk takve mreže, svoju matičnu mrežu napuštam i gradim novu u kojoj prisluškujem«). Tu je »prisluškivačku« poziciju i eksplicite potvrdila zadnjim dijelom *Vilikona*, naslovljenim »Tri pripovjedača i tri životopisa« i predstavljenim u obliku poglavlja o trima povijesnim ali i literarnim osobnostima: o Kublaj-kanu, Marku Polu i Jasni Horvat. Na kraju toga dijela autorica autoreferencijalno argumentira vlastiti diskurs, dovodeći ga i opet u vezu s izvanknjiževnom zbiljom, i to s onom koja nije isključivo vlasništvo nje same, nego baština naroda kojemu pripada – povezuje ga eksplicite s narodnom pjesmom *Sestra Tatareva*, osnovnim poticajem za pisanje *Vilikona*, čijim je pronalaskom i iščitavanjem »potvrdila povezanost naroda udaljenih u prostorima i stoljećima«. Sestrinstvo koje se potvrđuje u navedenoj pjesmi, a koje nadrasta i krvnu i na-

cionalnu srodnost, prezentacija je upravo istog »sestrinskog« odnosa koji je moguć između književnih tekstova i njihovih autora, udaljenih često u vremenu i prostoru. Takvu intertekstualnu povezanost *Vilikon* ostvaruje s nekoliko različitih književnih diskursa: prije svega, sa samim *Milijunom* Marka Pola, zapisom o putovanjima nastalim koncem 13. stoljeća pod talijanskim naslovom *Il milione*, te s poznatim *Nevidljivim gradovima* (1972) Itala Calvina. Na razini izravnih citatnih dodira navedena poveznica u temeljnom motivu ozbiljuje se, prije svega, postavljanjem intrigantne i književnopovijesno zagonetne pjesme Samuela Taylora Coleridgea *Kublaj-kan (ili vizija iz sna)* iz 1797. na početak *Vilikona*, kao i citiranjem Borgesova zapisa *Coleridgeov san* i Pamukovih rečenica iz romana *Snijeg*. Oba potonja teksta tematiziraju istu Coleridgeovu viziju Kublaj-kana u snu. Svi ovi zapisi, na neki način, govore isto, što poručuje i sam *Vilikon*: možda niz od snova, želja, nastojanja i priča doista nema kraja, možda su dvojica, trojica, ili pak niz ljudi, sanjali, živjeli ili pripovijedali isto, »možda je ključ u posljednjem«. Sagledavamo li tako, tada svaka priča koja odražava univerzume ljudskog postojanja biva opravdana, bez obzira na to dijele li nas od nje stoljeća, prostori ili tek zakonitosti fizičkog svijeta koje razgraničuju svijet čovjeka od svijeta vila, ili bilo kojeg drugog svijeta u kojemu se zrcale ljudski strahovi, ideje ili nastojanja.

Osebnost *Vilikona*, uza sve navedeno, krije se i u doticanju još jednog polja čovjekova izražavanja – onoga likovnog. Naime, cijeli je tekst dodatno premrežen crtežima u crno-bijeloj akvarelskoj tehnici, koji ilustriraju pojedina lica, motive ili ključne scene priče. Crteži su rezultat iste autorske ruke kao i sam tekst s kojim su u nedjeljivoj vezi (štoviše, njihova autobiografska i autoreferencijalna dimenzija svjesno su naglašene), a obilježeni su brzopoteznim linijama naglašenog *chiaroscuro* efekta. Upravo takvim načinom simulakrumski se ne ozbiljuje samo dojam »istinonaličnosti« svijetu Istoka koji se pripovjedno razgolićuje nego i kroki kao najvažnije obilježje priče o Marku Polu i njegovu druženju s Kanom. Navedeno druženje naime obilježeno je stalnim i brzim izmjenama epizoda, razgovora, motiva i tonova različitog predznaka te ograničeno vremenom, što su ujedno i temeljne odrednice kroki-crteža uopće. Na simboličkoj razini međutim »krokizam« je ono što obilježava svaku egzistenciju, osuđenu na tijek ali i neminovno protjecanje. Upravo je potonje čvorište priče o pustolovu Polu i velikom caru, točka iz koje se derivira romaneskni rasplet, ali i ona koja njihov (ovaj) svijet povezuje sa svijetom nadnaravnog (onim, vilinskim svijetom).

Sintetiziramo li u promatranju sve najvažnije elemente ovoga jedinstvenog autorskog diskursa – (popularno)znanstvenu tematiku, numeričko-konceptualno tekstualno ustrojstvo, elemente leksikografskog instrumentarija, intermedijalnost realiziranu likovnim su-tekstom te fikcijski književni iskaz slojevite intertekstualne i aluzivne dimenzije – *Vilikon* Jasne Horvat vidjet ćemo ne samo edukativnim leksikonom koji detaljno obrađuje zavodljivu temu u okviru nacionalne mitologije, ne samo zbirom zanimljivih situacija nastalih u međusobnom druženju dviju intrigantnih povijesnih osobnosti, nego i alegorijom svakog pripovijedanja. A od svih pripovijedanja najveću važnost ima upravo ono što se ozbiljuje u zapisivanju, jer se, kao što kaže *Vilikon* u svome završnom metatekstualnom dijelu, samo zapisivanjem oživljuje – »i po redovima i po stupcima i po dijagonalama«. ▀

Jasna Horvat

VILIKON

Ako ova shema nije pogrešna, neki će čitatelj Kublaj-kana sanjati, jedne noći od koje nas dijele stoljeća, kakav mramorni kip, ili neku muziku. Taj čovjek ne će znati da su još dvojica sanjala; možda niz snova nema kraja, možda je ključ u posljednjem.

Jorge Luis Borges, *Coleridgeov san*

Prislušivati

Čitanja su prislušivanja. Neovisno čita li se pjesma, opisani san, roman ili pripovijetka. Tako sam razmišljala držeći u rukama Pamukov *Snijeg*. Nekoliko puta vraćala sam se jednom te istom odlomku. Na tome mjestu taj pisac (Pamuk) pisao je o drugomu piscu (Coleridgeu) i njegovu čudesnom snoviđenju (Kublaj-kanu) pretvorenom u pjesmu. Za svaki slučaj, Pamukov odlomak pročitala sam naglas.

Svatko tko je imalo upućen u englesku poeziju, sjetit će se bilješke koju je Coleridge zapisao na početku svoje pjesme *Kublaj-kan*. U zaglavlju te pjesme s podnaslovom *Fragment jedne pjesme*, prizora viđena u snu, Coleridge objašnjava kako je pod utjecajem nekoga jakog lijeka koji je onomad bio prisiljen uzimati zbog bolesti (radilo se zapravo o opijumu, a pušio ga isključivo iz užitka) pao u dubok san tijekom kojega je ugledao rečenice iz knjige koju je čitao prije nego li je zaspao: u tom predivnom snu te su se rečenice pretvorile u pjesmu! Ta je pjesma bila čudo nastalo samo od sebe, njezino stvaranje nije zahtijevalo ni trunke pjesnikova misaonog napora. I, što je još divnije, nakon što se probudio, Coleridge se posve jasno sjećao: zapamtio je svaku njezinu riječ! Zato je odmah preda se stavio papir, pero i mastilo, i dao se u zapisivanje, a stih je slijedio za stihom.

Pomislila sam da je posrijedi neka prijevara. Ili Pamuk nije dobro čitao Coleridgea ili ja ne čitam dobro Pamuka. Posegnula sam za Coleridgeovom pjesmom i provjerila svako njezino slovo, svaki njezin red. Naslov je bio znakovit: *Kublaj-kan (ili vizija iz sna)*.

Kublaj-kan
ili vizija iz sna, nedovršeno djelo

Samuel Taylor Coleridge
(prijevod Luka Paljetka)

U Ksanaduu Kublaj-kan
Palaču sazda za svoj hir,
Gdje Alf svet teče noć i dan,
Kroz ponor ljudskom oku stran
K moru u crn vir.
To plodno tlo dok seže vid
Kule opasuju i zid;
Vijugav potok tu kroz vrt romoni,
Tu tamjanovci cvjetni šire kad,
I tu su šume drevne kao oni
Bregovi s kojih svježi steru hlad.
Ali, oh, jaz tajanstveni taj pada
Niz zelen brijeg gdje cedar širi sjene!
Divlji kraj, svet i uklet, ko da vlada
Njim žena što, dok sja blijed mjesec, jada
Za ljubavnikom demonskim i vene!
A iz tog jaza, s neprekidnim hukom.
Kao da zemlja brzo dahće s mukom,
Mlazovi silni povremeno buknu,
A između njih, kidajući ih, suknu
Krupni komadi stijenja, poput grada
I' pljeve što iz vršilica pada;
I kroz to stijenje što pleše i drobi,
Sveta se rijeka iznenada probi.

Pet milja se ko zmija lijeno vila
 Šumom i dolom, tekuć' noć i dan,
 Da bi kroz ponor ljudskom oku stran,
 Bučno se u mrtvo more slila;
 I Kublaj-kan ču kroz taj huk i bat
 Glas predaka što proriču mu rat!
 Sjena se palače tu rasu
 U vale kao pjena;
 Pjesma se začu u tom času
 S izvora tog i stijena.
 To čudo bje što nema ga u zbilji,
 Sunčani dvorac na ledenoj špilji!
 Uz cimbal jednu djevojku
 U snu jednom vidjeh ja:
 Abisinija dom bje toj
 Djevojci što uz cimbal svoj
 Pjeva o gori Abora.
 Oživjeti u sebi
 Da znam taj pjev i čas,
 Preushićen bih bio te bi,
 Pjevajuć na sav glas,
 Sazidao taj dvor od zraka,
 Taj sunčan dvor, tu špilju, led!
 Vikali svi bi, usta svaka:
 Čuvaj se, čuvaj tog se ludaka!
 Zjene mu plamte, kosa mu laka
 Vijori! Tripot oko' njeg' blijed
 Od straha, krug načini cio,
 Jer on je rajsko mlijeko pio
 I jeo slatke rose med.

Pjesma je završila u trenutku kada sam pomislila da sam i sama stanovnica palače podignute u Ksanaduu. Bila sam ondje, to bih mogla prisegnuti i samomu Kublaj-kanu. Sve zvukove jasno sam čula – cimbal, pjev, huk i bat, ugledala sam Kublaj-kana i osjetila kako mu tijelom struji svijest o pozivu na rat. Bijesna što ostajem sama usred izgrađene slike, odložila sam Coleridgea i ponovno se prihvatila Pamuka. On me uvukao u ovu priču, zbog njega sam u svojoj svijesti izgradila Coleridgeov san pretvoren u pjesmu. Pamuk je, za razliku od mene, smireno obrazlagao.

Baš kad je zapisao stihove koji su i nama danas poznati, netko mu zakuca na vrata. Ustane da ih otvori: bijaše to neki čovjek iz nedalekoga grada Porlocka, stigao s namjerom da pregovara o novčanim dugovima. Coleridge ga se rješava što brže može i odmah se vraća za svoj stol, ali – tad uviđa da je nastavak pjesme u međuvremenu zaboravio; u sjećanju mu je ostalo samo njezino ozračje i tek pokoja riječ.

Posredno i neposredno izdala su me obojica. Ni jedan ni drugi nije mi rekao što se zbivalo s Kublaj-kanom i kakav je kraj nedovršene pjesme. Nepravедno je čitatelja ostaviti da traži i rekonstruira do pola pročitane priču. Ne želim zami-

šljati kraj – ni svoj, ni bilo čiji drugi. Početak i kraj dobivamo, a ono što je između njih stvaramo upravo zato da bismo izbjegli razmišljati o početku i kraju. Priču trebam! I uključenog pripovjedača. Nekoga o kome znam sve i ništa. Nekoga toliko velikog da mu svijet ne premašuje njegovu osobnu mjeru, a koji je ujedno još uvijek toliko čovjek da ipak stane u knjigu. Onako kako je u *Nevidljive gradove* Calvino ugradio Marka Pola i imaginarne gradove koje je Marko Polo opisivao Kublaj-kanu. Sâm Calvino kasnije je o *Nevidljivim gradovima* naglas razmišljao u svojim *Američkim predavanjima*.

Nevidljivi gradovi ostaju knjiga u kojoj sam izgradio fino izbrušenu strukturu koja ne pretpostavlja hijerarhiju, nego mrežu unutar koje je moguće pratiti višestruke veze i izvoditi mnogostruke i razgranate zaključke.

Mi smo pauci brojnih mreža. Neke od mreža čine ljudi. Niti tih mreža veze su koje nas povezuju, razvezuju i zavezuju. Neke su druge mreže putovanja, mjesta, stvari, kalendara i zbiivanja. Jedna mreža ponekad sadrži dijelove ostalih mreža. Takve mreže susrećem u knjigama, na slikama i na fotografijama. Postanem li pauk takve mreže, svoju matičnu mrežu napuštam i gradim novu u kojoj prisluškujem. Niti te mreže čine dijelovi priče koja je prisluškivana tekstem ili slikom. Pripovjedač je samo posrednik i posve nevažan pauk mreže koja se izgrađuje pisanjem ili slikanjem o čvorištima – mjestima i likovima. Ponekad, nove mreže ne grade se čitanjem, slušanjem ili promatranjem nego pisanjem, slikanjem ili fotografiranjem. Tada se matična mreža u cijelosti ugrađuje u onu novu koja nastaje, a njezine niti trajno ulaze u nas, pauke pisce i postaju dijelom naših sitnih, crnih tijela.

Danas sam ponovno poželjela prisluškivati. Ostati pritajena i imati sreću čuti priču koja bi me odvela iz matične mreže. Mreža mi je postala tijesna i tjera me izgraditi novu mrežu knjigu. Ovaj put prisluškujem Marka Emilija Pola i velikog Kublaj-kana. Oni su u Kublaj-kanovoj ljetnoj palači, zadubljeni u zemljovide gradova kroz koje je prošao Marko Polo. Doba je to u kojemu Kublaj-kan vlada Carstvom, a trinaesto stoljeće od Krista privodi se svojem kraju. Moćan je, snažan, ali vremenšan, i obojica znaju da će gradovi koje spominje Marko Polo za Velikoga Kana ostati nevidljivi. Diomiru, Izidoru, Doro-teju, Zairu, Anastaziju, Tamaru, Zoru, Despinu, Zirmu, Izauru i mnoge druge gradove, osamdesetogodišnji Kublaj-kan vidjet će jedino očima svoga sugovornika.

Obično želimo baš ono što izmiče. Po tome se ne izdvaja ni Kublaj. Kublaj-kan posjeduje Carstvo, ali silno želi upravo ono što je izvan Carstva. Njemu su gradovi o kojima pripovijeda Marko Polo uistinu nevidljivi. Zato mora doznati sve što može o svome pripovjedaču i o onome što se nalazi u njegovim mislima. Na primjer, odakle potječe onaj koji mu donosi priče? Postoji li nešto u Markovu životu što je umaknulo kanovu pogledu?

Nedostupne pojave razbuđuju mu maštu, čine ga uznemirenim i kan postavlja pitanja. Ima li izvan Carstva još nevidljivih pojava? Je li Marko Polo susretao i neka druga nevidljiva stvorenja? Ako jest, gdje ih je najviše? Imaju li nevidljive po-

jave svoga kana ili nekog drugog vladara? Tko ih stvara? Od čega žive? Jesu li utamničene ili su slobodne? Imaju li čuvare, krvnike i uznike? Kakve su prema ljudima? Poštuju li ljudske zakone? Ljube li i umiru li zbog ljubavi?

Dok je Marko Polo zapisivao kanova pitanja, sjećanjem su mu se rojile vizije vila – nadnaravnih, rijetkih žena s rodne mu Korčule iz Kraljevstva Hrvatskoga.

Pitao je kana želi li slušati o njima. One ljube nečujno, dahom ovijaju izabranika, a misli i tijelo ispunjavaju mu ljubavnim porukama: – *Vilim te, vilim te, vilim te, vilim te...*

Kublaj-kan pozvao je sluge. Naredio je neka rasprostru jastuke i upale kandila s mirisima. Mongolske su noći duge, a misli u njima puste i ispunjene ružnim zvukovima. Dosadile su mu i njegove vidljive žene i vrijeme koje se odvija u ciklusima od dvanaest godina prurušenih u obličja životinja. Previše je on za sobom ostavio ciklusa, previše puta izgovorio imena godina poredanih u slijed od dvanaest životinja: Štakor, Vol, Tigar, Zec, Zmaj, Zmija, Konj, Ovca, Majmun, Kokoš, Pas i Svinja.

Kublaj-kan

Carski život uskratio mu je iluzije. Žudio je za novom misli, drukčijom od dotadašnjih. Želio je povjerovati da postoji žena koja juri šumama i strijelama ustrjeljuje divljač, a kada ne lovi, pjeva ili pleše u oblacima. Mogao bi je razumjeti. Odolio bi njezinoj pjesmi i ona bi ga pustila bliže k sebi. Proricala bi mu, liječila bi ga, a kada bi umro, ona bi ga oživila. Kupao bi se u njezinu izvoru i od njezine snage i sam bi postajao jači. Njegovo tijelo ispunjavala bi njezina vilinska ljubav i on bi strujao kao i svi oni kojima kola poruka vilovanja: – *Vilim te!*

Pozvao je Marka Pola neka se smjesti udobnije. Pred njima je godina dana u kojoj će mu Marko pripovijedati o vilama. Hoće li mu nakon toga dopustiti povratak u Kraljevinu Hrvatsku? Ne zna još. On je kan, vlada beskrajnim Carstvom i svojim podanicima postavlja uvjete. Ustaje i obraća se Marku. Neka mu godinu dana pripovijeda o nevidljivim ženama iz Kraljevstva Hrvatskoga. Ali neka pri tome misli na nešto posve

drugo. Na što? Na primjer, neka misli na *magični kvadrat broja dvanaest*¹. I ne samo to. Neka mu na isteku godine potvrdi kako *magični kvadrat broja dvanaest* može živjeti u paukovojoj mreži pripovijedanja o vilama, ali i o kalendaru kojim se u Kraljevstvu Hrvatskome godina dijeli na dvanaest mjeseci, a zodijak na dvanaest kuća. Želi li se vratiti svojoj kući, sve mu to mora utkati u mrežu priče koju će mu pričati cijele naredne godine. I neka u magični kvadrat smjesti nešto što ga podsjeća na dom i kuću.

Kublaj-kan mahne slugi i ovaj pred njega i Marka Pola pristupi s razvijenom pergamenom *magičnog kvadrata broja dvanaest*. Marko ju promatra i zbraja, prvo po redovima, zatim po stupcima, naposljetku po dijagonalama. Kako god zbrajao, uvijek dobiva dvanaest.

3	2	7
8	4	0
1	6	5

Marko Polo razgovara sam sa sobom. Što bi se tu trebalo dokazivati? Kvadrat je magičan, u to ne sumnja, ali magična je i svaka godina pred nama, pa život ne provodimo u dokazivanju magičnosti njezinih dvanaest mjeseci. Magična je povijest koja se nalazi iza nas, pa je ipak ne možemo utjerati u kvadrat. I što bi mogao ugraditi u taj kvadrat, a da ga podsjeća na Kraljevstvo Hrvatsko? Prvoga hrvatskog kralja Tomislava?

Kralj Tomislav

Kublaj-kan promatra pomicanje Markovih usana. Ne razumije ni riječ njegova hrvatskoga jezika i zato ga ne ispušta iz pogleda. Upro je svoje sitne oči u Marka i one sijevaju iz mraka. Kublaj-kan dobro zna da s ljudskim govorom valja oprezno. Govoriti se može na više načina: u prazno, samomu sebi, iza nečijih leđa i ravno u lice, ili ovako kako je to činio Marko, na neke posve nerazumljivu jeziku.

¹ *Magični kvadrat* magična je dispozicija cijelih, pozitivnih brojeva razmještenih bez ponavljanja po poljima jedne mreže. Broj n ustanovljuje red kvadrata i naziva se *bazom* ili *modelom*. Kvadrati trećega reda imaju stranice po tri polja s tri znamenke. Zbrojevi polja magičnog kvadrata dobiveni po redovima, stupcima ili dijagonalama jednaki su nazivu *magičnog kvadrata*. U *magičnom kvadratu broja dvanaest* zbroj redova, stupaca i dijagonala jednak je broju dvanaest.

Marko Polo savija pergamenu i stavlja je za pojas. Očito, prihvatio je ponudu. Taj čuveni putnik istodobno će biti i *Šeherezada* i *Alf Layla* – arapski pisar iz 9. stoljeća koji je prvi zapisao *Šeherezadinu* priču. Pisari ne moraju biti tako uspješni kao što to moraju biti pripovjedači, no Marko Polo je putnik i zbog toga je uspješan u pripovijedanju... On nije jedan od onih putnika koji uzalud putuju jer od svojih putešestvija ne znaju isplesti priču.

Kublaj-kan je opružen, zaklopio je svoje pronicljive oči i pretvara se kao da je nezainteresiran. Marko Polo opruža se nedaleko od Kublaj-kana, a u *Paviljonu svetog sna* narasta napetost. U toj napetosti Kublaj-kan zanemaruje sve ostalo. Za njega ne postoje ni podanici, ni pergamena zadjenuta o Markov remen, ni noć koja poliježe po *Paviljonu* i svima nama.

Šator Kublaj-kana

Možda mi se čini, ali osjećam i prisutnost vila. Kublaj-kan netremice promatra Marka Pola, Markova priča teče, a u očima Kublaj-kana smjenjuju se likovi hrvatskih kraljeva, opisi hrvatskih pletera, a zatim i oblici hrvatskih zemalja i gradova koje kan obilazi u mislima.

Hrvatski kralj Zvonimir

Povremeno se u njegovu oku pojavljuju vile, na trenutke se čak i pridiže, svi ostajemo bez daha jer, čini se, kan će poletjeti s njima. Kada se umiri, a Markovo pripovijedanje dobije staloženije note, kan zažmiri, ali lice, i uopće sve na njemu, potvrđuje – on ne spava. Ipak, svi se umire i Markov glas utihne. Veliki Kan traži predah. On bdije i zamišlja jer želi sudjelovati, a za sudjelovanje mora biti svjež i odmoran. Uzimam blok i zapisujem: *Noć je duboka kao mudra misao, kan je umoran, a Marko napet i nemiran. Za razgovor je potrebno sudjelovanje, a za prislušivanja pomno motrenje.*

PRVI RED O prošlom dobu i vilinskim odlikama

Iza dažda bit će i sunca.
(narodna poslovice)

3	2	7
8	4	0
1	6	5

Marko Polo sjedi uz Kublaj-kana u *Paviljonu svetog sna*. Ne razumije kako to kan provodi noći u stanju u kojemu nije ni budan ni uspavan. Starost je, očito, teško iskušenje i Marko se često moli Bogu da ju ne doživi. Skrene pogled s kana, otpusti opasač i izvadi zadjenutu pergamenu. Razmišlja koliko je u pogodbi s kanom dobio, a koliko izgubio. Smije li u Kublaj-kanu tražiti prijatelja, možda čak i oca, ili mu je mudrije nastaviti po starom i držati se novih puteva i starih prijatelja? Da, ali do novog puta morat će se strpjeti. Godinu dana ne će se razdvajati od kana i u svakom predahu kan će očekivati da ga Marko zabavlja pripovijedanjem o vilama iz Kraljevstva Hrvatskoga. Godina će proletjeti, to je već naučio u svojih gotovo četrdeset ljeta. Tješio se da je ipak dobro prošao. Kan još nikoga nije otpustio iz službe, a da je taj otišao na svojim nogama i s glavom na ramenima. Ako se Markovo pripovijedanje pokaže uvjerljivim, kan će mu darovati *zlatnu ploču* – propusnicu kroz postaje Mongolskoga Carstva. Potvrdi li pripovijedanjem i postojanost *magičnog kvadrata broja dvanaest* bit će slobodan, svi putevi bit će njegovi i kroz koju godinu putovanja, Marko će se vratiti u Hrvatsku. Darovana godina donijet će mu slobodu...

Ipak, vrijeme koje je primio ujedno je i izgubljeno. Uostalom, vrijeme je dar od Boga, a ne od čovjeka ma bio on i sâm Kublaj-kan – čovjek koji nikada ne spava, čak ni sada kada svi bdiju dok on leži u *Paviljonu svetog sna*. Marko se meškolji. Zaposjedaju ga brige. Pita se hoće li uspjeti izdržati u kanovoj blizini i ne pokazati svoju pravu čud. Svakog mjeseca Veliki Kan odlazit će u drugi dio svoga Carstva, a on će mu biti poput sjene. Podanici će ih dočekivati upravo onako kao što se dočekuje pojavljivanje Sunca, savjetnici će svjetini ponavljati da kanova putovanja određuju kozmogoniju Carstva jednako kao što gibanje svemira uzrokuje i potiče sveopća gibanja, a Marko

će brinuti o *magičnom kvadratu*, brojevima njegovih magičnih polja i priči o vilama iz Kraljevstva Hrvatskoga.

Rastvorio je pergamentu i uronio u polja *magičnog kvadrata broja dvanaest*. Gledajući ga kako planira i raspoređuje svoja buduća pripovijedanja, upitala sam ga onako kako pitaju nevidljive sjene govoreći iz prikrajka: – *Nije li gibanje vremena ipak ravnomjerno, samo od sebe i iz svoje prirode, bez doticaja i odnosa s vanjskim svijetom?*

Nije mi odgovorio. Zbrojio je elemente prvoga reda. Suma im je dvanaest, jednaka je broju mjeseci dobivenih od Velikoga Kana. Njihove elemente rasporedio je u priču. Nazvao ju je pričom o *prošlom dobu i vilinskim odlikama*. Pripovijedat će ju kanu čim Veliki Kan otvori oči. Ugradit će ju u hrvatski pleter i nastojat će biti uvjerljiv. Pomolio se Bogu i zamolio ga za dovoljno strpljenja. Strpljenja mu treba. Toliko puta do sada vidio je kako uz protek dovoljno vremena od trave nastaje mlijeko... Uspije li, izgubljenih dvanaest mjeseci doživjet će kao trostruki dar, onaj u kojemu će dobiti mogućnost novog početka, pravo na povratak i pravo pripovijedanja.

POLJE 3

O prošlom dobu, vilinskim rađanjima i kako su vile dobile ime

Nad Laušem posestrime vile,
vijaju se nebu pod oblake,
zlatne strijele nose u rukama,
te gađaju orla pod oblakom.

(Petranovića pjesme, knjiga II, 26, v. 556-9)

3	2	7
8	4	0
1	6	5

Kana, kao i druge ljude, u podjednakoj mjeri određuju temperament i navike. To što su mu navike izražene upravo koliko i temperament, potvrđuje veličinu njegove vlasti i moći. Jedna od navika Velikoga Kana jest lov. Veliki vladar ima mnoštvo lavova, leoparda i orlova izvježbanih za hvatanje divljih životinja.

Lavovi Velikoga Kana veći su i od onih u Bambeloniji, a zbog svoje boje i dlake čarobnog sjaja, čuveni su nadaleko. Ima ih crnih, crvenkastih i bijelih, a svaki od njih uzduž je isprugan i dostojan je svakog divljenja, posebno kada u lovu pograbi kakvu divlju životinju.

Marko se ponekad osjeća kao Kanov lav. Svih godina u službi (a njih je uistinu nakupio, sedamnaest, ili dvadeset i sedam, ne sjeća se ni sam više) donosio je kanu priče izdaleka kao što mu lavovi donose divljač u raljama. Nije ništa drugačiji od onih pasa koje čuvaju dva brata tinuka² – Baian i Manga.

Važnost koju kan pridaje Baianu i Mangu pokazuje da su mu psi važniji od ljudi. Svaki od braće pod sobom ima 10 000 ljudi odjevenih u iste boje – u crvenkastu i nebesko plavu. Kada Veliki Kan odlazi u lov, njegovu neposrednu pratnju čini jedan od dvojice braće s 10 000 ljudi i najmanje 5000 lovačkih pasa. S druge strane pridružuje im se drugi brat u pratnji svojih 10 000 ljudi i njihovih 5000 lovačkih pasa. Jedni od drugih udaljeni su barem dan hoda, ponekad i više. Loveći, približavaju se, smanjuju udaljenost i zatvaraju krug. U njihovu krugu ostaje ulovljena sva divljač zatečena na okruženu prostoru, ne izmiče im nitko i oni odaju bezmjerno lijep prizor, upravo onakav kakva je kanova moć.

Marko Polo danas se osjeća kao kanov lav...

Pričat će mu priče i kako bude odmicao, pripovijedanje će samo oko sebe zatvarati krug. Lovina će se otimati, ali Marko je vješt i on će ju krotiti. Nije više naivan, bliži mu se četrdeseta i jasno mu je da ga kan može otpustiti tek ako mu Marko obeća darovati ono što nitko ne posjeduje i ne poznaje. Kan bi slušao o nevidljivim ženama. Marko se stresa. Nevidljive žene, eh... Nije lako ni s vidljivima, a ne s vilama – nadnaravnima i nevidljivima.

Prešutjet će kanu tu svoju misao i sve ostale koje bi ga mogle odbiti od priče. Ne će mu reći da su vile hirovite i da ljudi

² tinuci – oni koji čuvaju lovačke pse

strahuju od njihove ljubomore. Tašte su, ali tašt je i kan, a u dobi od gotovo osamdeset godina nije više ni strpljiv ni blagonaklon, posebno ne prema onima koji ga podsjećaju na osobine nalik njegovima.

Priču će otpočeti praveći se da odgovara na kanovo nepostavljeno pitanje. Da, to će biti najmudrije... Stat će uz jedan od stupova *Paviljona svetog sna*, leđima će se osloniti na mramor kako bi primio čvrstoću kamena, pogledat će u *magični kvadrat broja dvanaest* i time će se podsjetiti da se zapravo ne nalazi u *Paviljonu svetog sna* nego na prvom polju prvoga reda. Broj tri toga polja uputit će ga o trima najvažnijim pričama iz vilinskog doba. Marko će govoriti Velikom Kanu o prošlom dobu koje je izmaknulo, a bilo je sklono ljudima i vilama, o vilinskim rađanjima i vilinskim imenima.

(1) Zlatno doba

*Djevom vila, a nevom gnjila.*³
(narodna poslovice)

Prošlo doba ono je doba koje je vladalo prije ovog današnjeg. Ono je zlatno, a k tomu i vilinsko. U njemu je sve napredovalo i bilo kao srce kada tuče od radosti, a što nije bilo, smireno je živjelo i postojalo. Ljudi su bili pitomi i uživali su pomoć vila i drugih bijelih božanstava. Vile su im pomagale žeti polja, kositi travu, plijeviti korov, hraniti marvu, graditi kuće. Za jad i čemer nije se ni znalo. Ako bi se jad i pojavio, vile bi ga za čas istrijebile i svijet je nastavljao dalje kao da je vođen jednim srcem, jednom voljom, jednim običajem i jednim zakonom.

Prošlo doba prestalo je trajati u trenutku u kojemu se ljudski rod vilama iznevjerio. Tako se dogodilo da su pastiri odbacili svirale i narodi su ustali jedni protiv drugih. Kako je ponestalo pjesme, zrakom su poletjele strijele, a vile su se pritajile, sve dok nisu i posve nestale s hrvatskih polja. Oni koji dugo pamte tvrdili su kako su se vile izmaknule u neku daleku, tuđu zemlju. Nastavile su se povremeno prikazivati, ali posve drukčije no prije. Naposljetku, posve su se udaljile od ljudi i nastanile se na oblak. U svojim povratcima uspinju se na kakvu samotnu, голу stijenu, ondje vijore svojom kosom i ispredaju nadnaravnu pjesmu o onome prošlom, zlatnom dobu.

O vilama se ne zna mnogo toga, ali svima je znano da su vile ondje gdje je sreća. Kako i ne bi bile kada sreća potječe od vila – svijetlih boginja. Tko vile susretne, mudro mu je ukazati im čast jer mu je susret s vilom i susret sa Srećom. Vile su i želje djevojke. Obrati li im se na pravi način i s dovoljno umilnosti, u stanju su ispunjavati i nemoguće prohtjeve.

Čak i kada silaze među ljude, vile su vjerne oblacima – mjestima svoga postanka i kasnijeg izgnanstva. One su uvijek blizu vode, rose, kiše, izvora, vira ili jezera. Zlatokose su i lakokrile, brzih nogu i rado nadlijeću rosno bilje livada u vrijeme jutarnje čistine. Njihova tijela, tek dotaknuta cvatom djevojačke mladosti, mirišu bosiljkom i smiljem, a glasovi im nošeni vjetrom donose tajnovite i omamne pjesme. Uza svu njihovu ljepotu, odlikuje ih i jedna rugoba – kozja noga ili kopito. Kako su tašte i ohole, tu svoju rugobu skrivaju dugim bijelim opravama i uznošitim hodom.

Što je *Zlatno doba* bivalo udaljenije, to su se vile sve više međusobno razlikovale. Na oblacima i zvijezdama nastanile su se *zračne vile*, a ostale su se sakrile po najrazličitijim zakutcima zemlje i voda. Ljudi su ih ponovno počeli susretati i nadijevati im različita imena – planinkinja, diklica planinska, nagorkinja, zagorkinja, vodena, zdenčja, potočja, morska vila, morkinjica, šumnjača, drvarnica. Priroda im je prestala biti samo svijetla i svaka vila zadobila je i svojstva vuhvarna – lukava, prijevarana, prijetvorna, himbena, gotovo čarobnjačka. Ta njihova svojstva upoznali su zalutali po šumama. Osim njih, vilinsku vuhvarnost upoznale su i duše onih koje bi vile pomorile. Za njih su prave strahote otpočinjale nakon što bi ih vile otpočele paliti u divlje vatre.

Osim u Kraljevstvu Hrvatskome vile su se udomaćile i u drugim, udaljenim krajevima. Poljaci u vilama prepoznaju grješne duše lijepih djevojaka osuđene na vječito lebdenje između neba i zemlje. Njihove vile ljudima donose i dobro i zlo, vraćajući im djela koja su od tih istih ljudi primile za života. Umre li u zemljama Slovaka zaručnik nakon vjeridbe, vile će nositi njegovu dušu osuđenu na noćna lutanja. Susretne li ih tko noću, odvući će ga u svoje kolo i natjerivati na ples sve dok od njega ne ostane samo duša.

Unatoč udaljenosti od *Zlatnog doba* i raznovrsnosti vilinskoga svijeta, vile imaju jedinstveno *unutarnje biće*. Ono je vuhvarno za sunčanog hoda od istoka prema zapadu, a nevhvarno po nevidnoj, gluhoj noći kada se Sunce vraća od zapada prema istoku. To unutarnje vilinsko biće vile nisu mijenjale nikada. Ono ih prati od trenutka kada su se spustile s oblaka na planine i zemaljske vode, sve do vilinskih upletanja u bitke na bojnim poljima. Nijedna od tih vilinskih mijena nije stalna i ni jedna vila iz Kraljevstva Hrvatskoga nije zemaljski kruta ni ljuto oštra. Osim što joj je prilika ljudima često nevidljiva, vilinska je ćud nestalna i hirovita.

(2) Vilinska rađanja

*Toliko kamene ni toli nemile,
u paklu rođene nijesmo mi vile
ljuvenih suzami da se ne bolimo,
da gluhe, jak kami, na njihov plač stojimo;*

³ Gnijila – žena koja nakon udaje postaje zloglava i opasna, domu na teret, dosadu i nesreću.

*ni zviru dojiše nas u toj dubravi,
ma vile gojiše pune sve ljubavi.*

(Marin Držić, *Tirena*, 1551)

U Kraljevstvu Hrvatskome po livadama raste vrlo neobično bilje, među njim tu cvate i posve neobična trava. To glavičasto jesenje cvijeće crvene je boje, a korijen te trave nalik je glavici crvenog luka. U rana jutra, kada je sva priroda rosom okvašena, ta biljka od sebe otpušta bijelu sluz i iz nje se otjelotvoruju mlade vile.

Osim što se neke vile rađaju iz rose te crvene trave, neke se stvaraju na drveću, a neke se, kao one u Slavoniji, rađaju u dugama ili za istodobna pljuska i isijavanja sunčeve jare. Ima i onih vila koje su rođene od vila. *Vilu zastupateljicu drugih vila* rađa vila oplodena jutarnjom rosom.

Zaljubliva vilinska priroda vile tjera zaljubljavati se u ljude, posebno u pastire. Ponekad ih zavedu i žive s njima, a protiv svoje volje žene postaju onim ljudima koji im uspiju oduzeti čarobnu snagu skrivenu u *okrilju* – odjeći, kosi ili krilima. Zaljubljene vile rađaju djecu i žive s ljudima. Poradaju se u šumi ili, ako im je potrebna ljudska pomoć, na trijemu pred svim ukućanima. Ženi koja ih porodi darivaju kore luka, naizgled posve bezvrijedne, ali sposobne pretvoriti se u zlato. Novorođeno vilinsko čedo obavijaju svojim okriljem i odlijeću s njim daleko od pogleda ljudskih očiju. Uzorne su majke, kažnjavaju sve koji naškode njihovoj djeci i o njima ne prestaju brinuti čak i ako napuste njihove očeve i vrte se vilinskom prebivalištu.

Katkada uzimaju ljudsko dijete i podmeću im svoje, vilinsko. Kada ljudsko dijete ne napreduje, gotovo je sigurno da su ga vile zamijenile. Odluče li roditelji vratiti svoje dijete moraju naložiti krušnu peć, na lopatu za kruh staviti vilinsko dijete i baciti ga prema vatri. Tada će vila uzeti svoje dijete, a na lopati će se pojaviti ljudsko. Ljudska ili vilinska, djeca su miljenici vila. Poneku ljudsku djecu vile potajice doje. Takvoj djeci – *vilenica* ili *vilenjacima* – vile postaju pomajke ili posestre, a djeca na dar dobivaju neobičnu snagu, ljepotu i iscjeliteljsku vještinu.

Za razliku od svih ostalih vila, postoje i vile rođene od gora. *Gorskim vilama* dadilje su vjetrovi i sama gora koja ih je rodila. Vjetrovi dadilje povijaju tek rođene vile u zelene listove, doje ih jutarnjom rosom i njišu pred uspavanku.

Vile ljudima donose dobro, zlo ili od oba ta svojstva ponešto. Vilinski dvori, igrališta i pjevališta, nalaze se svugdje – u oblaku i na planini, u groznim bezdanima, u najdubljem moru i na dalekim zvijezdama. Nema mjesta u zraku, na zemlji i u vodi na kojemu vile ne

bi stanovale. Prema mjestu kojemu su upućene ljudi su ih i nazvali – *oblakinje*, *planinke* (*podgorkinje*) ili *vodene* (*povodkinje*, *morske diklice*) vile.

Zračne vile uvijek su dobrohotne, *vodene* su zle, dok su *zemne vile*, zbog straha od onoga što je iznad i pod zemljom, povremeno dobre, povremeno zle. Bile dobre ili zle, njihova svojstva poznaju se po njihovim vještinama i po izgledu. *Vile bojovnice* kuju sablje kojima se može presjeći željezo i najtvrdi kamen, *morske vile* grade hitre brodove posve nepoznate ljudskom brodarstvu, *podgorkinje* podižu velebnе gradove i daruju divne konje, a *oblakinje* rastjeruju vjetrove, buru, kišu i grād, osobito kada su razljućene ili za kim u potjeri.

Jednom rođene, vile mogu biti *jutarnje* i *dnevne*, *večernje* i *noćne*. *Jutarnje* i *dnevne* vile prijazne su i ljudima na pomoći za sunčana vidjela. Njihova miljenica i sama je Zora koja se jednom godišnje pretvara u vilu. Tada priprema svoju udaju za trećega kraljeva sina, a narod slavi njihovu svadbu i izvija vratove kako bi ugledao *Zoru vilu* i mladoženju *Treće Sunce*.

Vile večernje i *noćne* prijetnja su za mraka kada je Sunce na svome putu od zapada do istoka. Noćna vila jednaka je bijeloj, dnevnoj vili, ali s izmijenjenim svojstvima. Poneki junak od susreta s noćnom vilom – noćnim oblakom – umire pa uskrsava.

Svima nama je pripaziti na večernje i noćno doba snivanja, doba u kojem se javlja većina demona: demoni prirode (Lesnik, Šumska majka, Vodenjak, vila, poljski duhovi), demoni sudbine (suđenice i usud), demoni vremenskih promjena (vjetrogonje i zmajevi), demoni bolesti (babice i milosnice), domaći demoni (zmija čuvarkuća i uslužni duh), čovjekoliki demoni (vilenice, vilenjaci, vukodlaci, Baba Jaga, vještice, Mora, Vjetrovnjak) i ostali demoni kojima su se zaboravila imena i svojstva. Tada vile djeluju opasno i postaju neprijazne, a u Kraljevstvu Hrvatskome svatko tko je mudar noću ostaje budan. Jedno je sigurno, kad sunce zahodi, nije se prepuštati ni snu ni okrijepi u sanjanju!

(3) Vilinsko ime

*To je vila. Idi vilo!*⁴
(narodna poslovice)

Nigdje na svijetu ne postoje tako lijepa imena kakva je smislio narod u Kraljevstvu Hrvatskome. Taj narod riječju *vila* prvotno označava silovitost. Znači, vila je ona žena koja je silovita. No, riječ *vila* ne označuje samo silu. Riječ je to koja označuje i polazak prema nekome, stizanje i gonjenje. Otkako je nestalo *Zlatnog doba*, ljudi

⁴ Govori se umješnoj ženskoj glavi.

vilama nazivaju magična ženska bića koja žive i klikću po planinama i kamenjacima. Hrvatske su vile čarobne djevojke obdarene brojnim sposobnostima. One liječe, proriču i vladaju prirodnim silama. I premda su silovite, njihova je moć ograničena. Smrtne su i osjetljive na gubitak i jedne jedine vlasi, odjeće ili krila.

Kraljevstvo Hrvatsko veliko je gotovo koliko i Carstvo Velikoga Kana. Ono ima svoj jug i svoj sjever. Žitelji južnog dijela Kraljevstva Hrvatskoga vilama nazivaju nevidljive žene koje viju oblake i tjeraju ih nebom. Izgovarajući njihovo ime, ti ljudi vide vihore koji se svijaju oko svojega tijela kao što se i bube svijaju u svoje čahure. I premda te žene lijevaju kišom, ljudi s juga govore da su vitka tijela tih žena oblivena smolom te stoga mogu gorjeti i takvom svojom prirodom oživljavati demone *bijesa*.

Kada se na sjeveru izgovori ime *vila*, ponajprije se pomisli na ludost⁵. Jednako tako, onaj koji je podčinjen utjecaju vila držat će se ludim, govorit će se da on *viluje*, a njegova udruženost s vilom značit će sudjelovanje u svim vilinskim objestima – od činjenja vilinskih djela do plesanja u kolima. Njihov dan ljudi sa sjevera slave na dan *dies rosae (rosalia)* za odavanja počasti mrtvima. Taj dan svetkuje se s proljeća, u vrijeme ruža i ljubica. *Dies rosa* naziva se još i *dies violae* i brojni su oni koji se na *dies violae* utječu vilama.

Ostali dijelovi Kraljevstva Hrvatskoga u imenu *vila* skrivaju najveći dar očinjeg vida – sposobnost vida i viđenja. Vile se ponekad nazivaju i *vidle*, nevidljive žene koje su dopustile biti videne, ali i *vidarice* jer njihova čudotvorna životna sila posjeduje nadaleko čuvene sposobnosti viđanja. Nema junaka u Kraljevstvu Hrvatskome kojega vilinska ruka nije barem jednom iscijelila. Nema ni bitke ni pobjede u kojoj vilinska sila nije posredovala.

Marko Polo zaustavlja se u priči i rukom prelazi preko potiljka. Pod prstima osjeća ožiljke koji ga podsjećaju na vilinska viđanja. Zatim se prisjeti kako je i večerašnja priča jedna od njegovih bitaka, prilazi kanu i pokazuje mu pergamentu s *magičnim kvadratom broja dvanaest*. Poput jednog od kanovih vojskovođa podnese izvješće o večerašnjem učinku. Upravo je svladano prvo polje *magičnog kvadrata* označeno brojem *tri*. To polje govorilo je o trima vilinskim odlikama – o *prošlom dobu*, *vilinskim rađanjima* i *vilinskom imenu*.

⁵ Češki *vilny* znači lud. U poljskome se susreću sljedeće riječi: *wila* – lud, budala, *wilowac (wili, wilowac)* – praviti ludorije; *szalawila* – budala, vjetrenjast, lakouman (prvi dio ove riječi pripada korijenu *śal* – bjesnilo). Ta stara riječ pronalazi se i u Dalimilovoj kronici (14. st.): *vilati* – voditi raskalašen, bludni život: *vilil jest lid se dcegu moabskymi* – narod je provodio blud s kćerima Moabijevim; *vilna* – pohotljiv; *vilost* – ludost, itd. Veselovski pretpostavlja da stari oblik vile jest *вѣла*: uspoređuje ju litvanskim *welis*, što znači *preci*, s grčkom na kojem znači *duše pokojnika*, a sve je to došlo od indoeuropskog korijena *wel* – propasti koji se nalazi u Walhalla.

Kan niti ga kudi niti ga hvali. Ni okom ni tijelom ne oda je je li mu se priča svidjela ili nije. Zapravo, šuti jer razmišlja o onome što ga brine – Markova priča razigrava mu maštu i stvara mu želje. A vjerovao je kan dugo, možda i predugo, da za njega više ne postoji ono što bi poželio. S Markovom pričom shvatio je da želi ono što nema i da, upravo zbog nje, ne uživa u onome što ima. Zažmiri nastojeći ostati priseban i odlučiti što je za njega najbolje. Dvoji hoće li Marka otpustiti odmah ili će ga pustiti da mu pripovijeda i nadalje.

Marko ga promatra, a zatim se prihvaća pera. Godina dana brzo će proći i on će, siguran je, uskoro svojim sunarodnjacima pripovijedati o kanu. Na poledini pergamene skicira kano-ve crte lica, a zatim ga, nezadovoljan skicom, opisuje riječima.

Kublaj-kan

„Veliki *kralj kraljeva*, zvan Kublaj-kan, lijepa je stasa: nije ni mal, ni velik, nego srednjega rasta. Tijela je lijepa: svi udovi potpuno su mu razmjerni. Lice mu je bijelo i rumeno kao u ruže, oči crne, nos pravilan i dobro mu stoji. On ima četiri žene koje smatra svojim pravim suprugama. Njih zove caricama, ali i njihovim osobnim imenima, a svaka ima svoj poseban dvor s najmanje 10 000 osoba i podanika. Kada kan poželi lijevati s kojom od tih žena, on je poziva k sebi ili joj se pridružuje u njezinim odajama. Uz četiri carice, čiji će ga sinovi naslijediti, Kublaj-kan ima i druge prijateljice ugodna daha – među njima i stotinu djevojaka iz tatarskoga plemena Ungut koje se u skupinama od po šest u njegovim odajama smjenjuju svaka tri dana i noći.“

Marko na licu Velikoga Kana iščitava bore upisane dugim životom provedenim u unutarnjim nemirima. Bježeći od te uznemirenosti, zbog skrbi za Carstvo Kublaj-kan provodio je vrijeme u uživanjima i u lovu. Vlast i moć dali su mu slobodu, ali i spoznaju da je svemir ipak ostao ravnodušan spram kano-ve veličine. Zato mu je i potrebna priča. Neka drukčija od onih koje je poznao. Treba mu priča s kojom se vrijeme zaustavlja, a ne ona koja vremenu pomaže brže protjecati.

Sjedeći uz kanove noge, Marko se privikava na besane noći. Pred njim je pergamena i *magični kvadrat broja dvanaest*. Pri-

čekat će prve kanove naredbe kojima će se Carstvo pokrenuti. Kada dan uspostavi svoj uobičajeni ritam, kan i Marko osamit će se i Marko će mu nastaviti pripovijedati. Skočit će na polje označeno brojem dva i kanu će zaustaviti vrijeme pričom o vilinskim bjelinama i vilinskoj kosi.

Zapisivati

Posljednji put prisluškujem Marka Emilija Pola i Kublaj-kana za njihove šetnje Zelenim brdom. Razgovore sam im zapisivala od samoga početka i ovu šetnju iskoristila sam da o svojim zapisima izvijestim i samoga Marka. Dok sam mu predavala zbirku koja je sada pred vama, Marko je mislio da sanja – sebe, mene i Kublaj-kana. Nazvao me vilom, nutkao hranom i dragocjenostima. Po svemu što je činio vidjela sam da me se pribojava. Pokušala sam mu pojasniti da se nalazimo u budućnosti i da je danas dvije tisuće i dvanaesta godina. On se prekrizio i rekao da je potvrdio opstojnost *magičnog kvadrata broja dvanaest* i da pristaje vjerovati sve što mu izjavim. Zajedno smo prelistali *Vilikon* i Marko se u svakom susretu s *magičnim kvadratom broja dvanaest* ponovno prekrizio. Pokušavala sam ga uvjeriti da je *Vilikon* rezultat njegove priče i da nikako ne može biti proizvod novoga, mogega doba. Marko je odbijao povjerovati da je novo doba zbog sveopćega prisluškivanja zaboravilo pripovijedati te da će neke nove budućnosti morati ponovno učiti kako pripovijedati.

Za njega sam bila vila i pristajao je na sve što poželim osim na neutemeljene priče o budućnosti. Uključila sam svoj najnoviji android i pokazala mu da u novome dobu istodobno mogu razgovarati na daljinu, čitati, pisati, snimati pokrete i zvukove ili slušati glazbu. Kako bih mu potvrdila da sve ovo nije igra, nazvala sam urednicu Nives Tomašević i pitala ju za sudbinu *Vilikona*. Ona je odgovorila da čita posljednja poglavlja koja sam joj poslala e-poštom i da će tražiti određena ispravljanja. Marko Polo joj se sviđa, no njegova brada djeluje malo neuredno... Marko Polo uzeo je android iz moje ruke, unio se cijelim licem u aparat i upitao urednicu izgleda li danas bolje. Oduzela sam mu aparat i ispričala se Nives. Posvuda su gužve, ljudi su nervozni i dopuštaju si svašta. Zamolila sam ju da se čujemo večeras. U ovo doba kada svi prisluškuju svakoga komotnije je razgovarati preko fiksne linije. Na Marka sam, moram priznati, bila bijesna. Rekla sam mu da se tako ne ponašamo u budućnosti i neka izvoli pronaći Kublaj-kana i s njim se oprostiti.

Sada dok šeta s kanom Zelenim brdom, Marko je ponovno nemiran. Prigiba se žbunju kraj kojega prolazi i pokušava odjeću osloboditi od trnja. Kan s vrha Zelenog brda promatra opremanje četrnaest brodova. Svaki od tih brodova nosi četiri jarbola zbog kojih takvi brodovi, svaki za sebe, mogu ploviti s dvanaest jedara. Dvanaest jedara četrnaest brodova vratili su Marka razmišljanjima o *magičnom kvadratu broja dvanaest*. Uistinu, broj dvanaest gotovo je nezamjetan među mnoštvom brojeva. Ipak, djeljiv je s ukupno šest brojeva i, premda zbroj dvanaest uzastopnih brojeva nikada nije djeljiv s četiri, s bro-

jem dvanaest djeljivi su upravo oni brojevi koji su istodobno djeljivi s brojem tri i s brojem četiri.

Marko Polo i Kineski zid

1. mjesec – siječanj

- 3. Dan svevišnje rode
- 16. Boginja Dana (zima)
- 20. Samovila (ženska posla)
- 30. Dan mraza Velesa
- 31. Moranin dan

2. mjesec – veljača

- 7. Smarga (Domovoj)
- 15. Susret Morane i Dajboga
- 18. Stribogovi unuci
- 19. Veles – bog ljubavi
- 20. Veles – bog mudrosti
- 21. Veles – bog poezije
- 22. Veles – bog stoke
- 23. Veles ukrižava rogove sa zimom
- 24. Veliki sveti Veles
- 26. Tri dana Maje Morane

3. mjesec – ožujak

- 1. Kikimarin dan
- 2. Perunov dan
- 6. Proljetni Stribog
- 10. Lelečina (rodin dan)
- 13. Veles
- 20. Rođenje mladenca
- 21. Nova godina

4. mjesec – travanj

- 3. Veliki četvrtak
- 4. Veliki dan Dajbogov
- 5. Ljeljin dan
- 7. Jarilov dan
- 13. Zlatna Maja
- 14. Živin dan
- 23. Dan zemlje

5. mjesec – svibanj

- 1. Bog pravde
- 4. Velika Lada
- 6. Jarilo (Jarovit, Gerovit)
- 13. Radunica
- 16. Sveta Živa (veliki dan)
- 20. Rusalna nedelja
- 22. Veliki dan, rusalni četvrtak

6. mjesec – lipanj

- 21. Ljetnji suncostaj (Veliki Koledo)
- 28. Svetovid ljetni

7. mesec - srpanj

- 7. Ivan Kupela
- 12. Veles Kamen
- 13. Velesovi dani
- 15. Smarglo Ognjeni Bog
- 27. Stribogov dan
- 30. Zlatogorka

8. mjesec – kolovoz

- 2. Perundan
- 4. Perunica (Gromovnica)
- 9. Spašavanje Maje
- 10. Udaja Morane
- 11. Kalinindan
- 14. Medni spas
- 19. Jabučji spas
- 21. Stribog vjetropir (Podaga)
- 22. Stribogovi unuci
- 25. Stribog olujni
- 28. Maja Zlatogorka
- 29. Krušni spas

9. mjesec – rujan

- 1. Stribog vjetroviti
- 14. Miholjsko ljeto (Svetovid)
- 21. Rođenje Maje
- 22. Svetovid jesenji
- 23. Veles oskorušnik
- 24. Dodolin dan
- 26. Ljeljin dan
- 27. Dan Vjere
- 30. Ladin dan

10. mjesec – listopad

- 7. Dan Radgosta
- 14. Mokošin dan (začće Koleda)
- 25. Sunčev dan (Dajbog)

11. mjesec – studeni

- 1. Mokoš (evlesija)
- 7. Svarogov tjedan
- 10. Mokoš (perunica)
- 14. Veliki Svarog
- 21. Dan Velesa i Smargla
- 25. Ladindan
- 27. Sunčev dan (pije se sura)

12. mjesec – prosinac

- 1. Dan Kitobrasa
- 4. Moranin dan
- 7. Boginja Lada
- 12. Koledarski tjedan
- 13. Jarilov dan
- 14. Velesov dan
- 15. Perunov dan
- 16. Dan Maje
- 17. Dan Krišnjer
- 18. Dajbogov dan
- 19. Koledo vodeni (Voden)
- 21. Rođenje Koleda (horsa)
- 22. Silazak Koleda
- 23. Koledarska slavlja (9 dveri koleda)

Magični kvadrat broja dvanaest

Marko u ruci nosi *Vilikon*. Dok kan izdaje naredbe o opremanju četrnaest brodova, Marko prelistava ispisane stranice. Tijekom prošle godine kanu je ispričao ukupno trideset i šest priča o vilama. I ne samo to, svaku od priča pravilno je rasporedio po poljima *magičnog kvadrata*. Listajući *Vilikon*, uočio je znak broja dvanaest na svemu što ga je okruživalo, čak i na dvanest kanovih velmoža. Iz nekog ga razloga ta spoznaja čini spokojnim. Možda i zato što je volio uviđati red u svijetu. Dvanaest je mjeseci u godini i narod Kraljevstva Hrvatskoga svaki mjesec imenuje drugim nazivom: siječanj, veljača, ožujak, travanj, svibanj, lipanj, srpanj, kolovoz, rujan, listopad, studeni, prosinac. U glazbi njihovih slogova skriveni su stari, poganski bogdani i Marko ih se u posljednjem poglavlju prisjeća.

Ispod tablice Marko Polo množi, zbraja i piše posljednje rečenice namijenjene kanu.

»Veliki Gospodine, neka si slavan i slavjen! Dvanaest mjeseci prošlo je od naše pogodbe, godina se upisala u desetljeće, a desetljeće će se ugraditi u ovo, trinaesto stoljeće. Od Kristova rođenja proteklo je punih dvanaest stoljeća, njegovu poruku ponijelo je dvanaest apostola i ona traje sve do danas, čak i ovdje u Carstvu Mongola. Dvanaest je savjeta iz *Vilinske knjige* o nekim ljekarijama, dvanaest je odjeljaka na sunčanom satu, dvanaest je mjeseca u godini, dvanaest je simbola zodijaka, svaku zodijačku kuću čini jedan mjesec u godini, a u svakoj kući nalaze se tri sobe što ukupno čini trideset i šest zodijačkih soba. Tri puta dvanaest jest trideset i šest, točno onoliko koliko je priča ispričovijedano Velikom Kanu. Trideset šest je i savjeta iz *Vilinske knjige* o donošenju života na svijet, toliko ih je i o prirodnim pojavama, životinjama, bilju, vremenu i životnim prigodama. Devet puta dvanaest ravno je stotinu i osam, upravo onoliko koliko sam savjeta o zdravlju iz *Vilinske knjige* prepisao velikom Kublaj-kanu... Magični kvadrat smjestio sam u hrvatski pleter i tako povezao Veliko Carstvo Velikog Gospodara s mojim udaljenim Kraljevstvom, Velikog Kana sa mnoštvom – putnikom Markom Polom i vilama, nevidljivim ženama iz Kraljevstva Hrvatskoga.«

Magični kvadrat broja dvanaest upisan u hrvatski pleter

Kan se naglo okrenuo Marku. Već dugo mu je želio reći kako Markove hrvatske vile po svojim duhovnim svojstvima nalikuju nevidljivim ženama iz drugih predjela. Kan je u njima prepoznavao rimsku Nymphu, Nereidu i Sirenu, indijsku Bhavanu, grčku Muzu, Hekatou i Plejadu, germansku Elfu i Sylfu, skandinavsku Volu (ili Völu), Nornu i Valküru, perzijsku Periu, tursku Huriu, rusku Rusalku ili češku Bělu, Lesnu i Vodnu panu. Zar je Marko zaboravio? Kan je doušnike i poslanike odašiljao po svim krajevima svijeta, Marko je tek jedan među njima.

Markov pogled počiva na onih četrnaest brodova i njihovim jedrima. Vila s kojom je danas govorio nagovijestila mu je da su to brodovi koji čekaju upravo njega.

Kan će mu dopustiti povratak u Kraljevstvo Hrvatsko, a kao povod Markovu povratku navest će veliku svadbu kralja cijeloga Levanta s kćeri kralja Mangia koju će Marko dopratiti s dvora Velikoga Kana. Veliki Kan osim pratnje osigurat će im i sva potrebna blaga dostatna za dvije godine putovanja te svadbene darove. Nakon što kneginju i njezinu pratilju doprati na odredište, Marko će slobodno moći nastaviti put za Kraljevstvo Hrvatsko.

Markovo razmišljanje prekinula je naredba Velikoga Kana. Velmože su pripravljalje zlatne ploče s utisnutim likom sokola – putovnice za slobodno putovanje kroz sve kanove zemlje. Brodovi koji se opremaju u Marku Emiliju Polu bude radost. Namijenjeni su Marku i njegovoj novoj zadaći, a njegova radost toliko je silna da mu se svijet umanjuje u očima. Već sljedećeg trenutka pokušava ju ponovno pronaći u sebi, ali njezino mjesto zamijenila su druga čuvstva – strepnja i nada – povjerenje, ali i nemiri zbog onoga što donose odlazak i povratak, putovanje i rastanak. Veliki Kan promatra ga posve mirno. On je Gospodar i uspješno vlada sobom i svojim podanicima. Njegova moć tolika je da ne mora podsjećati na obećanja.

Kublaj-kan i Marko Polo sjede u paviljonu na najvišoj točki kanova Zelenog brda. Marko Emilio Polo pokazuje kanu *Vilikon*. Otvara njegov prvi red, zatim drugi, naposljetku i treći. Sve je zapisano i jednoga dana postat će poznato i onima koji nisu vidjeli Mongolsko Carstvo. Kublaj-kan ga prekida. Prstom upire u *Vilikon* i podsjeća Marka da duhovi postoje samo za one koji u njih vjeruju. Zanima ga kako će opisati veličinu Carstva i sve bogatstvo Velikoga Kana. Ta ne postoji takva riječ u koju će stati cijeli čovjek, a kamoli jedan kan i sve ono što je veće od čovjeka samoga. Marko se prigiba zemlji i u njezinu prahu ispisuje broj – 1 000 000. Taj broj njegovi sunarodnjaci nazivaju *tisuću tisuća*, ali nakon pripovijedanja o kanu, cijeli svijet zvat će ga *milijun*. Tu novu riječ Marko je smislio kao dar Velikom Gospodaru. Nitko je još nije uzeo u usta i njome će se po prvi put obuhvatiti kanovo Carstvo. Kan je pronicljiv. Škilji na Marka i podozrivo pita nije li tom uvećanicom Marko uvećao svoje krsno ime Emilio. Ne će li zbog te riječi Marko Emilio Polo postati Marko Emilione? Ako su njegovi *emilioni* budući milijuni, ne će li više pripadati Marku, a manje onomu kojega opisuju, njemu samomi – Velikom Kanu? Čekajući Markov odgovor, kan nastavlja s pitanjima. Zanima ga, što je za Markova Boga sekunda ljudskoga života. Je li ona doista

samo trenutak ili je u njoj sadržano milijun prošlih i milijun budućih trenutaka. Dok Marko promišlja, kan se okreće i kao za samoga sebe, zaključuje da je i ovaj jedan ljudski život pretjerano dugačak te da je *milijun* mogao nazvati i *vilijun*, svijet se ionako ne bi pomaknuo ni za milimetar. Da je znao da će toliko dugo živjeti, bolje bi brinuo o sebi. Pogleda u brodove i Marko se uplaši za mogućnost svoga odlaska. Kan odmahne rukom. Neka ne brine... darovat će Marku pravo na povratak u Kraljevstvo Hrvatsko, a time i milijune trenutaka u kojima će Marko biti prepušten samomu sebi. Premda jest Veliki Gospodar, ipak ne zna kako će izgledati Carstvo nakon što ga ne bude. Ne zna ni je li život kada se bogato blaguje, ljubi vidljiva ili nevidljiva žena, stvara potomstvo ili putuje u potrazi za sobom... To je želio čuti od Marka: što je život?!

Marko šuti i gleda u Zeleno brdo oborena pogleda pred kanom. Kublaj kan odvrća pogled s brodovlja i govori samomu sebi... Ljudi žude za oslobođenjem, a Bog i Veliki Kan za očitovanjem. Izgovarajući te riječi, Kublaj-kan uzima *Vilikon*. Prešućuje da je *magični kvadrat* poznat već odavno, za njega je znao i Konfucije u 5. stoljeću prije Krista, prešućuje da su mu vidljive žene ravne nevidljivima te da su vrline uvijek duboko utisnute u naše prirode, i često teško vidljive ispod obrazina.

Marko promatra kana kako prelistava *Vilikon*. Zastaje uz magični kvadrat upisan u hrvatski pleter. Prstom prelazi po njegovim obrubima. U njemu svaka linija ima svoju putanju, a sve zajedno čine nedjeljivu cjelinu.

Magični kvadrat broja dvanaest upisan u hrvatski pleter

U miru ovoga trenutka Marko prepoznaje kaos – najplodnije okružje učenja, ograničenja i razvoja. Iz prikrajka ih promatram obojicu, zamišljam njihova različita očekivanja i težinu rastanka, upravo od njih – od očekivanja. Kan upire prstom na shemu s posljednjega lista *Vilikona*. Marko mu govori kako je priče ispričane kanu njegova vila rasporedila po redovima *magičnog kvadrata broja dvanaest*. No, kada Marko ode iz kanova Carstva, kan će priče o vilama moći čitati i po stupcima, ali i po dijagonalama. Ponekad, neka ih čita s lijeva na desno, drugi put s desna na lijevo. Mijenjanjem pravila, s Markom ili bez njega, Veliki Kan i sam će postajati dijelom magičnog kvadrata.

Ovim razgovorom Marka Emilija Pola i velikog Kublaj-kanu privedeno je kraju moje prislušivanje i ova priča nema epiloga. Poznato je da je Kublaj-kan svoje posljednje dane provodio u iščitavanjima *magična kvadrata*. Jesu li vile bile uz njega, ostalo je nerazjašnjeno. Nevidljiva bića postoje samo za one

koji u njih vjeruju. Marko je uspio u mnogim svojim naumima. Premda je kraljevu nevjestu sigurno dopratio na odredište, ipak svadbi kralja Levanta nije nazočio. Ondje je doznao da je kralj Levanta preminuo prije uplovljavanja Markovih brodova s dvanaest jedara.

Magični kvadrat broja dvanaest upisan u hrvatski pleter

Poznato je i to da je svoje odredište – rodnu Korčulu – Marko ponovno ugledao godinu dana nakon kanove smrti. Često je spominjao Velikoga Gospodara i njegova bogatstva. Opisao ih je u svojoj knjizi *Milijun – Il Millione, knjizi* za koju mu je njegova vila javila da je nakon Biblije i Kur'ana treća najprevođenija i najčitanija knjiga u ljudskoj povijesti. Po njoj su ga prozvali Marko Milijun, a on je taj nadimak nosio jednako ponosno kao i zlatni pojas s likom sokola vrijednog milijun dukata. Oni koji su ga i nadalje nazivali imenom dobivenim po rođenju – Marko Emilio Polo, povjerovali su da uza se posjeduje svoju vilu i da je oduvijek bio vilenik, miljenik nadnaravnih ženskih bića te da su njegovi uspjesi rezultat njihove zaštite. Ipak, ni jednog ni drugog, a ni samih vila, ne bi bilo bez zapisivanja. Prislušivanje je također potrebno, ali je i nedostatno. Kratkoročno je i beživotno. Zapisivanjem se oživljuje i po redovima i po stupcima i po dijagonalama. U njima smo prisutni svi odreda, posredno i osobno. U njima je i ono što je Marko Milijun nazvao milijunom – izbora, istina i trenutaka. I za sam kraj, možda nije nevažno reći kako Korčulani tvrde da se riječ *milijun* zapravo izgovara *vilijun* i da je Marko Polo tu riječ krivo čuo kada je nedovoljno oprezno prislušivao svoje družbenice – vile s Korčule. ◀

Zapisivanje

Igor Zidić

IZVJEŠĆE O BEUYSU I TREBOTIĆU

Popis neočekivanih podudarnosti

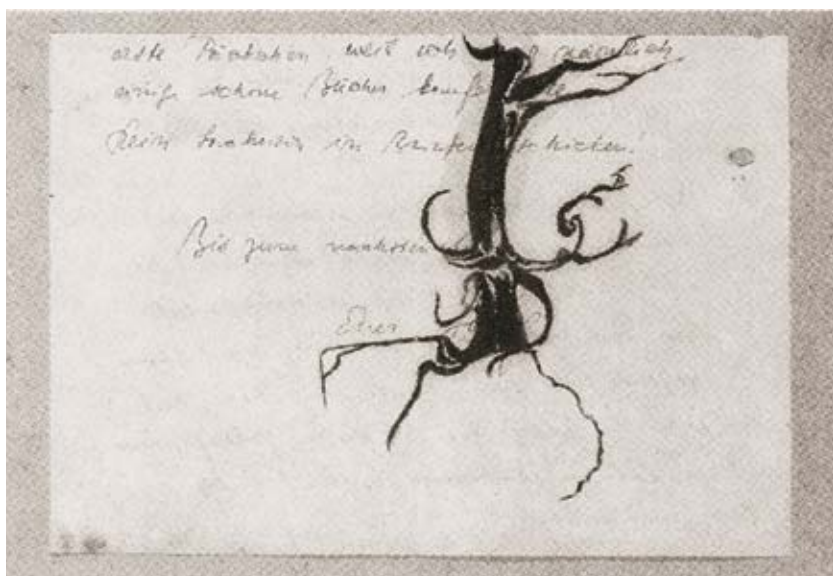
Govorio mi je Trebotić, u više navrata, o njemačkome dijelu svoga života, a nešto je o tome ispričao i u nekim od intervjua što ih je, od prilike do prilike, davao našem dnevnom, tjednom i periodičnom tisku. U nekoliko mi je zgoda slao ili predavao i neke listove i listiće sa zabilješkama o svome kretanju i radu od 1966. do 1978: između arhitektonskih biroa u Bottropu, Bochumu i Essenu; od Folkwangschule u Essen-Werdenu do atelijera-stana u Düsseldorfu, prvog (neslužbenog) slikarskog nastupa (Bochum) i poznanstva s Josephom Beuysom i mnogim drugim umjetnicima, galerijama i galeristima (Walter, Claubergs, Heimeshoff, Editions Kröner Galerie, Junior i Advance Galerie, pa Galerie Wendtorf-Swetec i Claus Steinrötter) te kritičarima, a tu je bio i veliki promotor, kolekcionar, mecena i prijatelj Peter Lüchau (kojega ću 1980. upoznati i koji će uskoro, u naponu snage, nažalost poginuti); od poznanstva s mladom Hanne-

lore Hertel, s kojom će se 1974. oženiti pa do rođenja sina Frane (1978) – ispisivao je slikar neku vrst svoje *deutsche Chronologie*.

Nakon što je neko vrijeme kod prof. Hermann Schardta pohađao tada uglednu *Folkwangschule, Abteilung für Freie Graphik* (imala je škola niz paralelnih studija; tako, primjerice, onaj slikarstva, grafike, opernog pjevanja, baleta i drugih disciplina), upozorio me, ne bez ponosa, da je nedugo prije njega tu školu pohodila, usavršavajući baletnu umjetnost, i slavna Pina Bausch. »Dobio sam« – ističe Trebotić – »status *Meisterschülera*; nisam morao slušati predavanja, nego sam svo vrijeme provodio u grafičkim radionicama. Tamo su nam docenti bili ne kao drugdje: grafičari-umjetnici, nego vrhunski grafički tehničari i tehnolozi, meštiri *par excellence* – veliki poznavatelji strojeva, boja i papira kod kojih sam brzo svladavao tehniku i uskoro se posve osamostalio.«¹ Ubrzo je otkrio majstorstvo talijanskih grafičkih atelijera i ljepotu njihova rada, pa je, sa znanjem koje je stekao u Njemačkoj, rado polazio na radne seanse u Firencu, Rim, Milano, poslije i Pariz i drugdje – no to već prelazi okvir njegova njemačkog ljetopisa.

Kada je 1971. došao u Düsseldorf, naselio se »na lijevoj obali Rajne, Düsseldorf-Oberkassel, Cheruskerstr. 46. Slavni Joseph Beuys živio je u neposrednome susjedstvu, na Drake Platz 4, a tek nešto dalje, u Düsseldorfferstr. – ne pamtim broj – i Günther Uecker iz Zero Grupe.«² Upoznao je te, ali i mnoge druge umjetnike moderne Njemačke. Vrijeme je pogodovalo druženju, raspravama, kolektivnom djelovanju, angažiranim akcijama. Večerom, Trebotić povremeno zalazi u restoran Daniela Spoerria (*Eat-Art-Happenings*), u Altstadtu, Burg Platz 19. Trebotić pri-

Joseph Beuys, *Stablo u jednoj hrvatskoj močvari*, Lučko 1944, uljana boja. Pismo poslano vojnom poštom, 17 x 24 cm, privatna zbirka, Düsseldorf.

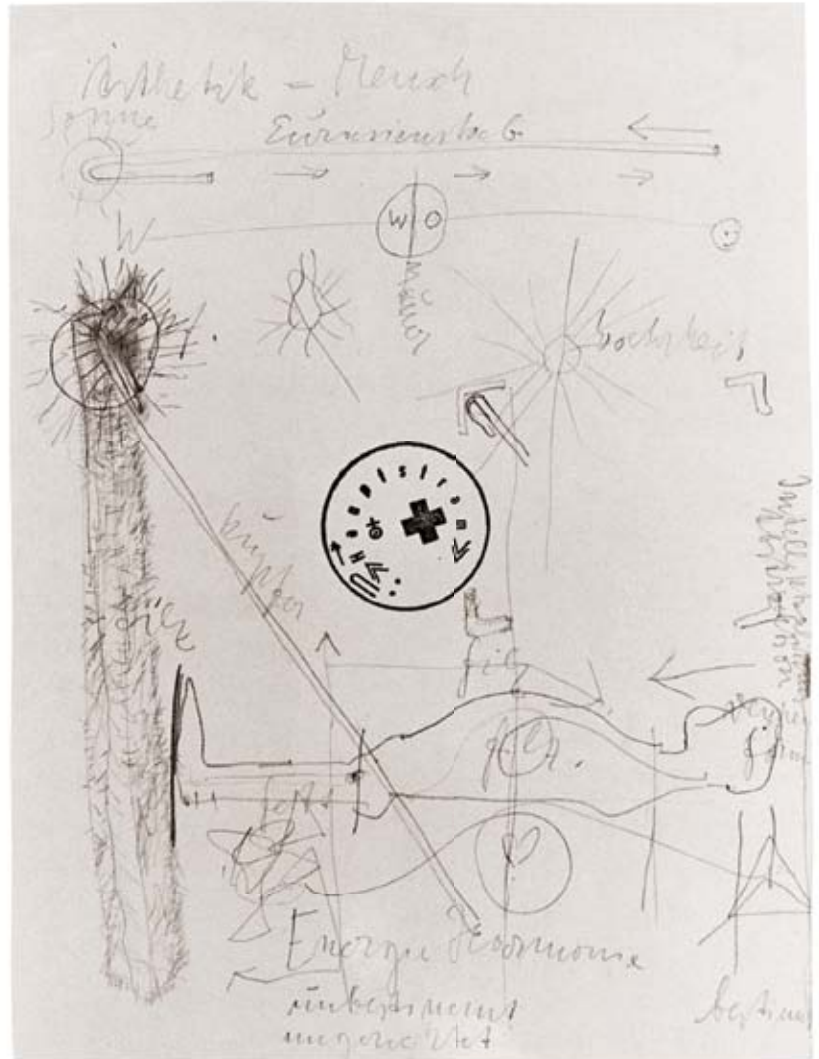

¹ Prema kazivanju M. Trebotića zabilježio I. Z.

² Prema zapisu M. Trebotića (rukopis).

znaje: »Privlačilo me to što su radili. Gledao sam na njihov rad s razumijevanjem i s puno simpatija i osjećao se konzervativnim u tome miljeu, ali sam čvrsto odlučio ići svojim putem. Najjednostavnije bi bilo – za kratkotrajan dobar dojam – isparafrazirati to što su oni radili i pokazivali. Imao sam dostatno vještine u rukama. Ipak, ne trebalo je stvoriti svoj svijet. Simboli kojima sam se služio još su bili deskriptivni, prepuni lokacijskih i drugih kontekstualnih naznaka, zabilješki, *fussnota*, ali sam osjetio da se otvaraju mogućnosti redukcije i prelaska u čišći, neposredniji govor. Kada sam Beuysu 1981. odnio našu knjigu na poklon rekoh mu, gotovo se ispričavajući zbog nekog svoga tradicionalizma, da primi knjigu kao znak prijateljstva, ali da ona ne dolazi iz moga sadašnjeg okruženja.«³ Prelistao je, pa zaklopio monografiju: »Nastavite. Ne treba da budete netko drugi. Jednog ćete dana doći do točke koja Vam je zapisana i – to je to. Nitko ne može ni od sebe, ni od drugih tražiti više.«⁴

Trebotić se polako u Düsseldorfu udomaćio: izlagao je, više puta, u *Junior Galerie* (tu su izložbe, između ostalih, imali i Mack, Uecker, Moore, Hrdlicka, Schult, Pistoletto, Bellmer...), stekao prve kolekcionare, predstavio se, u nekoliko navrata, i kod Wendtorf-Sweteca: »Tamo je bila predstavljena i naša mapa *Insel/Otok* (1978).«⁵ Od naročite je važnosti bio susret s Franzom Josephom van der Grintenom; kroz njega je, neizravno, produbio i svoju vezu s Beuysom. Franz Joseph i njegov brat Hans bili su ljudi s lijepom intelektualnom i artistskom prtljagom na leđima, a i nekim povijesnim zaslugama; u njihovoj je kući u Kranenburgu, Joseph Beuys prvi put javno izlagao svoja djela (*Erste Ausstellung von Zeichnungen, Holzschnitten und plastischen Arbeiten*, od 22. II. do 15. III. 1953). Druga njegova izložba (*Zeichnungen, Aquarelle, Ölbilder, plastische Bilder. Aus der Sammlung van der Grinten*) priređena je u Städtisches Museum Hans Koekkoek, u Kleveu, od 8. X. do 5. XI. 1961, s tekstovima u katalogu od samoga Beuysa i braće van der Grinten. I treća Beuysova izložba (*Joseph Beuys, Fluxus. Aus der Sammlung van der Grinten*) priređena je nastojanjem braće – *Stal-lausstellung in Hause van der Grinten, Kranenburg*, od 26. X. do 24. XI. 1963.⁶ Otada pa do ka-

sne jeseni 1991, vremena velike Beuysove izložbe u Düsseldorfu, Zbirka van der Grinten izlagati će desetak puta svoju kolekciju Beuysovih djela, a braća će – što jedan, što drugi – napisati 34 predgovora za Beuysove izložbe i 4 knjige posvećene njegovu djelu! Poslije će njihov entuzijazam poduprijeti i vlada savezne države Nordrhein-Westfalen, financirajući obnovu i održavanje dvorca Moyland, u kojemu su smješteni njihova zbirka – *Museum Schloss Moyland – Sammlung van der Grinten* – i *Joseph Beuys Archiv*. Za taj muzej Franz Joseph nabavlja 1996. Trebotićevu sliku *Tragovi XXI* (1994), a iste godine piše prvi od dva teksta (*Polifona drama*) za Trebotićevu treću monografiju.⁷ Tom je prilikom, u kontekstu priprema za knjigu, njemački pisac prvi put boravio u Hrvatskoj (Zagreb, Split, Brač), upoznavajući neke važne punktove hrvatske kulture, ali i Trebotićevu osobnu topografiju. Zaključna je posljedica toga značajnog susreta bila značaj-

▲ Joseph Beuys, *Partitura estetika – čovjek*, 1971.

Form, Kunstsammlung Nordrhein-Westfalen, Düsseldorf, 30. XI. 1991 – 9. II. 1992, s. 342.

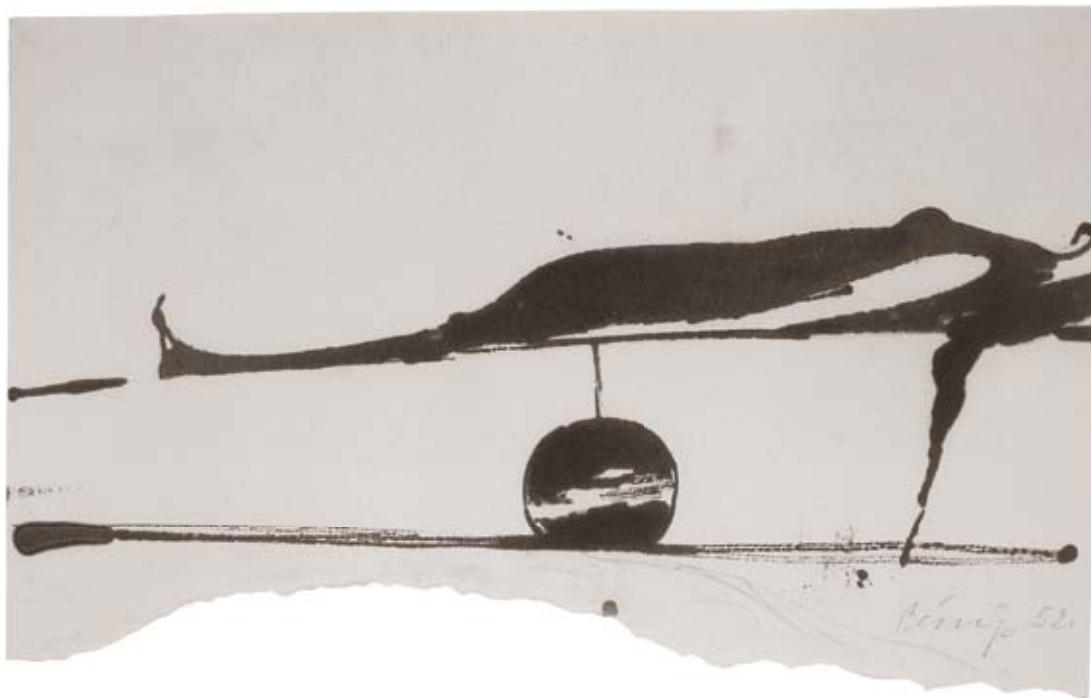
⁷ Drugi je tekst (*Optika dubljeg pogleda*) napisao Fedo Vukić, a kratak je uvod (*Trebotić*) iz moga pera. Izdavači su bili MGC i AGM, Zagreb 1997.

³ Prema kazivanju M. Trebotića zabilježio I. Z. – »Naša knjiga«, koju Trebotić predaje Beuysu, monografija je *Trebotić* (Text von Igor Zidić), koju je 1981. kao nakladnik objavio Gutenbergische Vorlagsanstalt u Schaanu, a tiskao Schottendruck u Krefeldu. Tekst je na njemački prevela Vera Čičin-Šain, a prijevod lektorirao dr. Rupprecht S. Baur.

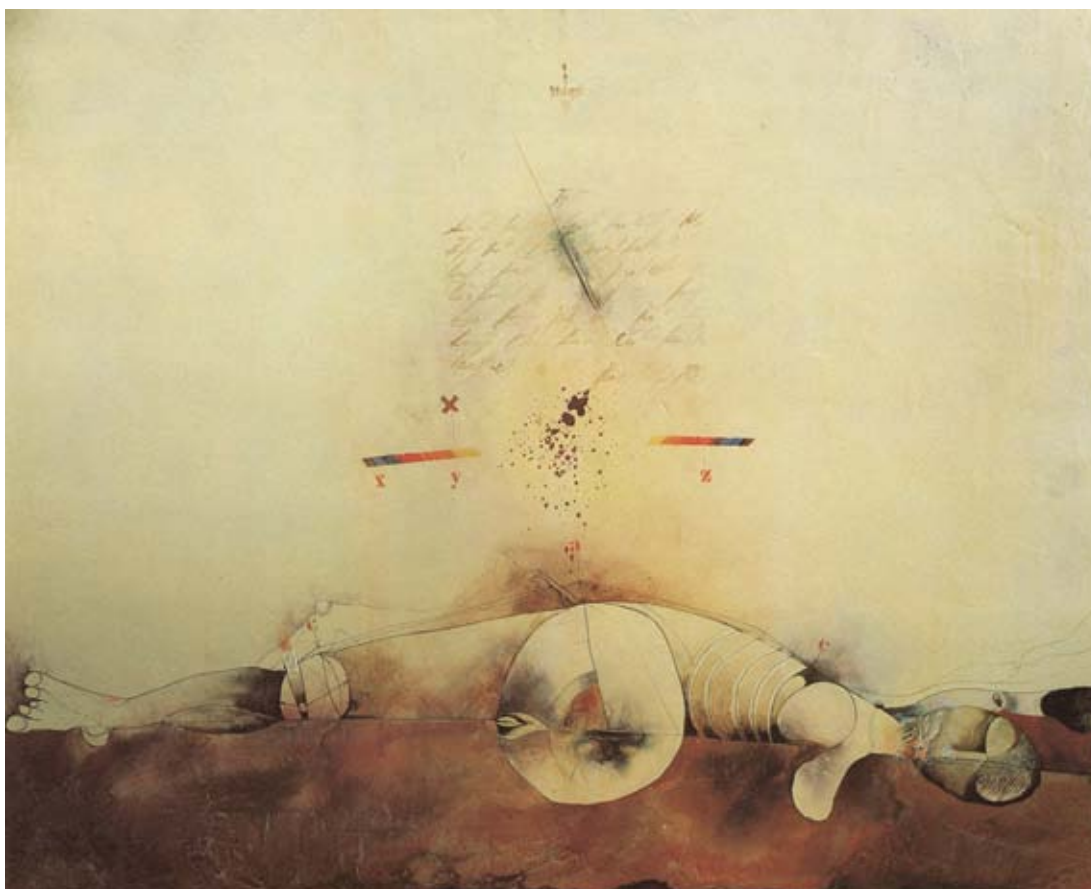
⁴ Prema kazivanju M. Trebotića zabilježio I. Z.

⁵ *Otok/Insel* dvojezična je pjesničko-grafička mapa M. Trebotića i I. Zidića u prijevodu dr. Rupprechta S. Baura i s predgovorom dr. Tonka Maroevića u izdanju ORT Krefeld, 1997. i Libera, Zagreb 1978.

⁶ Usp. katalog izložbe Joseph Beuys, *Natur/Materie/*

▶ Joseph Beuys, *Bez naslova*
(Ležeci ženski akt nad kuglom),
1952.

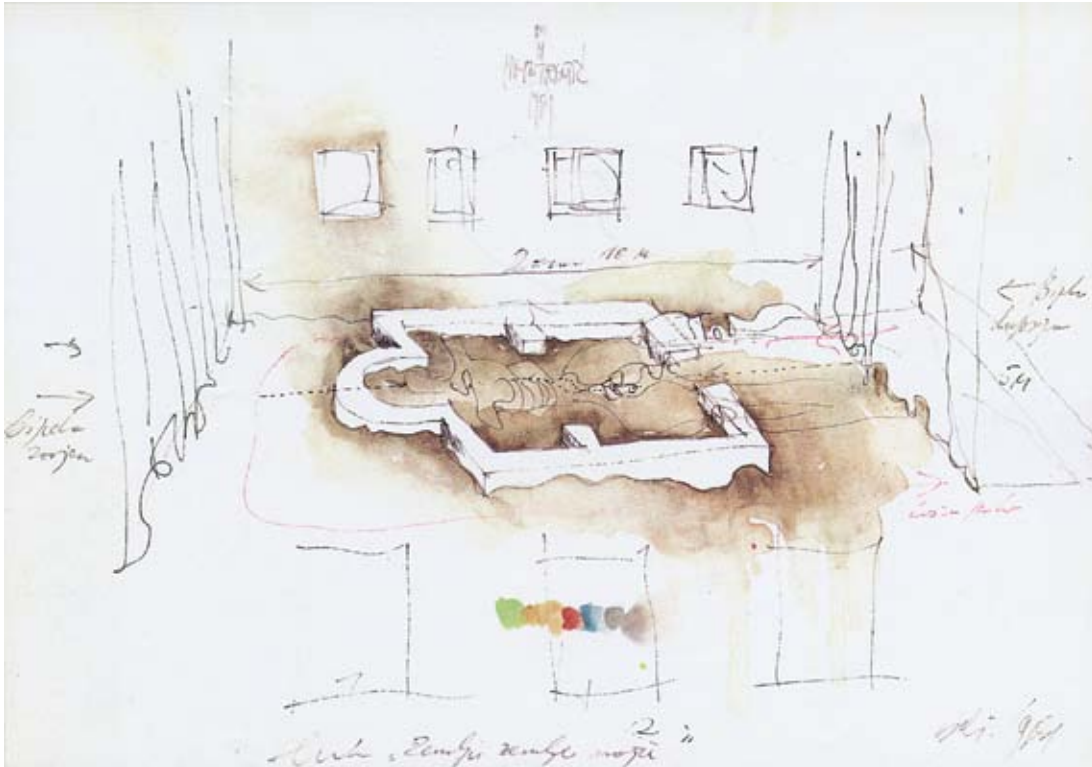

▶ Matko Trebotić, *Porodajne muke*,
1979.

na slikareva izložba u *Museum Schloss Moyland – Joseph Beuys-Archiv* (2001).

Međutim je, da ne zaboravimo, neobičan kontakt Beuysa i Trebotića prethodio doticaju Trebotića i F. J. van der Grintena; možda je, ako je dopušteno pretpostavljati, Franza Josepha, kao istaknuta *beuysologa*, upravo zaintrigirao taj »neobičan kontakt«, a kao kolekcionara

i muzealca nije ga moglo ostaviti ravnodušnim postojanje doista poticajnog djela u kojemu je mogao utoliti svoju fascinaciju Beuysom i svoje tek probuđeno zanimanje za Trebotića. Riječ je o jednom kolažu i crtežu, ovjerenom signaturama obojice autora, ali i pečatima Josepha Beuysa. Matkove otočke memorabilije dobile su tim pečatima snažan konceptualni uzgon. Beuys je,

◀ Nacrt Matka Trebotića za instalaciju *Zemlja zemlje moje*, 1981.

s druge strane, iskazao i svoju tipičnu podijeljenost između neke paramilitarne organiziranosti – moglo bi se domisliti: gotovo surove organiziranosti – i lirskog, enigmatskog i biofilnog (donjeg) pečata, koji se, posve prirodno, smjestio na bjelini papira između Trebotićevih znakova: čempresa (lijevo) i lista (gore). Onaj prvi – »zastrašujući« – pečat udario je Beuys ispod Matkova mrtvaca nacrtana u kamenu ili ciglenu ukopištu – kao da je pred nama arheološki nalaz. Dvjesto svojim desnim stranicama Beuysov romboidni pečat (s dva zaobljena, jednim tupim i jednim oštrim kutom) dodiruje gornjom stranicom Trebotićev grčki križ, a onom donjom – vrh njegova čempresa; znakove smrti i grobnoga mjesta. (Možda ih dodiruje i zato što je grčki križ bio i njegov davnašnji znak, usp. *Ohne Titel-Alte Frau*, 1956; *Im Gebirge*, 1959; *Kreuz*, 1960, a sredinom šezdesetih javlja se i u njegovu tadašnjem pečatu. Zaključujem: otisak pečata i njegov položaj nisu slučajni, nego su – evidentno – pomno izabrani. Drugi, na slici niži Beuysov pečat, upućuje na autorovu preokupaciju što će te 1982. godine kulminirati u njegovoj poznatoj akciji *7000 Eichen* (7000 hrastova), u sklopu *documenta* u Kasselu⁸ – ovdje, pak, na zaokupljenost korijenjem nekoga stabla.

Najposlije, tu je (bio) i treći Beuysov pečat: to je riječ, otisnuta lučno (eliptično) te prati zakrivljenost Matkova lovorova lista. Na moju žalost, ta je riječ blijeda i prilično nečitka već na fotografiji prve faze djela; u snimku završnog stadi-

◀ *Zemlja zemlje moje*, Galerija *Advance*, Düsseldorf, 1981.

ja ona je gotovo posve isčezla. Nazire se tek slabašan trag negdašnjega otiska slova; da nevolja bude veća, ni Trebotić se više ne sjeća što nam je treći pečat sugerirao.

Ne možemo se ovdje upuštati u razmatranja Beuysove poetike, ali ćemo naglasiti da su ga uvelike zanimala ekološka pitanja i da je stilizirano korijenje – kako ga predstavlja drugi pečat – nekoga stabla bila uspješna metafora njegove žilave, ustrajne, često i proturječne borbe za reafirmaciju (izvora) života. U hijerarhiji takvih nastojanja visoko su rangirani *drveće, lišće, korijenje, zemlja, kamen* te uz mnogošta drugo još i – *smrt*. (»Smrt je...možda čak i najintenzivniji oblik života« – kazao je jednom prilikom Beuys, nagovijestajući neizravno mnoge svoje buduće projekte.

No, bilo kako bilo, sam taj dendrološki Beuysov pečat, položen uz Trebotićev crtež, doj-

⁸ Usp. Armin Zweite, u: *Natur/Materie/Form*, op. cit., II, s. 36-47.

▶ Matko Trebotić i Igor Zidić u Galeriji *Advance*, Düsseldorf-Kaiserswert, na otvorenju Trebotićeve izložbe s instalacijom *Zemlja zemlje moje*, 28. rujna 1981.

mio me se kao likovni *déjà vu*; još određenije kao nešto *otprije znano* u opusu toga njemačkog kipara, autora objekata, instalacija i environmenata, crtača i slikara, performerera i kolažista, profesora i mislioca, politički i socijalno angažiranog umjetnika i utemeljitelja (s Heinrichom Böllom) *Slobodnog međunarodnog sveučilišta za kreativnost i interdisciplinarna istraživanja* (1974). Trebalo je vremena da se sjetim davno viđene reprodukcije jednog od najstarijih sačuvanih Beuysovih djela: *Baum in einem kroatischen Sumpf/Stablo u jednoj hrvatskoj močvari*; taj crtež uljenom bojom na pismovnome papiru, što je otposlano vojnom poštom, ima lokacijsku i datacijsku naznaku: Lučko 1944. (Njemački ratni zrakoplovac – *Sturzkampfflieger* – očito je, po nekom vojničkom zadatku, bio dospio u ratni Zagreb; u slobodne sate već se bio inficirao crtanjem.) Za nas je, nema dvojbe, hrvatsko podrijetlo toga ranog crteža bilo kuriozno i indikativno. Moglo bi se reći i slučajno, da se Beuys nije, iz nekih razloga, pri-zemljio u Zagrebu. A kad se već pri-zemljio – on se, u Lučkom kraj Zagreba, uznastojao i u-zemljiti. Stablo s korijenjem! Morfologija toga stabla živo nas podsjeća na moguću tadašnju Beuysovu likovnu lektiru: na secesijskoga, ranoga Kleea. Letač-slikar apostrofira u tome crtežu jedno od otajnih izvorišta života: hrvatsku močvaru, u kojoj će naći znakoviti dub. Ako sam u pravu, pa stablo iz Lučkog doista evocira deblo s korijenjem u zemlji – prikazano i stilizirano na spomenutom, drugom pečatu iz 1982, onda se uspostavlja i neka – recimo: zagonetna – veza između Hrvatske, koju je dotaknuo 1944. i Hrvata kojemu se približio 1981/1982. godine. Naime, taj Hrvat izlaze 1981. u Galeriji *Advance*, uz ostalo, i instalaciju *Erde, meine Erde* s (uvezenom) bračkom zemljom kojom ispunja simu-

laciju ostataka (temelja) starohrvatske crkvice. Beuys je tu instalaciju vidio i ona mu je zapela za oko te je, svakako, ubrzala njegov poziv Trebotiću da ga posjeti u atelijeru, odnosno, da se priključi nekom od druženja što ih je znao upriličiti u dvorištu svoje kuće. *Erde* (=zemlja) omogućila je, skupa s vodom *jedne hrvatske močvare*, da stablo iz 1944. pusti korijen i da se održi na životu. U Beuysovu Düsseldorfu, trideset i osam godina potom pojavljuje se hrvatski slikar, sa svojom zavičajnom opsesijom, koji *hrvatsku zemlju* prosipa po njemačkome tlu, kao dokaz svoje autohtonosti i neraskidivih svojih veza s tradicijom, precima, zemljom, zavičajem. To su elementarne stvari – osobna iskaznica – o koju se Beuys ne može oglušiti. Jedna fotografija snimljena u njegovu dvorištu za nekog druženja, prikazuje dvojicu slikara; sjena znamenitog Beuysova šešira pala je, dijelom, i na Matkovo lice; on sam u ruci drži čašu bijeloga vina. Iza njih se – slijeva – vide, kao sitne siluete, još neke uzvanice i uzvanici, zdesna su vrata (bijela rešetka), prslonjeni bicikl i jasno vidljiv kućni broj 74 (vjerojatno kbr. Beuysove garaže). Tu je fotografiju Trebotić kolažirao na papirnu podlogu dimenzija 34x20,5 cm i crtački intervenirao, na papiru i fotografiji. Bitni sadržaj crteža čini ležeća, gola muška figura – neraspadnuti mrtvac, ugrađen u grob što se prikazuje kao ostatak neke sakralne građevine (glava ispunja apsidu). Taj se linearni crtež s bjeline papira ispod fotografije pomalo »prelio« i na fotografiju samu dotaknuvši Beuyisa i našeg slikara. U sredini prostora dolje, u istostranični je trokut ucrtan, kao os visine, Trebotićev zaštitni znak: mediteranski čempres. Ispod podnice trokuta, čempres urasta u zemlju; Beuys to uočava i do toga mjesta udara, zadirući u trokut, ali ne ranjavajući čempres, svoj (ekološki) pečat. Desno, iznad Beuysova pečata, a ispod ležećega (mrtvog) i njegova sarkofaga jedan je uspravan, samotani, (možda) lovorov list. Ni on neće Beuyisa ostaviti ravnodušnim; i u njegovu je imaginariju list bio simbol života: nestalan, nježan, osjetljiv, životvoran (usp. *Das Bild*, 1947; *Pflanze*, 1947; *Ohne Titel*, 1955; *Prunus Laurocerasus*, 1955; *Pitosporo*, 1970. i dr.). Iznad vrha čempresa i tik iznad oštrokutna dijela Beuysova romboidna pečata Matkov je grčki križ, jedan od najstarijih njegovih domovinsko-zavičajnih i konfesionalnih znakova te, kako smo već vidjeli, analogan križu u Beuysovima djelima iz šezdesetih. Beuys očito nije mogao zanemariti tolike podudarnosti, koje su postajale sve očitije pri svakom novom gledanju slika, crteža i instalacija čovjeka s kojim nije dijelio gotovo ništa: ni podrijetlo, ni zavičajnost, ni kreativni kredo, ni životna iskustva. Nije to bila ni pripadnost istoj kulturi koja ih je mogla približiti. Išli su divergentnim putovima i na jednom su se životnom raskršću našli, dodirnuli i nastavili svaki svojom

◀◀
Zajednička fotografija i zajednički crtež/kolaž Josepha Beuysa i Matka Trebotića, prvi stadij, Düsseldorf, 1982.

◀
Zaključni stadij akvareliranog crteža/kolaža Josepha Beuysa i Matka Trebotića, 1982.

stazom. Zajedničko je djelo (sa zajedničkom fotografijom) lijepo dokumentiralo taj trenutak konvergencije.

Kada, u dobroj vjeri, nastojim razabrati što sam (kraj spominjanih *zida i cigle ili kamena, stabla i korijenja, križa i mrtvacu, čempresa i lista*, dviju *signatura* i obaju *likova*), možda, ipak, nehotice izostavio, upada mi u oči važan detalj: sva su traganja Matka Trebotića po zavičajnom tlu (u crtačkoj pretvorbi vidljiva u ostacima crkvice, raskopanoj zemlji, projekcijama mrtvih u grobovima) uvijek ostvarena iz ptičjega rakursa, uvijek viđena iz povišena motrišta. Letač, avijatičar isto tako gleda i vidi svijet iz svoga zrakoplova pa se u Trebotićevu čestom korištenju tlocrtnih »snimaka« lako može pronaći vizura-sadržaj primjerena Beuysovu letačkom oku.

Nije zadaća ovoga zapisa ni da istražuje, ni da popisuje razlike između njemačkog i hrvatskog umjetnika; ima ih lijep broj i možda bi nam trebalo više papira nego smo ga dosad ispisali da ih samo evidentiramo. Ograničavamo se, međutim, na dokumentiranje dodira koji se dogodio; zatim na taksonomski popis dodirnih točaka, koje sam uspio evidentirati, a i na moguće razloge toga neočekivana izraza prijateljstva (empatije, podrške) koje međunarodna zvijezda avangarde – zvijezda najjačega sjaja – iskazuje hrvatskom umjetniku »na radu u Njemačkoj«. Znajući deficitarnost naših izvora od Moderne do danas, znajući oskudnost doku-

mentacije koja bi potvrđivala da smo bili i da u aktualnom svijetu još jesmo, koja bi govorila i o tome gdje smo sve bili i s kime smo bili – nisam taj beuysovski trag mogao lako zanemariti. Od Račića i Becića nema, iz pariških njihovih godina, fotografija njihovih eventualnih susreta ili druženja s umjetnicima ili drugim značajnicima epohe; nema, primjerice, snimke Kraljevića u redakciji časopisa »Panurge«, nema fotografije Matoša s Marinettijem ili s pariškim prijateljima; nema snimke Meštovića s Rodinom ili Bourdellom – pa ni s Račićem i Kraljevićem (od kojih je nešto i kupovao)! Nema fotografije Ljube Babića s Franzom von Stuckom, Andre Vida Mihčića s Émileom Bernardom, ni Jurja Plančića s nekim od uglednih slikara ili kolekcionara koje je u Parizu susretao; nema slike Vjeke Paraća s Paulom Valéryjem, s Kiki d'Montparnasse ili s Ferruccionom Ferrazzijem. Nisam vidio fotku na kojoj Dufy grli Juneka, nisam vidio Marina Tartagliju snimljenog s Carlom Carrà ili Ardengom Sofficijem. A gdje su Ujevićevi pariški dokumenti, gdje fotografije: s Lunačarskim, s Picassom, s Kisslingom, s Modiglianijem, s Lenjinom? Ništa. Pa boem i nesretnik Ljubo Wiesner: ni od njega ništa. Miljenka Stančića nisam vidio snimljena ni s kim od važnih inozemnih prijatelja, slikara i pisaca – možda tek s Delvauxom. Nema fotografije Vanište s Balthusom, Štambaka s Giacomettijem ili Zadkinom. Prosjek nam popravljaju samo Milivoj

► Nümbrecht: J. Beuys signira cigle za neku dobrotvornu svrhu; jedna signirana cigla prodavala se za 100 DM. Na slici uz Beuysa stoji Hannelore Trebotić; u pozadini Linde Rohr-Bongard i danas pokojni Willi Bongard, prvi pokretač *Kunstkompassa* u »Kapitalu«.

Polaroid-fotografija: Matko Trebotić, Nümbrecht, kasna jesen / zima 1981. Na margini fotografije originalna je Beuysova signatura.

►► F. J. van der Grinten i Matko Trebotić u Milni na Braču, veljača 1996.

Uzelac i Radovan Ivšić, ali nije dostatno! Slično je i s drugima: Drago Ivanišević slabo fotografijom posvjedočuje svoje brojne pariške susrete; nema snimki s Gideom, Bretonom, Aragonom, Batyjem i drugima. Ranko Marinković, pisac i romanist, ne potkrepljuje fotografijom svojih susreta s talijanskim i francuskim kolegama; pa ni Viktor Vida i toliki drugi do Antuna Šoljana ili Ivana Slamniga.

Kroz to gledana Trebotićeva suradnja s Beuysom, ovjerena fotografijom, pečatima i autografom, čini se kao dragocjen dokument da je netko naš u Europi bio i radio, s najistaknutijim ljudima kontaktirao te – makar i na tren – surađivao.

Kada sam, kao tadašnji ravnatelj, 30. prosinca 2005. otvarao postav hrvatske umjetnosti 19. i 20. st., u obnovljenoj Modernoj galeriji, ponudio sam posjetitelju na uvid i raspravljano djelo Trebotića i Beuysa. Posudio sam ga bio od njegova hrvatskog autora, smatrajući da će ga naša sredina prepoznati kao zanimljiv i vrijedan dokument, kao odličnu realizaciju i kao jedan od onih artefakata koji nam pomažu da se tu i tamo razriješimo nepotrebnih kompleksa; u svakom slučaju, to je djelo moralo izazvati pozornost publike, kritike, kulturalnih komparatista, povjesničara umjetnosti i germanista. Nisam očekivao samo afirmativne tekstove ili druge u potpunosti pozitivne reakcije: činjenice uvijek, bile ovakve ili onakve, nekoga iritiraju. Očekivao sam *odjek*. Prevario sam se. Ozbiljnih reakcija nije bilo. Kao da nitko ništa nije htio vidjeti. Priponuo sam stoga da zapišem nešto o tome uzbudljivom djelu, da ostavim trag o njegovu prolasku kroz Zagreb. Ono će ionako, po svoj prilici, jednoga dana krenuti negdje gdje će biti srdačnije udomaćeno, svakako više cijenjeno, a zacijelo, i

primjereno plaćeno (bude li na prodaju). Mi još i sad slabo znamo što su nam kulturna dobra, koja su djela od povijesne važnosti, kako ih zaštititi i kako ih pretvoriti u aktivan kapital zemlje. Ne znamo, ne nastojimo otkriti, *nije nas briga*.

Da Trebotić nije bio samo statist, nego i drzovit slikar, pokazala je njegova naknadna intervencija bojom: pokrio je, s nekoliko mrlja akvarrelne fluentnosti, neke epizodiste na fotografiji (ionako nerazpoznatljive)⁹, vidljivi dio odloženog bicikla, pločicu s nekim kućnim brojem i čašu vina u svojoj ruci; dodao sjenu iza glave mrtvaca i drugu tik do lista, ucrtao na njemu nekoliko žila i žilica. Intervencija nije mnogo i mora se priznati da nisu neobazrive – naročito ne prema Beuysu, u čiju sferu Trebotić ne zadire. Boja je malo; bijela, žuta, plava, zelena plus nekoliko mrlja smeđe. Nanos je tanak, prozračan. Boja ne otvara novu priču; ona samo diskretno podupire Trebotićev crtež.

Da Joseph Beuys nije bio tek efemerna figura Zapada u velikom performansu druge polovine 20. st. – koji je i velika drama europske umjetnosti – upućivao je njegov život prije smrti; jednako tako kao i njegov život poslije smrti.

U »Kolu«, 5-6, 1993, str. 398-419, bio sam objavio, u prijevodu Marijana Bobinca, tekst Linde Rohr-Bongard *Sto najvećih*. »*Capitalov*« *Umjetnički kompas* 1992.¹⁰ Joseph Beuys

⁹ »Bili su to mahom« – sjeća se Trebotić – »neki politički aktivisti. Beuys je priredio *party* s nekim ciljem; mislim da su pretežno sudjelovali *zeleni* i njima srodni; razgovor me nije naročito zanimao, pa sam izmicao društvu. Nije, naravno, uvijek bilo tako: okupljali su se, od zgode do zgode, vrlo različiti i često nadasve zanimljivi ljudi«.

¹⁰ Tko je Linde Rohr-Bongard? U nas nedostatno poznata novinarka, stručnjakinja za pitanja kulture, ali i rela-

bio je, za života, na vrhu toga *kompasa*. Ta je akcija vrednovanja išla za tim da se, na osnovu što objektivnijih kriterija i parametara, uspostavi svojevrsna rang-lista stotine najistaknutijih majstora današnjice. Američki umjetnik Robert Rauschenberg vodio je na ljestvici slav- nih od 1970. do 1978. godine; naslijedio ga je Joseph Beuys (do smrti 1986), pa Georg Baselitz i od 1992. Amerikanac Bruce Nauman. Kao znakovitu rečenicu u prilog Naumanu autorica citira izjavu newyorškog galerista Lea Castelli- ja: »...kao moralna institucija može se Nauman usporediti s Josephom Beuysom«. Ako je time htio pohvaliti Naumana, a jest, možemo razabrati kako se tek divio Beuysu! U jednom poglavlju spomenutoga teksta (*Nezaboravni*) Linde Rohr-Bongard pokazuje kako su 1992. stajali na rang-listi slave, ugleda i stabilnih cijena nekadašnji prvaci. (Nakon što umru, umjetnici se, odvojeno od živih, »vrednuju na takozvanom *Olimpu*...«) »Sa svojih skoro 60 000 bodova slave düsseldorfski umjetnik Joseph Beuys pred- vodi *Olimp*, i to s velikim razmakom pred svim živućim umjetnicima.«¹¹ Dok je Nauman 1992. skupio 36 490 bodova, mrtvi ih je Beuys skupio 23 510 više. Dok je na listi živih Nauman pretekao (drugog) Baselitza za 755 bodova, na listi mrtvih Beuys je nadmašio (drugog) Warhola za 17 740 bodova. Dakako, da se sve ne da kvantificirati i pretvoriti u bodove i da citirano bodo- vanje, osim što povlađuje spektaklu, nije pošte- đeno ni elemenata komercijalizma, ali ga ionako navodim tek zato da bih upozorio na Beuysov status u euroameričkom muzejskom, galeristič- kom i kritičarskom svijetu. Moja bi lista, zasi- gurno, bila drukčija (da me itko o tome išta pi- tao), no neupitna je činjenica da je Joseph Beuys, u trenutku kad s Trebotićem supotpisuje jedno djelo, bio – prema relativno ozbiljnim i složenim kriterijima – najistaknutiji i najutjecajniji umjet- nik zapadne hemisfere.

cije tržišta i umjetnosti. Studirala je umjetnost – bila je Beuysova učenica – povijest umjetnosti, germa- nistiku i filozofiju. S Josephom Beuysom i Willijem Bongardom vodila je osamdesetih *Školu kreativnosti* u Nümbrechtu. Ondje je Tebotić polaroidom snimio Beuysa kako potpisuje, u korist neke dobrotvorne ak- cije, cigle koje će se potom prodavati po 100 DM. Dok Beuys potpisuje, iza nj stoji Hannelore Trebotić. Iza njih su Linde Rohr-Bongard i Willi Bongard, njezin suprug i pokretač *Kunstkompassa*, koji je objavljivan u gospodarskom listu »Capital«. Poslije iznenadne smrti Beuysa i, potom, pogibije njezina supruga, Linde Rohr-Bongard nastavila je, kroz godine voditi *Umjet- nički kompas*. Polaroidnu je fotografiju Beuys signirao, a Trebotić na poledini (uz ostalo) zabilježio: »Nüm- brecht: kasna jesen – zima 1981.«

¹¹ Linde Rohr-Bongard, *Sto najvećih*. »Capitalov« *Umjet- nički kompas* 1992, »Kolo«, 5-6, 1993, str. 399, 411.

¹² »Što je stvoreno – ne može biti nestvoreno.« (Publije Terencije Afer; prema: Zvonimir Doroghy, *Blago latinskog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb 1966, str. 118).

Matko Trebotić, *In memoriam* za prijatelje Petera Lüchaua i Josepha Beuysa, Split 1986.

Ima li smisla to u potpunosti negirati? Ima, ako smo odlučili živjeti izvan svijeta. Nema, ako želimo živjeti sa svijetom. Ne prihvaćajmo ništa pod pritiskom! Ne popuštajmo sili! Ali, treba zapamtiti: onaj koji želi nešto reći – mora znati nešto i čuti.

Neću govoriti koliko je *nas*, a koliko je *onih drugih*. Ne bih spominjao ni koliki postotak toga svijeta mi realno predstavljamo; ni koliko, u postotcima, značimo u tome *drugom* gospodar- skom, umjetničkom, školskom, kulturalnom, znanstvenom (itd.) sustavu. Ponašajmo se pri- mjereno i bit će nam lakše. Za usporedbu: svijet Trebotićeve Njemačke, svijet je savezne države Nordrhein-Westfalen; udaljenosti od Bottropa do Kranenburga, od Kranenburga do Bochuma, od Bochuma do Essena i od Essena do Düssel- dorfa dadu se izmjeriti hrvatskim metrom. To su udaljenosti od 15 do 50 km, kao što su u nas raz- daljine između Splita i Šibenika, Zagreba i Kar- lovca ili Osijeka i Vukovara. Cijelo to područ- je, vjerujem, površinom nije veće od Hrvatske. I maleno, vidi se, može postati značeće, potom značajno, a, najposlije, u osobito sretnim prilika- ma, i veliko. Ako se Nordrhein-Westfalen može uspješno nositi sa znatno većim dijelovima Nje- mačke, zar se i Hrvatska ne bi mogla bolje nosi- ti barem s vlastitim iluzijama i takmacima u re- giji kada bi prihvatila odgovornost, radišnost, znanje i kompetitivnost kao kriterije svoga op- stanka? Onda bi nam parametri obaviještenosti, savjesti i stvarne upućenosti pomogli da se ne izgubimo pred papirom dimenzija 34x20,5 cm. 🐾

P. S.

Sređujući bilješke za ovaj zapis, telefoniram Trebotiću:

– Znaš li gdje je rođen Beuys?

(Ne može se sjetiti mjesta; zna pokrajinu, ali ne priznajem odgovor.)

– Nisi precizan.

– Dobro, da čujem...

– U Krefeldu; ondje gdje ti je tiskana mapa *Otok/Insel* (1977) i prva monografija (1981).

– Asti! – kaže Matko nakon stanke. Pa tiše: – Čuj! Da ne pretjeramo...

– Ispravno! Činjenice i ništa drugo! *Factum fieri infectum non potest*.¹²

U Zagrebu, 2006. i 2012.

Igor Fisković

FRANCUSKI UMJETNICI
U DUBROVNIKU 16. STOLJEĆABeltrand Gallicus, kip sv. Vlaha na
palači Divona

U trenutku kad je Pariz A. D. MMXII. otvorio vrata dosad najširem predstavljanju hrvatske kulture, korisnim se čini rasvijetliti neke ni ti davnih dodira francuske umjetnosti i istočne obale Jadrana. Iako je zbog geografske udalje-

nosti, pa i životne različitosti tih prostora, povezanost među njima uvijek bila više nego labava, sasvim je shvatljivo ojačala kad je civilizacija Zapadne Europe u zrenju humanizma posegnula za čvršćim svojim integracijama. Vodeće je mjesto u tom procesu s naših strana imao Dubrovnik, gdje među inima iz tuđine pridošlim umjetnicima nalazimo i Francuze, u broju koji nije dostigla nijedna druga primorska sredina. Iako je u povijesnome kontekstu taj fenomen shvatljiv s obzirom na opći položaj u slavenskome svijetu ekonomski i politički najduže nezavisnoga grada-države, puki njegov opstanak ne daje odgovore na sva pitanja o stvarnoj učinkovitosti i dubljim posljedicama njihove pojave. Značajno je međutim da su to odreda bili majstori plastičkih umijeća ili graditelji, jer se svugdje u tim granama opći preporod nazvan renesansom najprije i najpodrobnije iskazao, te da su ti umjetnici u drugoj fazi njezina širenja nadvladali čak i Talijane, a i sve ostale rjeđe dolazeće strance. Budući da u našoj znanosti ni o jednome od desetak zamčenih sudionika takvog događanja nije izrečena posljednja riječ, prigoda je tome dati poticaj uvidom u stanja iz 16. stoljeća, koja su barem problemski bolje saglediva od svih iz starijih a i kasnijih vremenskih horizonata.

Inače je Dalmacija na mediteranskom dijelu Hrvatske prihvatila guste izričaje talijanske renesanse već od sredine 15. stoljeća, znatno ranije od velikih i moćnih država Starog kontinenta.¹ Budući da je to razvidno u svekolikom spomeničkom nasljeđu, lako se razumiju njezini stoljetni dodiri sa zemljom na drugoj strani dugačkog morskog zaljeva, što naizgled razdvaja, a ustvari povezuje susjede koji su od davnine dijelili kulturna zajedništva.² No, u doba ko-

¹ I. Fisković, *L'art de la Renaissance en Croatie*, »Les Hors-serie de l'Oeil« 3, Paris 1998.: »Les arts en Croatie«, 28-37.

² Dokazi i razlozi su vrlo slojeviti, mahom obrađeni u stručnoj literaturi, te se za kontekst ovoga priloga može podvući kako su u Padovi i Bologni odgojeni

je nas zanima glavna pozornica plodnih susreta bijaše na južnom uzmorju smješteni Dubrovnik, koji je uz razmjerno jako pomorstvo potvrđivao bitne svoje internacionalne orijentacije i kozmopolitske vokacije. Općenito je imao ulogu mosta između Zapada i Istoka, ali je unutar vlastitog organizma uzdržavao primjereno jaku umjetničku potražnju izrazito zapadnjačkog duha. Stoga su u njega po pozivu ili vlastitom izboru, ponekad i igrom slučaja, dolazili umjetnici iz drugih katoličkih država iako su unutar čvrstih njegovih zidina neprekidno djelovali znatno brojniji domaći poslenici svih likovnih grana.

Jedno od poznatijih svjedočanstava tome je majstor *Jean d'Antoine de Vienne*, *lapicida-petrarius* koji je u zadnjem desetljeću 14. stoljeća klesao dekorativnu plastiku za patricijske palače i komunalne crkve, a također se okušao kao graditelj utvrda.³ Time je postao paradigma većini kasnijih pregalaca istoga roda jednostavno zato što je to nalagalo lokalno društvo u svojem trajnom htijenju za prestižem uz uspostavu dijaloga s naprednijim vanjskim sredinama. Po istome je poslu odlazio u Korčulu, gdje se zbog izdašnih kamenoloma u neposrednoj okolici razvilo kamenarstvo gotovo do industrijskih razmjera. Kamena se građa izvozila ponajviše u Dubrovnik otkad oba centra priznavahu suverenitet Anžuvina, koji su pod svojom nominalnom vlašću stoljeće i po do početka *quattrocenta* držali sve hrvatske zemlje. Tako je najvjerojatnije preko prijestolnog im Napulja došao i taj Francuz,⁵ te se – sudeći po opsegu u arhivu ot-

vođeci hrvatski književnici, u Veneciji izučeni mnogi kipari i slikari, iz Rima slani gotovo svi dalmatinski biskupi, ali i da su najveći talenti ovdšnjeg roda (poput Luciana i Francesca Laurane, Jurja Matijeva Dalmatina, Ivana Duknovića Dalmate te Julija Klovića Crote) svoja ponajbolja ostvarenja ostavili u apeninskim gradovima iz kojih je malo koji istaknuti umjetnik dolazio u zemlju odakle je poglavito Venecija stoljećima crpila jedan dio svojega bogatstva.

³ V. Foretić, *Jean d'Antoine de Vienne*, »Annales de l'Institut français de Zagreb«, 28-29. X / 1947., 83-96.

⁴ *L'Europe des Anyou – aventure des princes Angevins XIIIe au XVIe siècle*, Paris 2001. Moguća je uspomena na za to doba vrsno izrađeni kameni grb kralja Renéa (poznatog kao »le bon roi René«), sačuvan u Suđurđu na Šipanu s natpisom RENATUS REX IVUSTUS, gdje se i na zvoniku mjesne crkvice još nalazi lijepo gotičko zvono s natpisom VIVE LE ROI DE FRANCE. Oko njih se pletu drevne legende, ali nijedna nije provjerena kao što je – po mojem sudu – neizvjesna i u znanosti davno iznesena teza da je početkom 1450-ih iz Dubrovnika na dvor napuljskoga kralja otišao potom proslavljeni kipar Franjo Laurana. Potekavši iz okolice Zadra, on se pojavio pri gradnji Castel Nuova u službi Alfonsa Aragonca, a kasnije se vratio Renatu Anžuvincu u Provansu, gdje je radeći od 1475. u više gradova bitno podigao razinu francuskog kiparstva rane renesanse: H. W. Krufft, Franjo Vranjanin Laurana, Zagreb 2006.

⁵ Što se Talijana tiče, zamjetno izostaju Venecijanci, što je dijelom prouzročila protumletačka politika male

▲ Bertrand Gallicus, reljef s natpisom u dvorištu Divone

krivenih dokumenata – pokazao možda najznačajnijim sudionikom oblikovanja netom rastućega grada.⁶ Ujedno se pretpostavlja da je radio u duhu internacionalne gotike, koja je bila znatno oplodila doba procvata urbanog života na samome rubu latinskoga svijeta.⁷ Nažalost je katastrofalni potres 1667. uništio glavninu srednjovjekovnog Dubrovnika⁸ pa se ni djela Jeana d'Antoina nisu sačuvala premda se dodir s francuskim stilskim strujama, provedenima kroz apeninska rešeta, bio zasigurno iskazao na nekoliko arhitektonskih ostvarenja iz doba njegova života.⁹

Republike koja se na Jadranu sukobljavala s interesima Serenissime. Ona je pod svojom okupacijom držala ostalu Dalmaciju kao značajno tržište vlastite umjetničke proizvodnje, kojoj je Dubrovnik odolijevao otkad se 1352. otrgnuo toj upravi i ishodio načine svojoj samosvojnosti i u likovnoj kulturi.

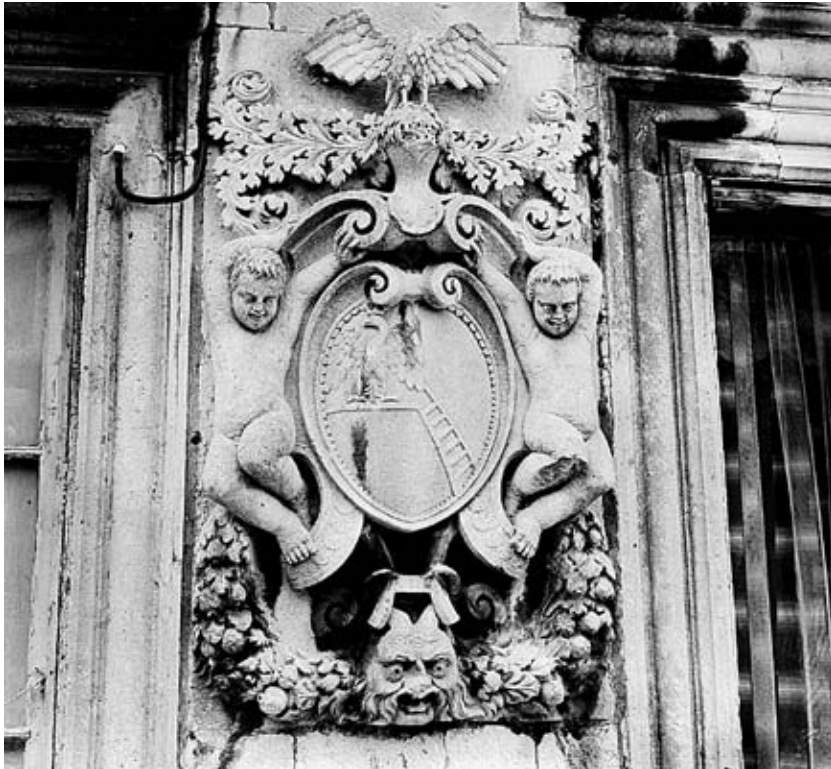
⁶ Otvorivši vlastitu botegu, odgojio je i nekoliko učenika, kako je u Dubrovniku bilo regulirano od lokalne uprave, te je za očekivati da je bio ostavio i više utjecaja, ali ih postojeća baština ne odaje.

⁷ S obzirom na to da se u tome prostoru nalaze i pojedina za čitavu Europu antologijska djela internacionalne gotike (poput rake sv. Šimuna iz 1380. u Zadru), ili rane renesanse (kapela bl. Ivana u Trogiru iz 1456), teško je shvatiti da i francuski autori modernog doba, pisci velikih sinteza, prešućuju njegovu baštinu.

⁸ Porušena je romanička katedrala iz 12. stoljeća, prvotni *castellum* civilne uprave iz 14. stoljeća, kao i crkva gradskog protektora sv. Vlaha, kojoj je Jean d'Antoine bio jedan od posljednjih protomagistera.

⁹ Za hrvatsku baštinu posebno je značajna apsida crkve sv. Dominika u Dubrovniku iz sredine 14. stoljeća. I. Fisković, Prilozi poznavanju Trecenta u Dubrovniku,

U trenutku kad u Francuskoj traje Festival hrvatske kulture, prigoda je podsjetiti na francuske graditelje i umjetnike koji su djelovali u Dubrovačkoj Republici u 16. stoljeću.

▲ Jakov de Spinis, grb na palači Bunić

Spomeničko je nasljeđe iz te epohe stjecajem niza okolnosti u Dubrovniku vrlo skromno, tako da se o ozbiljnijem nekom utjecaju iz daleke sjeverozapadne zemlje ni ne može govoriti. Zna se međutim da su u grad smješten na pomorskom putu prema Svetoj Zemlji zarana zalazili francuski hodočasnici, još prije i vitezovi-križari koji su ga čak s divljenjem spominjali u svojim putopisnim izvješćima. Ujedno je dokučivo kako se gotička moda, kojoj Francuska bijaše prava kolijevka, bez nekih vanjskih – gospodarskih ili političkih – razloga, već po sili razmjene dobara među zemljama ili običaja kretanja umjetnika u potrazi za zaradom, ovdje odrazila s vrlo »uproštenim« oblicima tamošnjeg podrijetla. Iako u svoj arhitekturi i skulpturi nipošto nije dostigla formalnu čistoću svojih izvorišta, nesumnjivo je bila srodnih obilježja jer joj nositelji bijahu umjetnici iz apeninskih krajeva i središta općenito podložnijih francuskim dostignućima. Naime, strani majstori koji su ovdje radili tijekom kasnoga srednjeg vijeka mahom su dolazili iz prekomorskih pokrajina u sferi anžuvinskih interesa, gdje je otprije zavladao dijalekt toga tipa. Posebno su se istaknuli pojedini iz Napulja i Milana,¹⁰ a to su bila ključna mjesta prihvatanja i »rasjemenjivanja« francuskih utjecaja, pa njihov prijem i djelatnost na dubrovačkom tlu pokazuju koliko i kako su umjetnička potražnja i potrošnja ove periferne regije s njima uspijeva-

»Radovi Instituta za povijest umjetnosti« 35, Zagreb 2011., 19-40.

¹⁰ U prvom redu Onofrio della Cava, Bonino di Jacopo da Milano i Pietro di Martino da Milano.

le srastati. Naravno, u čednim fizičkim mjerilima malogradske sredine nisu ni izdaleka dostignuta sva svojstva stilski savršenih predložaka, a i skromne su mogućnosti njezinih posezanja opterećenih više tradicionalizmom negoli nekim konzervativizmom učinile svoje, tako da se sve očitovale u prilično reduciranim, ako ne i hibridnim rješenjima.

Francuzi kao projektanti dubrovačkih kula i stonskih zidina, oružari i brodograditelji

U 15. stoljeću je Dubrovniku kao i čitavoj Dalmaciji zaprijetila opasnost od Osmanlija, koji su preko Balkana nezaustavljivo prodirali prema Zapadu i Jadranu, pa se intenziviralo podizanje fortifikacija. Stoga je u središte južne obale pozvan znameniti firentinski arhitekt Michelozzo di Bartolomeo,¹¹ koji je s grupom svojih toskanskih suradnika zacrtao put natprosječnim odrazima rane renesanse, što će naći nastavljajuće iz reda ponajboljih hrvatskih graditelja i kipara. Oni su zasjenili rad nekolicine iskusnih francuskih majstora,¹² čiji dolasci otkrivaju kako se trgovinom već obogaćeni grad prije okretanja atlantskim obalama i oceanskim plovidbama na daleko bio proćuo kao središte spremno utajiti žedni novodobne kulture.¹³ Iz svega što im je povjerala njegova uprava i svekolika društvena narudžba ostaje znakovito da se od 1453. (kad je pao Konstantinopolis) istaknuo arhitekt Olivier zvan Francese. On je čitavo desetljeće u službi Dubrovačke Republike bio projektant novih kula ali i voditelj izgradnje Stona,¹⁴ kao drugoga grada iste državnice što ga opkoljuje izuzetno jaki, u ondašnjoj Europi jedan od najsloženijih

¹¹ I. Fisković, Michelozzo di Bartolomeo a Dubrovnik, »Michelozzo, Scultore e Architetto«, Firenze 1996., 275-286.

¹² Spominju se u arhivu na onda službenom latinsko-talijanskom jeziku, bez naznaka obavljenih zadataka, ali se po specijalnostima mogu navesti od 1440-ih nadalje: Simeon de Villanova de Francia, Guliermo de Paris, Jean Malart de Bretagne, Andrea Francigena. C. Fisković, Francuski gotički i renesansni majstori u Dalmaciji, »Mogućnosti« 1-2, Split 1967., 146-157. Nije pak pouzdano koliko su se notari snalazili s njihovim francuskim imenima.

¹³ O tome govori ciklus skulptura na Kneževu dvoru sa sofisticiranom ikonografijom klasičnih motiva i sadržaja, o čemu je pisano u nizu studija. Za komunikacije humanističkog doba vrlo je pak ilustrativno da čuveni pjesnik Pierre Ronsard spominje Dubrovnik kao tobožnji zavičaj antičkog Eskulapa, čak s pohvalama, vjerujući u postojanje ruina rimskoga hrama, čime je našem gradu uzdigao značenje na međunarodnim razinama.

¹⁴ C. Fisković, Artistes français en Dalmatie, »Annales de l'Institut français de Zagreb«, 28-29 / X, 1947.

fortifikacijskih sustava. Nažalost, Francuzov se udio na njima ne raspoznaje točno, no zasigurno bijaše ispunjen novinama kakve su osmišljavane upravo u njegovoj domovini. Nju su potresali mnogi ratovi i to bijaše presudno naporu za usavršavanjem obrambenih tehnika i graditeljskih oblika koje su promućurni Dubrovčani birali za svoje potrebe. Vrlo vjerojatno ih je priznavanje tih iskustava navelo znatnu ulogu dati svestranome majstoru oružaru Nicolasu de Franceu, spomenutom više puta oko 1482., a i *magisteru bombarderiusu Parisu quondam Symonis de Sainte Croix de Paris*, koji je od 1492. također lijevao nova artiljerijska oružja.¹⁵ Njih su pak pratili brodograđevni vještaci Abesius Francigena, pa Gulielmus Gallus i Michael Gallus, kojima se po imenima prepoznaje isto podrijetlo, a zajednička njihova radna nazočnost ukazuje na to čime je sve Dubrovnik oplodio uspostavu trgovačko-diplomatskih odnosa s francuskim kraljevstvom. Kad se ona i formalno obistinila 1510., sigurno je prouzročila češće dolaske stručnjaka raznih djelatnosti, u kojima se iskazao dah renesansi svojstvenoga univerzalizma kakav domaći pregaoci nisu dostizali jer su po srednjovjekovnim navadama ostali okovani obrtničkom jednosmjernošću svojega rada. Kao takvi zacijelo nisu posve zadovoljavali sve težnje za glorifikacijom dubrovačke društvene i političke stvarnosti na međunarodnome polju pa je poglavito poradi postizanja suglasja, a i ravnoteže s njime, zapošljavala strane majstore i osrednjih sposobnosti.

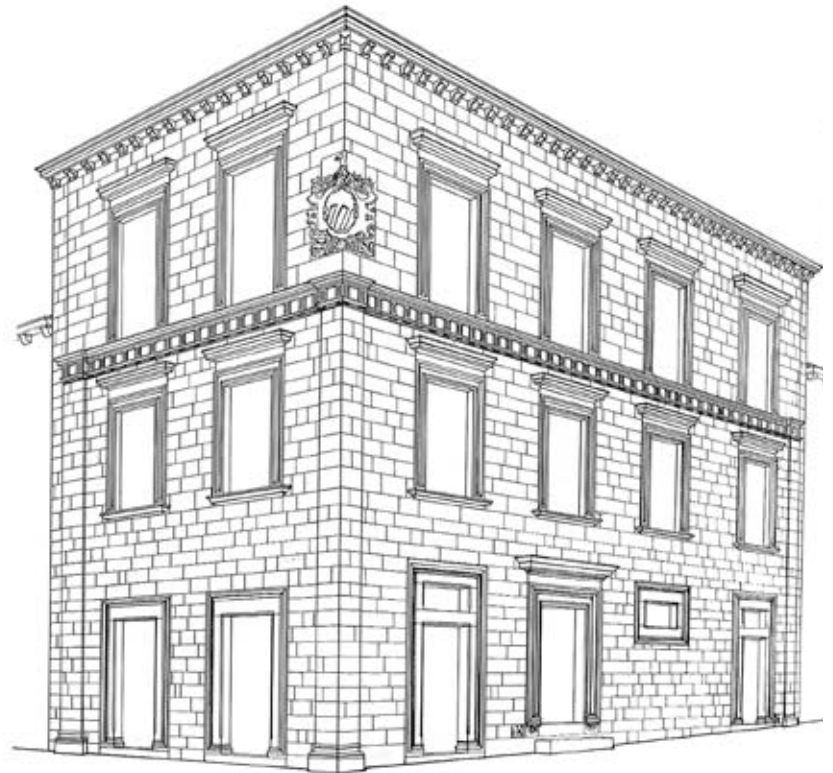
Kipar Beltrand Gallicus

Međutim, natprosječni ugled stekao je Beltrand Gallicus (alias *Boltranius Francigena, sculptor marmorarius*) izradom kamenih figura na najljepšoj javnoj palači,¹⁶ Sponzi ili Dogani, koju su pored glavnoga gradskog trga sazdali korčulanski meštari vjerni regionalnom gotičko-renesansnom govoru. Izučen posve izvan njegovih profila, strani je kipar na javnoj palači polivalentne svjetovne namjene sam oblikovao krupne skulpture vjerskog sadržaja. Godine 1520. u njezinu je skladnom dvorištu sazdanome po projektu vodećega lokalnog arhitekta Paskoja Miličevića izradio monumentalni reljef klasične zamisli, s dvama lebdećim anđelima koji nose medaljon s kristogramom u bujnome vijencu.¹⁷ Iskazuju-

¹⁵ Malo kasnije je najugledniji hrvatski majstor zvona i topova Ivan Battista Rabljanin bio plaćen za prepravke *rumpendi bombardam aeris, factam alias per Paridem bombardarium francigena*. G. Gelcich, *Dello sviluppo civile di Ragusa, Dubrovnik 1884*, 18.

¹⁶ I. Fisković, *Kipar Beltrand Gallicus u Dubrovniku*, »Peristil« 37, Zagreb 1994., 65-72.

¹⁷ Prema arhivskom zapisu u »Debita notaria pro comuni« vol. I, fol. 189': od 7. VII. 1521. »sculptor

▲ Palača Gučetić-Martinušić

◀ Jakov de Spinis, grb na palači Gučetić-Martinušić

ći visoki talent autora, reljef odaje morfologiju zrele renesanse koja se odmiče od dotad u gra-

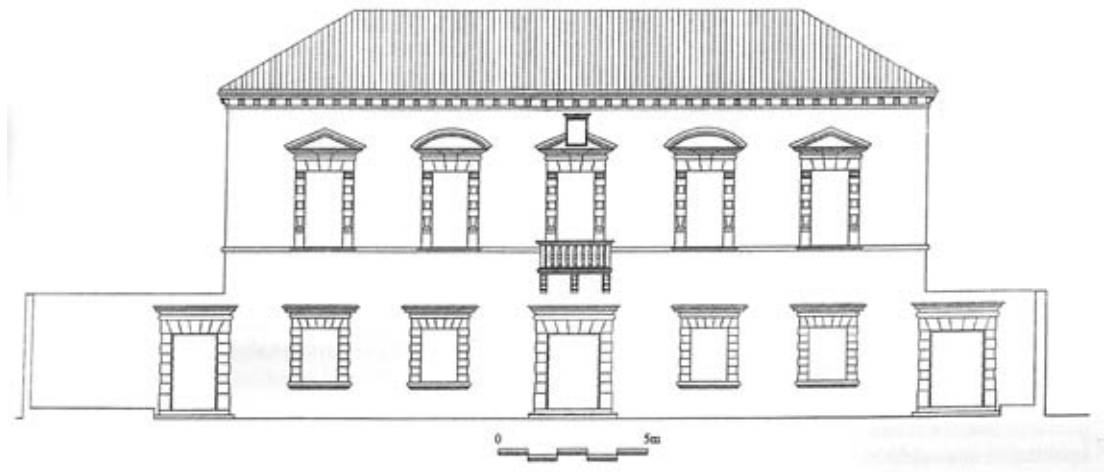
Marmorarius Beltramus Gallicus« ugovorio je izradu »unum Jesum cum duobus angelis circum eum sustinentibus et aliis coronis circum...« iz kamena s Korčule, za cijenu od 8 dukata. Dokument je bio objavljen već potkraj 19. stoljeća.

Francuski graditelj Olivier zvan Francese bio je i voditelj izgradnje Stona, drugoga grada majušne republike.

▲ Jakov de Spinis,
grb na vili Crijević-Pucić

▶ Vila Crijević-Pucić pod Gradcem

Dubrovačke vlasti angažirale su najvršnjeg kipara na istočnoj obali Jadrana, Francuza Beltranda Gallicusa, i kad je zbog osmanskih vojnih pritisaka i mletačkih nameta u 16. stoljeću izdvajanje za figuralne umjetnosti praktički nestalo.

du prevladavajuće toskanske struje, a unosi i prve oznake izvanmediteranskog ukusa pa zavrjeđuje istražiti iz kojega je kruga kipar proizišao ili kojoj je školi možda pripadao u svojoj domovini.¹⁸ No za hrvatsku je kulturu njegovo djelo posebno vrijedno jer se pod izrazito antikizirajućom plastičkom slikom nalazi veliki natpis koji odražava tekući povijesni trenutak i opću sudbinu Dubrovnika.¹⁹ Sastavio ga je odličnim latinitetom Ilija Crijević, sin moćne aristokratske loze i književnik školovan u Rimu, gdje je kao mladi član čuvene Akademije Pomponija Leta na Kvirinalu bio stekao laskavi naslov *poeta laureatus*. Zato se s ponosom potpisao: AEL * C * P * L * (*Aelias Lampridius Cerva poeta laureatus*)²⁰, ponovivši birane formule sličnog natpisa u trijemu Kneževa dvora, što ga je u slavu grada i vlastiti spomen prije nepunog stoljeća također u klasičnoj kapitali sačinio svjetski putnik i poliglot Cyriacus Anconitanus de Piceccoli, kad je pomagao dubrovačkoj upravi pri uspostavi trgovačko-diplomatskih veza s Levantom. Tako se na dvjema točkama kamenoga grada ogleda idilično oslanjanje na starorimske običaje veličanja prošlosti i bilježenja suvremenosti, čemu je francuski kipar kao došljak izdaleka podao dominantne vizualno-plastičke kakvoće.

Tekst na palači Divoni zaziva Božjega sina za spasenje Dubrovnika od svih neprijatelja i nedaća, ali i otvaranje zemalja i mora njegovim građanima. Dakle, jedan nam spomenik pruža izuzetnu viziju napona humanističkoga doba, no ne zaključuje sav doprinos talentiranog kipara sa sjevera. Naime, sudeći po prepoznatljivim formalnim značajkama, Beltrandovoj ruci također pripada trodimenzionalna figura sv. Vlaha, nebeskog zaštitnika grada i države na vanjskom

pročelju iste palače.²¹ Od tridesetak na javnim mjestima izloženih skulptura iste ikonografije, ova je među izvrsnima, a uz izrazitost kasnorenesansnog realizma kakvu se na hrvatskoj obali inače ne susreće,²² podsjeća na tehnike rada u drvu. Moglo bi se stoga reći da otkriva izričaj kipara bliskoga govoru manirističkog stila i sposobnog da njime artikulira svoju pripadnost pravcu modernijem od rimskog klasicizma što ga je, možda po sugestiji samog Ilije Crijevića, iskazao na prvome reljefu. Oba su pak djela značila apogej kiparstva više razine u gradu koji je dotad bio zadovoljio javno-kolektivne potrebe za oplemenjivanjem prostora reprezentativnom figuralnom skulpturom, a i suočio se s krizama koje su nametnule drukčiji odnos prema umjetničkom stvaralaštvu. Tim više vrijedi zapaziti kako se stranac udomaćio u sredini koja je malo prije odbila zaposliti Ivana Duknovića, već čuvenoga od Rima do Budima, budući da nije bio spreman obavljati graditeljske zadatke. Ujedno slutimo da je ista sredina imala sluha za stilski naprednije domete Beltranda, kojemu u vrsnoći na cijeloj istočnoj obali Jadrana nije bilo ravnoga dok je zbog turskih vojnih pritisaka i mletačkih privrednih nameta od početka 16. stoljeća bilo posustalo sve stvaralaštvo figuralnih umjetnosti.²³ Naprotiv, taj je nositelj francuskih iskustava prestižnome središtu renesansne kulture približio estetska shvaćanja modernoga kova, makar – koliko znamo – nije odgojio učenike ili sljedbenike, niti je svojim rječnikom u postojećoj baštini ostavio vidljivih odraza.

¹⁸ U Dubrovniku se duže zadržao, oženio i zacijelo dobro zarađujući stekao nekretnine.

¹⁹ Prema prijevodu D. Novakovića, u n. dj. bilj. 16.

²⁰ Prvi put ispravno publicirano u: T. G. Jackson, *Dalmatia the Quarnero and Istria*, II, Oxford 1887., 361.

²¹ Čitava oblikovana od lokalnih kamenara, u originalnom spajanju rječnika kičene gotike venecijanskog duha i hladne renesanse firentinskih korijena, bila je državna riznica i kovnica novca, te carinarnica i skladište trgovačkih roba, ali i sjedište u gradu prve humanističke škole, a danas je u njoj Historijski arhiv.

²² I. Fisković, *Figuralne umjetnosti renesansna doba u Hrvatskoj*, »Hrvatska renesansa«, katalog izložbe, Fontevraud – Zagreb 2003.

²³ Isti, *Renesansa*, u: »1000 godina hrvatskog kiparstva«, Zagreb 1997., 153-221.

Sklonost privatnih naručitelja francuskim umjetnicima

Na to se u dekoraciji otmjenijih stambenih kuća nadovezuje lanac klesarija izuzetno vitalne slikovitosti, čemu svjedoči prebacivanje umjetničkog rada s pretežno kolektivne na privatnu narudžbu. K tome je bitno da ta arhitektonska plastika odudara od glavnine koju su proizvođači mjesne radionice, čak se doimajući disharmonično spram većinske arhitekture koju su gradili njihovi članovi. S obzirom na to da su na njoj eklekticizmi jači od kanona idealne ljepote ili regula simetrije, općenito preporučivanih u cvatu humanizma, predmnijevamo da proizlaze iz klišeja široko zaživjelih na francuskom tlu. Posebno zbog podsjećanja na oblikovanje u mekšim materijalima i postizanja kamenu neprirodne istančanosti, valja upozoriti kako su u brodogradilištu Republike tada zaposleni Francuzi po domovinskoj tradiciji bili višestruko likovno obrazovani. Premda poglavito vješti u ukrašavanju lađa, pojedini su preuzimali i konkretnije umjetničke zadatke obilježene prepletanjem sekularne i sakralne tematike. Oko 1554. ih je predvodio izvjesni *Christoforus Francese*, a *Petrus Gallus* je 1558. izrezbario dijelove namještaja u crkvi sv. Vlaha.²⁴ Usporedno su imućni privatnici nabavljali posoblje za svoje stanove iz Francuske, a možda je sjajni intarzirani ormar za pohranu liturgijskih odora u sakristiji Male braće izradio neki od majstora iz spomenute grupe. Očito su oni proširili svoju djelatnost jer je društvo vođeno ambicioznim patricijima sve više cijenilo njihovo stilski moderno izražavanje, kojim je izvršeno okretanje prema privlačnom francuskom ukusu. Bitno je da su ga po najboljim predajama u okruženju kovali priznati umjetnici-obrtnici dok se gasila domaća slikarska djelatnost, a nabava različitih slika usmjerila se vanjskom, u naravi mješovitome tržištu – s Venecijom u prvo planu.

Uza sve navedeno upada u oči kako se nijednome od najizravnijih protagonista glavne struje takvog razvoja zasad još nigdje drugdje nije našlo pojedinačnih tragova. Francuska ih povjesnica odreda prešućuje kao osobe, a vrlo su slabe nade da će im se u domovini s neusporedivo vrjednijom baštinom otkriti neka konkretna djela. Za drvorezbare iskazane u brodogradnji to je posve razumljivo, ali za kipare, pa u manjoj mjeri i graditelje zaokupljene radom u kamenu, postoje barem mogućnosti spoznavanja krugova iz kojih su potekli. No praznina oko njih izvan tijesnog dubrovačkog prostora daje određene dimenzije njemu samome, omogućavajući nam

▲ Kolonada u perivoju vile Crijević-Pucić

uvidjeti opću poziciju bogatoga Grada spram stvaralačkih putanja europske likovnosti. Osim što se kulturološki potvrđuje kao uistinu »otvoreni i zatvoreni grad«,²⁵ u svekoliko racionalnom životnom uređenju ni umjetnička polja nije prepustio slučaju. Strogo se utanačilo i nadziralo načine rada mjesnih sudionika uz obvezatni odgoj mladih naraštaja, a izvan granica Republike nađeni su povjerenici za pozivanje stranaca s kojima se očito kanio pospješiti napredak. Iz svega se razabire svijest o organskoj pripadnosti zapadnome korpusu, a uz postignuti osjećaj samozadovoljstva i formula »Libertas«, ponosno isticana na zastavama utvrda i lađa građanih zalaganjem i navedenih Francuza, zastalno ima dublje opravdanje. K tome se razabire kako je mentalna aktivnost mjesne elite oligarhijske zajednice kao temeljnog pokretača ideja bila jača od izvršitelja različitih djela u kojima su se povezivala arhitektonska izrazito pragmatična nastojanja s estetskima, uglavnom svedenima na skulpturalnu opremu ili dopunu javnih i privatnih zdanja.

Dubrovački patricijat rado se koristio umijećem francuskih majstora za ukrašavanje brodova, jer se njihov izričaj smatrao modernim.

²⁴ Sve prema arhivskim istraživanjima C. Fiskovića. Na francusku stilistiku podsjeća drveni kor u franjevačkoj crkvi na Lopudu iz zrelog 16. stoljeća.

²⁵ D. Fališevac, *Dubrovnik – otvoreni i zatvoreni grad*, Zagreb 2007., s mnogo kompleksnijim predstavljanjem književne kulture staroga Dubrovnika.

▲ Stup tipa kandelabra u perivoju Crijević-Pucić

Jacques de l'Epine d'Orleans uspostavio je u šesnaestostoljetnom Dubrovniku i vlastitu radionicu.

Jacques de l'Epine d'Orleans, najplodniji francuski kipar u Dubrovačkoj Republici

Najkvalitetnija ostvarenja toga tipa pouzdana su vezana uz jednoga vrlo plodnog kipara francuske narodnosti, koji je ovdje proveo znatan dio svojega radnog vijeka. Bio je to *Jacques de l'Epine d'Orleans*, koji je 1552. došao preko Venecije,²⁶ a u arhivu ga se prati do 1569. pod imenom *Jacobus de Spinis Gallo de Orliens*. Iako nema dilema oko njegova podrijetla, otvoreno je pitanje je li pripadao dinastiji graditelja i kipara iz Epina, koji se ističu u Orleansu,²⁷ no među njima – koliko znamo – nema nijednog Jakova. Svejedno se čini važnim što se iz dotičnoga grada u četvrtom desetljeću 16. stoljeća po poukama talijanske renesanse pokrenulo razmjerno rano zanimanje za klasične starine.²⁸ U tome svjetlu bivaju zanimljiviji i dubrovački dokumenti o de Spinisu, jer obavještavaju kako se nije baš lako snašao u južnohrvatskom gradu. Jednim se pismom tužio upravi male Republike da mu nisu osigurani svi obećani uvjeti rada, i za usporedbu naveo je one što ih je čak stotinjak godina prije uživao znameniti Juraj Matijev Dalmatinac, koji se bio iskušao na sličnim poslovima. Poput njega, a i većine onda aktivnih stranaca, Francuz je primarno nastupio kao graditelj, ali je Dubrovčane osvojio poglavito svojom kiparskom sposobnošću.²⁹ S vremenom sve više

cijenjen, uspostavio je vlastitu radionicu u kojoj je odgojio jednog poznatog učenika – Vicka Lujeva, rodom s Korčule, a dostojnog nastavljanja njegova umijeća. Zapisi izvještavaju da je s njime 1564. bio oblikovao visoku kamenu ogradu oltara nove crkve sv. Roka, s četirima različitim narativnim prizorima oko svetačkih figura, koja je predstavljala čitku rijetkost u svojoj vrsti, ali je nažalost sto godina kasnije razlomljena u razornome potresu te odbačena i zauvijek nestala poput nebrojenih umjetnina.

Iz službenih knjiga sjednica državne uprave, kao i većeg broja bilješki u komunalnome notarijatu, otkrilo se da je de Spinis na plaći Republike bio kao inženjer fortifikacija te je nadzirao gradnju dviju tvrđava: Lovrijenca, izoliranog na uzvisini zapadno od grada, i Sv. Ivana, isturenog istočno na ulazu u luku, ali ničim nije zajamčeno da ih je on i projektirao.³⁰ Ujedno se na njima latio kiparskih zadataka oblikujući s prvim učenikom dva grandiozna kipa sv. Vlaha, i to nalik jednome starijem koji se pripisuje upravo hrvatskom umjetniku kojeg je kritizirao u onom obraćanju vladi.³¹ Iz svega proizlazi da se ambijentalizirao te se okrenuo privatnoj narudžbi gornjih staleža, gradeći stambene palače i ljetnikovce na kojima je osobno klesao dekorativnu opremu. Na djelomično pak sačuvanoj raspoznaje se izraz majstora koji je primijenjenu skulpturu otklonio od rječnika »mješovitog gotičko-renesansnog stila«, kakav je dugo vladao unutar južnohrvatskih klesarskih radionica, pa time zacrtao, a i zaokružio, posljednje dično poglavlje umjetničkog stvaralaštva u ranonovovjekovnom Dubrovniku.³²

Ustvari je Jacques de Spinis postigao gotovo najviše što se unutar primorske Hrvatske u općim krizama treće četvrtine *cinquecenta* moglo postići.³³ Izvan autoritativnog rječnika talijanske renesanse, obogatio je naime repertoar arhitektonske plastike na način koji je pomalo stran mediteranskom ambijentu. Uglavnom je, poštujući njezinu opću simboliku, pojačao crte narativnog, a inzistirajući na virtuoznoj izvedbi mjestimice čak prešao granice realističkog i približio se atraktivnosti fantastičnog. Prepoznavanjem tih osobitosti, uz komparativne analize i procjene stila, sačinjen je prijedlog za njegov opus,³⁴

²⁶ Preporukom jednog plemića-trgovca kakvi su za Dubrovnik obavljali konzularne dužnosti, uključujući i izbor stranih umjetnika, pa su tako u Dubrovnik dolazili umjetnici iz Toskane, Lombardije i Napulja.

²⁷ Ch. Cuissard, *Les artistes Orleanais XIV-XVI siecles, Orleans 1904.*; *Dictionnaire general des artistes de l'école Française, 1-5, New York – London 1974.* i dr. Usporedno se u Francuskoj proslavio arhitekt Jean Delespine kao inicijator »druge renesanse« koju interpretiraju brojni moderni teoretičari.

²⁸ Koliko sam uspio doznati, njegov je rodni grad bio politički i kulturno vezan s Italijom preko Torina, tako da se unutar stambenog graditeljstva talijanizmi razaznaju i prije 1525., za čitavu zemlju vrlo rano. Ujedno su u tome gradu tiskane zbirke crteža antičkih građevina iz Rima, koje je radio Jacques Androuet du Cerceau, kad je kao prvi Francuz s tim ciljem 1530-ih boravio u Vječnome Gradu. Objavio ih je 1559., odnosno 1561., u čak 12 knjiga, nepuno desetljeće nakon Palladijevih *L'antichità di Roma*, te se uključuju u lanac takvih traktata od Labacca, Cattanea, Vignole i drugih, među kojima ugledno mjesto ima *Ruinarum varii prospectus* Heindricha von Cleefa iz 1550., nekoć slavjen kao sjevernjački prvijenac na istome putu. U svakom slučaju, poduke iz antike postale su jedan od važnih čimbenika pri razmjeni dobara i ideja, kao i najagilnijih pojedinaca, pri čemu je u Dubrovniku ostvarena svojevrsna sinteza zalogom ponajprije Jakova de Spinisa, kod kojega se lako prepoznaje više motiva iz knjiga Sebastiana Serlia, tako da je boravak u Veneciji zasigurno ostavio traga.

²⁹ Sve podatke objavio je C. Fisković (Naši graditelji i kipari XV-XVI st. u Dubrovniku, Zagreb 1947).

³⁰ L. Beritić, *Utvrđenja Dubrovnika*, Zagreb 1962.

³¹ C. Fisković, *Juraj Dalmatinac – monografija iz 1962.*, te više drugih studija.

³² Poslije sve guši barokni import iz Venecije, kojem se Dubrovnik odlučno otvara tek nakon potresa 1667.

³³ Držimo na umu da je čitava obala pod pritiskom Turaka iz zaleđa bila teritorijalno skućena a ekonomski vrlo iscrpljena zbog iskorištavanja od strane političke vlasti Venecije, te je izgubila snage iz 15. stoljeća.

³⁴ I. Fisković, *Preobrazbe rječnika kamene ornamentike u Dubrovniku 16. stoljeća, »Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske: Zbornik Dana C. Fiskovića« II.*, Zagreb 2008., 209-243.

proničući smisao fraze *alla francese* što prati tome marljivom i popularnom strancu povjeravane narudžbe. Premda nisu identificirana sva djela na koja se ta fraza odnosila, ipak se uspjelo izdvojiti ona koja iskazuju formalne karakteristike »druge renesanse«, bolje reći »manirizma«, označujući istinsko osuvremenjivanje likovne kulture uz recepciju podloga aktualnih kohezija Zapada. Znakovito je pak da se uzori nisu izvlačili iz bliskog prekomorja s mletačkom riznicom na čelu, već iz kontinentalne zemlje, gdje je opletena vrhunska sinteza internacionalnog stila 16. stoljeća.

Na prvom su mjestu u lancu posljedica takve orijentacije reljefi s fontane, očigledno sekundarno sastavljene u vrtu velike renesansne vile vlasteoske obitelji Sorkočević, pokraj izvora rječice Omble. U naizgled nespretnu kompoziciju ugrađene su naime dvije lijepe herme i snažna figura Tritona na dupinu, te krupni maskeron koji s plitkoreljefnim grbom između dvaju izvanstandardnih *putta* ribljih tijela i para kantarosa vjerodostojno otkrivaju rječnik *cinquecenta*. Iako se radi o dislociranim skulpturama, one potvrđuju naročiti plastički senzibilitet i personalnu stilistiku suvereno izučenoga kipara, kojemu se ishodišta mogu dokučiti unutar suvremene francuske likovnosti, a duž hrvatske obale nema ni približno sličnih. Svakako ti fragmenti neke cjeline koju je teško zamisliti u totalu – možda raskošnog prozora ili kamina, premda im sadržaji upućuju na fontanu – daju osnovu da se njihovu autoru Jakovu de Spinisu pripiše još nekoliko skulpturalnih izvedbi raznolikih sadržaja i naravi.

Putem morfološke analize i uočavanja repetitive ideja, moguće je među njih uvrstiti niz grbova u izuzetno dekorativnim kartušama s antropomorfnim dodatcima na više palača u jezgri grada, kao i ljetnikovcima u bližoj ili daljoj okolini. Svi se odlikuju istančanom modelacijom i precizno realističkom, čak naturalističkom izvedbom detalja, a koliko god nam izgledali banalni po motivici, odreda artifičijelnom slikovitošću nose pomalo antiklasične crte, nadilazeći standarde heraldike. K tome ponavljaju isti odnos prema discipliniranoj,³⁵ u strukturi vrlo ozbiljnoj i hladnoj arhitektonici tipiziranih domova vlastele koja je tradicionalnu ljubav prema ornamentu svodila na poentiranje svojih statusnih simbola. Sama ta metoda potvrđuje da su importirani noviteti bilo koje vrste na njima površinski rezultati jednog prolaznog ukusa podložnog mijenama zbog nepotpunog razumijevanja njihova povijesnog značaja ili stilskog značenja, ali su se svejedno uklopili u harmoni-

je koje vladaju onodobnim graditeljstvom Dubrovnika.

Sve je to urodilo originalnom simbiozom pri realizaciji vile moćne obitelji Pucić-Crijević, koja s prostranim perivojem leži nadohvat grada, pored ceste prema Gružu. Glavna je zgrada monumentalnija od svih istovrsnih u okruženju,³⁶ a prema svojim dimenzijama racionalno komponirana s nejednako velikim prozorima prizemlja i prvoga kata. Na mehanički joj satkanjoj fasadi odskaču tipologija otvora i tehnika obrade njihovih okvira, preuzete iz suvremenih graditeljskih priručnika s kojima se posvuda brusio onodobni stil. Jedini pak ures predstavlja minuciozni reljefni grb nad vratima balkona s bujno modeliranim elementima figuralike i ornamentike u pomno izdiferenciranoj obradi. S obzirom na to da je *chiaroscuralna* raščlanjenost donekle štetila gracilnosti likova i oko njih simetrično opletenih različitih motiva, stječe se uvjerenje da je model posuđen iz nekog drugog medija, uključujući grafičku opremu knjiga, no nema sumnje da je sve izradila ruka iskusnoga Jacquesa de Spinisa. Njegovoj pak francuskoj edukaciji posebno ide u prilog koncept čitave zgrade kojoj nametljivo moćni volumen olakšavaju dva prizemna bočno pružena krila, što je unutar lokalne tipologije ljetnikovaca jedinstvena i posve nova tema pa ga držimo i projektantom čitave arhitekture.

Osobitu pažnju ipak privlači pred njome ograđeni prostrani perivoj sa šezdesetak vitkih stupova, po antičkom običaju poredanih uza staze za šetnju. Isti je sustav poznat iz više od stotinu ladanjskih sklopova oko Dubrovnika,³⁷ ali je ova cjelina iznimna jer su baze, trupovi i kapiteli svih kolona međusobno različiti, a svaka je malo remek-djelo klesarskog obrta i rijetko videne, posve autohtone maštovitosti.³⁸ Premda im je primarna funkcija u estetskom oplemenjivanju hortikulturno uredenoga prostora za odmor i rasonodu, daju naslutiti i neke specifične nakane jedva prozirne metaforike. Naime, nekoliko njih pred ulazom u kuću ima sumarni antropomorfnu oblik žene i muškarca, što bez realističke obrade slijedi običaj manirističkog stila, koji je namjerno ostavljao djela u stupnju nedovršenosti svrhom iskazivanja opće neizvjesnosti ljudskog opstanka. Naprotiv, čitavu galeriju ostalih stupova-nosača odrinā tvori nekoliko razrađenih tipova, od jednostavno kaneliranih preko

³⁶ Fenomenom dubrovačkih vila posebno se bavila i francuskoj ih javnosti odlično predstavila N. Grujić (Les villas ragusaines aux Xve et XVIIe siecles, u: »Revue de l'art« 115, Paris 1997).

³⁷ Ista, L'environnement des villas ragusaines a la Renaissance, »Architecture, jardin, paysages«, Paris 1999.

³⁸ I. Fisković, Maniristički perivoj Crijević-Pucića na Pilama u Dubrovniku, »Anali Historijskog instituta HAZU u Dubrovniku«, 47 / 2003., 175-210.

▲ Stupovi kolonade
▼ vile Crijević-Pucić

Kapiteli stupova u perivoju
Crijević-Pucić

tordiranih do artikuliranih poput kandelabara, a neki su kombinacija tih modela. Na svakoj pak bazi osnovnu geometriju dograđuju sitni likovi gmazova, kukaca i vodozemaca te morskih biča i školjaka – dakle nižih razvojnih vrsta prirodnoga svijeta. Na slikovitim se kapitelima pak raspleće težnja za bizarnim, zapravo ekstravagantnim sadržajima u odgovarajućim, zgodimice i grotesknim rješenjima kojima je aktiviran mitološki instrumentarij kao suprotnost onima koji preslikavaju humanu zbilju.

Zamršene, danas više nedokučive aluzije približavaju se ilustriranju magičnih vjerovanja, dok se neočekivanim psihološkim tenzijama sračunatim na iznenađenja odlučno razlamaju idiomi renesansne estetike. Sigurno nije sve plod samo formalnih iskušavanja ljubavi prema dekoru, nego otpočetka nosi tematsku i genetsku srodnost s ukupnom idejom uređenja ljetnikovačko-vrtnog ambijenta. Uz to valja spoznati da određeni broj izmišljenih ili stvarnih likova ima značenje vodiča stila, poznatih u raznim izvedenicama iz najšireg prostora i vremena cvata zapadnoeuropskog manirizma. Njima podliježu i virtuozne simbioze naturalnog i artificijelnog, a plastička obrada podsjeća na izvedbe u drvu ili gipsu, čak i terakoti ili metalu, tako da u neprirodnim stilizacijama ima mjesta i eksperimentiranju. Vjerojatno je to rezultat rada nekoliko ruku budući da je dvojbena toliku količinu proizvoda pripisati samo jednome tvorcu, pa preostaje računati na udio Vicka Lujeva,³⁹ koji se i drugdje dokazao vjernim sljedbenikom Jakova de Spinisa, inače osamljenoga po kvalitetama izražavanja u otada slabo ili nikako iskristaliziranim umjetničkim dijalektima istočnog Jadrana.

U nekim pojedinostima možda bismo mogli razabrati povratak gotičkoj tradiciji jer su i neki motivi izlučeni s margina srednjega vijeka, ali to je sporedno prema bujnoj alegoričnosti koja nije

nego odraz duhovnih stanja u društvu. Inače se može dokazati kako u Dubrovniku niti odredbe crkvenog koncila u Tridentu (1545–1565) nisu suzbile veličanje svjetovnog u umjetničkom posezanju. U to je doba naime procvatela i literatura na hrvatskom i latinskom jeziku, koja se oslobađala okova kršćanskog nauka i tradicionalnog morala pa se fenomen na svoj način odrazio u ovome osebujno urešenome vrtu. Čitav pak namijenjen intelektualnoj eliti, razumljivo je postao prostor koji udomljuje nove svjetonazore, a to se ne može pripisati samo djelovanju jednog kipara, kada učenim članovima zajednice religija više nije bila dovoljna za objašnjenje opstanka svijeta. Pomalo pak sofisticiranijom, u osnovi ezoteričnoj tematici figuralnih kapitela sasvim odgovara njihova suha plastička obrada, koja ne teži opisnoj perfekciji, već se zadovoljava sa sumarnim, simboličnom shvaćanju bliskim modulima. Ujedno razvidne raščlanjenosti šablona kao i istančanosti klesarskih tehnika odaju tendencije kakve su u Zapadnoj Europi općenito dostignute u zenitu *cinquecenta*.

Grb na vili Bunić-Gradić u Gružu

Trajni pečat francuskoga stila i ukusa u kiparskom izričaju južne Hrvatske

Ta bi nas tumačenja odvela predaleko pa se čini ključnim uočiti kako je medij skulpture održao visoko svoje mjesto među stečevinama kulturne povijesti u biti ipak maloga provincijskog grada. U jednom je gotovo blistavom primjeru dakle skulptura preuzela ulogu posrednika čovječjeg susreta s prirodom, što se općenito u ljetnikovcu očekivalo, dok je unutar gradskih zidina i kamenom sazdanih trgova ili ulica poštovala konvencionalne svoje zadaće. Jednim je dijelom isticala sigurnost političkog i vjerskog poretka, a drugim ugled plemstva u vrlo statičnom sustavu. U tome je smislu zanimljivo kako se strani autor navedenog niza skulptura prilagodio dubrovačkom mentalitetu te je na utvrdama koje je podizao postavio velike skulpture sakralnog

³⁹ Tek u suradnji s njime, Vicko Lujev je provjereni tvorac djela klasicističkijeg izričaja, poput stupa na korčulanskome trgu s likom venecijanskog lava sv. Marka iz 1569. ili oltara Skočibuha u dubrovačkoj crkvi dominikanaca iz 1576.

sadržaja s okvirima klasicizirajućih klišeja, a na privatnim gradnjama slobodnije udovoljavao težnji vlasnikā koji su u međusobnom nadmetanju tražili novitete s internacionalne pozornice, a u provincijalnom duhu očuvali svoju ljubav za ornamentom.

Vremenski pak razmak između de Spinisa i prvospomenutoga Beltranda popunili su osrednji majstori, iskazavši udaljavanje od hladne »antikizacije« što se na krajnjem rubu Europe usporeno pročišćavala, urodivši rezultatima koji su karakteristični za provincijaliziranu umjetnost.⁴⁰ U botegama lokalnih zanatlija teklo je multipliciranje klesane ornamentike jer oni nisu imali snage za ostvarivanje autonomnih figura što bi iznijele na vidjelo duh promjena koje je u etička i estetska shvaćanja urbanoga društva nosila obnova katoličanstva. Svejedno je i na malom broju djela neupitna pobjeda ukusa modernog smjera nad tradicionalnim i donekle anakronim,⁴¹ a najzaslužnijeg za takve preobrazbe, s očitim otvaranjem zakonitostima manirističkoga stila, smatramo Jakova de Spinisa, vičnog – kako je sam naveo u pismu vladi – radu u drvetu i kamenu. Naglašeni plasticitet uz visoki stupanj sigurnosti pri obradi različitih klišeja na svemu što sam mu pripisao unatrag desetak godina podvlači srodnosti s drvorezbarijama, uz oslonac na predloške iz knjigotiska. Ujedno mekoća realistički suverenoga oblikovanja ljudskih likova i lica po svoj prilici vodi štukaturama, i to antičko-rimskoga podrijetla, koje su s prvim iskopavanjima ruševina Vječnoga Grada upravo izlazile na vidjelo, pa se ishodište tome u biti kompozitnom izričaju smije tražiti u dekoracijama enterijera. To nas vodi prema opremi dvorana kraljevskog Dvora (Fontainebleau), naravno, bez pretenzija na priznavanje analogija bilo koje razine, već po pukom prijenosu motiva kojima se drugdje ne uspijeva uočiti sličnijih. Naravno, putom do dalekog istočnog Jadrana i u interpretaciji osrednjeg umjetnika, koji valjda nije mogao naći zaposlenja u domovini, osušili su se akademizmi klasične faze »druge renesan-

⁴⁰ Kategorizaciju je proveo nestor moderne hrvatske povijesti umjetnosti: LJ. Karaman, O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva, Zagreb 1962.

⁴¹ Prvi je primjer Lujo Maravić, koji se izravnim služenjem motivikom 15. stoljeća na monumentalnom tripartitnom okviru oltara u prednjem dijelu lađe velike crkve sv. Dominika vratio arhaičnome ukusu poglavito dekorativne naravi, što znači da takav u redovima domaćih majstora nije presahnuo. Na toj okosnici njegov rad prije polovice 16. stoljeća potvrđuje skretanje u stilski neiskristalizirane izvedbe, a tek Nikola Lazanić, Braćanin školovan u Rimu, u zadnjoj četvrtini progovara tonom zrele manirističke skulpture Rima, i ne dotičući rječnik kamene ornamentike koji se granao po općoj frazeologiji *cinquecenta*, predstavljajući apogej htijenjima koje je začeo Beltrand Gallicus.

se«. Slično se tome dogodilo pri smanjivanju dimenzija grbova s kartušama u originalu harmonično stilizirane organike kakva se objavljuje na reljefnim okvirima zidnih slika Fontainebleauške škole i prezentira vrhove moderniteta. Stoga ih uzimamo kao pokazatelje općeg stanja stila, a ne kao izravno polazište kamenim rukotvorinama jednoga kipara. Također, s obzirom na dignitet tih privlačnih *exempluma*, lako je moguće posredništvo drugih medija pa preostaje sagledati kronologiju njihovih javljanja kako bi se podrobnije sagledali odrazi fenomena po kojem su likovnu misao i stvaralaštvo *cinquecenta* uz istočnu granicu mediteranske Europe bitno obilježili kipari francuskoga roda i školovanja, te time dinamizirali ukupni razvoj umjetnosti južne Hrvatske. ↩

▲ Jakov de Spinis, fontana u parku vile Sorkočević u Rijeci Dubrovačkoj

Kipari francuskoga roda i školovanja nedvojbeno su zaslužni za dinamiziranje ukupne umjetnosti južne Hrvatske u 16. stoljeću

Sanja Knežević

ROMANSIRANA BIOGRAFIJA
STVARNE VUKOVARKE

Autorica

Julienne Eden Bušić

Naslov

Živa glava

Nakladnik

Zagreb: Interpublic,
2012.

Opseg

236 str.

Cijena

90,00 kn

Najnoviji roman Julienne Eden Bušić, hrvatske književnice američkoga podrijetla, djelo je koje je svojom bolnom temom potreslo hrvatsku javnost. Autorica koja je u hrvatskoj književnosti zapamćena po dvjema iznimnim autobiografskim knjigama – *Ljubavnici i luđaci* i *Tvoja krv i moja* – prva je progovorila o genocidalnom masovnom silovanju tijekom Domovinskoga rata u Hrvatskoj. Ponukana ispovijedima vukovarskih logorašica koje su na jednoj od novinarskih konferencija u proljeće 2011., dakle točno nakon dva desetljeća, progovorile javno o vlastitim mučenjima, trpljenju ali i silnoj društvenoj nepravdi, Julienne Eden Bušić odlučila je o njima napisati priču i odaslati je svijetu. Da bismo čovjeka

poduprli u osjećanju empatije i djelovanja, potrebno mu je ukazati na promišljanje svijeta u kojem ne bi samo trebao živjeti nego i aktivno sudjelovati. Boriti se za pravdu, istinu i ljepotu.

S toga gledišta kreće i autorica Julienne Eden Bušić, ispisujući u romanu *Živa glava* romansiranu biografiju stvarne Vukovarke. Ona ispisuje najtraumatičnija životna iskustva tada dvadesetdvoletne S. Piše o mladoj majci koja je sa svojom obitelji ostala u Vukovaru tijekom opsade. O ženi koja je svoga trogodišnjeg sina ostavila na skrb majci i prihvatila se posla u medicinskom sanitetu. Nakon četničkog zauzimanja teritorija zarobljuje je, muče i ispituju, drže po vlažnim i prljavim podrumima, improviziranim tamnicama. Prvi je siluje poznanik vlastitoga oca. Nakon stanovita vremena zarobljenštva, S. postaje seksualna robinja. Njezin »vlasnik« dotadašnji je sugrađanin. No, da patologija zločina ne bi ostala na plošnoj razini – S. među ponuđenim četničkim kandidatima pod prijetnjom smrću bira »vlasnika«. Njezin odabir sada postaje žarišna točka pitanja: je li odabirom »vlasnika« i silovatelja izabrala »živu glavu« ili doživotno umiranje? Autorica u tom kontekstu postavlja provokativno pitanje: postoji li dimenzija krivnje i odgovornosti žrtve?!

Autorica stoga u romanu njeguje više problemskih slojeva. Priču smješta u stvarni Vukovar, u jedan posve običan dan mirnoga obiteljskog prijepodneva. Dok njezin suprug, simbolična imena Adam, pripravlja objed za cijelu obitelj, ona se povlači u osamu i počinje pregledavati sudsku građu o svome slučaju silovanja. Otvaranjem kutije uspomena uz tijek svijesti junakinje i sam čitatelj sudjeluje u ponovnom iščitavanju njezina iskaza. Umetanjem tzv. izvornoga dokumenta autorica postiže svoj zamišljeni cilj – navodi čitatelja na promišljanje, na otvaranje cijele nove lepeze pitanja i proble-

ma. Ona će nas tako navesti na propitivanje teze o »manjem i većem zlu«, o odgovornosti sudionika i svjedoka, o pitanju moći i nadmoćnosti vojne odore. Također, ona će postaviti i temeljno pitanje – zašto žrtva uvijek ostaje žrtva – najprije kao žrtva zločinca, a zatim društva.

O preteškom i mučnom životu pod teretom dvostruke viktimizacije autorica govori u drugom dijelu romana, kada opisuje proces suđenja. Naime, iz priče saznajemo kako je, nakon mirne reintegracije krajem 90-ih godina, po povratku u Vukovar S. susrela licem u lice svoje mučitelje i silovatelje. Dušana – Dulu, koji ju je puna dva mjeseca držao u »privatnom zatočeništvu« i svakodnevno silovao, zatekla je u odori hrvatske policije. Ona se sada sama, bez ikakve potpore obitelji i prijatelja, odvažuje tužiti silovatelje. Od trenutka opisa sudskog procesa roman postaje sve mučniji. Rascjep između ratne i mirnodopski uljuđene civilne zbilje postaje nemjerljiv prostor licemjerja. Silovanje se nije moglo dokazati, nije bilo svjedoka, a činjenica da je počinitelj bio u jedinicama okupatorske vojske bila je preslaba prema njegovu muškom negiranju zločina. Autorica upravo tu otvara pitanje nije li već ustaljena civilizacijska norma da se ratno silovanje drži prihvatljivim ponašanjem okupatorske vojske. Unoseći u svoj roman priču o Korejkama koje su nakon pedeset godina progovorile o masovnim silovanjima japanskih vojnika u Drugome svjetskom ratu, o tome koliko je ta činjenica ipak uspjela potresti suvremeni svijet te drugim ženama pružila nadu u pročišćenje i pravdu, autorica je vukovarsku priču o stvarnoj S. postavila na univerzalnu razinu. Činjenica je da je upravo nakon saznanja o masovnim silovanjima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini silovanje zadobilo međunarodni status ratnog zločina. No u domovinama zločina ta činjenica očito još uvijek nije ušla u svijest ljudi.

Autorica virtuosno gradira tenziju odvijanja sudskog procesa, vodeći se logikom pravde i humanizma i suprotstavljajući je konformističkoj viziji političke poslušnosti i lagodna nedjelovanja. Nakon oslobađajuće presude počinitelju žrtva ostaje kafkijanski sama. U romanu tako ostaje bolna bjelina njezina sloma. Riječi kojima se može iskazati tolika dimenzija boli i nepravde nije lako naći. I tu svetu šutnju unutar romanesknog tkanja autorica domišljato razbija uvođenjem novog života, uvođenjem lika bebe. Male djevojčice koju je S. dobila u svom zrelom razdoblju života. Ljupkost bebina lika, njezina stalna potreba za majkom, njezino neumoljivo traženje dojke, protagonisticu prekida u mučnom prekopavanju pepela prošlosti. Beba je vraća u stvarni život, u ulogu majke i supruge, žene koja je upravo kroz oči svoje djece okrenuta budućnosti. Živu glavu sačuvala je za njih, a u znak zahvalnosti kroz njih je ponovno osjetila što znači živjeti.

Majčinstvo nakon proživljenog silovanja, a osobito nakon masovnog ratnog silovanja, u stvarnom je životu simbolički znak osobnog uskrsnuća. Taj bolan problem dotiče i roman-sirana priča Julienne Bušić. Posebice je dirljiva epizoda u kojoj autorica opisuje čin rađanja S.-ina trećega djeteta. Fizička bol (trudnička bol, koja u stvarnosti nadilazi tijelo u posvećenju novoga života) junakinju naše priče vraća u potpuno psihičko rastrojstvo u doba silovanja – ona više nije svjesna da rađa, ona je tek svjesna silovanja. Iz ove potresne slike razvidna je esencija zločinačke težine silovanja – poniženje i bol zadaju se tijelu na mjestima koja su posvećena isključivo životu, ljubavi i potpunom povjerenju.

Roman na kraju ipak nudi ohrabrujuću poruku. S. nastavlja život u Vukovaru. Ali pokreće i novu sudsku parnicu. Romansirano priču o Vukovarki S. autorica završava idiličnom slikom pejzaža, nudeći istodobno sliku vječnosti koju je u životu moguće postići samo odabirom ljubavi. S. je spasivši »živu glavu« odabrala život za vlastitu djecu, za najljepše posvećenje koje čovjek tijekom svog zemaljskog puta može postići.

U motu svoga djela Julienne Eden Bušić citira Hermana Melvillea i njegovu misao »Spašen si! Što baci takvu sjenu na tebe?«, želeći poentirati kako priča o S. zahtijeva aktivno čitanje. Čitanje koje potiče na djelovanje, jer je kroz jednu sudbinu autorica pokušala ispreplesti križni put svih silovanih i mučenih vukovarskih logorašica. S.-ina potraga za pravdom postaje i čitateljevo očekivanje njezina zadovoljenja. Autoričina poruka je dakle jasna – koliko god se žrtve trudile živjeti, njihov odabir nije dovoljan sve dok počinitelji ne budu kažnjeni a društvo osviješteno o dubini i patnji njihove žrtve.

Za knjigu *Živa glava* moglo bi se kazati da je angažirano djelo. No, ona nije angažirana u smjeru provođenja nekakve ideološke ili političke ideje, ona je angažirana u poticanju čitatelja da povjeruje kako temeljne civilizacijske i ljudske vrline nisu dio nepovratne prošlosti. Ako su svijet i civilizacija kojoj pripadamo postigli relativizaciju svih odnosa, to nas ne opravdava da u relativizaciji i sami sudjelujemo. Sloboda je svakoga čovjek da misli i djeluje po vlastitoj savjesti, i to jest jedna od temeljnih ideja zašto se Julienne Bušić odvažila u smion i hrabar pothvat ispisivanja ove mučne vukovarske priče.

Dakako, nije bilo nimalo lako pisati o patnji silovanih žena, pokušati ući u život i svijet svoje junakinje i sve to s njome proživjeti, ali Julienne Bušić je uspjela. Njegujući ideju svjetla i mira, stvorila je iznimno djelo u korpusu hrvatske književnosti o Domovinskom ratu. 🐾

Roman Julienne Bušić posvećen vukovarskim žrtvama masovnog silovanja objavljen je i u engleskome izdanju pod naslovom *Living Cells* i dostupan je na Internetu.

Helena Sablić Tomić

O POTROŠAČKOM DRUŠTVU, GLOBALIZACIJI, ČITANJU I STAROSTI

Autorica

Irena Vrkljan

Naslov

Rastanak i potonuće

Nakladnik

Zagreb: Ljevak, 2012.

Opseg

130 str.

Cijena

129,00 kn

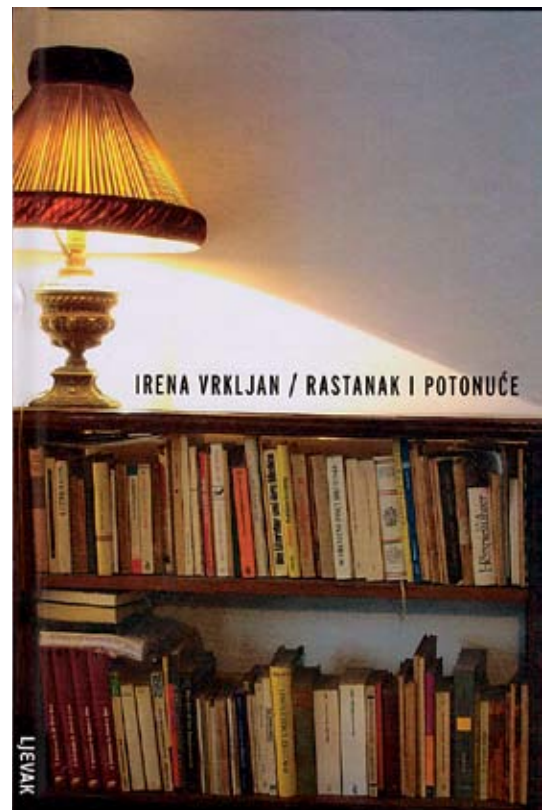
Kada je prije dvije godine Andrea Zlatar o pričama u zbirci Irene Vrkljan *Žene i ovaj suludi svijet* (2010) napisala kako se u njima ljubav nalazi samo na rubovima teksta, u krhotinama sudbina, u popisu gubitaka, pomislila sam da je to sjajan citat kojim se zbirka zatvara. Navela je umjesto kraja Irena Vrkljan stihove američke pjesnikinje Elizabeth Bishop o umijeću gubljenja:

Izgubi nešto svakoga dana.
Prihvati smetenost.
Zbog izgubljenih ključeva, uzaludno
potrošenog sata.
Umijeće gubljenja nije teško naučiti.

Nova proza Irene Vrkljan *Rastanak i potonuće* (urednica Nives Tomašević) stoga je logičan nastavak upravo priča iz te knjige. U novoj knjizi ona je i dalje dosljedna u uporabi svojih starih narativnih lajtmotivima izlomljenih rečenica ženskoga tijeka svijesti, prisjećanja na djetinjstvo, sestre i majku; knjige, slike, pisci i slikari i dalje su mjesta preko kojih čitatelji mogu odškrinuti vrata Irenine intime.

U *Rastanku* se i opet kroz glasove drugih, što je već prepoznato u njezinim kulturnim knjigama kao što su *Svila, škar, Marina ili o biografiji, Naše ljubavi, naše bolesti*, obično različitih žena, nećakinja, prijateljica, autorica nadopisuje na 2010., i to na priču »Jedna noć u Berlinu«. Riječ je u njoj o ženi koju je »ubio taj, lijepi strašni svijet«, onoj koja se nije uspjela pobuniti protiv nasilja, straha, bespomoćne starosti, generacijskog neprepoznavanja, besperspektivnosti.

Autorica u novim pričama postavlja pitanje mogu li žene dići glas; mogu li one biti sretno, može li društvo biti bolje, a čitatelji vjerovati u dostojanstvo riječi? U jednom intervjuu rekla je

kako joj se čini da je iz ljudi nestao optimizam, da je zabrinuta za sve agresivnije globalističke bolesti suvremenoga društva, da je brine jaz između siromašnih i bogatih kao i činjenica da se društvo prilagođuje postulatima potrošačkih zajednica, da se kod mladih stvara snažan otpor prema politici, da se obrazovanje i kultura dovoljno ne cijene jer su sve više okruženi skandalima bez čvrstih točaka za koje se pojedinci mogu uhvatiti i u koje mogu vjerovati.

Njezine pripovjedačice stoga u ovim pričama progovaraju upravo o svakodnevnom,

tranzicijskim problemima na način da se, dok govore o bližnjima, pred očima čitatelja preoblikuju iz senzibilnih i nježnih likova u energične žene i angažirane naratorice, koje svojim osobnim krikom žele vratiti dignitet onima koji su ga u ovim suludim vremenima izgubili. Vrkljanova to čini zgusnutim, jasnim izrazom, prepoznatljivom fragmentarnošću pri opisu, brzim nabranjem detalja iz raspadnutog svakodnevlja »mladića i djevojaka koji u Sjevernoj Africi traže pravo na budućnost dižući glas protiv korupcije«. Uz rub teksta tada se prepoznaje i nelagodna atmosfera »svijeta koji nije blistava, staklena božićna kugla«, nego »kugla laži i obmane«, svijeta koji nije spriječio »sušu i poplavu, glad i pretilost«.

Spisateljska energija Irene Vrkljan sublimirana je i nakupljana oko životnih putova Drugih, ne poštuje ona pri tome kontinuitet vremena i prostora, nego se pišući o njihovim sudbinama i sama preoblikuje u, primjerice, slikara Antonija, »jedinog buntovnika kojeg smo znali«. U ponekim se njezinim rečenicama, osobito onim hipersenzibilnim riječima iz dnevničkoga dijela knjige, prepoznaje energija otpora / otklona: »Možda je to osveta zbog želje da život pretvorimo u pisanje u ovim vremenima nečitanja, u trenutku, koji sad i prečesto obilazi zaborav, jer mladost i svi oko nas s pravom traže druge izvore, druge odgovore.« Koliko su god emotivno zasićeni i oporo napisani dnevnički zapisi, toliko se u njima Irena nije preobukla u kožu nekoga drugog, nego je dirljivo, iskreno i intimno u tekst utiskivala sebe samu, svoje osjećaje, misli, svoje nesanicе, svoj umor, svoju sobu »bez sjećanja, bez srdžbe«. Ulazila je u njima prvi put samoj sebi pod kožu ne bi li u njezinim najdubljim slojevima oljuštila vlastite strahove. U njima je obično nailazila na samo njoj čujne i vidljive pčele.

Rastanak i potonuće dojmljiv je prozni kolaž u kojemu se pretapaju četiri priče sjećanja na druge (»Atelje«; »Striček«; »Bršljan«; »Snovi i smrt Gerharta Hauptmanna«) s intimnim dnevničkim zapisima same autorice. Oba ova, na prvi pogled udaljena pogleda Irene Vrkljan uvezana su protokom vremena, godinama nataloženog iskustva, kao i osjetom osobnog starenja. U njih nije utkana filozofska zabrinutost zbog prolaznosti života ili opsesivna želja da se zaustavi vrijeme, nego je ovo knjiga koja se čita kao čudesna posveta književnom tekstu, čitanju i pisanju riječi u kojima autorica pronalazi izlaz u trenucima sjete.

Simone de Beauvoir napisala je knjigu o starosti u kojoj je rekla da s 40 godina moramo početi učiti starjeti jer je riječ o kompliciranom procesu. No, Irena Vrkljan kaže kako se »unatoč tome nije počela pripremati za starost sve do 65 godine života, s obzirom na to da je do tada bila u relativno dobroj kondiciji. Starost za nju ne

predstavlja gubitak ljepote, već snage i energije za životne pothvate«. Može se ova knjiga čitati i kao čudesna posveta starosti kojoj se autorica ne predaje, nego izlaz nalazi u riječima koje su i dalje jedini odraz njezine energije i pisanja.

»Starost se šulja u papučama, koje su olinjale i bešumne, sa štapom, koji je još od mog djeda i s drhtavim rukama kao u moje majke, starost oblači staru haljinu njene sestre, moje tetke, koja je umrla osamljeno s devedeset godina i nije više znala gdje živi, tko smo mi pokraj njezina kreveta«, zapisala je Irena.

Knjiga je i svojevrsna kritika modernoga društva, što se iščitava iz ovih redaka: »Ne mogu gledati u trgovine modnih cipela ili kostima, a njihove su cijene visoke poput prosječnih mirovina. Ne podnosim više jaz između sjaja i tame. Ne mogu gledati kako starci u Petrinjskoj stoje u dugom repu, a pada kiša – i čekaju na što to?«

Posebice su ženski intuitivno napisani »Snovi i smrt Gerharta Hauptmanna«, koji nisu samo »priča o ljubavi spram jednog djela«, nego oni nalikuju posveti jednoj posebnoj osobi. Implicitno se prepoznaje da je Irena ovu knjigu napisala svomu suprugu Benni Meyer-Wehlacku, njemačkomu piscu i scenaristu, kojega je upoznala tijekom studija filmske režije u Berlinu i zbog kojega je u tom gradu ostala do danas! Njemu je, a onda posredno i njoj samoj, književnost Drugoga poslužila za pisanje vlastite biografije. »Sad je bolje razumjela njegovu ljubav za djelo Gerharta Hauptmanna, možda je i shvatila, da se i on s tim bilješkama oprašta od života i od nje.«

Svjesna da je naslov pesimističan te da nije pogodan za ostvarenje visoke prodajne naklade, Irena je njime željela naglasiti kako se u simboličkome smislu i sama nalazi između rastanka i potonuća. Pritom ona ne misli na smrt. Prigodom zadnjega boravka u proljetnom Zagrebu, uoči predstavljanja svoje knjige u knjižari »Ljevak« na Trgu bana Jelačića, rekla mi je da priznaje kako postupno tone u nešto crno i nelijepo, a pogotovo noću kada ne spava i piše... Istovremeno kao da ima osjećaj rastajanja od svega: »možda od pisanja, možda od života, a možda i od nekih prijatelja kojih je iz dana u dan sve manje među živima«.

Za razliku od njezinih dosadašnjih proza (*Berlinski rukopisi; Dora, ove jeseni; Zelene čarape*) – u kojima se prepoznavala rubna pozicija uvjetovana rodom i odmakom od socijalnih normā, u kojima je Irena Vrkljan postavljala niz retoričkih pitanja ne pronalazeći, ali i ne tražeći moguće odgovore – u ovoj knjizi ona daje odgovor, ona svojim čitateljicama i čitateljima jasno i energično poručuje: »Ne, dosta poniznosti i laži. Uspravi se, iako znaš da je uzalud.« Jer ostaju knjige. I čitanje.

U Osijeku, 19 sati, Mala Gospa, 2012. 🐾

▲ Irena Vrkljan

Knjiga je i svojevrsna kritika modernoga društva, što se iščitava iz ovih redaka: »Ne mogu gledati u trgovine modnih cipela ili kostima, a njihove su cijene visoke poput prosječnih mirovina. Ne podnosim više jaz između sjaja i tame. Ne mogu gledati kako starci u Petrinjskoj stoje u dugom repu, a pada kiša – i čekaju na što to?«

Kristina Grgić

VRIJEDAN PODSJETNIK NA EUROPSKU PJESNIČKU TRADICIJU

Priredili
**Zvonimir Mrkonjić i
Mirko Tomasović**

Naslov
Trubaduri

Nakladnik
**Zagreb: ArTresor
naklada, 2012.**

Opseg
514 str.

Cijena
290,00 kn

Nedavno objavljena antologija okcitanske trubadurske lirike, čije uredništvo potpisuju Zvonimir Mrkonjić i Mirko Tomasović, može se uvrstiti u značajnije uređivačko-prevoditeljske pothvate posljednjih nekoliko godina i u nezaobilazne doprinose recepciji europske i svjetske književnosti u hrvatskoj kulturi. Riječ je o dosad najopsežnijem antologijskom izboru hr-

vatskih prepjeva trubadurskih tekstova (ukupno 71), nastalih u proteklih pola stoljeća iz pera 11 prevoditelja, koji su time prvi put okupljeni u zasebnu knjigu, dok su prije toga uglavnom bili razasuti po različitim časopisima, pojedinim antologijama europske i svjetske poezije ili autorskim knjigama pojedinih prevoditelja.

Na važnost ove antologije ukazuje i sâm status okcitanskoga trubadurskog pjesništva u europskoj tradiciji. Ono se po mnogim značajkama može držati prekretnicom u povijesti europske književnosti, počevši od činjenice da je, umjesto na latinskome kao dotadašnjem mediju umjetničke, odnosno pisane književnosti, stvarano na pučkome jeziku, čime je odigralo bitnu ulogu u uspostavi vernakularne umjetničke književnosti u Europi. Važan dio europskoga kulturnog naslijeđa tvori i sâm (staro)okcitanski jezik, za koji se uvriježio i nešto manje precizan naziv »provansalski« (područje njegova rasprostiranja znatno je šire od francuske pokrajine Provanse, s kojom se taj naziv danas nerijetko povezuje). Kao nadnacionalni i naddijalektalni *koiné*, postao je jedinstvenim medijem pjesničke komunikacije na razmjerno širokom prostoru na jugu srednjovjekovne Europe (točnije, od Pirineja do sjevera Apeninskog poluotoka), da bi nakon gubitka političke samostalnosti okcitanskoga područja i nestanka trubadura ustuknuo pred dominacijom francuskoga jezika, raslojivši se na pojedinačne dijalekte. Premda više nikad nije dosegla razmjere i značenje koje je imala u vrijeme djelovanja trubadurā, književna produkcija na jedinstvenom okcitanskom jeziku – utemeljenom ovoga puta upravo na provansalskom dijalektu – obnovljena je ipak u 19. stoljeću, zahvaljujući pokretu *Félibrige*, i od tad kontinuirano traje.

Razlozi i okolnosti nastanka trubadurske poezije na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće bili su predmetom različitih tumačenja. Kao njezini mogući izvori i poticaji navođeni su hispano-arapska poezija, antička ljubavna lirika, srednjovjekovna latinska poezija, folklorna tradicija, kršćanska liturgija i kult Djevice Marije, a prema nekim teorijama i albigenška hereza, koja se proširila na okcitanskom području. Isticana je i povezanost toga pjesništva s feudalnom dvorskom kulturom, pa i s prestankom apokaliptičke strepnje koja je vladala Europom na prijelazu tisućljeća i njime potaknutim zanimanjem za svjetovne teme i afirmativnijim odnosom spram ovostranog života. Dok pitanje o točnoj podrijetlu njihove poezije i dalje izaziva dvojbe, nesumnjivo je da su trubaduri, kombinirajući vjerojatno raznorodne elemente, uspjeli stvoriti jedinstven i poticajan pjesnički program, na temelju kojega je nastao bogat korpus tekstova – prema nekim izvorima, posrijedi je oko 2500 zasad poznatih pjesama, a prema drugima i oko 2700, što uključuje i 350 ili, prema drugim podatcima, 450 poznatih te oko 250 anonimnih autora. Razdobljem vrhunca trubadurskoga pjesništva drži se 12. stoljeće, dok u 13. dolazi do njegova postupnog zalaza, prouzročena uništavanjem okcitanske dvorske kulture nakon poraza u križarskim ratovima protiv albigenza, ali i iscrpljivanjem samoga trubadurskog pjesničkog programa, s tim da se ono posve ne gasi niti tijekom 14. i 15. stoljeća.

Izborom i rasporedom tekstova antologija Zvonimira Mrkonjića i Mirka Tomasovića pruža uvid u pojedine etape razvoja trubadurske poezije. Tekstove njezina začetnika, tj. prvoga poznatog autora – Guilhema od Poitiersa, slijede pjesme pripadnika drugoga (J. Rudel, Marcabré) te trećega naraštaja, koji je proglašavan njezinim vrhuncem (B. de Ventadorn, P. d'Alvernha, R. d'Aurenga i dr.), potom tekstovi autorā koji djeluju u vrijeme njezina postupnog zalaza (npr. G. de Bornelh, A. Daniel, B. de Born, P. Vidal, La Comtessa de Dia, R. de Vaqueiras, El Monje de Montaudon) i naposljetku onih sa samoga kraja. (P. Cardenal, G. Riquier). Takav izbor ujedno obuhvaća većinu kanonskih autora, odnosno najznačajnijih ostvarenja trubadurskoga pjesništva. Nisu zanemareni niti tekstovi pojedinih manje reprezentativnih ili barem danas manje poznatih autora (G. de Sant Leidiar, B. d'Alamanon, Mir Bernat, Sifre, Montan i dr., pa i četiri anonimne pjesme), koji tako, bilo da su odabrani jer dobro ilustriraju određene karakteristične elemente ove poezije, ili pak predstavljaju neke od njezinih atipičnih primjera, upotpunjuju predodžbu o opsegu i raznovrsnosti trubadurske pjesničke produkcije. S toga im se stajališta mogu pridružiti i tekstovi triju pjesnikinja-trubadurica (La Comtessa de Dia, Gar-

senda, Castelloza), koji svjedoče o njezinu nešto skromnijem ali ipak nezanemarivom ženskom udjelu (prema postojećim podatcima, posrijedi je oko 20 autorica i 30 tekstova), kao i o nešto drukčijoj perspektivi koju trubadurice nose u ovu liriku.

Tomasovići i Mrkonjići *Trubaduri* mogu poslužiti kao dobar vodič kroz trubadursko pjesništvo i na tematskoj i na žanrovskoj razini. Najviše je prostora u tome slučaju posvećeno njegovoj središnjoj tematici udvorne ljubavi, a time i njezinu najčešćem obliku – *cansó*, tj. ljubavnoj ili udvornoj pjesmi. Čitateljima je na taj način pružena prilika da se upoznaju s različitim tipičnim motivima i aspektima ljubavnoga rituala po kojemu je trubadurska lirika na poseban način ostala zapamćena u europskoj književnoj i kulturnoj tradiciji. Usredotočivši se na odnos između muškarca i žene, koji se odvija u različitim stupnjevima »ljubavne službe« idealiziranoj gospi i balansira između osjećaja iznimne radosti te patnje i boli, ona je zapravo otvorila novo poglavlje u povijesti zapadne osjećajnosti, ali i uspostavila specifičan i stoljećima utjecajan model ljubavnoga pjesništva. U antologiji se pritom mogu pronaći brojna uzorna ostvarenja »udvorne pjesme«, kao što su »Upoznah slasti ljubljenja« (G. od Poitiersa), »Kad razbistri se mlaz fontane« (J. Rudel), »Kad vidim ševu kako spram« (B. de Ventadorn), »U vedar napjev evo slažem« (A. Daniel), »Ah, oči čemu prude« (Sordel) te mnoga druga. Tematsko-motivski repertoar trubadurskoga pjesništva nije međutim isključivo ograničen na udvornu ljubav, što antologija, između ostalog, ilustrira kroz nekoliko lascivno-humorističnih pjesama koje pokazuju naličje takva idealiziranog muško-ženskog odnosa – od Guilhemove »Napustio sam Limuzin« pa do riječima priređivača, »najskarednije pjesme trubadurskoga pjesništva« s konca 13. st., Montanove

▲ Guilhem od Poitiersa, prvi poznati trubadurski pjesnik, na slici u jednoj od trubadurskih antologija iz 13. stoljeća.

Tomasovići i Mrkonjići *Trubaduri* mogu poslužiti kao dobar vodič kroz trubadursko pjesništvo i na tematskoj i na žanrovskoj razini. Najviše je prostora u tome slučaju posvećeno njegovoj središnjoj tematici udvorne ljubavi, a time i njezinu najčešćem obliku – *cansó*, tj. ljubavnoj ili udvornoj pjesmi.

◀ Anonimni prikaz izvedbe trubadurske poezije uz glazbenu pratnju iz 14. st.

▲ Smrt Jaurféa Rudela na rukama voljene grofice od Tripolija, ilustracija iz trinaestostoljetne antologije trubadurskoga pjesništva

▲ Portret trubadurice Garsende, načinjen prema crtežu na autoričinu osobnom pečatu.

Notni zapis uz pjesmu Guirauta Riquiera, zabilježen u jednome od kanconijera iz 13. stoljeća

»Eto me k vama, zadigla sam suknju«. Različita lica i naličja trubadurskoga pjesništva priređivači su nastojali pokazati i žanrovskom raznolikošću pa izbor obuhvaća i znatan broj ostalih reprezentativnih trubadurskih žanrova – s jedne strane, onih koji su također vezani uz ljubavnu tematiku, poput *albe* (opis rastanka ljubavnika u zoru, npr. »Kralju istin svjetla i jasnoće«, G. de Bornelh), *pastorele* (pjesma o ljubavnome susretu s pastircem, npr. Marcabruova »Gdje česmu sakri lisnat lug«) i plesne pjesme *estampida* (»Ni svečanost maja«, R. de Vaqueiras). Zastupljeni su, osim toga, žanrovi koji mogu biti posvećeni i drugim temama, kao što su *sirventés* – pjesma koja tematizira politička i ratnička (Marcabruov »*Pax in nomine Domini!*« ili »Proljetni volim vedri čas«, B. de Born), moralna (npr. Sordelov »Našavši družbu ovog baš ljeta«) ili književna pitanja (P. d'Alvernha, »Otpjevat ću ove trubadure« ili El Monje de Montaudon, »Kad Peire d'Alvernha bjehu tema«), te pjesnički prijemor – *tenso* i njegova podvrsta *partimen* (primjerice, *tenso* R. D'Aurenga i G. de Bornelh o »nejasnome« i »jednostavnome« pjevanju, *tenso* o ništavilu A. de Peguilhan i A. de Sisteron, *partimen* Mir Bernata i Sifrea o tzv. ljubavnom pokusu [*assag*] i dr.). Na kraju antologije nalazi se i jedan »epski dodatak« izboru iz lirike – dva ulomka iz anonimnog stihovanog romana *Flamenca* (konac 13. stoljeća), koji isto tako tematizira udvornu ljubav i ubraja se u vrhunska postignuća okcitanke književnosti. Kad je riječ o samoj tematici, vrijedilo bi upozoriti i na razmjerno visoku zastupljenost tekstova posvećenih problematici pjesničkoga stvaranja, po čemu se antologija može držati dobrim pokazateljem razvijene svijesti trubadura o važnosti i zahtjevnosti pjesničkoga rada. O njoj svjedoče i brojni metatekstualni i autoreferencijalni komentari u tekstovima koji se tom tematikom izravno ne bave, a posredno i sâm status ko-

ji je trubadursko pjesništvo uživalo u onodobnoj dvorskoj kulturi, gdje je, riječima Ezre Pounda koje u predgovoru antologije navodi Z. Mrkonjić, postalo svojevrsnom »društvenom modom«, podivši time pisanju i skladanju stihova društveni značaj i dostojanstvo.

Na osviještenost trubadurā o osobitoj ulozi i naravi pjesničkoga stvaranja ukazuje i visoka razina formalnoga umijeća i domišljatosti u njihovoj poeziji. Na tomu je napose inzistirao odvjetak poznat pod nazivom *trobar clus* (zatvoreno ili nejasno pjevanje), dok su nešto umjerenija stajališta zastupali zagovaratelji tzv. *trobar leu* (lagano i jednostavno pjevanje), a kao svojevrsan je kompromis uveden i model *trobar ric* (bogato pjevanje), koji je pokušavao uskladiti jednostavno i složeno pisanje. Pritom treba imati na umu i prvotnu spregu trubadurskih tekstova s glazbom, koja je također utjecala na njihovu formu.

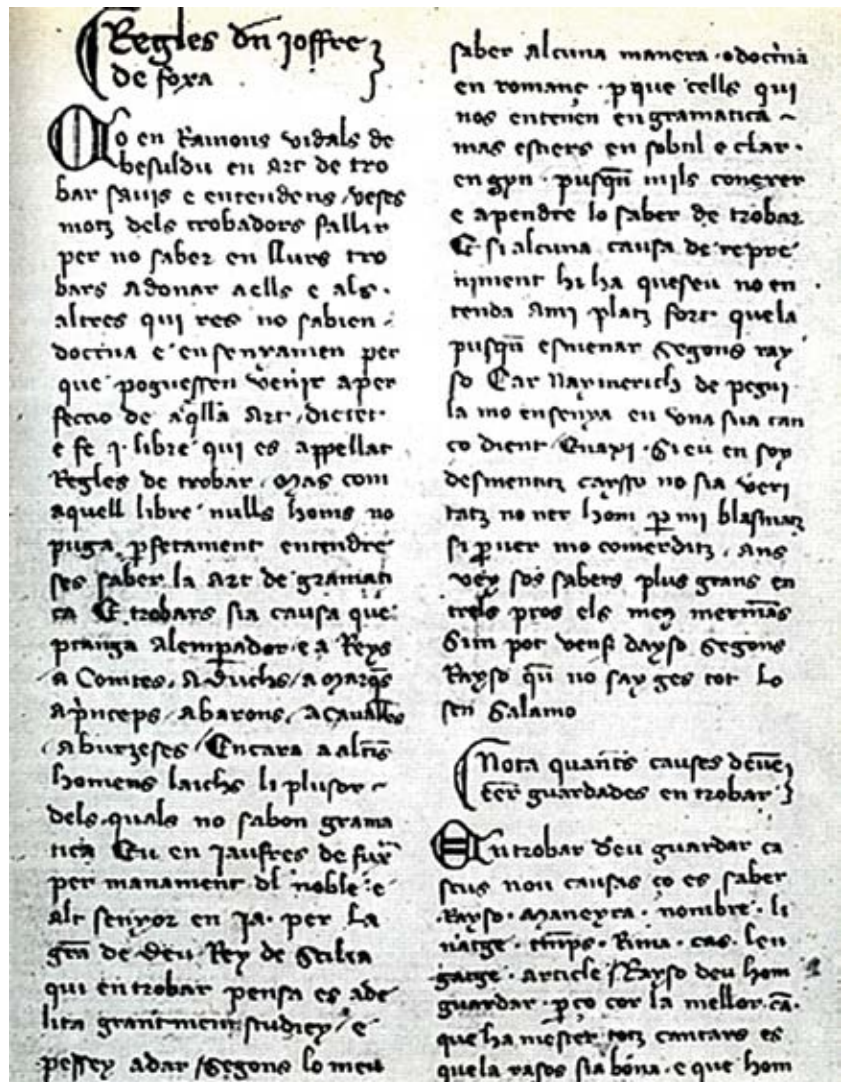
Trubadurska poezija s toga stajališta predstavlja i izniman prevoditeljski izazov. Njemu su se odazvali ugledni hrvatski prevoditelji i pjesnici, čiji popis već obećava primjerenu kvalitetu i reprezentativnost prijevodnih tekstova u antologiji: M. Čale, Ž. Čorak, B. Lučin, M. Maras, T. Maroević, N. Miličević, Z. Mrkonjić, L. Paljetak, I. Slamnig, A. Šoljan i M. Tomasović. Jednim od njihovih najzahtjevnijih prevoditeljskih zadataka pokazala se rima, koja je u trubadurskoj teoriji i praksi držana najtežim »kamenom kušnje« (M. Tomasović), tj. ponajboljim pokazateljem pjesničke vještine pojedinoga autora. Većina je prevoditelja izvorni raspored rime zadržavala u nešto jednostavnijim primjerima, iako nisu rijetki niti slučajevi u kojima su uspješno prenesene složenije srokovne kombinacije (npr. P. d'Alvernha, »Novi i stari pjev ja bih htio« /L. Paljetak/; Castelloza, »Uz odsutnost jur velju« /M. Tomasović/ ili R. de Vaqueiras, »Ni svečanost maja« /Z. Mrkonjić/), a njima se mogu pridružiti i uspješni prijevodi zahtjevnoga oblika sestine (»Onda cvijet zablista izvrnuti« R. d'Aurenga /Z. Mrkonjić/, »Čvrsta volja u srce mi uđe« A. Daniela /M. Maras/), u kojem se umjesto rimom koriste varijacijama šest istih riječi u svim strofama. U detaljnijoj bi analizi trebalo uzeti u obzir i individualne prevoditeljske poetike autorā, odnosno činjenicu da su neki u svim slučajevima prenosili izvornu srokovnu shemu (Ž. Čorak, L. Paljetak ili M. Tomasović), dok ih se nešto veći broj ipak odlučio za povremene izmjene, bilo unutar pojedinačne strofe ili pak cjelokupne pjesme, prilagođujući tako izvornu formu zvučnim i značenjskim mogućnostima hrvatskoga jezika. S toga bi stajališta, osim toga, trebalo istražiti razlike s obzirom na upotrijebljene oblike rime (prava i/li/ neprava te učestalost i inačice potonje), a zasebnu bi analizu zavrijedio i prijenos stihovnoga ustroja trubadurskih teksto-

va, koji je isto tako dopuštao mjestimične kompromise, a ponajčešće uvođenje jednog ili dvaju dodatnih slogova u hrvatske retke zbog razlika u »ekonomiji kazivanja« (Z. Mrkonjić) u hrvatskom i okcitanskom jeziku.

Osim prijenosa stiha i rime, kao jedna od posebnih kušnji s kojom su se prevoditelji u ovom slučaju suočavali može se istaknuti povijesna udaljenost izvornikā – u jezičnom, književnom i kulturnom smislu. Kako bi naznačili takve osobitosti trubadurskih tekstova te ih istovremeno približili suvremenim hrvatskim čitateljima, mnogi su se prevoditelji mjestimice poslužili karakterističnom prijevodnom strategijom – uporabom hrvatskih ranonovovjekovnih arhaizama (»gospoja«, »jur«, »čić«, »ljuven«, »tašći« i sl.), koja implicitno podsjeća na srodnosti između trubadurske i hrvatske ranonovovjekovne ljubavne lirike. Sa stajališta prilagodbe prijevoda primateljskoj kulturi zanimljiv je i nešto drukčiji postupak L. Paljetka i Z. Mrkonjića u prijeporu »Uzljubite me, gospo moja« (R. de Vaqueiras), gdje je izvorni denoveški dijalekt trubadurove sugovornice zamijenjen splitskom čakavštinom, kako bi se postigao sličan humorističan učinak koji se u izvorniku postiže izmjenom visokostilskog provansalskog izričaja i stilski sniženoga inozemnog dijalekta.

Kao posebnu bi vrijednost antologije naposljetku trebalo spomenuti i njezine različite popratne sadržaje. Uvrštena su čak dva predgovora i jedan pogovor, zapravo tri kraće znanstvene studije, od kojih prva donosi književnopovijesni pregled trubadurskoga pjesništva (Z. Mrkonjić), druga prikaz njegovih stalnih oblika (M. Tomasović), a treća opis povijesnoga razvoja i temeljnih značajki starookcitanskoga jezika, s dodanim kraćim uvodom u grafiju i izgovor (A. Kovačec). Tekstovima svakoga pjesnika prethodi i kraći životopis i napomene o njegovu radu i(li) odabranim pjesmama, koji gotovo redovito sadržavaju prijevode ulomaka iz srednjovjekovnih izvora – najčešće biografijā autorā (tzv. *vida*), a u dvama navratima i objašnjenjā sadržaja pjesama (tzv. *razó*). Uvršten je i popis najvažnije hrvatske i inozemne literature o trubadurskome pjesništvu, kao i četiri kazala (pjesnikā, prevoditeljā, prvih stihova na provansalskome i prvih stihova na hrvatskome jeziku).

Mrkonjićevi i Tomasovićevi *Trubaduri* pokazat će se višestruko korisnim stručnoj i široj čitateljskoj publici. Bilo da služi kao poticaj za daljnja književnopovijesna, traduktološka, kulturološka i druga srodna istraživanja, ili pak kao poticaj za razvijanje čitateljske kulture i izvor čitateljskoga užitka i rasonode, ta je knjiga već svojom pojavom postala važnim podsjetnikom na jednu od značajnijih epizoda iz povijesti europske književnosti, koja je uvelike utjecala na daljnji tijek razvoja europskoga pjesništva. Tru-

badurska je lirika i nakon svojega »službenog« završetka u tome pjesništvu ostala trajno prisutnom, posluživši kao nadahnuće cijelome nizu kasnijih autora i pjesničkih pravaca, počevši od francuskih truvera i njemačkoga *Minnesanga*, portugalsko-galješke ljubavne lirike, a najvjerojatnije i hrvatske trubadurske lirike, preko talijanske sicilijanske škole, Dantea i ostalih pjesnika »slatkoga novog stila« do Petrarke i petrarkističkoga, ali i ostalih odvjetaka europskoga ranonovovjekovnog ljubavnog pjesništva. Njezini se izravni ili posredni odjeci mogu prepoznati i u tekstovima brojnih autora novijega doba, od romantizma, kojemu i dugujemo ponovno otkriće trubadura, sve do postmodernizma. Stoga ovakav antologijski izbor može pridonijeti boljem razumijevanju cjelokupne povijesti europskoga pjesništva, kao i važnosti takva trajnog dijaloga, koji prelazi jezične, kulturne i vremenske granice, ne samo za njegovu prošlost nego i za sadašnjost i budućnost. ◀

▲ Pravila trubadurskoga stihotvorstva nastojala su se kodificirati u nizu traktata, među kojima je i *Regles de trobar* Jaufrea de Foixāa (13. st.).

Posebna su vrijednost ove antologije tri popratne znanstvene studije iz pera Zvonimira Mrkonjića, Mirka Tomasovića i Augusta Kovačeca.

Maša Kolanović

EMANCIPACIJSKE
ANALITIČKE PRAKSE

Autorice

Ines Prica i Tea
Škokić, ur.

Naslov

*Horror, porno, ennui:
kulturne prakse
postsocijalizma*

Nakladnik

Zagreb: Institut za
etnologiju
i folkloristiku, 2011.

Opseg

457 str.

Cijena

150,00 kn

Suvremena etnologija na domaćem terenu relativno je rano uočila važnost bavljenja tekucim svakodnevicom kao dragocjenom prizmom političkih, ekonomskih i društvenih procesa, pri čemu je nezaobilazno podsjetiti na brojne radove Dunje Rihtman-Augustin na tu temu, koji su ukazali na činjenicu da su, primjerice, urbana svakodnevica, život u kvartu ili medijsko posredovanje povijesti jednako važni za razumijevanje kulture i tradicije kao i narodni plesovi nekog udaljenog sela. Zbornik *Horror, porno, ennui: kulturne prakse postsocijalizma*, koji su uredile Ines Prica i Tea Škokić, oslanja se na tu dobru praksu, analitički zasijecajući u

vruću dinamiku tekuće suvremenosti i nedavne prošlosti koja nosi različita imena: »tranzicija«, »postsocijalizam«, »neoliberalizam« ili kako vam drago. Postsocijalizam u naslovu ovoga zbornika tako podrazumijeva specifičnu »strukturu osjećaja«, da se poslužim pojmom britanskoga teoretičara kulture Raymonda Williamsa, pri čemu se njegova analiza ne odvija u laboratorijskim uvjetima, a njegovi analitičari nisu tek puki promatrači. Ta struktura osjećaja duboko pogađa sam analitički subjekt: od profesionalnih karijera do privatnih života u širokom spektru nijansi između javnog i privatnog. Stoga je analiza postsocijalizma načinjena ovim zbornikom zapravo jedna duboko emotivna tema ili, da parafraziram bugarsku povjesničarku Mariju Todorovu iz zbornika *Pamćenje komunizma: žanrovi reprezentacije*, socijalizam i postsocijalizam, ovdje su istodobno »intelektualni pojmovi« i »življeno iskustvo«. A to je iskustvo bilo zajedničko jednom širem regionalnom prostoru, koliko god mi šutjeli o tome. Takvim pristupom nacionalni partikulariteti dobivaju na analitičkoj težini i relevantnosti te su uključenost istraživača iz drugih republičkih prostora bivše Jugoslavije i uspostavljanje analitičke optike komparativnog postsocijalizma nužni za razumijevanje navedenih procesa. Srodnosti i partikularnosti kulturnih praksi postsocijalizma na širem regionalnom prostoru mogu se grupirati u nekoliko problemskih polja. Riječ je o radovima koji analitički odmataju različite fenomene postsocijalističke svakodnevice i popularne kulture, tranzicijskog medijskog imaginarija i njegovih metafora, artikulaciju pamćenja socijalizma, specifične prorade nedavne ratne prošlosti i dr.

Zbornik otvaraju tekstovi aktualnog problema europske matrice hrvatskog identiteta. U tekstu »Balkan lights. O promjenama u predodžbama o Zapadu i Balkanu u Hrvatskoj«,

Orlanda Obad etnografskom metodom analitički promatra transformaciju uvriježenih pojmova *Zapada* i *Balkana* od 90-ih godina prošlog stoljeća naovamo. Za analitički uzorak postavlja mnijenja odabrane studentske populacije, upućujući na transformativan i bitno promjenjiv karakter navedenih pojmova u društveno-političkoj dinamici. Nevolje s europskim identitetom tema su teksta »Ganga-teritorij hrvatske europske pripadnosti« (Ines Prica), u kojem autorica upućuje na, kako kaže, tvrdoglavu drugost hrvatskoga identiteta i njegove frankensteinovske šavove kršćanskoga, demokratskoga, europskoga, revolucionarnoga, nacionalističkoga, ruralnoga i inoga heteroglasja, koji su, prije od žuđenog imaginarija nas samih kao »ušminkanih« europskih građana, etnološka autentičnost domaćega prostora. Vruće teme društvenih transformacija koje su nastupile s neoliberalnim obratom u 21. stoljeću predmet su tekstova »Autonomija, konverzija i *stauts quo*. Prema morfologiji akademskog polja« Mislava Žitka, »Heterokultet – drugi fakultet. Filozofski fakultet u Zagrebu za vrijeme trajanja blokade nastave u proljeće 2009.« Petra Bagarića i »Liberalizacija kulture kroz javne institucije« Lidije Radojević. Autori analiziraju promjene u navedenim poljima koja su sve više prisiljena svoju egzistenciju graditi u međuovisnosti sa zahtjevima tržišta, a čijem otporu intenzivno svjedočimo posljednjih nekoliko godina: od studentskih prosvjeda za besplatnim obrazovanjem do otpora akademske zajednice prema zakonima o znanosti, sveučilištu i visokom obrazovanju iz 2011.

O metaforama javnoga diskursa uslijed ekonomske i političke krize govore tekstovi Ozrena Bitija, Jasmine Husanović i Damira Arsenijevića. Bitijev tekst »Stežanje remena i zatvaranje ventila. Korporalni aspekti krize u postsocijalizmu« govori o biopolitici krize i nadzoru tijela u javnom diskursu korporativnog kapitalizma kroz metafore korporalne oskudice, dok tekstovi »Bauk koji obećava. 'Ljudski otpad' protiv upravljanja terorom politike nejednakosti« Jasmine Husanović i »Mobilisanje nepotkupljivog života. Politike savremene poezije u Bosni i Hercegovini« Damira Arsenijevića govore o postgenocidnoj biopolitici i manipulaciji traumom i sjećanjem na tragične ratne događaje u Bosni i Hercegovini tijekom zadnjega rata na ovim prostorima. Postsocijalističke artikulacije sjećanja na socijalizam predmet su tekstova »Forsiranje Zvečke. Ili nešto o proizvođenju strašno uzbudljive dosade« Mojce Piškor o novovalnoj postsocijalističkoj nostalgiji privilegiranog sjećanja jedne generacije koja je postala dominantan glas u suvremenom medijskom eteru, dok tekst »Smrt Bricea Tatona i uslovni kosmpolitizam socijalističke Jugoslavije« Ivane Spasić govori o kontinuitetu i diskontinuitetu ksenofobije u Srbiji. U tekstu »Kinematografija bunkera. O 'crnim knjigama' jugofilma« Nebojša Jovanović analizira metafore bunkera i narative totalitarnog režima kad je riječ o diskursu postsocijalističke filmske kritike. Tanja Petrović u tekstu »Što će nama vojničke priče? Sećanje na JNA na prostorima bivše Jugoslavije« analizira artikulaciju socijalističke muškosti i postsocijalistička sjećanja na iskustvo JNA od književnosti i filma preko rasprava na tu temu posvećenim internetskim forumima, dok se problemski srodnom temom transformacije muškosti u postsocijalističkom razdoblju bavi Tea Škokić u tekstu »Što su brkovi bez muškaraca? Društvene konstrukcije muškosti postsocijalističkog razdoblja«.

Kontinuitetima i diskontinuitetima socijalizma i postsocijalizma, usporedbama Istoka i Zapada kao najtvrdokorniji

geopolitičke binarne opreke koju je iznjedrio Hladni rat bave se tekstovi Reane Senjković, Andrea Matoševića i Biljane Žikić. Senjković u svome tekstu »'Sve se pošemerilo...' O proizvodnji, posredovanju i konzumaciji popularne kulture u (jugoslavenskom) socijalizmu« prati paralelni slalom intelektualnog promišljanja popularne kulture u Jugoslaviji i na Zapadu, dok tekst Andree Matoševića »Život je radostan drugovi udarnici!« O 'žrtvovanoj generaciji' demijurga socijalističkog društva uspoređuje sličnosti socijalističke i kapitalističke artikulacije etosa rada i udarništva. Biljana Žikić u tekstu »Emancipacija pornografije ili pornografizacija emancipacije. 'Ozbiljni' mediji i pornografija u (post)socijalizmu« prati tijek medijske artikulacije pornografije u socijalističkoj i postsocijalističkoj progresivnoj periodici »Start«, »Mladina«, »Vreme« i »E-novine«. »Novokomponovane« tradicije u tranziciji predmet su teksta Ljupče S. Risteskog, koji u svome tekstu »Himalajsko, a naše. Postsocijalistička saga o makedonskom kraljevstvu na Himalaji« analizira postsocijalističku pomamu za Aleksandrom Makedonskim i političke narative koji se oko toga pletu. O drugačijem, subverzivnijem preispisivanju povijesti u postsocijalističkoj popularnoj kulturi i svakodnevi govore tekstovi Tomislava Oroza i Ildika Erdeija. Orozov tekst »Matija Gubec kao post-ikona. Interpretacije i disperzije povijesne ličnosti u popularnoj kulturi« govori o subverzivnoj upotrebi povijesne ikone Matije Gupca u različitim popularnokulturnim tekstovima i praksama, dok u tekstu »Rocky made in Serbia. Globalne ikone i lokalni razvoj« Ildiko Erdei govori o spomenicima zapadnjačkim popularnokulturnim ikonama poput Rockyja i Brucea Leeja kao ironičnoga pučkog komentara o politici komemoracije, tako tvrdokornoj i tako »našoj«. O umjetničkim postsocijalističkim praksama koje na specifičan način komentiraju političku stvarnost i nedavnu prošlost govore tekstovi »Izvedba političke kuhinje ili performans u kojima se hrana rabi kao politički stav« Suzane Marjančić i »Strava i dosada egzekutora. Tragom dvaju ratnih filmova (*Crnci* i *Ordinary People*)« Renate Jambrešić Kirin, koji se bavi filmskom artikulacijom nedavnih ratnih događaja kao specifičnog političkog komentara.

Iz tek skiciranog problemsko-tematskog kataloga može se uočiti spektar najrazličitijih fenomena čije heteroglasje najrepresentativnije govori o dinamici vremena i šizmi identiteta na prekretnici dvaju sustava. No, navedenu raznovrsnost tema i problema okuplja jedinstven afektivni modus autora okupljenih u zborniku. Naime, spomenuti su tekstovi redovito obavijeni polemičkim i kritičkim tonom i performativnim tekstualnim pozivom na emancipacijsku intelektualnu politiku. Taj se ton može iščitati iz gotovo svih tekstova u različitim nijansama; negdje je on naznačen diskretno, negdje je pak prisutan kao očajnički vapaj. Takva analitička optika podrazumijeva specifičan vrijednosni princip koji utjelovljuje želju, da parafraziram glasovitu Marxovu 11. tezu o Feurebachu, da se svijet ne samo različito interpretira, nego da se on i promijeni. Interdisciplinarno i interregionalno usmjeren prema dinamici naše suvremenosti, ovaj zbornik najbolje govori što nam humanističke znanosti trebaju danas značiti: one trebaju ponuditi kritičko razumijevanje suvremenosti, a »proizvod« koji trebaju proizvesti su emancipirani i misleći subjekti. ↩

Danijela Lugarić Vukas

KALENDAR SJEĆANJA ILI NAKON MLADOSTI

Autor

Zoran Ferić

Naslov

Kalendar Maja

Nakladnik

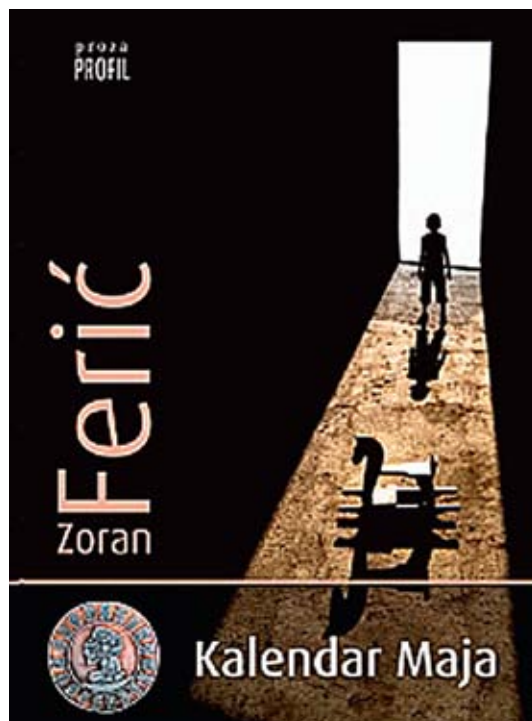
Zagreb: Profil, 2011.

Opseg

603 str.

Cijena

129,00 kn

Gotovo da ne postoji društvena grupacija koja u posljednjih nekoliko mjeseci nije posezala za najnovijim, 600 stranica dugim romanom Zorana Ferića. Pisce, izdavače, književne kritičare, studente i profesore književnosti, ali i različite pojedince kojima bavljenje književnošću nije primarno zanimanje, zaintrigirao je roman privlačnog, pomalo egzotičnog i »vremenski pogodnog« naziva. Poželite li roman posuditi u gradskim knjižnicama, morat ćete biti spremni na podužu listu čekanja. Roman je dosad poznjeo i nekoliko nagrada, promoviran je i u susjednim nam državama, a očekuje se i njegovo objavljivanje na njemačkome jeziku (premda pod drukčijim nazivom, jer njemački izdavač nije pristao na riječ »Maja« u naslovu budući da

se ona pojavljuje u gotovo svakoj desetoj knjizi objavljenoj u posljednje vrijeme).

Takva je popularnost *Kalendar Maja* još zanimljivija imamo li na umu da je riječ o romanu čija bi duljina prije odgovarala nekom piscu ruskoga realizma nego piscu koji se u hrvatskoj književnosti, unatoč dvama romanima (*Smrt djevojčice sa žigicama*, 2003.; *Djeca Patrasa*, 2005), ipak afirmirao kratkim pričama (*Mišolovka Walta Disneya*, 1996.; *Anđeo u ofsajdu*, 2000). Njegov dobar status na tržištu, a, kako je suditi, i u hrvatskoj književnoj kritici (Jagna Pogačnik u »Jutarnjem listu« piše da je riječ o romanu »koji u svim aspektima daleko nadmašuje ono što smatramo hrvatskim proznim standardom«), svakako možemo pripisati i činjenici da je Zoran Ferić pisac »dobroga rezimea«. Njegova je proza, puna začudno isprepletenih motiva bolesti, smrti i seksualne izopačenosti, razmjerno brzo, već nakon prve zbirke priča, a osobito nakon *Anđela u ofsajdu*, zaživjela istovremeno i kao »laka« književnost, omiljena među prosječnom čitateljskom publikom, ali i kao »teška« književnost, odnosno kao predmet zanimanja struke, studenata i profesora.

U ozračju konteksta u kojem se djelo pojavilo i nastavilo živjeti, o Ferićevu je romanu – nakon pomnog čitanja brojnih stranica – izrazito teško pisati. Horizont očekivanja (i) u ovom je slučaju prije otegotna no olakotna okolnost.

Radnja *Kalendar Maja*, ispriповijedana iz lica pripovjedača Tihomira Romara, ginekologa koji nekoliko puta tjedno u popodnevnoj smjени drži ambulantu za prekide trudnoće, teče kroz dvije sižejne niti. Prva je ona o ponovljenom naturalnom putovanju učenika XVI. gimnazije brodom »Tramuntana« između Opatije i Zadra. Ostarjeli se maturanti (njih ukupno dvanaest, kao i Isusovih apostola – ali i poglavlja romana M. Lowryja *Pod vulkanom*, na koji se Ferićev ro-

man često referira) tijekom svoga putovanja ne zaustavljaju u turistički privlačnim mjestima, nego na mjestima poput Golog otoka (gdje se razvija teza o tome da je Udba bila prva ekološka organizacija na našim prostorima), paške plaže Zrće (gdje se ilustrira piščeva misao, izrečena u jednom intervjuu, da je na mjestima okupljanja mladih čudnije vidjeti starca nego dvoglavu tele) ili pak otoka Vira, uništenoga bespravnom gradnjom i betonizacijom (gdje se ispostavlja da ni bolest nije ono što je nekad bila). Ta se sižejna nit, kao uostalom i druga, često prekida poglavljima o pripovjedačevu prošlom životu, koja se često svode na priče o oblicima odsutnosti: osim zbog majčine smrti, osjećaj odsutnosti javlja se kod junaka i kada tuguje zbog nekoga tko se nikad nije ni rodio. Druga je sižejna nit ljubavna, govori o vezi između Tihomira i Senke. Ta je sižejna nit ujedno i usko povezana s naslovom romana, jer se – kao što je Ferić izjavio u jednom intervjuu – i majanski kalendar, kao i Tihomirova i Senkina ljubav, temelji na ciklusima. Izrazito seksualna veza postaje sve izopačenija što se više približavamo kraju romana. Od prvotne povezanosti njihove seksualne privlačnosti i smrti Senkine majke u mukama (od raka kostiju) do njezina kraja, koji je »začinio« jedan od Tihomirovih najbližijih prijatelja, čime je ljubavni par postao trokut, Ferić smješta prostitutke, nasilje, bolesti, sprovode i smrti kao sastavne dijelove te naizgled prosječne ljubavne priče. Kada tu ljubavnu priču promotrimo iz vizure cjelokupne piščeve poetike, riječ je o prilično tipičnom hodogramu, stoga ne iznenađuju rečenice poput sljedeće: »Rekla mu je da i ona voli njega, da osjeća kako raste u njoj kao Hodkinov limfom.« (315) Isprepletanje različitih sižejnih niti tako da se šavovi gotovo uopće ne primjećuju jedna je od najjačih »karika« Ferićeva romana. Riječ je o napetom proznom pismu koje se čita kao što se čitaju krimići – u jednom dahu, s iščekivanjem što će se dalje dogoditi.

Već i ovaj kratak prikaz sadržaja romana svjedoči da u njemu sve vrvu od prepoznatljivih »ferićevskih« tema i motiva. Naime, ono najzanimljivije događa se uz nečiju smrtnu postelju i(li) na sprovodima, junaci su izrazito određeni svojim nagonima, a u liku Senkine kćeri Andreje te Mislava, Juganina sina, pa i u liku pripovjedača Tihomira, susrećemo se i s kod pisca popularnim motivom željenog / neželjenog djeteta. Međutim, *Kalendar Maja* prima se ukoštac i s nekim drugim temama zbog kojih bismo mogli reći da je naslov romana, čak i ako ne znamo da je preuzet iz ranije spomenuta Lowryjeva teksta, izrazito dobro »pogođen«. Riječ je o temi starosti i problematici pamćenja, odnosno pokušaju da se razasuta sjećanja discipliniraju formom kalendara. Dok je prva, tema starosti, izrazito nepopularna, druga je, tema pamćenja, upravo

▲
Zoran Ferić

jedna od najzastupljenijih tema u suvremenoj kulturi. Njihovo je povezivanje u jednu cjelinu, po mom sudu, najdojmljiviji i najinspirativniji aspekt Ferićeva nagrađivanog romana.

U jednom je intervjuu pisac izjavio da temeljna diskriminacija u suvremenom društvu nije prema pojedincima drukčije boje kože, spolne orijentacije, nacije ili vjere, nego upravo prema starim ljudima. Od prve rečenice, u kojoj se navodi točno vrijeme dolaska pripovjedačeve starosti (23. svibnja 2005. oko 11 sati), i s tim povezane prve dojmljive scene, u kojoj njega, smušenoga umirovljenika, potkrada konobar s mongoloidnim djetetom, do posljednje scene silaska dvanaest 65-godišnjih maturanata s broda, u Ferićevu se romanu na ovaj ili onaj način provlači ideja da su ljudi starije životne dobi kao duhovi: nevidljivi i neželjeni. Variacijama na tu temu pripovjedač uokviruje roman: naime, glavna je junakinja, paradoksalna i složena Senka, na početku zapravo samo iluzija pripovjedača – ona se tobože pojavila u kutu njegova vidnog polja, s bob-frizuroum kakvu nose francuske plesačice. Na samom se kraju romana također susrećemo s tobože autentičnom Senkom, u zlatnom bikiniju ispod bijele bluze, s bijelim pareom i srebrnim narukvicama na rukama, u bijelim natikačama i s tankim zlatnim lančićem oko gležnja. Tek takva – blistava, bijela, svjetlucava – ona privlači pozornost i prestaje biti nevidljiva 65-godišnjakinja. Ali i takva je blistava, čista Senka zapravo iluzija sebe same – mi, čitatelji, znamo da njezina čistoća, simbolizirana bijelom odjećom i blistavim nakitom, nema nimalo veze s njezinom karakternom putenošću ili moralnom čistoćom. Kao i na početku, i ova je Senka na kraju romana zapravo samo fantomska. Ljubav nečijega života – sudeći po Ferićevu tekstu – zapravo je samo još jedna od iluzija. Međutim, za razliku od

U Ferićevu romanu možda je najupečatljiviji niz motiva koji svjedoče o diskriminaciji starih ljudi u današnjem društvu.

popularne tvrdnje da ljubav traje koliko traje iluzija o osobi u koju smo zaljubljeni, u *Kalendaru Maja* nam se sugerira da je fantomska ljubav zapravo jedini mogući tip ljubavi: nikada naime ne možemo voljeti stvarnu osobu koliko možemo voljeti iluziju o njoj.

Glavni su junaci romana određeni svojom prošlošću do te mjere da u stvarnosti zapravo ni ne žive. To je, dakako, usko povezano s činjenicom da je riječ o junacima starije životne dobi: njihova je zaista najjača veza sa životom (kada ga promatramo kroz vizuru njegovih triju dimenzija – prošlosti, sadašnjosti i budućnosti) sadržana u prošlosti. Već u prvim poglavljima romana pripovjedač utvrđuje da su najljepši trenuci njegova života zapravo sjećanja. Strast tijekom njegovih seksualnih odnosa sa Senkom zapravo nije toliko vezana uz samu osobu koja je uz njega: ona je važna samo kao svojevrsni podsjetnik na prostitutke s kojima je ranije bio. Čak je i rastanak s njom težak – ne zbog njihove zajedničke sadašnjosti, nego upravo zbog prošlosti koja ih je nekada vezivala: »Jer primijetio sam to već, često je teže oprostiti se s nečijom prošlošću nego s osobom iz sadašnjosti koju smo prestali voljeti. I kad ljubav prestane, prošlost se još opire i pravi probleme. [...] Je li čitav taj kalendar dana i godina koje nismo proživjeli zajedno, ali smo ih pokušavali nakratko spojiti, odjednom postao tetret?« (353)

Vrijedi naglasiti da su junaci u *Kalendaru Maja* – kao i oni u ranijim Ferićevim radovima – reducirani na svoje nagone i na svoje bolesti, ali i na svoja sjećanja. Mogla bih izdvojiti dvije specifičnosti njegove poetike sjećanja. Kao prvo, sjećanja – kao i nagoni i bolesti – pripadaju sferi onoga što se ne može kontrolirati i što navire samo te nekontrolirano buja. U skladu s time, i sjećanjima je, kao i bolestima i nagonima, u Ferićevu pismu dana metafizička težina. Kao drugo, unatoč tomu što junaci vode prosječne građanske živote, u Ferićevu se romanu pamte i ističu samo bizarnosti. Dijelovi prosječnoga građanskog života kao da i ne postoje; pripovjedač samo uzgred spominje svoju suprugu (ali i nju kroz pomalo »pomaknutu« priču o ženi koja je u Maksimiru u dječjim kolicima vozila lutku!), kćer i unuka, a njegov je posao prikazan kroz nekolicinu »bombastičnih«, senzacionalističkih detalja.

Konačno, takav je, ni kriv ni dužan, »bombastičan« i senzacionalistički ispao i intrigantni naslov Ferićeva romana. Tema kalendara ne javlja se prvi put u njegovu stvaralaštvu: osim što je pod istim nazivom objavio i jedan kraći tekst davne 1988., u drugu verziju neobjavljenih *Legendi* Ferić je uvrstio priču *Kalendar iz 1976.*

Kao izazov za daljnju analizu romana, naglasila bih jednu karakteristiku intertekstualne veze s Lowryjevim tekstom. Naime, scena razgo-

vora bračnoga para o majanskom kalendaru iz *Pod vulkanom*, koja je nadahnula Ferića, spominje se upravo u ključnim trenucima romana pa je taj roman Senkin poklon Tihomiru na dan kada ju je majka ugrizla za ruku, a ona sama ga čita tijekom vožnje brodom »Tramuntana«. Dakle, u određenom smislu Lowryjev roman – kao i ranije spomenuti lik fantomske Senke – uokviruje radnju *Kalendaru Maja*. U tim je dvama motivima, rekla bih, ključ razumijevanja dubinskoga značenja Ferićeva romana. Međutim, smatram da je majanski kalendar i bez ove intertekstualne veze izrazito opravdano prisutan u naslovu Ferićeva romana. Naime, osim što sadržaji sjećanja 65-godišnjaka, onih koji su – kako pripovjedač navodi – tijekom svoga života »doživjeli smrti dovoljno za po jedno seosko groblje«, svjedoče o tome da je vrijeme relativno i da život teče u ciklusima (a te su premise u temeljima majanskoga kalendara!), zaključni je dojam *Kalendaru Maja* da se naizgled nepovezani događaji u životu, kao i njegovi protagonisti, mogu spajati na različite, katkad vrlo začudne načine. Ferić nam u *Kalendaru Maja* poručuje da je život – kao i majanski kalendar – vrlo rafinirani i sofisticirani ciklus pravila i ponavljanja kojim se u jedan tekst (života i/li/ romana) spajaju različitosti, protuslovlja i slučajnosti. U tom bih kontekstu ovaj prikaz završila izrazito važnim rečenicama iz Ferićeva romana. U njima se nudi objašnjenje citatne veze u naslovu romana, ali i, po mom sudu, ključne ideje *Kalendaru Maja*: »Nekada nas je bilo trideset. Kao dana u mjesecu. Sada nas je samo dvanaest. Pa kao što nas je onda, 1961., bilo više, a naši životi kraći, tako nas je sada, 2010., znatno manje, ali iza sebe imamo neusporedivo duži život. Tu kao da se nešto s nečim izjednačuje i poravnava. Onda smo imali devetnaest, sada nam je šezdeset osam. Svatko od nas trenutačno u sebi nosi tri ondašnja života. I s tom težinom od tri mlada života, koji su se pretvorili u jedan stari, ovi relativno malobrojni, ali dobro očuvani ostaci jednog maturalnog razreda iz sredine prošloga stoljeća stoje u grupicama ili pojedinačno na izlizanom kamenu opatijske luke. Raštrkani su u prividnom neredu, kao što rastu biljke ili se odmaraju pingvini. No, kad se malo zađe među te žive karijatide koje ne drži ništa, pa čak ni to bistro nebo iznad sebe, nego samo stoje u skupinama ili pojedinačno čavrljaju, mogu se polako, kao kad se diže magla, nazreti određen red i uloge.« (19)

Ferić nam u *Kalendaru Maja* poručuje da je život – kao i majanski kalendar – vrlo rafinirani i sofisticirani ciklus pravila i ponavljanja kojim se u jedan tekst (života i/li/ romana) spajaju različitosti, protuslovlja i slučajnosti.

Petar Šegedin

FILOZOFSKA ŠKOLA MATICE HRVATSKE

Kako je poznato, filozofija se još od svojih začetaka, dakle u otprilike nešto više od dvije i pol tisuće godina, dobrim dijelom zbiva u školama. Tako govorimo o pitagorejcima (ustvari je riječ o religijskoj sljedbi), elejcima, epikurejcima, kinicima, u novije vrijeme primjerice o frankfurtskoj školi, tibingenškoj školi i sl. Dvije glavne filozofske škole, koje svojim zasebnim duhovnim nasljeđem sve do naših dana zajednički oblikuju ono što poznajemo pod imenom znanosti i filozofije, jesu Akademija, koju je 387. pr. Kr. utemeljio Platon, i Licej ili peripatetička škola, koju je 335. pr. Kr. utemeljio Aristotel.

Neovisno o tome o kojoj je školi riječ, tj. o tome koja se pitanja i na koji način u njoj postavljaju i razvijaju, kakvi se odgovori daju, koji su njezini vodeći ljudi itd. svaka od filozofskih škola raste i živi iz svojevrstne izdvojenosti i »oposebljenosti«, kako s obzirom na institucionalizirani vid obrazovanja i poduke tako i, čak ponajprije, s obzirom na služnost nekoj izvanjskoj svrsi, bila ona političke, religijske, gospodarske ili neke druge naravi. Filozofija, a onda i škola kao njezina primjerena zbilja, živi jedino iz slobode i u slobodi – slobodi pitanja i propitivanja, mišljenja, koja se time utjelovljuje kao slobodna narav čovjeka i cjeline svega. Uostalom, sam naziv »škola« i ne znači drugo doli (naime grč. *skholé*) slobodno vrijeme, dokolica. Imajući jasno pred očima tu izuzetnu zadaću škole da čovjeka čini primjerenim vlastitoj biti i svrsi te da ga time otvara kao »mjesto« na kojem do svijesti o sebi dolazi takoreći sama cjelina života, i Platon pred dvije i pol tisuće godina u drugoj knjizi svojega kasnog djela *Zakoni*, jednako kao i Nietzsche pred nešto više od 100 godina u nizu ranih predavanja *O budućnosti naših obrazovnih ustanova* razlikuju obrazovno-odgojne institucije slobode od u pravilu prevladavajućih ustanova životne nužde, svojevrstnih središta obuke za ovo ili ono zanimanje.

Čini se međutim da je današnje doba, kao malo koje prijašnje, uspjelo upravo životnu nuždu, prikrivenu naravno bezbrojnim maskama društvene, gospodarske, znanstvene i ine korisnosti, utjeloviti kao središnju pokretačku snagu ljudske zajednice. S tim ukorak ide to da se živi u vremenu u kojem je ne samo duhovna klima društva nego i njegov političko-administrativni instrumentarij izrazito negativno raspoložen spram onoga što se uobičajilo nazivati društveno-humanističkim odnosno, primjerenije bi bilo reći, duhovnim znanostima. Intelektualac, posebno onaj kojem su na srcu filozofija i humanističke vrijednosti, društvu je bez sumnje smetnja i suvišni balast. Osim naravno tamo gdje se sam intelekt nije spreman upregnuti u uzde proklamiranog napretka, umišljajući da je u tzv. racionalizaciji strasti, interesa, potreba, pa onda još dalje organizacije proizvodnje, tržišta i uporabe

▲ Filozofska škola tradicionalno se održava u Orebiću, jednom od središta hrvatskoga brodarstva i pomorstva u 19. stoljeću.

Tragajući za svojim mjestom, filozofija u Hrvatskoj, tj. onaj njezin dio organiziran kroz Odjel za filozofiju Matice hrvatske, pokušava ga naći, između ostalog, i u okviru Filozofske škole Matice hrvatske.

Studenti koji sudjeluju u radu Škole izabiru se javnim natječajem koji raspisuje Matica hrvatska, a dolaze iz Hrvatske i njoj susjednih zemalja. Natječaj je pritom usmjeren na studente viših godina i doktorande te svojim visokim kriterijima osigurava da polaznici Škole budu oni koji su uistinu ponajbolje osposobljeni za aktivno sudjelovanje u njezinu radu.

tzv. »Ljudskih resursa« njegova puna uloga i izvršenje.

No, stara je »stvar« filozofije da, ma koliko bio koristan u ovom ili onom smislu, za biološko održanje, poslovni uspjeh, znanstveno otkriće ili vojnu pobjedu, bit intelekta nije u služenju drugom, nego u okretu k sebi. To mjesto autonomne čistoće i slobode uma, nespupano ikakvom izvanjskom svrhom, s kojega se tek i može sagledati istinska narav obrazovanja, gospodarstva ili politike, jest filozofija. Otuda je jasno ono što za filozofiju vrijedi od njezina početka: to da je ona beskorisna u svakodnevnom smislu te riječi. Čini se da je tu odredbu filozofije nužno ponavljati, tim češće što je ona »nesuvremenija« i nepopularnija, i što se više i filozofija sama upire pokazati i dokazati kao probitačno umijeće.

Koliko će jedno društvo biti sposobno utjeloviti taj moment beskorisnosti i slobode, ovisi ponajprije o tome koliko ono ima potrebu za slobodom, obrazovanjem, rastom, odgojem, umjetnošću, religioznošću, kratko rečeno, koliko ima žive i osviještene potrebe za tim da bude to što treba biti – forma postignuća slobodne i opuštene biti života u zbilji istinske zajednice. Jer sve nabrojano jesu ustvari pitanja koja se otvaraju i uzvode k čistoći tek napusti li se sfera svakodnevlja i uz njega vezane koristi, a otvori li se jednoj drugoj koristi; koristi koja proizlazi iz nespupane čistoće mišljenja samog. No, pitanja koja bi išla tim smjerom danas jedva da se i dadu postaviti. Ne vidi se više čak ni, kako Platon kaže u *Politeji*, »ono prazno mjesto« koje bi filozofija, kad bi je bilo, trebala zauzeti.

Tragajući za svojim mjestom, filozofija u Hrvatskoj, tj. onaj njezin dio organiziran kroz Odjel za filozofiju Matice hrvatske, pokušava ga naći, između ostalog, i u okviru Filozofske škole Matice hrvatske. Dosad su održane dvije filozofske škole: prva od 4. do 9. listopada 2010., na temu Aristotelove *Fizike*, druga od 14. do 19. svibnja 2012., na temu djela Martina Heideggera *Bitak i vrijeme*. Projekt Filozofske škole odvija se na poticaj Odjela za filozofiju, a u suradnji s vodstvom Matice hrvatske i općinom Orebić, te praktički nastavlja tradiciju uspješnih simpozija koje je Odjel dosad organizirao u Orebiću: »Nasljeđe renesanse« (listopad 2005), »Filozofiranje i more« (listopad 2007.; prilozi objavljeni u zborniku *S ove strane beskonačnosti: filozofiranje i more*, Zagreb 2008) i »Platonov nauk o duši« (svibanj 2009.; prilozi objavljeni u zborniku *Platonov nauk o duši*, Zagreb 2010).

Organizaciju čitava projekta u tehničkom i stručnom vidu vode članovi Odjela za filozofiju i vodstva Matice hrvatske: prof. dr. sc. Damir Barbarić, Zorislav Lukić (glavni tajnik Matice hrvatske), dr. sc. Petar Šegedin (pročelnik Odjela za filozofiju Matice hrvatske) i prof. dr. sc. Ozren Žunec. Odlučujući doprinos organi-

zaciji daju Općina Orebić, Turistička zajednica Općine Orebić te uprava i osoblje hotela Bellevue, s kojima Odjel za filozofiju već niz godina ostvaruje izrazito uspješnu suradnju. Ta otvorenost lokalne uprave projektima ove vrste, u današnje vrijeme svakako rijetka, dragocjena je tim više što je pri organizaciji obiju škola izostala očekivana financijska potpora nadležnih državnih institucija. U tom je kontekstu svakako za spomenuti da se susretljivošću kustosice Pomorskog muzeja u Orebiću, gdje Vesne Suhor, rad Filozofske škole, jednako kao i simpozija koji su joj prethodili, odvija u čitaonici Pomorskog muzeja. Smještena neposredno uz more i sagrađena u drugoj polovici devetnaestog stoljeća, u vrijeme kad pelješki uzlet u pomorstvu doseže vrhunac, čitaonica svojim interijerom i eksterijerom na sasvim specifičan način obilježava filozofske skupove u Orebiću.

U prvu Filozofsku školu Matice hrvatske, posvećenu Aristotelovoj *Fizici*, bilo je uključeno osam predavača i dvanaest studenata. Predavači su bili: prof. dr. Damir Barbarić (Institut za filozofiju, Zagreb), dr. sc. Boris Kožnjak (Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb), prof. dr. Stipe Kutleša (Institut za filozofiju, Zagreb), dr. sc. Davor Ljubimir (Sveučilište u Dubrovniku), Ivan Stublić (Filozofski fakultet, Osijek), dr. sc. Petar Šegedin (Institut za filozofiju, Zagreb) i prof. dr. Ozren Žunec (Filozofski fakultet, Zagreb). Na drugoj Filozofskoj školi, posvećenoj Heideggerovu djelu *Bitak i vrijeme*, sudjelovalo je sedam predavača i trinaest studenata. Predavači su bili: prof. dr. Damir Barbarić (Institut za filozofiju, Zagreb), prof. dr. Dean Komel (Filozofski fakultet, Ljubljana), prof. dr. Ivan Kordić (Institut za filozofiju, Zagreb), dr. sc. Stjepan Kušar (Kršćanska sadašnjost, Ženeva), doc. dr. Igor Mikecin (Filozofski fakultet, Zagreb), Nebojša Mudri (Osijek) i dr. sc. Petar Šegedin (Institut za filozofiju, Zagreb).

Studenti koji sudjeluju u radu Škole izabiru se javnim natječajem koji raspisuje Matica hrvatska, a dolaze iz Hrvatske i njoj susjednih zemalja. Natječaj je pritom usmjeren na studente viših godina i doktorande te svojim visokim kriterijima osigurava da polaznici Škole budu oni koji su uistinu ponajbolje osposobljeni za aktivno sudjelovanje u njezinu radu.

Što se forme i izvedbe Škole tiče, nastava je organizirana u dva vida. Prvi vid čini niz intenzivnih predavanja, svako u trajanju od oko 45-60 minuta uz diskusiju od 30 minuta. Predavanja su tematski određena, sa svrhom da sukcesivno izlože i obrade središnja i ključna mjesta, izvode, teme i pojmove djela koje se prorađuje. Tako su predavanja prve godine bila: »O tome da jesu počela, koja su i koliko ih je« (D. Ljubimir), »Ta physei onta« (O. Žunec), »Četvorstvo uzroka i pojam svrhe« (P. Šegedin), »Mogućnost i zbilj-

nost« (B. Kožnjak), »Neograničeno i mogućnost« (I. Stublić), »Aporija vremena« (I. Mikecin), »Kretanje i neprekidnost« (S. Kutleša), »Početak i počelo kretanja« (D. Barbarić). Okosnicu razmatranja Heideggerova djela *Bitak i vrijeme* činila su predavanja »Svjetovanje svijeta« (P. Šegedin), »Ono 'tu'« (N. Mudri), »Propadanje« (D. Komel), »Odlučnost i briga« (S. Kušar), »Bitak k smrti« (I. Kordić), »Vremenitost« (D. Barbarić), »Povijesnost« (I. Mikecin).

Vodeći se idejom da je za razumijevanje filozofijskih tekstova nezaobilazno iskustvo čitanja i raspravljanja teksta, drugi dio rada Škole organiziran je kao rad na tekstu. U nizu jednoipol-satnih seminara pod vodstvom predavača čitaju se dakle i komentiraju dijelovi teksta koji su u izravnoj svezi s konkretnim temama prethodnih predavanja. Na taj se način većina onoga što se izrekne u predavanjima nastoji iščitati iz samoga teksta. Po ocjeni svih sudionika, i predavača i studenata, ovako organiziran rad Škole je od najveće koristi. Jer nesporna je filozofijska poticajnost koju sa sobom nosi živo iskustvo sudjelovanja u zajedničkom »hrvanju« s nekima od središnjih, ali nedvojbeno i najtežih tekstova povijesti filozofije.

Filozofska škola Matice hrvatske pokrenuta je sa svrhom da se nadarenim i perspektivnim studentima i doktorandima filozofije pruži dodatno izvannastavno obrazovanje. No, nije riječ samo o dobitku studenata. Radi se o tomu da svaki od sudionika, kako studenata ta-

ko i predavača, nasljeđuje nešto od iskustva živog mišljenja i filozofiranja i njima svojstvena razgovora. U skladu sa slobodnim i bitnim karakterom škole kao takve, rad Škole pritom je organiziran i vođen sa sviješću o tome da se slobodan filozofijski razgovor ponekad, ako ne i najčešće, postiže onda kad smo izmaknuti iz uhodanih putanja svakodnevnog života, obrazovanja ili institucionalnog akademskog rada. Kako se zna još od starine, iskustvo zajedničkog putovanja i boravka, iskustvo neformalnih razgovora u prijateljskoj i otvorenoj atmosferi, zajedničkih doživljaja na izletima (primjerice u Nakovanu, Korčulu, Kunu i Trstenik) te svega onoga što pripada takvom vidu druženja, a nemoguće je primjereno pretočiti u pisanu riječ, iskustvo je koje filozofiji i filozofiranju nije ništa strano, čak ništa što im je tek izvanjski dobrodošlo – već je to iskustvo ono što filozofiji uvijek iznova udahnuje život.

Rad Filozofske škole Matice hrvatske pokazuje da njezinim pokretanjem Matice hrvatske otvara mogućnost za nešto što je danas rijetko i iznenađujuće, a filozofiji čini element njezina života – mogućnost za učenje u strogom, ali slobodnom razgovoru. Treba držati da će ovaj projekt, koncipiran djelomice po uzoru na slične koji su u Matici već pokrenuti i pokazali se uspješnim, kvalitativno obogatiti i unaprijediti filozofsku djelatnost u Republici Hrvatskoj i ujedno osnažiti ulogu Matice u njezinu decentraliziranom kulturno-znanstvenom razvitku. ↗

▲ Predavači i polaznici Filozofske škole Matice hrvatske 2012.

Filozofska škola Matice hrvatske pokrenuta je sa svrhom da se nadarenim i perspektivnim studentima i doktorandima filozofije pruži dodatno izvannastavno obrazovanje. No, nije riječ samo o dobitku studenata. Radi se o tomu da svaki od sudionika, kako studenata tako i predavača, nasljeđuje nešto od iskustva živog mišljenja i filozofiranja i njima svojstvena razgovora.

FOTOGRAFIJE:

Arhiv Dubrovačkih ljetnih igara

Jana Haluza

JOŠ JEDAN DRAGULJ U FESTIVALSKOJ KRUNI

Daniel Barenboim na 63. dubrovačkim ljetnim igrama

Daniel Barenboim

Maestro Barenboim stigao je u Dubrovnik na poziv glazbenog ravnatelja 63. dubrovačkih ljetnih igara, mladog dirigenta s međunarodnom karijerom, Ivana Repušića.

U subotu, 18. kolovoza, pred prepunim atrijem Kneževa dvora, prvi put u Hrvatskoj nastupio je veliki glazbenik današnjice, pijanist i dirigent Daniel Barenboim. Njegov je solistički klavirski recital po mnogima bio vrhunac glazbenog programa ovogodišnjih Dubrovačkih ljetnih igara. Kako se i očekivalo, skućeno gledalište oko klavira bilo je premalo za sve one čije je zanimanje pobudio prvi hrvatski nastup legende klasične glazbe Daniela Barenboima, koji je više od pola stoljeća u vrhu izvođačke scene. Šestotinjak sretnika, od koji se polovica stisnula na tzv. stajaćim mjestima, prisustvovalo je događaju pod otvorenim svodom, u suglasju s raspjevanim čiopama, koji će zasigurno biti uvršten u anale Dubrovačkih ljetnih igara. Ozračje oduševljenja i ovacija već pri prvom izlasku to-

ga glazbenika mnoge je podsjetilo na gostovanja velikana glazbene povijesti koji su svojim nezaboravnim nastupima tkali povijest i našega najstarijeg festivala.

Dubrovačke ljetne igre osnovane su 1950. kao Festival kazališnih igara od 15. do 18. stoljeća, a dvije godine kasnije dobivaju naziv koji je ostao do danas. Ponajbolji glazbenici, pjevači i orkestri iz zemlje i svijeta uživaju muzicirajući u autentičnim prostorima atrija Kneževa dvora i palače Sponza, a mnogi koji su prvi put u Hrvatskoj gostuju upravo u Dubrovniku zahvaljujući dobivenim pozivnicama za prisustvovanje na Dubrovačkim ljetnim igrama. Gotovo svi relevantni svjetski pijanisti barem su jednom nastupili u programu Igara; Svjatoslav Richter, Vladimir Aškenazi, Claudio Arrau, Aldo Ciccolini, Martha Argerich, Maurizio Pollini i Ivo Pogorelič samo su neki od njih.

Raskošna tekstura

U taj se blistavi niz skladno uklopio i Daniel Barenboim, još jedan dragulj u festivalskoj kruni Grada. Ispunio je i opravdao velika očekivanja te na samo jednom instrumentu ostvario događaj za pamćenje. Upravo je u formi klavirskog recitala bilo moguće iščitati sve njegove kvalitete svestranog glazbenika, dirigenta, humanista i skladatelja. Na nov je i duboko razrađen način iščitao Schubertove impromptue iz opusa 90 i 142, zaokruživši prvi dio programa prvom i četvrtom skladbom iz prvoga sveska, između kojih je izveo »motorički« prvi impromptu i plesni treći iz drugog, postumno objavljenog opusa. Raskošna tekstura vrlo slojevitog zvukovlja, većinom zaogrnutu u baršunasti ton, otkrila je

majstorskog dirigenta – posebice u drugom dijelu večeri, kada je od Schubertove kasne *Sonate u A-duru* gradio pravu tonsku katedralu. Svojim je tipično dirigentskim, na momente nonšalantnim stilom sviranja oživio neka davna vremena bečkih salonskih »šubertijada«, a njegovu iskonsku karizmu i šarm publika je ustavši nagradila dugotrajnim ovacijama. U dodacima se vratio na opuse s početka i u zaokruženoj formi zaključio večer trećim impromptuom iz opusa 90 i četvrtim iz opusa 142.

Oduševljenje Dubrovnikom

Maestro Barenboim stigao je u Dubrovnik na poziv glazbenog ravnatelja 63. dubrovačkih ljetnih igara, mladog dirigenta s međunarodnom karijerom, Ivana Repušića. Nakon što je dvije godine bio prvi dirigent Državne opere u Hannoveru, od ove je sezone maestro Repušić kapel-majstor Njemačke opere u Berlinu, a Barenboim je već dvadeset godina umjetnički ravnatelj druge velike berlinske opere, Državne opere »Unter den Linden«. Kolegijalni odnos možda je Barenboimu bio i dodatni poticaj da prihvati poziv. Zašto nije došao prije u Hrvatsku, maestro Barenboim ni sam ne zna, ne sjeća se da ga je itko prije pozvao, što zvuči doista nevjerovatno s obzirom na to da je dubrovački koncert bio njegova osobna proslava 62. godišnjice koncertnog nastupanja, što je tek godinu manje od starosti Dubrovačkih ljetnih igara. Dubrovnik se u svemu pokazao kao doličan odabir lokacije za prvi posjet Daniela Barenboima Hrvatskoj. Umjetnik nije skrivao oduševljenje gradom, nje-

govom arhitekturom i ozračjem, što je i sam izrekao okupljenim novinarima koji su ga u hotelu dočekali večer prije koncerta i s njim proveli sat i pol vremena. Donosimo fragmente njegovih odgovora iz tog nadasve dojmljiva i inspirativna razgovora.

Mogu reći da sam oduševljen što sam ovdje. Moj najbolji prijatelj i kolega Zubin Mehta već mi 40 godina spominje Dubrovnik i nagovara me da i sam odem tamo i vidim svu tu ljepotu. Baš me jučer nazvao iz mojega rodnog grada Buenos Airesa i rekao mi kako me navodno svi spominju, a ja sam mu rekao da ovdje svi spominju njega i pokazuju mi mjesta gdje je on jeo i spavao. Vje-

▲ Daniela Barenboima oduševila je akustika i povijesni ambijent atrija Kneževa dvora.

Daniel Barenboim s ravnateljem glazbenog programa Dubrovačkih ljetnih igara Ivanom Repušićem na konferenciji za tisak

rojatno često slušate kako je Dubrovnik predivan, u kombinaciji prirode i svega onoga što predstavlja stari grad, ne samo zbog arhitekture već i povijesti. Šećući kroz njega, grad mi daje lekciju iz povijesti. Tu je malo Seville, tu malo Jeruzalema, tamo malo Istanbula, ali opet i puno toga specifičnog. Izuzetno sam uživao dolazeći. Ovo mi je drugi dan ovdje. Imao sam mogućnost dva dana samo uživati u ovom predivnom mjestu u kojemu se radujem nastupiti sutra.

Glazbenik na Olimpijskim igrama

Iako je već 62 godine aktivan kao svestrani glazbenik, pijanist, dirigent, organizator glazbenog života i humanist, Barenboimu je posebno društveno priznanje za rad stiglo u obliku prilike da ovoga ljeta nosi zastavu na otvaranju Olimpijskih igara u Londonu kao prvi i jedini glazbenik u povijesti Igara. Naime, on je iste večeri, prije no što je i sam sudjelovao na otvaranju, održao završni koncert svoga koncertnog ciklusa. U sklopu slavnoga londonskog ljetnog festivala »Proms«, tijekom srpnja je u koncertnoj dvorani Royal Albert Hall sa svojim orkestrom West-Eastern Divan, u kojemu okuplja izraelske i palestinske glazbenike, izvodio sve Beethoveneve simfonije združene s djelima suvremenog skladatelja Pierrea Bouleza.

Obično s orkestrom West-Eastern Divan provedem cijeli kolovoz. Ove smo se godine našli ranije jer smo završni koncert ciklusa trebali održati na otvorenju Olimpijskih igara u posljednjem tjednu srpnja. Gotovo većinu svoje ljetne turneje ostvarili smo prije toga, a druženje smo završili 2. kolovoza u Salzburgu. Nakon toga sam desetak dana bio na malom godišnjem odmoru kako bih vježbao klavir i opustio se jer su me očekivala četiri pijanistička recitala – tri u Salzburgu i jedan u Dubrovniku. Sretna je okolnost što sam sada u kolovozu slobodan za pijanističke nastupe, jer inače nisam.

Schubert u žarištu

Neke je možda iznenadio njegov izbor programa za prvi nastup u Hrvatskoj (kasni klavirski opusi Franza Schuberta). Kako to često biva, hrvatski pozivi velikim umjetnicima stižu nešto kasnije u odnosu na velike svjetske organizacije i priredbe, koje ipak imaju mogućnost da svoje sezone planiraju i po više godina unaprijed. To kod nas u toj mjeri jednostavno nije moguće, a tako je i poziv maestra Repušića da nastupi na Dubrovačkim ljetnim igrama Barenboimu stigla

nakon što su ga već angažirale Salzburške svečane igre, stariji i ugledniji festival od našega. Evo zašto je odabrao upravo taj program.

To je program koji sviram na svojem idućem koncertu u Salzburgu, na Salzburškim svečanim igrama. Na njima sam prvi put nastupio 1952., tako da je ovo moja šezdeseta obljetnica na tom festivalu. S West-Eastern Divanom tamo redovito nastupam, gotovo svake godine, i ove smo već nastupili, kao što sam spomenuo. Organizatori su primijetili da me dugo nisu čuli u ulozi pijanista. Već su me više puta zvali, ali uvijek bih odbijao jer tijekom ljeta nisam imao dovoljno vremena kako bih se doveo u formu, što je jednostavno fizički teško. Ali kada sam uvidio da mi je ovo ljeto nešto drukčije nego inače, pristao sam. Tako se vrlo logično u moj raspored uklopio i ovaj nastup u Dubrovniku.

Na trima recitalima u Salzburgu Barenboim je izveo sve Schubertove impromptue (njih osam) i tri velike sonate iz kasnog opusa toga skladatelja, od čega je dubrovački koncert donio jednu sonatu (u A-duru) i šest od osam impromptua. Zašto je upravo Schubertov kasniji opus sada u žarištu interesa toga glazbenika-istraživača?

Od djetinjstva sviram određene Schubertove skladbe, no ne i mnogo njegovih sonata, tek nekoliko. Salzburški mi je festival predložio izvedbu njegovih triju posljednjih sonata na trima zasebnim koncertima. Nikada ih nisam svirao zajedno, tako da sam ih sada iščitao na nov način, zaljubio sam se u njih i pripremam se u iduće dvije godine izvesti sve Schubertove sonate.

Nepravедno 19. stoljeće

Schubertove su sonate otkrivene vrlo kasno. Postoji predivna istinita priča o tome. I Rahmanjinov i Artur Schnabel su igrom slučaja istoga dana snimali u Londonu, u slavnim studijima »Abbey Road«, koje su proslavili Beatlesi. Susreli su se u hodniku između dvaju studija u kojima su snimali. Schnabel je pitao Rahmanjinova »Što ti radiš ovdje?!«, a ovaj mu je odgovorio da snima Schumannov Karneval i Chopinovu Sonatu s pogrebnom koračnicom (što je, uzgred rečeno, s vremenom postala vrlo slavna ploča). Rahmanjinov je potom pitao Schnabela što on snima, a ovaj je kratko odgovorio: »Schubertove sonate.« Bilo je to godine 1936. Rahmanjinov je zapanjeno upitao: »Zar je Schubert pisao i klavirske sonate?!« Taj je dio skladateljeva opusa u to doba bio sasvim nepoznat. Jedan od najvećih pijanista stoljeća, kakav je bio Rahmanjinov, nije znao da je Schubert pisao klavirske sonate. Poznao je njegove mini-

Iako je već 62 godine aktivan kao svestrani glazbenik, pijanist, dirigent, organizator glazbenog života i humanist, Barenboimu je posebno društveno priznanje za rad stiglo u obliku prilike da ovoga ljeta nosi zastavu na otvaranju Olimpijskih igara u Londonu kao prvi i jedini glazbenik u povijesti Igara.

jature, impromptue i glazbene trenutke, ali ne i sonate. Čak i Sonata u G-duru, koju sam neki dan izveo u Salzburgu, više od stoljeća nije bila nazivana sonatom, već fantazijom.

Ideja da je Schubert bio u stanju pisati klavirske skladbe većih razmjera javila se tek nakon Drugoga svjetskog rata. To je vrlo zanimljiv slučaj. Doživljavali su ga kao svojevrsnog salonskog skladatelja (naravno, najviše kvalitete), ali uopće nije bilo ideje o rasponu Schubertovih struktura niti pokušaja da se uzme u obzir način na koji je on doživljavao glazbu, osobito u harmonijskom pogledu. Pred kraj svojega vrlo kratkog života, a živio je samo 31 godinu, počeo je otkrivati nešto novo, osobito u zadnje dvije godine. Ne ističem to zato što je nakon toga umro, ne želim mu imputirati da je osjećao dolazak smrti ili nešto slično, sve su to besmislice. Ali tu se mogu razaznati silnice novoga pokreta u glazbi, osobito u harmonijskom pogledu, koji je zahtijevao povećanje forme.

Na kraju, Schubert nam je ostavio čak jedanaest dovršenih sonata, a tek nekoliko nedovršenih u fragmentima. Posljednjih pet je gigantske forme u usporedbi s prvih pet. Beethovenu je trebalo 25 ili 26 sonata kako bi došao do forme svojih posljednjih sonata, a Schubert je to postigao u znatno kraćem vremenu. Mislim da je u tome povez-

nica; harmonijski jezik već pokazuje put prema Mahleru i Bruckneru. Zbog toga mu je trebala velika forma. Neki sam dan svirao Schubertovu sonatu u D-duru; pa njezin je prvi stavak dimenzije stavka jedne Brucknerove simfonije.

Istraživačka perspektiva

Daniel Barenboim sustavno se bavi istraživanjem opusa velikana povijesti glazbe u ciklusima. Pritom povijest uvijek stavlja u ravnopravni dijalog s onime što smatra najkvalitetnijim i najzanimljivijim opusima suvremenog doba. Uvijek se iznova vraća ciklusu od devet Beethovenovih simfonija, koje je nekoć sparivao s djelima Arnolda Schönberga, a sada je u Londonu sastavio ciklus uz djela svojega kolege dirigenta i pijanista, skladatelja Pierrea Bouleza. Tako se povijesno relevantnom glazbom predstavljaju ključna djela suvremenog stvaralaštva, koje se od početka 20. stoljeća otuđilo od šireg slušateljstva.

Schönberg je vrlo zanimljiv slučaj, poput prava glazbenog revolucionara. On je bio kombinacija znatiželjnika i krajnjeg modernista koji se

▲ Barenboim izvodi Schubertova kasna djela.

nije bojao revolucije ni prekida temelja što je na kupu držao glazbu posljednjih triju stoljeća. Prekinuo je vezu s tonalitetom i izumio dvanaesttonsku tehniku. Smatram da Schönberg pripada kategoriji povijesno najvažnijih skladatelja u našoj povijesti glazbe. Zbog toga sam prije dvije godine u Beču sparao Beethovenove klavirske koncerte sa Schönbergovim djelima. Schönberg je također bio povezan s formalnim aspektom glazbe, osobito s djelima Johannesa Brahmsa.

Schönberg je bio prvi glazbenik koji je u svojoj misli pomirio sukob između Wagnera i Brahmsa. Oni su uvijek zastupali suprotne strane, a Schönberg je pokazao da oni mogu živjeti zajedno. Stoga kada želite izvoditi njegova djela, najbolje ih je kombinirati s Beethovenom, što sam ja učinio, ili pak s Brahmsom i Wagnerom, dvjema suprotnostima. On je imao ključ za otvaranje obiju soba. Zato sam smjestio Schönberga s Beethovenom. Isto bih ponovio i ove godine u Londonu, ali tamo sam već izvodio Schönbergova djela, dođuše s drugim orkestrom. Mislim da se na londonskom festivalu »Proms« uvijek može više riskirati. To je puno više od festivala, to nije samo veliki događaj ni najveći festival s najviše koncerata. »Proms« je institucija. Kada na njemu sudjelujete i vidite njegovu publiku i program, imate osjećaj da sva londonska publika nakon ljeta zahvaljujući tom festivalu promatra glazbu na drukčiji

način. Pomislio sam: ako donosimo Beethovenove simfonije, ne bi bilo u redu prema »Promsu« izvoditi ih same, bez nekog dodatka. Želio sam ih kombinirati na dva načina; ili na svakom koncertu uz Beethovenovu simfoniju izvesti novo djelo nekog suvremenog skladatelja poput Cartera, ili pronaći jednog skladatelja koji dijeli neke elemente sa Schönbergom, Beethovenom i Wagnerom u pogledu kombinacije revolucionarnih ideja i sažimanja svega onoga što je bilo prije njega. Upravo je to Pierre Boulez. Ako Beethoven proizlazi iz Haydna i Mozarta, Boulezova glazba proizlazi iz Schönberga i Debussyja. Zboga toga sam na svakom koncertu između dviju Beethovenovih simfonija smjestio jednu ili dvije Boulezove skladbe – i ta je programska ideja za mene bila osobito zadovoljavajuća.

Sada kad smo ga čuli kao pijanista, otvara se pitanje hoćemo li ga ikada vidjeti kao dirigenta, možda pred pultom naših orkestrara. Na to maestro Barenboim odgovara:

Vrlo rado, ali ja nikada ne nastupam kao gost-dirigent. Jedini orkestar kojim dirigiram kao gost je Bečka filharmonija zbog naše dugogodišnje povezanosti, ali ostalima nikad, žao mi je. Kao pijanist, uvijek sam raspoložen za gostovanja i suradnje s orkestrima. ↩

Prizor oduševljenja publike

SUSRETI DVIJU KULTURA

Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti

Urednici izdanja
SÁNDOR BENE
ZORAN LADIĆ
GÁBOR HAUSNER

format: 16 x 23 cm
opseg: 560 str.
Matica hrvatska, rujan 2012.
cijena: 240,00 kn

ISBN 978-953-150-967-1

Damir Karbić – Suzana Miljan

KNEZOVI ZRINSKI U 14. I 15. STOLJEĆU IZMEĐU
STAROGA I NOVOGA TERITORIJALNOG IDENTITETA

Krešimir Regan

»ORLOVO GNIJEZDO« OBITELJI ZRINSKI
– Plemički grad Ozalj

Géza Pálffy

PREKOGRAIČNA POVEZANOST NIKOLE IV. I NIKOLE VII.
ZRINSKOG (Hrvatsko-mađarska plemićka obitelj
u aristokraciji Ugarsko-hrvatskog Kraljevstva i u
Habsburškoj Monarhiji)

Dragutin Feletar

ZNAČENJE ZRINSKOG LEGRADA I NOVOGA ZRINA U OBRANI
OD OSMANLIJA

Gábor Hausner – Lajos Négyesi – József Padányi

NOVI ZRIN U SVJETLU IZVORA I ISTRAŽIVANJA TERENA

Hrvoje Petrić

PRILOZI POZNAVANJU VEZA IZMEĐU ZAGREBA I ZRINSKIH

István Bitskey

POGLED NA POVIJEST I SLIKA NACIJE U EPU NIKOLE
ZRINSKOG

Sándor Bene

POVIJEST JEDNE OBITELJSKE POVIJESTI
(Radanje i žanrovska pozadina genealogije Zrinskih)

László Szörényi

»... I MAĐAR I HRVAT«
(Pojam domovine kod Nikole Zrinskog)

Ágnes R. Várkonyi

OČEVI I SINOV
(naraštaji i vrijednosni sustavi u obitelji Zrinski)

Margarita Šimat Sveštarov

DIOSKURSKA IKONOGRAFIJA BRAĆE NIKOLE I PETRA
ZRINSKI U 17. STOLJEĆU
(Zrinska concordia u metafori i alegoriji)

Ivan Golub

ZRINSKI, KRIŽANIĆ I LIPPAYI. TRAGVI DODIRA

Gábor Hausner

POSLEDNJI JUNAK OBITELJI ZRINSKI: GROF ADAM ZRINSKI
(1662-1691)

János J. Varga

IVAN ANTUN ZRINSKI, KRALJEV ZATOČENIK

Márton Szilágyi

REKANONIZACIJA NIKOLE ZRINSKOG U MAĐARSKOJ
KNJIŽEVNOSTI S KRAJA 18. I POČETKA 19. STOLJEĆA

Péter Hajdu

USKRSNUĆE SIGETSKOG JUNAKA
(Mikszáth i njegov roman *Nova Zrinijada*)

Alojz Jembrih

BARTOLIĆEVE KNJIŽEVNO-ZRINSKE TEME

Drago Miletić

PRIJEDLOG ZA PROJEKT:
BANOVINA – POSTOJBINA BABONIĆA I ZRINSKIH

Mladi glazbenici u Matici hrvatskoj

**AKADEMSKI PJEVAČKI ZBOR
SVEUČILIŠTA U MOSTARU**

LUKA LOVREKOVIĆ *gitara*

CAROLINA BLAŠKOVIĆ *violina*

ROLAND GRLICA *glasovir*

PAULA ROPUŠ *glasovir*

IVAN KRPAN *glasovir*

IVAN STJEPAN MARINIĆ *violončelo*

SARA KOMLJENOVIĆ *glasovir*

ANTE ŠILJEG *saksofon*

NAOMI KONFORTA *violina*

JANKO VIDAKOVIĆ *glasovir*

**AKADEMSKI HARMONIKAŠKI ORKESTAR
SVEUČILIŠTA JURJA DOBRILE IZ PULE**

MARTA FAULLEND HEFERER *gitara*

CAMERON STEWART MASSEY *flauta*

22. listopada 2012.

19. studenoga 2012.

3. prosinca 2012.

14. siječnja 2013.

21. siječnja 2013.

11. veljače 2013.

25. veljače 2013.

11. ožujka 2013.

25. ožujka 2013.

8. travnja 2013.

22. travnja 2013.

12. svibnja 2013.

Koncerti se održavaju uz potporu
Gradskog ureda za kulturu grada Zagreba i Zaklade Adris.

Ciklus je na izniman način prepoznalo Veleposlanstvo Japana u RH,
doniravši glasovir Matici hrvatskoj.

Zahvaljujemo na donaciji.

**Najbolji mladi glazbenici
ponedjeljkom u 20 sati očekuju upravo vas!**

Velika dvorana Matice hrvatske
Strossmayerov trg 4, Zagreb
www.matica.hr/mladi.glazbenici